В. В. Сухонос **В. В. Сухонос**
А. М. Куліш **Р. М. Білокінь**

ДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Підручник

Для студентів спеціальності 081 «Право»

УНІВЕРСИТЕТСЬКА КНИГА

УДК 340.12:340.15(075.8)
Д 36

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного університету (протокол № 4 від 15.10.2020 р.) і рішенням вченої ради ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Протокол № 10 від 30.09.2020

Рецензенти:
Скрипнюк О. В., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора з наукової роботи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України;
Волошин Ю. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету, Заслужений юрист України;
Гаруст Ю. В., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету

Д 36 **Державознавство**: підручник / Володимир Сухонос, Віктор Сухонос, Анатолій Куліш, Руслан Білокінь; за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.

ISBN 978-966-680-976-9

Підручник складається з 12 розділів, що об'єднані в чотири частини: «Держава: загальна характеристика», «Функціонування держави», «Форма держави» і «Типологія держави». Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю 081 «Право».

УДК 340.12:340.15(075.8)

ISBN 978-966-680-976-9

© Сухонос Володимир, Сухонос Віктор, Куліш Анатолій, Білокінь Руслан, 2021
© ПФ «Видавництво "Університетська книга"», 2021

Зміст

Вступ 6

Частина 1 ДЕРЖАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 11

Розділ 1 Держава як об'єкт державознавства 12
1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна 12
1.2. Поняття і ознаки держави 17
1.3. Символи держави 23
Питання для самоконтролю 28

Розділ 2 Виникнення держави 29
2.1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства 29
2.2. Характеристика первинної держави 34
2.3. Шляхи природного виникнення держави 40
Питання для самоконтролю 56

Розділ 3 Державна влада 57
3.1. Поняття та методи здійснення державної влади 57
3.2. Основа державної влади 68
3.3. Легітимність державної влади 74
Питання для самоконтролю 83
Список рекомендованих джерел 84

Частина 2 ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ 91

Розділ 4 Функції держави 92
4.1. Завдання і функції держави 92
4.2. Внутрішні та зовнішні функції держави 95
4.3. Форми і методи реалізації функцій держави 129
Питання для самоконтролю 137

Розділ 5 Механізм держави 139
5.1. Механізм держави: поняття і структурні елементи 139
5.2. Державні збройні формування 151

5.3. Поняття і структура апарату держави 167
5.4. Національний лідер і глава держави 179
Питання для самоконтролю 193

Розділ 6 Механізм функціонування держави 196
6.1. Бюрократія як державна технологія 196
6.2. Антибюрократичні державні технології 201
6.3. Державне проектування 213
Питання для самоконтролю 221
Список рекомендованих джерел 222

Частина 3 ФОРМА ДЕРЖАВИ 237

Розділ 7 Держава та її устрій: формальний вимір 238
7.1. Форма держави та її елементи 238
7.2. Доцентрова форма державного устрою 249
7.3. Відцентрова форма державного устрою 258
7.4. Державоподібні та міждержавні об'єднання 265
Питання для самоконтролю 269

Розділ 8 Форма правління 271
8.1. Форма правління: структура і диференціація 271
8.2. Монархія 275
8.3. Республіка 287
Питання для самоконтролю 292

Розділ 9 Політичні режими 294
9.1. Тоталітарний режим 294
9.2. Авторитарний режим 312
9.3. Ліберальний режим 318
9.4. Демократичний режим 322
Питання для самоконтролю 333
Список рекомендованих джерел 334

Частина 4 ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ 351

Розділ 10 Тип держави: поняття, структура і диференціація 352
10.1. Тип держави 352
10.2. Типологія держави: поняття та основні підходи 354
10.3. Юридичний підхід до типології держави 361
Питання для самоконтролю 369

Розділ 11 Типологія держави: цивілізаційний підхід 371
11.1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу 371
11.2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки і Латинської Америки 380
11.3. Держава західної цивілізації 408
11.4. Держава православно-слов'янської цивілізації 415
Питання для самоконтролю 421

Розділ 12 Типологія держави: формаційний підхід 423
12.1. Рабовласницька держава 423
12.2. Феодальна держава 440
12.3. Буржуазна держава 446
12.4. Соціалістична держава 456
Питання для самоконтролю 482
Список рекомендованих джерел 483

Вступ

Як необхідна складова сучасного суспільства держава водночас становить собою певну систему.

У вищих навчальних закладах юридичного спрямування доцільно вивчати державу як особливий політико-правовий інститут, тенденції його розвитку, позитивні та негативні моменти його організації та діяльності. Важливим також є досвід різноманітних держав, їхні державні системи, конкретна структура і діяльність різноманітних державних органів, робота «гвинтиків» державного механізму – його органів, установ та підприємств, посадових та службових осіб тощо.

Саме на досягнення цього, поміж іншим, спрямовані положення стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для бакалаврського рівня, які були затверджені відповідним наказом МОН України № 1379 12 грудня 2018 р. Зокрема, серед спеціальних (фахових, предметних) компетентностей називається знання й розуміння ретроспективи формування державних інститутів. Проте, щоб усвідомлювати ретроспективу формування зазначених інститутів, потрібно знати самі державні інститути.

У комплексі такі знання надає наука про державу – державознавство, яке досить тісно пов'язане з науками конституційного та адміністративного права.

В Україні курс державознавства здебільшого вивчається на спеціальностях, пов'язаних із державним управлінням. Серед спеціальностей юридичного профілю він реалізується в курсі «Державне будівництво і місцеве самоврядування». Тобто, запропонований підручник фактично є першим в Україні підручником, зорієнтованим виключно на державознавство як навчальну юридичну дисципліну.

Вивчення курсу державознавства сприяє досягненню трьох базових цілей – загальноосвітньої, правознавчої та практичної. Загальноосвітня мета цього предмета пов'язана з необхідністю під-

вищення загальної культури студентів – майбутніх правознавців. Правознавча мета навчального курсу полягає в поглибленні теоретичних знань про державу, її походження і сутність, про функціонування держави та її механізму, форму і типи держави. Практичне значення курсу пов'язане із вивченням різних державних інститутів, позитивних і негативних аспектів їх організації та діяльності.

Завданням курсу державознавства є формування відповідних компетентностей, пов'язаних із знанням і розумінням процесів формування державних інститутів від минулого до сьогодення. Зазначена компетентність відповідає таким кваліфікаційно-нормативним вимогам:

- *знання*: основних теорій і понять державознавства, критичне осмислення позитивних і негативних аспектів діяльності різноманітних державних інститутів, типів і форм держави та їх елементів, джерел права;
- *уміння*: розв'язання складних і непередбачуваних завдань і проблем у сфері сучасного державознавства, яке передбачає, поміж іншим, збирання та інтерпретацію окремих джерел конституційного та адміністративного права, базових понять, теорій та поглядів;
- *комунікація*: зрозуміле і недвозначне донесення висновків, знань, пояснень, ідей, проблем та рішень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців у сфері державознавства;
- *автономія та відповідальність*: здатність до подальшого навчання основам конституційного та адміністративного права.

Особливістю цього підручника є значний масив ілюстрацій, який дозволить студентам краще опрацювати навчальний матеріал. При цьому окремі ілюстрації можуть слугувати орієнтиром для навчальних дискусій.

Основними джерелами значної кількості ілюстративного матеріалу є такі:

Агібалова К. В. Історія середніх віків : підручник для VI класу / К. В. Агібалова і Г. М. Донської ; [пер. з рос. В. І. Лапій]. – [18-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1979. – 262 с.

Гудимович Ф. М. Ілюстративні матеріали з історії стародавнього світу : посібник / Федір Мефодійович Гудимович. – К. : Радянська

школа, 1970. – 159 с. – (Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства).

Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [редкол.: А. И. Маркушевич (гл. ред.), Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 7: Из истории человеческого общества / [ред. С. Д. Сказкин, А. И. Стражев, А. Г. Бокщанин и др.]. – 1961. – 679 с.

Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [редкол.: А. И. Маркушевич (гл. ред.), Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 8: Наша Советская Родина / [ред. М. П. Ким, Н. П. Кузин и А. И. Соловьев]. – 1962. – 623 с.

Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [редкол.: А. И. Маркушевич (гл. ред.), Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 9: Зарубежные страны / [ред. Б. П. Орлов и В. Г. Трухановский]. – 1962. – 559 с.

Єфімов О. В. Нова історія. Частина I : підручник для VIII класу / Олексій Володимирович Єфімов ; [пер. з рос. Я. М. Бортняка]. – [16-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1978. – 296 с.

История древнего мира : в 5 т. / [ред. С. И. Ковалёв]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1936–. – Т. 1: Ковалёв С. И. Древний Восток / Ковалёв С. И., Струве В. В., Снегирев И. Л. – 1937. – 445 с. – (Государственная академия истории материальной культуры им. Н. Я. Марра).

История древнего мира : в 5 т. / [ред. С. И. Ковалёв]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1936–. – Т. 2: Древняя Греция. Часть I / [Богаевский Б. Л., Жебелев С. А., Шмидт Р. В. и др.] ; под ред. А. И. Тюменева. – 1936. – 363 с. – (Государственная академия истории материальной культуры им. Н. Я. Марра).

История древнего мира : учебник для 5 и 6 классов / под ред. Л. В. Мишулина. – [3-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1943. – 216 с.

Книга для чтения по истории средних веков : Пособие для учащихся 7 класса средней школы / [сост. Н. И. Запорожец; ред. А. А. Сванидзе]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Просвещение, 1991. – 240 с.

Книга для чтения по новой истории. 1640 – 1870 : Пособие для учащихся 8 класса средней школы / [Овчаренко Н. Е., Ерофеев Н. А.,

Левандовский А. П. и др.] ; под ред. Н. Е. Овчаренко. – М. : Просвещение, 1987. – 208 с.

Ковалев С. И. История древнего мира : учебник для 5 и 6 классов средней школы / Сергей Иванович Ковалев. – М. : Учпедгиз, 1954. – 175 с.

Коровкин Ф. П. История древнего мира : учебник для V класса / Фёдор Петрович Коровкин. – М. : Просвещение, 1962. – 239 с.

Коровкін Ф. П. Історія стародавнього світу : підручник для V класу / Федір Петрович Коровкін ; [пер. з рос. М. Ф. Лазоренка]. – [16-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1977. – 232 с.

Нечкіна М. В. Історія СРСР : підручник для VII класу / М. В. Нечкіна і П. С. Лейбенгруб ; [пер. з рос. Г. М. Тищенко]. – [9-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1974. – 256 с.

Нова історія. Частина II : підручник для IX класу / [Авер'янов О. П., Зубок Л. І., Орлов В. О. та ін.] ; за ред. В. М. Хвостова ; [пер. з рос. А. С. Дорошенка]. – [15-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1979. – 246 с.

Рубинштейн Р. И. Древний Восток. Книга для чтения : [пособие для учащихся] / Ревекка Ионовна Рубинштейн. – [5-е изд., доп.]. – М. : Просвещение, 1974. – 168 с.

Федосов І. А. Історія СРСР : підручник для VIII класу / Іван Антонович Федосов ; [пер. з рос. А. С. Дорошенка]. – [15-те вид.]. – К. : Радянська школа, 1980. – 224 с.

ЧАСТИНА 1

ДЕРЖАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

РОЗДІЛ 1

Держава як об'єкт державознавства

- Державознавство як наука і навчальна дисципліна
- Поняття і ознаки держави
- Символи держави

1.1. Державознавство як наука і навчальна дисципліна

Державознавство як наука

Держава є предметом дослідження багатьох наук – філософії, політології, економічної теорії, юриспруденції (особливо – теорії держави і права), але кожна з них вивчає її з позицій власних підходів і, зазвичай, лише частково. Державознавство ж досліджує явище державності в комплексі.

Державознавство становить собою систему знань про державу та державність в їх найрізноманітніших формах, типах, зв'язках та опосередкуваннях.

Предметом державознавства є: поняття держави та державності; виникнення і тенденції розвитку держави та її інститутів; взаємовідносини держави із суспільством та особистістю, економікою, політикою та ідеологією; устрій, організація, функції та методи діяльності держави, її органів і установ, посадових та службових осіб; питання співвідношення держави і місцевого самоврядування.

У результаті державознавство розкриває закономірності структури, розвитку й діяльності держави та її елементів, їх позитивний і негативний вплив на суспільство, формулює висновки та пропозиції про найбільш раціонально-організовану державу, а також про методи роботи державних органів і установ в конкретно-історичних умо-

вах та з урахуванням національної специфіки. Зазначені висновки та пропозиції використовуються для вдосконалення форми держави і її елементів, системи державних органів і установ, методів їх діяльності, а також висвітлення їхніх зв'язків із населенням, різними соціальними верствами суспільства, громадянським суспільством.

Науковий статус державознавства визначається його взаємозв'язками з філософією, різноманітними соціальними науками та юриспруденцією.

Зокрема, *філософія*, яка формулює найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, так чи інакше досліджує державу. Зокрема, Платон, Цицерон, китайські легісти, Гегель ставили державу в основу своїх політичних трактатів.

Серед соціальних наук питання держави є одним із напрямів предмета досліджень у соціології, політології, економічної теорії. Так, *соціологія* розглядає державу з погляду її ролі в суспільстві, а також у її взаємозв'язках та відносинах з різноманітними соціальними, професійними та іншими верствами населення. *Політологія* аналізує державу як особливий політичний інститут, досліджуючи її з погляду політики, з позицій її взаємовідносин з іншими політичними інститутами та групами тиску. *Економічна теорія* розглядає державу з позицій макроекономіки. Урешті-решт, така нова наука, як *геополітика,* вивчає вплив просторового чинника на політику держави.

Проте, звісно, найбільш потужним є взаємозв'язок державознавства з окремими напрямами юридичної науки – юриспруденції. Зокрема, загальнотеоретичні основи державознавства закладаються в межах *теорії держави і права*. Багато точок дотику державознавства із порівняльним *конституційним правом*, яке розглядає окремі державні інститути в різних країнах. Дослідження управлінських проблем держави об'єднують державознавство з *адміністративним правом*. Розвиток конкретних держав аналізує *історія держави і права*, дані якої використовуються для формування певних узагальнень в державознавстві.

Водночас державознавство не пов'язане з природничими науками: фізикою, хімією, біологією.

Розглядаючи методологію державознавства, потрібно мати на увазі, що зазвичай вона є результатом застосування того чи іншого світогляду.

Зокрема, при дослідженні держави використовуються три підходи:

1) дослідження об'єктивно існуючих державних інститутів;
2) дослідження державності як результату творіння людей;
3) дослідження як об'єктивно існуючих державних інститутів, так і створюваних людьми державних конструкцій.

Умовно всю методологію державознавства можна звести до трьох рівнів: рівня парадигм, рівня принципів і рівня методів.

Зокрема, на рівні парадигм відбувається певне протистояння механістичного та органічного підходу. Перший розглядає державу як механізм, а тому її частини можуть бути зібрані як своєрідний конструктор «лего» з будь-яких «деталей». Органічний підхід виходить із того, що всі державні інститути потребують певної першооснови – організму. Механістичний підхід є більш революційним («створимо будь-яку державу з відповідних деталей»), органічний – більш консервативним («інститути держави не створюються, а пророщуються на вже існуючому організмі»).

Серед принципів найбільш вагомими є принцип плюралізму та принцип системності. Принцип *плюралізму* дозволяє уникнути однобічності та формулювати правильні й науково обґрунтовані висновки, адже ігнорування одних чинників і перебільшення значення інших можуть призвести до помилкової інтерпретації тих чи інших явищ державності. Принцип *системності* випливає з того, що реальна роль держави, значення тих чи інших державних інститутів та їх вплив на суспільство можуть бути повністю з'ясовані лише в системі, у взаємозв'язку як з іншими явищами державності, так і з інститутами політичної системи, економічними, соціальними, ідеологічними та культурними відносинами.

Усе різноманіття методів можна поділити на дві групи – загальнонаукові та соціально-наукові. З-поміж загальнонаукових методів можна виокремити *діалектичний*, адже місце того чи іншого державного інституту в суспільному житті та його діяльність можуть бути всебічно оцінені лише з урахуванням його виникнення, розвитку, зміни або зникнення, у порівнянні позитивних та негативних властивостей, а також у конкретній ситуації, в якій ці властивості виявляють-

Рис. 1.1. Основоположник механістичного підходу Готфрід Вільгельм Лейбніц

Рис. 1.2. Основоположник органічного підходу Герберт Спенсер

ся. При цьому необхідно пам'ятати, що інститути та форми держави, методи діяльності державних органів, продуктивні в одних умовах, можуть бути непродуктивними в інших (і навіть схожих) умовах, якщо країни мають різні традиції, свідомість і культуру.

Серед інших загальнонаукових методів важливе значення мають *аналіз* і *синтез*, за допомогою яких, наприклад, у структурі органів держави розрізняються законодавчі, виконавчі та судові органи, що синтезують поняття державного апарату. За допомогою *логічного* методу робляться певні узагальнення та висновки. Метод *спостереження* забезпечує збір даних. *Порівняльний* метод є важливим, адже будь-які зіставлення при отриманні висновків є необхідними для будь-якої науки. За допомогою методу *формалізації* визначаються, зокрема, головні, найбільш важливі складові того чи іншого державного інституту за умисного ігнорування другорядних якостей та зв'язків. Важливе значення мають також *кількісні методи* (зокрема, статистичні), *екстраполяції* (поширення ознак даного явища на інші подібні явища), *моделювання* (штучного відтворення моделей тих чи інших органів або процедур) та *експерименту* (практична перевірка тих чи інших інститутів в умовах, створених експериментатором). Загальнонаукові методи є дуже важливими. Зокрема, відомо, що саме за допомогою методу *прогнозування* свого часу були зроблені висновки про можливість побудови соціалізму (насправді – казарменого соціалізму) та неминучого падіння тоталітарних режимів.

Серед соціально-наукових в державознавстві доволі широко використовуються такі методи, як *історичний* та *конкретно-соціологічний* (анкетування, інтерв'ювання), а також *соціально-якісні методи дослідження*. За їх допомоги здійснюється, зокрема, класифікація типів та форм держави, державних органів тощо.

Державознавство як навчальна дисципліна

На цей час у світі існує понад 200 суверенних держав. Крім того, певні властивості державності притаманні суб'єктам низки федерацій. Зокрема, у США, англійське «state» можна перекласти не лише як «штат», а й як «держава». В Росії окремі суб'єкти федерації називаються «республіками», а в Німеччині деякі землі на конституційному рівні використовують щодо себе термін «держава». На сьогодні у світі налічується майже 300 суб'єктів федерації. Окремі елементи державності притаманні й певним автономним одиницям політичного характеру (Гренландія в Данії), яких у світі існує також більше десяти.

Зрозуміло, що неможливо докладно вивчити більше, ніж півтисячі держав та державних утворень. Саме тому цей курс має не країнознавчий та описово-аналітичний, а синтезований та загальнотеоретичний характер. Він може мати методологічне значення для більш поглибленого вивчення різних аспектів державності, її організації, а також діяльності держави у сфері економіки, політики, культури, правового регулювання тощо.

Курс складається з 12 розділів, що об'єднані в чотири частини. Перша частина присвячена загальній характеристиці держави. Саме в її рамках держава розглядається як об'єкт державознавства. У межах теми висвітлюються питання виникнення держави, характеризуються особливості її влади. Друга частина зосереджує увагу на проблематиці функціонування держави. Відповідно, висвітлюються питання, пов'язані з функціями держави, її механізмом, а також проблематика механізму функціонування держави. Третя частина розглядає форму держави та її елементи: форму правління, форму державного устрою та форму політичного режиму. І, нарешті, четверта частина присвячена категоріям «тип» і «типологія» держави.

1.2. Поняття і ознаки держави

Поняття держави

Об'єктом державознавства є держава.

Держава **–** це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи оподатковування.

Вона є єдиною політичною спільнотою та політичним механізмом організації суспільства, серед ознак якої виділяються суверенітет, публічна влада, територія, наявність системи податків і зборів, а також зв'язок з правом. Іноді до ознак держави відносять також примус.

Публічність як ознака держави

Публічна влада – це влада, яка відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт її не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті, хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші, і ті, хто підкоряються (всі інші). Ті, хто керує, – *суб'єкт влади*. Ті, хто підкоряється, – *об'єкт влади*.

В межах публічності державна влада, яка здійснюється колосальним і розгалуженим державним апаратом, є універсальною. Вона поширюється на всіх членів суспільства даної країни та громадян держави, які перебувають за кордоном. Ця влада юридично має право на легальне застосування державного примусу. Проте, на відміну від будь-якого іншого примусу, який має місце в будь-якому колективі, державний примус не обмежується лише позбавленням певних благ (як це, наприклад, існує в окремих родинах) чи вилученням зі складу окремого колективу (що притаманне, зокрема, політичним партіям). Він поширюється на майно, свободу, а іноді – і на життя (у разі існування смертної кари).

Територія як ознака держави

Територіальна організація – факт проживання людини на території держави, яка визначається кордонами останньої. Ця ознака забезпечується шляхом реєстрації членів політичної спільноти за місцем

проживання, інститутів громадянства та особливого політичного статусу іноземних громадян та осіб без громадянства – апатридів тощо. При цьому територіальна організація держави передбачає, що кожен, хто знаходиться постійно чи тимчасово на території країни, є своєрідним членом, суб'єктом цієї спільноти, має певні права та несе певні обов'язки.

Звісно, держава як політична спільнота має певні елементи суб'єктивності (наприклад, можна вольовим рішенням припинити своє громадянство), проте здебільшого вона будується на основі об'єктивних чинників. Це означає, що всі особи (як фізичні, так і юридичні), які знаходяться на території держави, незалежно від того, бажають вони того чи ні, повинні підпорядковуватися владі цієї держави та дотримуватися її законів. Причому за порушення цих законів у тяжкій формі (мається на увазі вчинення злочинів) усі особи (як громадяни, так і іноземці чи апатриди) можуть бути суворо покарані аж до позбавлення життя. Таких заходів покарання не знає жоден політичний чи соціальний інститут, жодна соціальна спільнота.

Територіальна організація передбачає можливість позбавлення зв'язку особистості з державою, найбільш поширеною з яких є вихід, за виконання певних умов, з громадянства та залишення державної території. Проте, якщо особа залишається в межах держави, то на неї поширюється законодавство останньої з певними особливостями (наприклад, звільнення від виконання окремих обов'язків). Те саме стосується того факту, якщо громадянин держави знаходиться за кордоном, зокрема має там постійне місце проживання.

За територіальною ознакою держава може бути власне державою (Україна) або державоподібним утворенням (Ватикан). Територіальна організація держави пов'язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державоподібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію, ніж державні кордони. Так, влада Папи Римського, його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Це випливає з міжнародної ролі Ватикану як незалежного керівного центру католицької церкви, організованої у світовому масштабі. Власне ж держава може бути доцен-

тровою (унітарна держава, імперія) або відцентровою (регіональна держава, федерація, окремі форми державоподібних об'єднань).

Податкова система як ознака держави

Податкова система передбачає наявність системи ***податків і зборів*** – засобів, призначених для утримування публічної влади.

а) б)

Рис. 1.3. Збір податків у Стародавньому Єгипті:
а – притягнення до відповідальності неплатників; б – чиновники-писці

Згідно зі ст. 6.1 Податкового кодексу України ***податком*** визнається «обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку».

Рис. 1.4. Покарання неплатників податків у Стародавньому Єгипті

За цією ознакою держава може бути власне державою або державоподібним утворенням. Це пов'язано з тим, що податки як

обов'язкові платежі притаманні лише власне державі (наприклад, Швеція). Проте є утворення, які не знають таких обов'язкових платежів, наприклад, Запорозька Січ. Так, у її межах існували своєрідні митні збори за проїзд територією Запоріжжя, проте це були саме збори, а не податки. Коли ж запорожці вирушали в похід, вони збирали добровільні пожертвування.

Право як ознака держави

Зв'язок з ***правом*** – системою основних правил поведінки, встановлених чи санкціонованих державою.

Розглядаючи формаційний підхід до типології, необхідно мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – соціалістичний тип права відповідно. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах панівного класу. Так, рабовласницьким типом права була зведена в закон воля рабовласників. На період рабовласницької суспільно-економічної формації (СЕФ) доводиться формування рабовласницького типу права. Одним із найважливіших його принципів є існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Оскільки раби і рабовласники є основними антагоністичними класами рабовласницького суспільства, то рабовласники мали всі права, а раб вважався живою річчю. Прикладом цього може бути Стародавній Рим, де повна правоздатність визнавалася за патриціями, скорочена – за плебеями, ще більш обмежена – за іноземцями. Раби були абсолютно неправоздатні.

Феодальним типом права було право як привілей. Це пов'язано з тим, що для феодальної держави характерний поділ суспільства на два основні класи – феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли феодальні повинності. Тому, поділяючи феодальну СЕФ та епоху Темних століть, епоху Відродження і Реформації та епоху Просвітництва, потрібно мати на увазі, що зазначені привілеї були досить різноманітними.

Так, для епохи Темних століть було характерним створення централізованої феодальної держави і її подальше роздроблення. Це

пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодальній знаті за службу. Одним із найважливіших принципів феодального типу права в цю епоху був принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі, принцип васального підпорядкування, що здійснювалося за правилом: «Васал мого васала – не мій васал!». Система феодальних привілеїв тут була уособленням привілеїв окремих феодалів. Оскільки земля належала феодалам, то вони мали, наприклад, право вільно полювати на ній. Однак здебільшого земля була поділена між селянами. Полюючи, феодал мав повне право потоптати врожай на селянських ділянках. Це – його привілей. Крім того, були ще й економічні привілеї: панщина (коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала) та оброк (коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу). Були ще й інші привілеї: право феодала на першу шлюбну ніч, право феодала сидіти в присутності короля чи покривати голову, право встановлювати свої митні кордони, валюту тощо. В епоху Відродження розпочинається об'єднання земель і створення становопредставницької монархії. Змінюється й характер привілеїв. Хоча панщина зберігається, оброк поступово перестає бути натуральним, а стає грошовим. Феодали втрачають своє право створювати власну валюту, хоча митні кордони й залишаються. На подальший період Реформації припадає зародження привілею контролю над релігією. В епоху Просвітництва та створення абсолютної монархії привілеї перестають бути виключним правом окремих феодалів. Тепер лише монарх може їх надавати. Економічні ж привілеї: панщина та грошовий оброк – залишаються недоторканими. Змінюється лише термін панщини чи розмір оброку.

На противагу феодальному буржуазний тип права вже характеризується соціальною нерівністю (яка замінює станову нерівність), формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю. Поділяючи розвиток буржуазної держави на етап первинного накопичення капіталу, індустріалізації та імперіалізму, необхідно зазначити, що для всіх них священним правом стало право приватної власності. Крім того, теорія народного суверенітету, що з'явилася в епоху Просвітництва, обґрунтувала ідею народу як єдиного джерела влада. Це зумовило введення виборчого права, заснованого на певному соціальному статусі особи. Для

перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий ценз, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення. В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборна кампанія «по кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Після соціалістичних революцій сформувався соціалістичний тип права, який, формально виражаючи інтереси народу, фактично відстоював інтереси партійно-державної бюрократії. І, хоча формальним джерелом права був нормативно-правовий акт, фактично все підкорялося рішенням панівної партії.

Суверенітет як ознака держави

Суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Наприклад, у 1998 році ВПС НАТО розпочали бомбардування Югославії. Багато країн засудили це. У деяких з них (наприклад, у Росії) певні сили намагалися втягнути свої країни в цю війну на боці СРЮ (наприклад, у РФ були чутні голоси про необхідність відрядження добровольців та військової техніки (зенітно-ракетні комплекси С-300) на допомогу Югославії). Така політика могла призвести до розширення конфлікту і навіть переростання його у ІІІ Світову війну. Однак згідно з правом зовнішнього суверенітету Росія не пішла на ці кроки і не сприяла затягуванню конфлікту, адже суть зовнішнього суверенітету полягає у верховенстві держави (президент, уряд) у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил.

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Винятком із внутрішнього суверенітету вважається питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.* Однак, на нашу думку, ніякого винятку тут немає. Річ у тім, що більшість цивілізованих країн підписали міжнародні угоди з приводу охорони прав людини, тим самим взявши на себе відпо-

Рис. 1.5. Основоположник теорії державного суверенітету Жан Боден

відні зобов'язання. Порушення ж цих зобов'язань може призвести до відповідних санкцій у вигляді «втручання у внутрішні справи». Отже, зазначене втручання, що має на меті захист порушених прав людини, необхідно розглядати не як порушення внутрішнього суверенітету, а як санкції за недотримання зобов'язань за договором (адже міжнародні конвенції та пакти є нічим іншим, як договорами).

Як бачимо, суверенітет – це не незалежність. Швидше, незалежність є наслідком суверенітету.

1.3. Символи держави

Загальна характеристика державної символіки

Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави єподіляються на офіційні та неофіційні. До офіційних символів належать герб, прапор і гімн держави. Неофіційними символами держави є лідер держави і назва держави. При цьому будь-які державні символи – клейноди, корогви, знамена, жезли тощо – завжди були атрибутами влади, свідченням і підтвердженням державно-владних повноважень.

Назва держави є її своєрідним неофіційним символом. Так, Великобританія передає певну велич, Франція – походження від франків, а Росія – претензію на спадок – Київську Русь. Назва «Україна» має як прихильників, так і супротивників. Так, другий президент України Л. Кучма вбачав у назві «Україна» слово «рай»[1].

1 Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Леонід Кучма ; [пер. з рос. І. Пащенко]. – М. : Время, 2003. – С. 65.

Супротивники ж наголошують на тому, що назва «Україна» означає «окраїну», «узбіччя». Вони вважають, що така назва принижує державу і розділяє її, адже, як зазначав С. Удовик: «...у цьому слові немає начала, що об'єднує»[1]. Він пропонує змінити назву на більш нейтральну, наприклад, «Київська Русь». На нашу думку, навіть погоджуючись з тим, що «Україна» означає «окраїну», варто наголосити на тому, що слово «українець» означає «прикордонник, який знаходиться на окраїні держави і захищає її від кочівників Дикого Поля». Саме тому нічого принизливого в назві «Україна» як окраїна немає.

До неофіційних символів держави також належить її лідер.

Державний лідер – це найвища посадова особа в державному апараті, яка приймає рішення стратегічного рівня.

Таким лідером можуть бути глава держави (як правило, президент або монарх), глава уряду (канцлер), глава панівної партії (генеральний секретар) або духовний лідер країни (аятола). І якщо президент чи канцлер є символом держави у відносинах з іншими країнами, то генеральний секретар чи аятола стає таким символом також і усередині держави. Щодо монарха, то він завжди є символом держави як усередині країни, так і поза її межами. Сучасна монархічна ідея є досить популярною. Саме це зумовлює те, що монарх Великобританії є главою держави ще й таких великих держав, як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Саме він є тим символом, який об'єднує ці країни і робить їх єдиними навіть у внутрішньодержавному житті. Таку єдність можна пояснити фактом, що всі референдуми, які проводилися з приводу виходу домініонів з Британської співдружності, не мали успіху.

Прапор, герб та гімн як офіційні символи держави

Державний герб – це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її традиції та особливості.

---

1 Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – С. 150.

Приклад 1.1

З історії гербів

Давно це було, років 800–900 тому. Тоді ще не було ні рушниць, ні револьверів, а про кулемети, гармати, танки і казати нічого. Воїни тоді були озброєні мечами й списами, і вдягалися вони в залізні панцири. На головах носили шоломи, обличчя закривали спеціальними масками або пластинками – заборолами. І навіть коні багатьох воїнів були вдягнені в металеві панцири. Називалися ці воїни рицарями.

У такому вигляді воїни ішли в бій. Та не тільки для битви з ворогами вони надягали панцири. Рицарі хизувалися своєю силою, своєю спритністю, своїм умінням битися. А як перевірити це все, коли немає війни? Та коли й відбувається війна – на полі бою немає глядачів, які могли б полюбуватися силою і спритністю рицаря, оцінити його воїнську доблесть. І тоді запровадили спеціальні змагання – рицарські турніри.

Два воїни, з ніг до голови закуті в панцири, ждуть команди. Ось подано умовний сигнал, і вони, пришпоривши коней, мчать назустріч один одному. Чути глухі удари, брязкіт зброї, скрегіт металу. Іржання коней губиться у вигуках глядачів.

Глядачів на таких турнірах було багато. Одні бажали перемоги одному рицареві, інші – другому. Але як дізнатися, на чиєму боці перевага, хто наступає, а хто відступає? Адже обидва рицарі вдягнені в однакові панцири, і обличчя в обох закриті.

І, щоб глядачі могли розпізнавати рицарів, на їхніх щитах почали з'являтися особливі знаки. У кожного воїна – свій знак. І хоч би як рицар був закований під кольчугою і заборолом – по знакові завжди можна було дізнатися про його ім'я. Такі знаки почали передаватися у спадщину – від батька синові, потім – внуку і правнуку. Це вже був знак не одного якогось рицаря, а цілого роду.

Його почали називати «герб». У перекладі українською мовою це слово означає «спадщина».

Спочатку ці знаки були зовсім прості. Та поступово вони дедалі ускладнювалися. Вже давно зникли рицарі, а гербів ставало все більше і більше. З'явились навіть фахівці, які могли придумувати нові герби. Виникла наука про герби – геральдика.

Джерело: Дмитрієв Ю. Д. Прапор і герб : оповідання / Юрій Дмитрович Дмитрієв ; [пер. з рос. Г. Колесника]. – К. : Веселка, 1978. – С. 11.

По суті, це офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних

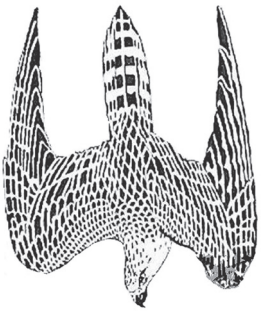

Рис. 1.6. Сокіл, що атакує, як один із варіантів пояснення українського тризуба

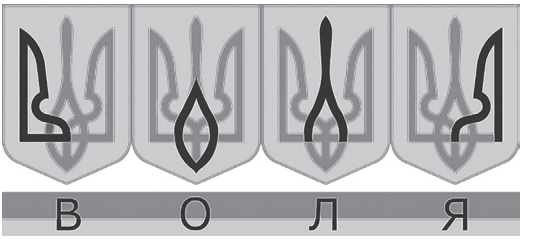

Рис. 1.7. «ВОЛЯ» як один із варіантів пояснення українського тризуба

паперах тощо. Державні герби відомі з III тис. до н. е. Зокрема, гербом держави шумерів був орел з головою лева, Єгипту – змія, стародавніх Афін – сова, Персії та Стародавнього Риму – орел. Двоголовий орел був характерним для Візантії. Саме принцеса Софія Палеолог привнесла цей герб у Росію як своє придане, коли вийшла заміж за великого князя Московського Івана III. В Україні був запозичений герб Київської Русі. Головним елементом цього герба був тризуб – знак княжої влади Рюриковичів. Проте необхідно мати на увазі, що це – так званий «малий» герб. «Великий» герб на сьогодні все ще потребує свого затвердження.

Основною ідеєю є спроба об'єднати навколо «Тризуба» два геральдичні напрями: західний (золотий лев, що здебільшого зображувався на гербах галицько-волинських князів) та східний (козак з мушкетом як герб Низового Війська Запорозького)[1].

Державний гімн – це офіційна урочиста пісня або інший музикальний твір, що у музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і офіційно визначається як символ держави, символ державної єдності.

Гімн розрахований на масове сприйняття та виконання. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим

1 Сокульський А. Л. Національна символіка України : науково-популярне видання / Арнольд Леонідович Сокульський. – Запоріжжя : Інтербук, 1993. – С. 58–61.

Рис. 1.8. Проект Великого герба України

шану до держави, громадянську лояльність. Перший в історії гімн, який виконується й досі, був прийнятий в Японії у IX столітті. У царській Росії вперше державний гімн зазвучав у 30-х роках XIX століття. Найвідомішими гімнами є Марсельєза, Інтернаціонал. Будь-які гімни несуть з собою якийсь позитивний потенціал. Цей потенціал може мати як характер протесту: „Ще не вмерла України і слава, і воля…" або „Ніколи, ніколи, ніколи, ніколи англієць не буде рабом", так і форму уславлення: „Слава Союзу нашому, слава". На нашу думку, протестний варіант гімну може спрацювати в період кризи, тоді як позитивний здебільшого є характерним для стабільної державності.

Державний прапор – це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось зображенням, що є символом держави, відтворюючи одну або кілька ідей політичного характеру.

Державний прапор обов'язково встановлюється на будинках державних органів, його наявність є необхідною під час публічної присутності на виступі найвищих посадових осіб, він супроводжує перебування поважних представників держави в інших країнах. Історично появі прапорів (ще з часів Античності) передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до держака, жердини, списа й помітні з різних частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір'я, різнобарвна тканина. Метою таких відміток була точна й надійна вказівка дислокації війська, можливого місця битви чи присутності вождя або ж передача іншої необхідної інформації. В українській мові є етимологічне підтвердження первинної ролі прапора. Так, один із синонімів слова „прапор" – „стяг" у Київській Русі походить від слова „стягуватися", тобто збиратися в певному місці. Поставити стяг означало збір

війська в конкретному місці, підготовку до бою чи надання княжій дружині сигналу про таку підготовку. Найбільш ранніми державними прапорами, що існують і сьогодні, є прапор Данії, який з'явився у 1219 році, та прапор Швейцарії, прийнятий у 1229 році. Після Великої Французької буржуазної революції білий стяг Бурбонів було замінено на сучасний триколор. У 1787 році з'явився державний прапор США, на якому зображувалося 13 зірок, які означали 13 штатів, що ввійшли до нової держави. У 1805 році було прийнято зелено-біло-червоний прапор Італії.

Питання для самоконтролю

1. Що таке державознавство?
2. Що таке держава?
3. Що таке територіальна організація?
4. Що таке суверенітет?
5. Що таке зовнішній суверенітет?
6. Що таке внутрішній суверенітет?
7. Що таке державний герб?
8. Що таке державний гімн?
9. Що таке державний прапор?
10. Хто такий державний лідер?

РОЗДІЛ 2

Виникнення держави

- Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства
- Первинна держава
- Шляхи природного виникнення держави

2.1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства

Етап стадної організації

На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми, хоча саме тут людський колектив безпосередньо змінив зоологічні об'єднання тваринних предків людини, тобто це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Як припускають більшість учених, період стадної організації був часом становлення людини сучасного типу, боротьби соціальних настанов, що формувалися, з зоологічними інстинктами, які залишилися людям від їхніх тваринних предків. Археологічно епоха стадної організації охоплювала нижній і почасти середній палеоліт. Антропологічно це період існування пралюдей – архантропів (пітекантропів та синантропів)

Рис. 2.1. Людські істоти доби стадної організації

і палеантропів (неандертальців). Їхнє господарство було засноване на поєднанні полювання та збору плодів, тобто економічною основою стада була не така, що виробляє, а привласнювальна економіка.

Господарськими знаряддями праці були ручні рубила, грубі знаряддя, що рубають (чопери), відщепи, гостроконечники тощо. Стада очолювали ватажки, які, як правило, уособлювали фізичну силу. Шлюбні відносини спочатку, можливо, були безладними, але згодом статеві зв'язки між членами одного стада перестали практикуватися й були заборонені.

З переходом до шлюбних зв'язків виключно із членами інших стад почав складатися рід.

Приклад 2.1

Опис людини часів стадної організації

У східній частині середнього хребта гори, де на горах є невеличкі кам'янисті і мало зарослі майданчики, у перелісках, що одягають їх північні схили, і у свіжих гротах, якими прорізані ці гори, живуть і люди.

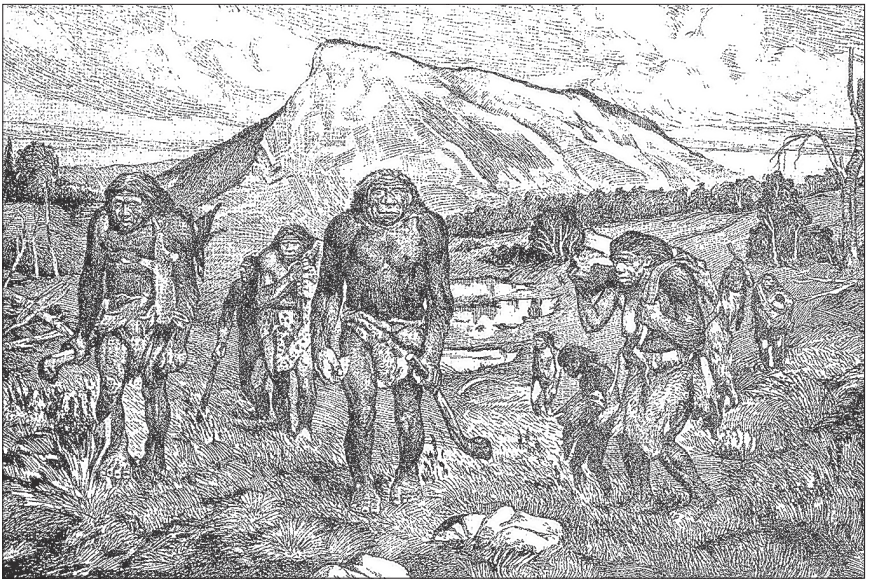

Рис. 2.2. Первісне стадо

Проте як ще мало схожі вони на людей і як тотожні своєму лісовому сусіді – орангутангу!

Як і на ньому, одягу в них немає. Темна шкіра дуже покрита волоссям, немов рідкою шерстю. Кутастий товстий череп, який розщепить найміцніший сучок, наполовину пішов у потилицю. З-під схожого на повсть блискучого чорного кучерявого волосся ледь-ледь видніється вузький та низький бугристий лоб. Немов постійно насторожені вуха відстали від голови та піднялися високо. Щелепи висунулися далеко вперед, і широкі, пухкі вуста майже затулили ледь видний приплющений ніс. Тільки очі гарні. Темна та яскрава зіниця серед чистого білка блищить відвагою, пристрастю, силою. Майже такою ж свіжою, незайманою силою дихає і все темне тіло: широкі, ледь підняті плечі, товста шия, залізні мускули рук (руки набагато довші за наші), могутні стегна, швидкі та міцні ноги, тонкі донизу, без ікр, як у сатирів чи фавнів, створених грецькою фантазією, – тільки замість копита справжня ступня людини, довга, широка та плоска. Пальці на ній такі гнучкі та сильні, що ними можна ухопитися за гілку дерева так само легко, як і пальцями руки.

Ця сила, що проглядається в кожній частині тіла, у кожному русі, варта нашої краси. У цій силі незалежність людини, її свобода, її щастя. З цією силою їй ще не потрібно багато думати про самозбереження. Час небезпеки рідко не буває часом перемоги.

Джерело: Михайлов М. За пределами истории / Михаил Михайлов // Библиотека фантастики : в 24 т. / [сост. Ю. Медведев]. – М. : Правда, 1986 – 1997. – Т. 1 : Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – 1986. – С. 241–242.

Етап родової організації

Рід становив собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кревним або передбачуваним спорідненням, загальною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації відбувається перехід від привласнювальної економіки до такої, що виробляє. Їй притаманні спільна власність, спільна праця і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн немає, хоча бійки між родами досить часті. Родом керує *старійшина.* Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий (своєрідне продовження стада), потім – найрозумніший, найдосвідченіший. Відносини в роді регулювалися мононормами –

Рис. 2.3. Первісний рід

ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства. Мононорми становили собою звичаї і ***табу*** – заборони, що мали релігійно-містичний характер.

Мононорми – недиференційоване, синкретне правило поведінки, що не може бути віднесене ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету внаслідок поєднання особливостей будь-якої норми поведінки.

Етап родоплемінної організації

Згодом роди стали об'єднуватися в племена.

Плем'я – це сукупність родів, об'єднаних кревними узами та територією, господарською та мовною спільністю.

Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причиною об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо.

Плем'ям управляла рада старійшин, що обирала племінного *вождя* на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджуються сусідська община, родина і приватна власність.

Етап племінної організації

Згодом родина і сусідська община витісняють рід. Тепер усе плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд з общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки що на досягнення малих результатів, але це тільки початок. Саме на цьому етапі племена починають об'єднуватись у союзи племен, що згодом утворювали певні народності.

Народність – це сукупність племен, об'єднаних загальною територією, господарськими, мовними та культурними зв'язками.

Приклад 2.2

Анкетування в первісному племені кванів, проведене мандрівниками в часі

Плем'я нараховувало сто тридцять осіб: сорок шість чоловіків, тридцять дев'ять жінок та п'ятдесят дітлахів. Постійне місце проживання – середній кам'яний вік, печера імені Чудака. Національність – квани, рідна мова – кванська. Освіта – неграмотні. Професія – мисливці, ремісники, домогосподарки. Соціальний стан – один вождь, один – особа невизначених занять (чаклун), інші – трудящі. Релігійна належність – язичники: вірують у Сонце, Місяць, блискавку тощо.

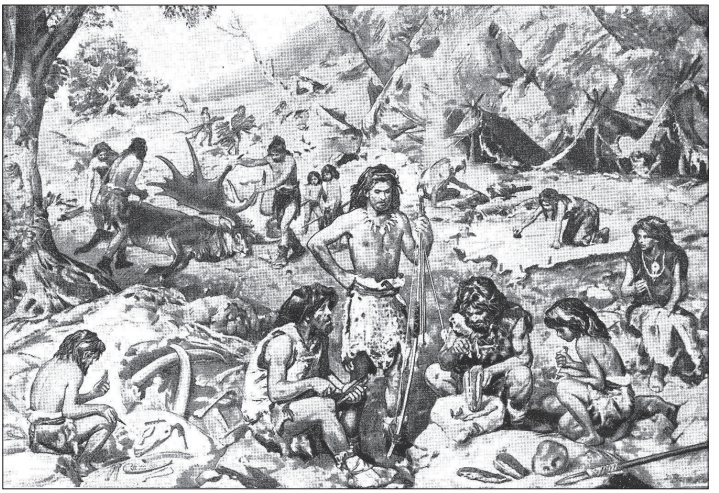

Рис. 2.4. Первісне плем'я

У подальшому Аркадій вніс у зошит і низку спостережень соціального плану. Квани мали право особистої власності на засоби виробництва: кам'яні сокири, дротики та списи з метальними дошками, палиці, а також одяг із шкір та прикраси. Звісно, нікому і на думку не спадало забрати собі землю та мисливські угіддя. Розподіл продуктів харчування був зрівняльним, хоча закон передбачав для вождя, чаклуна та вдалих мисливців подвійну порцію. Спосіб правління кванів Аркадій визначив як первісну демократію: влада вождя була не спадковою, а виборною.

Джерело: Санин В. Приключения Лана и Поуна / В. Санин // Мир приключений. Сборник фантастических и приключенческих повестей и рассказов / сост. А. Балабуха. – М. : Детская литература, 1981. – С. 103–104.

2.2. Характеристика первинної держави

Загальна характеристика процесів виникнення держави

Людство знає два способи виникнення держави – природний і штучний. В останньому випадку держава утворюється за активної участі людей. Прикладами штучного способу виникнення держави була поява на карті світу США у 1776, СРСР у 1922, Ізраїлю у 1948 чи Укра-

Рис. 2.5. Трипільська стоянка

їни у 1991 році. Такий спосіб виникнення держав існує, і відкидати його ми не маємо права.

На відміну від штучного природний спосіб не передбачає активної й свідомої діяльності людей у процесі створення держави. Саме так виникали перші держави сучасної цивілізації. При цьому способі держава ставала п'ятим етапом розвитку соціальної організації суспільства після стадної, родової, родоплемінної та племінної. Держава виникала поступово, коли в племенах відбувалося розшарування суспільства.

Виникненню держав природним способом сприяла низка причин:

1. Необхідність удосконалення управління суспільством, що пов'язано з його ускладненням в результаті розвитку виробництва, розподілу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням кількості населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи.
2. Необхідність підтримки в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стійкість. Остання досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм.
3. Необхідність придушення спротиву експлуатованих мас, який виникає в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи.
4. Необхідність захисту території і ведення війн, що мали як оборонний, так і загарбницький характер.
5. Необхідність організації великих суспільних робот, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Вожді, старійшини, чаклуни та їх прибічники зосереджували у своїх руках доступ до основних засобів виробництва (земельні угіддя, землі для полювання, розподіл здобичі тощо) і, як наслідок, – владу. У результаті почали утворюватися своєрідні протокласи: *mi,*

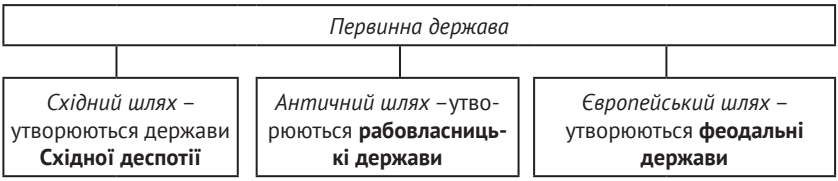

Рис. 2.6. Виникнення держави

хто править, і *ті, хто підкоряється.* Так виник перший історичний тип держави – *первинний*, який ще можна назвати *ранньокласовим*.

Потім формування держави відбувається в різний спосіб. Сьогодні визначають три природні *шляхи формування держави*: східний, античний та європейський.

Первинна держава та її різновиди

Існує дві форми організації первинної держави. У так званих «номадичних цивілізаціях», які здебільшого вели кочовий чи напівкочовий спосіб життя (кімерійці, скіфи (інша назва – сколоти), сармати (савромати), саки, масагети (інша назва – апасаки), а згодом – гуни, германські та слов'янські союзи племен та народності) існувало так зване варварство, а тому цю форму умовно можна визначити як первинну варварську державу.

Рис. 2.7. Народні збори в германців

Рис. 2.8. Володимир Мономах на раді князів

Класичним елементом первинної варварської держави було явище так званої військової демократії, яка складалася з трьох основних елементів: військового вождя (наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), ради вождів (його своєрідний спадок залишився в Київській Русі у формі ради князів) та народних зборів.

Саме такий тип держави існував у стародавніх хетів, скіфів, сарматів, яванців та ін. Наявність «озброєного народу» змушувала царів не лише йти йому на поступки, а й

Рис. 2.11. Скіфи

суворо дотримуватись існуючих традицій. Як приклад, можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Приклад 2.3

Доля скіфського царя Скіла

Згідно з даними «батька історії», в царя Аріапіта було багато синів, але його спадкоємцем був син еллінки Скіл, мати якого навчила сина грецькій мові та грамоті. Полюбляючи еллінські звичаї, молодий цар часто відвідував Ольвію. Військо ж, яке супроводжувало його, Скіл залишав біля воріт міста, а саму браму вимагав замикати, щоб його піддані не довідались, як цар проводить свій час. В Ольвії ж Скіл жив немов еллін: одягався в грецьке вбрання, приносив жертви грецьким богам тощо. Коли ж Скіл став прихильником пияцького бога Діоніса, один із жителів міста провів до царя декого із скіфів. Побачивши, що цар віддає перевагу чужим звичаям, скіфи збунтувалися, усунули Скіла від влади і зробили царем його брата. Скіл був змушений тікати за Дунай до царя фракійців. Новий скіфський цар рушив війська на Фракію. Неподалік від Дунаю зійшлися війська фракійців і скіфів. Але битви не сталося: царі обох народів домовилися між собою. Результатом цього стала страта Скіла. Як зазначав з цього приводу Геродот: «Так скіфи бережуть свої звичаї і так суворо карають тих, хто переймає чуже».

Джерело: Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М. : Мысль, 1983. –С. 20–21.

Рис. 2.9. Житель Шумеру

У «класичних цивілізаціях», які виникли на базі осілої культури та землеробства, первинна держава оформилася в міста-держави.

Селище, у якому жили вільні общинники-землероби в період утворення перших держав, вже становили собою не родову, а сусідську общину. Це дозволяє стверджувати, що період зародження перших держав припадає саме на період племінної організації суспільства, коли деякі селища починають перетворюватися на господарські та релігійні центри. Потім ці селища переростають в адміністративно-господарські та релігійні центри-міста. Місто такого типу з сільськогосподарською місцевістю, яка прилягала до нього, ставало містом-державою, у якому постійно прожива-

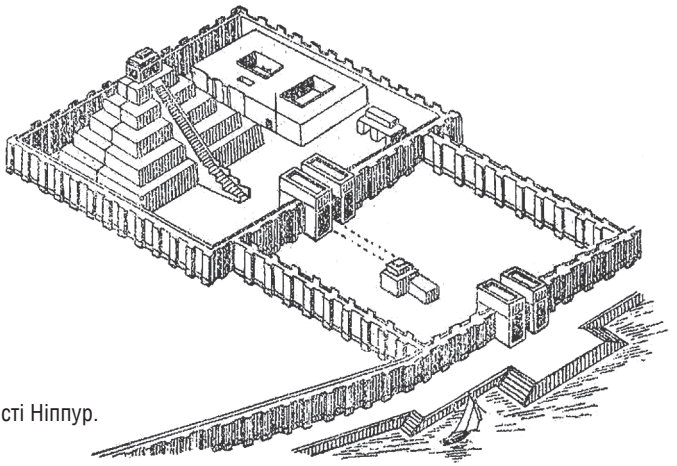

Рис. 2.10. Храм у місті Ніппур. Зліва – зиккурат

ли вожді та жерці. Місто-держава ставало місцем, де відбувалися засідання рад та зборів.

Саме у формі своєрідної конфедерації міст-держав формувалися Шумер, номові держави Стародавнього Єгипту, давньогрецькі протополіси гомерівського періоду.

Місто-держава вже знає чітку соціальну диференціацію та майнову нерівність, розподіл праці тут закріплюється територіально – з'являються квартали ковалів та інших ремісників, виділяється еліта, формується поки що примітивний апарат державного управління, коли з'являються особи, які займаються організацією виробництва, обліку тощо.

У місті-державі з'являються три центри управління адміністративного та ідеологічного лідерства: міська община, палац і храм. Зокрема, останній починає виступати не лише як релігійна система, а як система організаційно-господарська, розподільча та інформаційна.

Місто, що стало містом-державою, починає виконувати щодо інших селищ функції державного управління. Основними серед них були:

- управління общинним землеробством та землеволодінням;
- виконання суспільних ритуальних обрядів;

- здійснення міждержавного продуктообміну, який з часом перетворився на товарообмін (продуктообміну всередині міста-держави майже не існує, адже кожна «велика родина» забезпечує себе повністю, за винятком виробів з кераміки, прикрас, окремих знарядь тощо. Власне торгівля з'являється дещо пізніше);
- захист від військових нападів та організація військових походів для захоплення інших міст-держав, стягнення данини чи податків;
- створення та розподіл суспільних фондів, здебільшого продуктів на випадок стихійних лих, військових нападів тощо;
- створення інститутів для розгляду суперечок, підтримка відповідних звичаїв, установлення світських та релігійних правил тощо;
- розвиток ремесел та торгівлі тощо.

Отже, держава як п'ята організаційна форма життя суспільства також виникає об'єктивно в результаті неолітичної революції та переходу від первісного суспільства до аграрного. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає внаслідок внутрішніх чинників: матеріальних, організаційних, ідеологічних.

Первинна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування економіки, що виробляє нові форми трудової діяльності, яка віднині стає умовою виживання та розвитку людства, тобто для забезпечення самого існування людства в умовах аграрного суспільства.

2.3. Шляхи природного виникнення держави

Східний шлях

Держави Стародавнього Сходу виникали внаслідок необхідності організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування усіх общинників.

Усім відома роль великих річок у створенні перших держав. Так, зокрема, єгипетська цивілізація виникла в долині Нілу, шумерська (а згодом – аккадська та вавилонська) – у межиріччі між річками Тигр та Євфрат, індійська – між річками Інд і Ганг, а китайська – між Хуанхе та Янцзи. Водночас колосальним був «водяний вплив» і на виникнення інших держав Передньої та Середньої Азії, економіка яких «також була заснована на зрошувальному землеробстві. Але

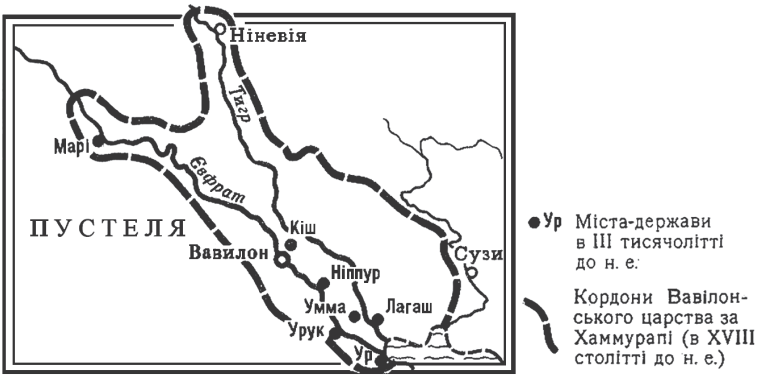

Рис. 2.11. Утворення держав у Межиріччі

при цьому іригація на відміну від Єгипту та Межиріччя зазвичай базувалася не на використанні води річок у період розливу, а на використанні дрібних річок, гірських струмків, а також дощових вод, що збиралися у водойми».

Щодо великих річок (Ніл, Євфрат, Інд), то тут люди активно використовували природні умови задля виживання. Зокрема, єгиптяни дуже швидко помітили, що в долині Нілу розлив розпочинається в червні і триває аж до жовтня. Люди навчилися відгороджувати

Рис. 2.12. Стародавній Єгипет

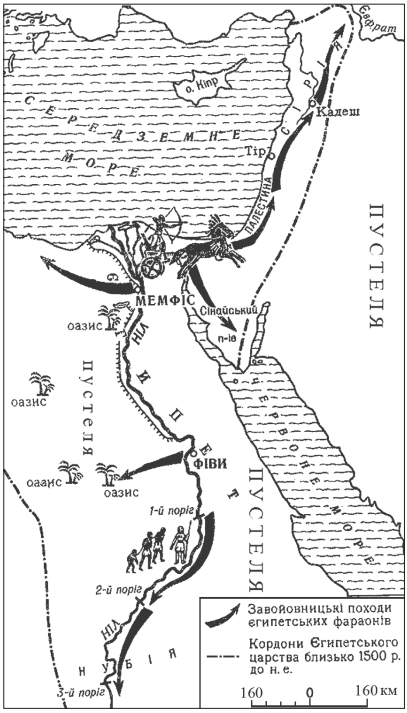

Рис. 2.13. Утворення давньоєгипетської держави

Рис. 2.14. Спорудження китайської стіни як втілення спільної праці багатьох общинників та рабів

поля, які заливалися, земляними валами. Коли ж вода відстоювалась, з'являвся досить родючий мул. Воду спускали, а мул між валами зберігав таку кількість вологості, що її вистачало не лише на посівну, а й на весь період зростання злакових.

Біля Євфрату ж (точніше, у його нижній долині) річка зазвичай нерегулярно розливалася весною. Саме тому її воду відводили до спеціальних водосховищ, звідки декілька разів протягом вегетаційного періоду подавали на поля.

Аналогічні ж способи були знайдені для використання вод Інду.

Для спорудження каналів і дамб, що були потрібними в умовах поливного землеробства, зусиль окремих родин було недостатньо. Нерозвиненість знарядь та низька продуктивність праці компенсувалася кооперацією живої праці, об'єднанням зусиль багатьох общин, необхідних для оброблення землі тощо.

Крім того, другим чинником, що вплинув на появу держави на Стародавньому Сході стало ведення війн.

Саме цей чинник, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у формуванні держави на Сході, що назвали державою Східної деспотії, для якої були характерними такі риси:

- соціальна диференціація між різними групами відбувається на основі політичної нерівності, тобто за їх положенням у владній ієрархії;
- ступінь матеріального достатку та спосіб життя різних соціальних верств насамперед пов'язані з формальними рангами, які вони займають у відповідних владних ієрархіях;
- домінування державної власності, об'єднання влади і власності;
- необмежена монархія; монарх вважається Богом (фараон – син бога Ра);
- повна покора індивіда державі внаслідок його контролю з боку сільської общини.

Зазначене вище дозволяє припустити, що Східна деспотія виникла, насамперед як імперія.

Своєю чергою, країни Стародавнього Сходу поділяються на три регіони: країни Близького та Середнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Персія), Індія і Китай.

Рис. 2.15. Перське військо в бою

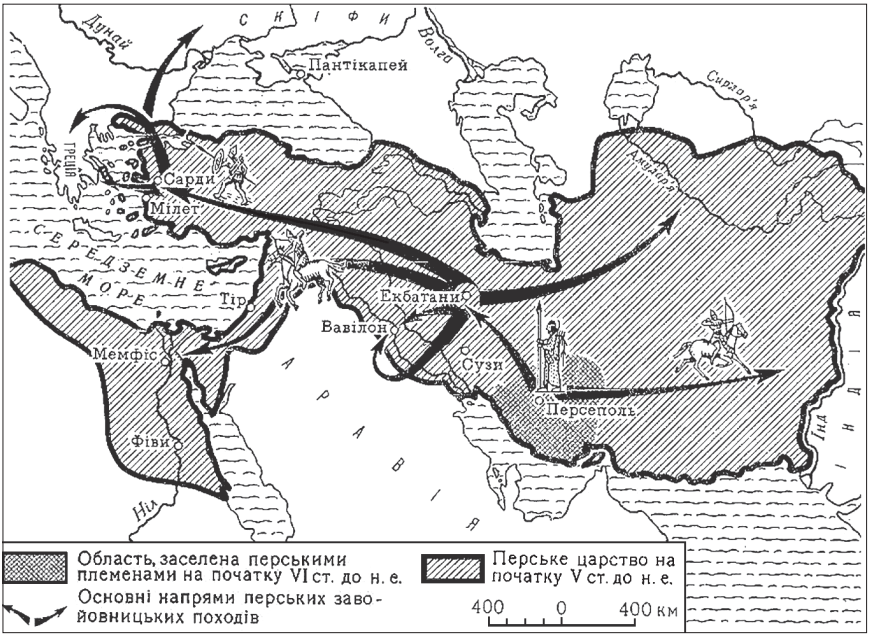

Рис. 2.16. Перське царство VI–V ст. до н.е. як втілення Східної деспотії імперського типу

Практично всі вони виникли як результат вирішення спільних справ і, перш за все, як результат спільного спорудження іригаційних систем. Як цілком слушно висловився з цього приводу один з основоположників марксизму Ф. Енгельс: «Скільки не було в Персії та Індії деспотій, що послідовно розцвітали, а потім гинули, – кожна з них знала дуже добре, що вона насамперед – сукупнй підприємець у справі зрошення річкових долин, без чого там неможливе було й саме землеробство»[1]. Результатом такого вирішення спільних справ стало абсолютне домінування держави в житті східних суспільств: державі належали і вода, і земля, і, як це не парадоксально, раби. Таке становище зумовило те, що жодна з держав Стародавнього Схо-

1 Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом / Фрідріх Енгельс ; [пер. с рос.]. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1953. – С. 152. – (Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту Маркса–Енгельса–Леніна при ЦК КПРС).

ду ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. За будь-яких обставин вона зберігала його за собою, хоча б у формі верховної власності, що практично не відокремлювалася від державного суверенітету. Правитель був «господарем» усього, що знаходилося в його власності – «деспотом» у буквальному розумінні цього слова. Фактично це означало, що політико-правова думка Стародавнього Сходу так чи інакше висвітлювала роль одноосібного правителя держави – царя, тобто монарха.

Античний шлях

Якщо формування держави Східної деспотії відбувалося внаслідок поєднання трьох чинників: іригації, війни і традиціоналізму, то в Елладі (Стародавня Греція) та в Стародавньому Римі в основі формування держави знаходилися насамперед конфлікти всередині суспільства.

При цьому ранні етапи розвитку і Еллади, і Риму дуже нагадують саме східний шлях виникнення держави, щоправда, без вирішального впливу процесів іригації.

Так, історія Еллади знає період, який умовно можна було б визначити як деспотичний – період ахейської цивілізації. Як згадує відомий російський історик І. Суриков: «Держави, створені еллінами в II тисячолітті до н. е. – їх називають «палацовими царствами» – були централізованими монархіями. Економічним життям в них керувало численне чиновництво. Рядове населення – селяни і ремісники – знаходилося в залежному становищі. Важливу роль у структурі суспільства відігравав стан жерців. Держав такого типу на той час було чимало на Стародавньому Сході – від Єгипту до Китаю. Нічого унікального в них не було»[1].

Візьмемо легендарного царя Мікен Агамемнона, який нібито очолював ахейські війська під час Троянської війни. Агамемнон був сином Атрея і онуком Пелопса. Останній же був сином Тантала і онуком бога Зевса. Як ми бачимо, у світогляді ахейців, царі вважалися прямими нащадками богів, що є характерним саме для Східної деспотії. І якщо ця система й не затвердилася остаточно і не привела

1 Суриков И. Е. Солнце Эллады: История афинской демократии / Игорь Евгеньевич Суриков. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – С. 10–11. – (Историческая библиотека).

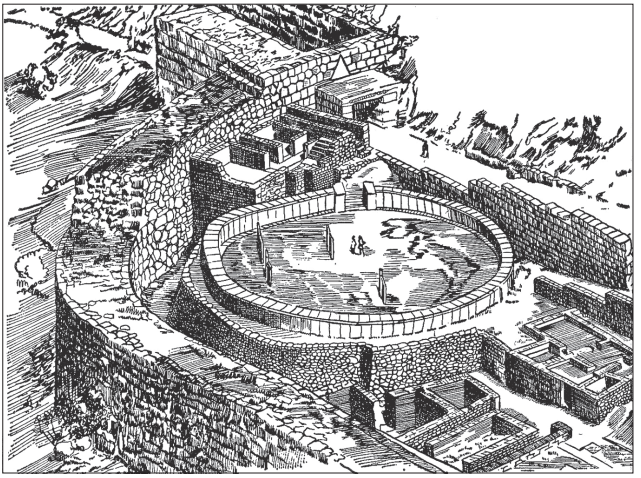

Рис. 2.17. Мікени

греків до кастової держави східного типу, то виною тому була дія зовсім інших об'єктивних чинників.

Ахейська цивілізація була знищена під час дорійської навали. Проте далеко не всі міста Еллади постраждали. Одним з таких міст були Афіни, адже дорійців, які рухалися з півночі, тягнуло, перш за все, до Пелопоннесу, а Аттика лежала дещо «на узбіччі» від основного шляху їхнього руху, і завойовники обійшли цю область стороною. Можливо, лише невеликі дорійські загони намагалися вторгнутися в афінські володіння, але їх вдалося відбити.

Рис. 2.18. Герої Троянської війни (зліва направо: Діомед, Одісей, Нестор, Ахіл, Агамемнон, Менелай, Паріс)

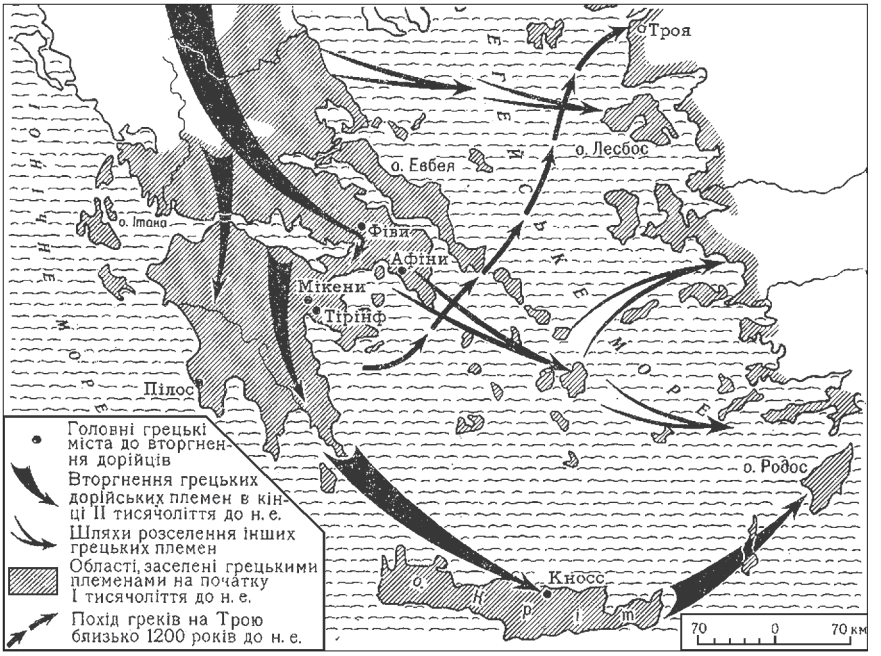

Рис. 2.19. Дорійське завоювання Греції

У результаті в час, коли основні центри ахейської цивілізації лежали в руїнах і весь устрій життя стрімко змінювався, в Афінах вдалося зберегти певну спадкоємність з попередньою епохою. Вони залишалися якимось «острівцем стабільності» у світі хаосу. Не сталося різких змін у складі населення Аттики, не з'явилося панівного прошарку прийшлих завойовників, як у більшості областей Південної Греції.

З Пелопоннесу, який став жертвою загарбників, до Афін хлинув потік біженців – ахейців та іонійців. Здебільшого це були аристократи, які рятувалися від дорійців. Дехто з них, використавши Афіни як проміжний пункт, тікав далі, на острови Егейського моря і західне узбережжя Малої Азії. Інші ж осідали в Аттиці. Афіняни радо приймали цих іммігрантів і з часом надали їм досить високого статусу. Тільки аристократи могли призначатися архонтами, а отже, тільки

вони могли входити до складу вищого органу влади – Ареопагу. Представники знаті міцно тримали у своїх руках важелі державного управління. Саме вони поступово домоглися скорочення повноважень царів, а потім і фактичної ліквідації їхнього правління.

Афінські аристократи називалися євпатридами («синами благородних батьків»). За питомою вагою знаті у складі населення афінський поліс був ледь не найбільшим за всі інші. Так склалося тому, що, як ми бачили, в час дорійської навали в Аттику тікали, рятуючись від завойовників, багато аристократичних родів з Пелопоннесу. Вони поповнили стан місцевих «благородних», злилися з ними.

Євпатриди відігравали винятково важливу роль в усіх сферах життя ранніх Афін. Вони володіли не тільки політичною владою. Їм належали провідні позиції в економіці поліса. Кожен аристократ був господарем великих земельних володінь і великих багатств, здобутих у військових походах. Євпатриди посідали головне місце у війську; служили вони переважно в кавалерії – найпрестижнішій частині збройних сил.

Незаперечним був традиційний авторитет аристократії, особливо в аттичних селах, де прості селяни звикли дивитися на своїх знатних вождів «знизу вгору». Аристократи керували релігійним

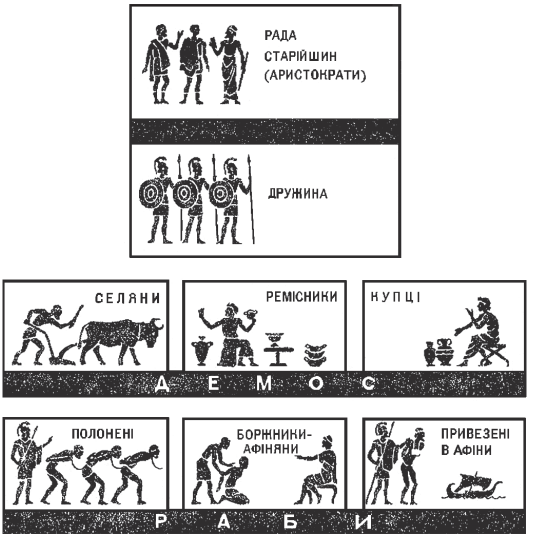

Рис. 2.20. Зародження держави в Афінах у VIII–VII ст. до н.е.

життям держави, обіймаючи посади жерців. Вони ж були і суддями, причому, за відсутності писаних законів, природно, могли тлумачити норми усного права за своїм уподобанням, і викрити їх виявлялося практично неможливо.

Рис. 2.21. Солон

Рядове населення поліса, простолюдини, мало назву «демос». Положення цієї частини громадян в ранніх Афінах, як і всюди в Греції в той час, було досить приниженим. Слово демосу нічого не значило в політичному житті, а народні збори цілком перебували під впливом знаті і були слухняним знаряддям в її руках.

Крім того, демос економічно залежав від аристократів. Ця залежність з часом посилювалася і переростала в справжню кабалу. Євпатриди вимагали від найбідніших селян віддавати їм частку врожаю як плату за заступництво і захист. В Аттиці ця частка становила одну шосту всіх плодів, які хлібороб отримував за рік із свого наділу.

Крім того, значного поширення набула ще й боргова кабала. Бідняки потрапляли до неоплатного боргу до багатіїв-аристократів, коли селянин, не маючи зерна для посіву, брав його в борг у багатого сусіда із зобов'язанням повернути після збору врожаю. А якщо врожай виявлявся дрібним, боржник не міг розплатитися з кредитором. Доводилося віддавати йому в заставу свою земельну ділянку. На таких закладених ділянках ставилися заставні камені. Вони показували, що поле фактично вже належить не тому, хто на ньому працює, а його позикодавцеві. Більше того, часом неоплатні боржники перетворювалися на справжніх рабів.

Між демосом і аристократією розпочалася справжня боротьба.

На початку VI ст. до н.е. вона досягла особливої гостроти. Усі сторони конфлікту були виснажені тривалою смутою і дійшли, врешті-решт, висновку: необхідно шукати шляхів компромісу, примирення. Для такого примирення були потрібні взаємні поступки, а здійснити їх було не так-то легко. Потрібні були заходи надзвичайного характеру; потрібні були реформи.

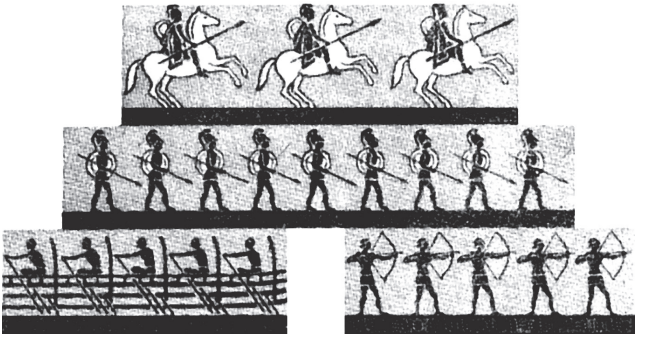

Рис. 2.22. Афінська армія після реформ Солона

У 594 р. до н.е. в обстановці громадянської смути афіняни обрали Солона першим архонтом, тобто вищою посадовою особою в державі. Крім того, йому було надано надзвичайних повноважень для розробки нових законів та реформування поліса.

Відомий давньогрецький історик Плутарх щодо цього писав: «Солона призначили виправителем державного ладу і законодавцем. Йому на розсуд надали все без винятку – державні посади, народні збори, суди, ради, визначення цензу для кожної з установ, кількості членів та терміну їх діяльності. Йому дали право скасовувати або зберігати все, що він знайде за потрібне, з існуючих чи сформованих порядків»[1].

Усього лише рік Солон знаходився біля керма поліса, але й за цей рік він зумів виправдати довіру своїх співгромадян: його діяльність стала винятково важливою віхою в історії Афін. Законодавець прагнув насамперед до того, щоб досягти компромісу між різними силами в державі, припинити взаємну ворожнечу, примирити один з одним знать і демос, багатих і бідних. Це й було досягнуто.

Проте, якщо в Афінах, завдяки реформам Солона перемогу, врешті-решт, здобув демос і саме там утворилася перша у світі демократична республіка, то в інших містах-державах Еллади (наприклад, у Спарті) перемогу одержала аристократія.

---

1 Плутарх. Солон / Плутарх ; [пер. с древнегреч. С. И. Соболевского] // Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 3 т. / Плутарх ; [изд. подг. С. П. Маркиш и С. И. Соболевский]. – М. : Наука, 1961–1964. – Т. 1. – 1961. – С. 114. – (Литературные памятники).

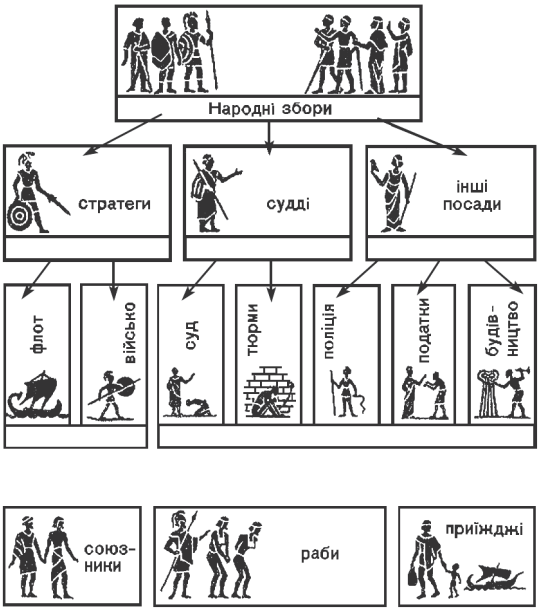

Рис. 2.23. Рабовласницька демократія в Афінах

Унаслідок того, що в Елладі жоден з полісів (Афіни, Спарта, Фіви) не міг отримати вирішальної перемоги над іншими, сама Стародавня Греція стала своєрідною конфедерацією.

Дещо інакше відбувався розвиток подій у Стародавньому Римі. На цьому необхідно зупинитися більш докладно.

Основний конфлікт у Римі відбувався між корінним населенням (квиритами та їх елітою – патриціями), з одного боку, і прибульцями (плебеями) – з іншого. Річ у тім, що географічне розташування Риму було дуже вдалим. Унаслідок цього туди з'їжджалися купці майже з усієї Італії. Саме їх називали плебеями. Корінне населення прагнуло не давати плебеям будь-яких прав, як жителям Рима. Боротьба точилася запекло. Вбивство братів Гракхів – один з численних прикладів цієї боротьби.

Проте, врешті-решт, усі жителі Риму стали його громадянами. При цьому плебеї як більш багаті та дещо нахабні змогли отримати владу в Римі. З'явилася навіть плебейська царська династія Риму – Тарквінії.

Рис. 2.24. Брати Гракхи

У 510 р. до н.е. відбулася подія, яка отримала назву «Вигнання Тарквінія Гордого». Через непримиренні суперечності між патриціями Валерієм, Т. Ларцієм та М. Коріоланом, з одного боку, та прихильниками царя-рекса Тарквінія Гордого з іншого вилилися у громадянську війну. Її приводом стало насильство над знатною патриціанкою Лукрецією з боку старшого сина рекса Секста Тарквінія.

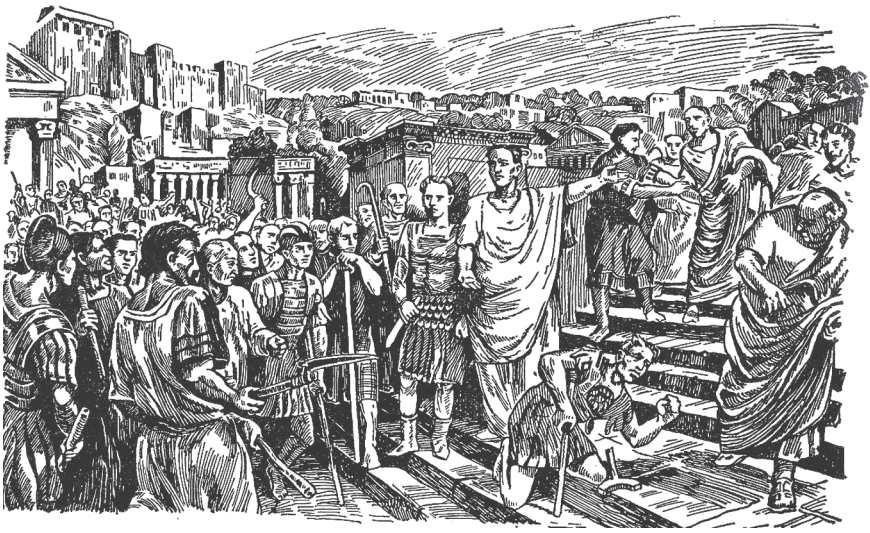

Рис. 2.25. Виступ Тіберія Гракха перед народом

Як відомо з давньоримських та давньогрецьких джерел, Лукреція не винесла ганьби і на очах у батька та кількох свідків нанесла «собі один єдиний удар у груди»[1] прихованим ножем і померла. У результаті війни у Римі зникає посада рекса. Той варіант, який передбачав поступовий перехід до Східної деспотії, не відбувся, адже в умовах останньої земля, вода і раби є власністю деспотів. Ліквідація ж рекса призвела до того, що управління в державі зосередилося в руках колегіальних чи виборних структур – сенату, народних зборів, магістратів тощо. Утворилася *res publica* (загальна справа) – форма правління, за якої управління справами в державі стало загальною справою її громадян.

Проте це було не єдиним результатом утворення республіки. В результаті того що земля, вода і раби, які могли бути зосередженими в руках рекса, в умовах республіки перейшли у власність до громадян Риму. Тобто в результаті всього цього з'явився клас власників рабів або рабовласників.

Отже, можна зазначити, що античний шлях виникнення держави був досить унікальним явищем, адже зумовив формування рабовласницької держави. При цьому і в Елладі, і в Римі, формування

Рис. 2.26. Ринок рабів

1 Дионисий Галикарнасский. Римские древности : в 3 т. / Дионисий Галикарнасский ; [пер. с древнегреч. под ред. Н. Г. Майорова и И. Л. Маяка]. – М. : Издательский дом «Рубежи XXI», 2005–2005. – Т. 1: Кн. I–IV / [предисл. И. Л. Маяка]. – 2005. – С. 256. – (Историческая библиотека, Античная история).

зазначеного типу держави відбулося під вирішальним впливом зовнішнього чинника: вторгнення дорійських племен в Грецію і поява плебеїв у Римі. Загалом же античний шлях виникнення держави знає як імперський варіант її розвитку (Рим, Македонія), так і конфедеративний (Еллада).

Європейський шлях

У країнах Західної та Східної Європи формування держави відбувалося дещо інакше, ніж на Сході, в Елладі та Римі. Цей шлях був притаманний тим народам, що одразу йшли від первинної держави до держави ранньофеодальної під впливом політичної та майнової нерівності. Розшарування різних соціальних верств насамперед відбувалося за їх положенням у системі державно-владної ієрархії. При цьому потреба в об'єднанні була викликана насамперед зовнішньою загрозою.

Тривале існування сільської общини та органів племінної демократії також було викликане зовнішньою загрозою, адже відсіч ворогу могла бути ефективною лише за умови об'єднаних зусиль общинників. У цих умовах військово-організаторські та управлінські функції поступово зосереджувались у руках військового вождя та його дружинників. У результаті завойовницьких походів в їх руках також накопичувалися колосальні багатства, що забезпечувало єдність влади та власності. При цьому рабство, унаслідок міцних общинних порядків та економічної неефективності, не отримало значного поширення. Саме так виникали первинні держави у «варварів» – германців, слов'ян, сарматів, гуннів, ірландців та ін.

Проте далеко не всі з них стали феодальними. Основною подією, яка істотно вплинула на появу перших феодальних держав стало Велике переселення народів IV–VII ст. н.е.

Унаслідок масового руху гуннів у 70-х рр. IV ст. з місця були зрушені колосальні маси народу, цілі союзи племен – франків, готів, аварів, вандалів та ін. Уся ця навала рушила на Захід. Коли вони дійшли до краю континенту, перед ними були два шляхи: на північ і на південь. На півночі були холод, голод і суворий, неприступний край. На півдні – багата і сита країна, що вже знаходилась майже при смерті – Римська імперія. Варвари рушили на південь.

У самій Римській імперії ситуація вже не нагадувала період її розквіту. Рабовласницький лад вмирав. Це стає зрозумілим, якщо зга-

дати, що в цей період раби стають вже суб'єктами права, у яких було власне майно – так звані «раби з хатами». Саме вони відіграли роль своєрідної «п'ятої колони», яка зсередини підточувала Рим.

Варварська навала знищила римську державу, король остготів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула, а варварські союзи племен розселилися на теренах колишньої імперії: франки – у Галлії, остготи – в Італії, вестготи – в Іспанії, вандали – у Північній Африці.

Для управління захопленими територіями і почали створюватись держави. Вони не були рабовласницькими з двох причин. Перша причина пов'язана з відсутністю класичного рабовласництва в самому Римі, друга – самі варвари не знали класичного рабовласництва.

Ці держави формувалися як феодальні, а саме процес дуже нагадує бандитизм та рекет 1990-х років.

Приклад 2.4

Створення феодальної держави у франків

Минув тиждень. Він об'їжджав села, приймав комендації – так називалася присяга вільних франків, коли вони віддавалися під його заступництво. За це він зобов'язувався їх захищати, а якщо його захист їм покажеться недостатнім, то вони також мають право відмовитися від його меча.

Рис. 2.27. Захоплення варварами селища

Доводилося тягнути за собою сильне військо, щоб своїм виглядом, з одного боку, стращати, а з іншого – вселяти впевненість: такі воїни самі будь-кого зімнуть і зжеруть печінку прямо на полі бою. Розорені набігами, грабежами села приймали його захист охоче, до того ж жахлива слава не йшла, а летіла попереду його коней.

Джерело: Никитин Ю. А. Фарамунд : Фантастический роман / Никитин Ю. А. – М. : ЗАО Центрполиграф, 1999. – С. 149–150. – (Классическая б-ка приключений и научной фантастики).

Цей приклад можна продовжити.

Згодом кількість таких містечок зростає. Військо також збільшується. Його ватажок стає королем, а члени війська – васалами короля.

Проте управляти великою кількістю містечок дедалі стає все важче. Саме тому королі починають об'єднувати ці поселення у великі території. Спочатку ці території не мають характеру спадкоємних володінь, вони роздаються васалам короля за вірну службу (бенефіції). Проте згодом вони починають передаватися у спадок (спочатку за згодою королів, а потім – без неї) нащадкам і набувають рис феоду – спадкового земельного володіння.

Однак управляти великими феодами також важко, і васали короля (герцоги і графи) роздають землю своїм васалам (баронам), які при цьому нічим не зобов'язані королю.

Саме так виникають феодальні сходи і починає діяти принцип «Васал мого васала – не мій васал».

Європейський шлях зумовлює формування феодальної держави. Характерний для країн Західної і почасти Східної Європи. Держава виникає в результаті захоплення ранньокласовими державами варварів нових територій Римської імперії для управління останніми.

Питання для самоконтролю

1. Що таке рід?
2. Що таке мононорми?
3. Що таке плем'я?
4. Що таке народність?
5. Які шляхи формування перших держав вам відомі?
6. Якого типу держави сформувалися за Східним шляхом?
7. Якого типу держави сформувалися античним шляхом?
8. Якого типу держави сформувалися європейським шляхом?

РОЗДІЛ 3

Державна влада

- Поняття та методи здійснення державної влади
- Основа державної влади
- Легітимність державної влади

3.1. Поняття та методи здійснення державної влади

Поняття влади

Влада – це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій.

Категорія *здатності і можливості* означає *уміння, основу* або *фізичну здатність* здійснювати владу.

Уміння – наявність у того, хто має владу, необхідних навичок для її здійснення.

Наприклад, у фантастичному романі Роберта Сильверберга «Замок лорда Валентина» про правителя читаємо: «Він був добре вихований, як і личить тому, кого від народження готують до високого становища, хто ґрунтовно вивчав історію, законодавство, принципи управління й економіку і менше – літературу і філософію»[1].

Основа – наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна спиратися.

Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу).

1 Сильверберг Р. Замок лорда Валентина : фантастический роман / Р. Сильверберг ; [пер. с англ. М. Коркина]. – СПб. : Агентство «СФИНКС СПб», М. : Объединение «ВКМЦ», 1993. – С. 348.

Рис. 3.1. Дамдин Сухе-Батор

Наприклад, економічною основою влади Рокфеллера є його майже 100-мільярдне багатство, і тому він має владу.

Соціальною основою влади засновника другої соціалістичної держави у світі – Монгольської Народної Республіки – Дамдина Сухе-Батора була його опора на мільйони монгольських пастухів-аратів, що переважали в Монголії на початку XX століття.

Морально-ідеологічною основою влади генерала Шарля де Голля були його особиста харизма і популярність у Франції як лідера французького Опору.

Легальною основою влади королеви Великобританії Єлизавети II є її право на престол за принципом престолонаслідування.

Харизма – лідерство, засноване на виключних якостях обраної особистості, здатної вселяти віру та ентузіазм масам.

Фізична спроможність – відсутність у того, хто має владу, перешкод, пов'язаних зі здоров'ям, що здатні перешкоджати цій особі здійснювати владу.

Наприклад, 1 березня 1953 р. між 22 і 23 годинами на дачі в Кунцево кремлівська охорона знаходить Й. Сталіна, який лежав на підлозі в їдальні. О 3-й годині ночі 2 березня Л. Берія і Г. Маленков не допускають до Сталіна лікарів. Їх допустили лише о сьомій ранку. Лікарі констатували великий інсульт. 5 березня 1953 р. о 21-й год 50 хв Сталін вмирає. У період із 2 березня по 5 березня він був живий і формально управляв всією радянською імперією. Однак віддавати накази через повний параліч не міг, а тому не мав фізичної спроможності здійснювати владу.

Основними *ознаками* влади є:

1) влада – явище соціальне, тобто суспільне;
2) влада – невід'ємний атрибут суспільства на всіх етапах його розвитку;
3) влада може існувати і функціонувати лише в межах суспільних відносин;

4) здійснення влади завжди становить собою інтелектуально-вольовий процес;
5) відносини стосовно влади реалізуються в рамках владовідносин – двосторонніх відносин, одна сторона яких є володарем, а інша – підлеглим;
6) влада завжди базується на відповідних ресурсах;
7) умовою наявності влади завжди є свідома покора об'єкта влади.

Структура влади

Структура влади складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта і ресурсів.

Суб'єкт влади – це людина або орган, що віддає розпорядження, нав'язуючи тим самим свою волю іншим учасникам владовідносин.

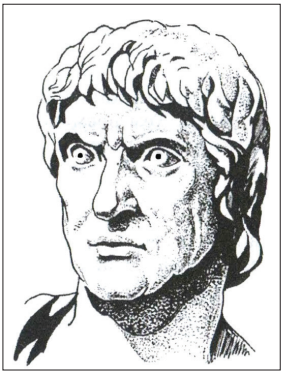

Рис. 3.2. Луцій Корнелій Сулла

Структура суб'єкта влади складається з трьох елементів: інтерес, воля і сила влади.

Інтерес – зацікавленість суб'єкта в отриманні влади.

Інтерес може виявлятися подвійно: *влада заради влади* (характерно для правління Гая Юлія Цезаря) і *влада заради досягнення мети* (характерно для правління В. Леніна, який прагнув до світової революції і побудови комунізму). Коли особа втрачає інтерес до влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Наприклад, римський принцепс Луцій Корнелій Сулла втратив інтерес до влади і позбавився її.

Воля – здатність досягти влади.

Наприклад, Й. Сталін проявив незвичайну волю до влади в партії і здобув її, усунувши всіх потенційних конкурентів (Л. Троцького, Г. Зинов'єва, М. Бухаріна та ін.). Коли особа втрачає волю до влади, вона, як правило, позбавляється влади. Наприклад, 41-й президент США Джордж Буш, позбавившись волі до влади, втратив владу.

Сила – здатність утримати владу.

Наприклад, 42-й президент США Білл Клінтон зумів утримати владу у своїх руках навіть у несприятливих для себе умовах (скандал

із Монікою Левінські). Якщо особа втрачає силу своєї влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Прикладом є останній російський імператор Микола II. Вирізняють три різновиди сили:

1) сила авторитету – особиста харизма лідера;
2) сила прямого примусу – насильство над людьми (терор);
3) ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

За вмінням здійснювати владу політиків поділяють на такі категорії:

1. ***Геніальні політики*** – поєднують у собі єдність усіх трьох елементів влади: інтерес, волю та силу. Прикладами можуть бути: Й. Сталін, Шарль де Голль, Аугусто Піночет Угарте, герцоґ Ришельє, Тамерлан, Франклін Делано Рузвельт та ін.
2. ***Талановиті політики*** – сполучають у собі єдність двох елементів влади: інтерес і волю, інтерес і силу або волю та силу. Прикладами можуть бути: М. Горбачов (інтерес і воля), Л. Берія (інтерес і сила), російський імператор Микола I (воля і сила).
3. ***Люди, не здатні здійснювати владу,*** – мають лише один елемент із структури влади: інтерес, волю або силу. Прикладом може бути Л. Троцький (інтерес).

Усе зазначене вище належить до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Об'єкт влади – це особа, яка відчуває на собі владний вплив і кориться йому.

Вплив суб'єкта влади на її об'єкт забезпечується за допомогою відповідних ресурсів.

Ресурси влади – це ті засоби, за допомогою яких забезпечується вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Ресурси влади можуть бути утилітарними, примусовими та нормативними.

Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей (гроші).

Примусові ресурси – це заходи кримінального та адміністративного впливу (вони ототожнюються з насильством).

Нормативні ресурси – це заходи впливу на внутрішній світ людини, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини. Нормативні ресурси зазвичай забезпечуються за рахунок знань.

Рис. 3.3. Тамерлан

Рис. 3.4. Останній генеральний секретар ЦК КПРС, перший (і єдиний) Президент СРСР Михайло Горбачов

Рис. 3.5. Народний комісар з воєнних та морських питань (Наркомвоєнмор) Радянської Росії Лев Троцький

Насильство, гроші та знання становлять найвідомішу тріаду ресурсів влади.

Приклад 3.1

Про класичну тріаду ресурсів влади

У приватній сфері батько може відлупцювати дитину (використати силу), зменшити суму, що видається на дрібні витрати, підкупити доларом (використовують гроші або їх замінювач) або, що буде найефективнішим, сформувати дитячі цінності так, щоб дитина прагнула коритися. У політиці держава може заточити до в'язниці або піддати тортурам дисидента, фінансово покарати тих, хто її критикує, і оплатити підтримку, вона може маніпулювати правдою, щоб створити консенсус.

Подібно верстатам (що можуть створювати ще більше верстатів), сила, багатство та знання, які використовуються належним чином, можуть надати одній команді надзвичайно багато додаткових, більш різноманітних джерел влади. Відповідно, які б інструменти влади не експлуатувалися правлячою елітою або окремими людьми у їх приватних взаємовідносинах, сила, багатство і знання залишаються її основними важелями. Вони утворюють тріаду влади.

Джерело: Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. В. В. Белокоскова и др.] – М. : АСТ, 2002. – С. 35.

При цьому знання становить найвищий щабель серед ресурсів влади, адже знаючи (володіючи певною інформацією) можна змусити об'єкт влади абсолютно щиро виконувати волю суб'єкта влади.

Приклад 3.2

Знання як ресурс забезпечення найкращої реалізації будь-якої справи

Гість нічого не відповів, ввічливо посміхнувшись.

– Ну то добре! – господар дому енергійно кивнув. – Я зроблю вам університет. Дійсно найкращий у світі. Такий, що усі ахнуть. Однак майте на увазі: це буде не зовсім такий університет, яким їх усі звикли бачити! Не тиха заводь для престарілих пасторів і теологів, що не бачать далі власного носа і продовжують із року в рік вбивати у голови студентів давно відомі істини! Ні! Знання – сила! Господь дав людині розум, щоб вона добиралася до суті створених Ним речей...

Його гість сидів і мовчки дивився на промовистого господаря будинку, час від часу киваючи або ж підтримуючи його пристрасний спіч поодинокими репліками. Він читав «Новий органон», більше того, він переправив його своєму державцеві, і той надіслав йому великого листа з розгорнутими коментарями і вимогою придбати ще не менше п'яти екземплярів цієї праці. Так що зараз господар дому не повідомив йому нічого нового. Але хай... Як видно, йому потрібно висловитися. До того ж державець, схоже, вкотре *вгадав мрію*. Людина, яка сиділа перед ним, явно мріяла створити щось, здатне пережити її у віках. Але не просто аби що, ну щоб щось казали, а те, що рушить уперед головне породження її життя – процес пізнання людиною природи речей. Ну а що могло зробити це краще, як не створений нею та на її власний розсуд та розуміння університет?

– То як? – спитав господар будинку, коли врешті-решт висловився. – Ваш пан надасть мені підтримку за таких умов?

– Повинен вас повідомити, – спокійно відповів гість, – що мій пан читав ваш «Новий органон».

– Ось як?

– Так, і оцінив його досить високо. І саме внаслідок свого погодження з висловленими там думками він і прийняв рішення доручити організацію університету саме Вам. Так що ви можете повністю розраховувати на його підтримку.

– Мм... а клірики ортодоксів? Вони не наважаться мені заважати?

Гість заспокійливо прикрив очі. Він не знав відповіді на це питання, але був впевнений у тому, що державець щось вигадає...

Особняк гість залишив десь через годину, обговоривши з господарем будинку всі деталі, що спали йому на думку, і м'яко пояснивши те, що господарю на думку цього вечора так і не спало, зате були заздалегідь чітко продумані гостем. Сідаючи у карету, він раптово згадав розмову, що відбулася кілька років потому, коли він побував вдома з черговим особистим звітом…

Коли державець кожному із своїх колишніх співучнів, яких зібрав у Білкино, приділив час задля прощальної особистої бесіди. Тимофій пригадав лише одну її частку, саме коли мова зайшла про те, як якнайкраще справу зробити. Державець тоді йому дорікнув, що він завжди сам за все береться.

– Знаєш, Тимофію, – з легкою посмішкою спитав він, – як досягнути того, щоб певна справа була зроблена якнайкраще?

Тимофій багато знав про це і багато міг би розповісти, але… того разу він заперечливо хитнув головою.

– Потрібно знайти людину, яка *здатна* зробити її якнайкраще і… дати їй усе для того, щоб вона змогла її зробити. І усе.

Тоді Тимофій не зрозумів. Ну не те, щоб зовсім. Загалом, у теорії, він навіть був з усім згоден, але… Саме так, поряд існувало багато «але» – контроль, заохочення, покарання, управління та виправлення помилок тощо. Як же без цього? Але ось зараз, сьогодні, він раптово зрозумів, наскільки державець мав рацію. Якщо ти знайдеш людину, здатну зробити якусь справу якнайкраще, – нічого цього не потрібно. Ані контролю, ані заохочень. Адже людина так влаштована, що найкраще за все робить те, що їй подобається, про що вона й сама мріє. І можливість робити це і буде для неї найкращим заохоченням. Та й взагалі за можливість займатися тим, про що вона мріє, людина готова ще й приплатити… Тимофій посміхнувся. Державець мав рацію – нате вам, відкриття зробив!

Він відкинувся на подушки карети, що зрушила з місця, і прикрив очі. Державець отримає свій університет, причому саме такий, який хоче. Тому що у світі є лише одна людина, здатна створити для нього такий університет. І її ім'я – сер Френсіс Бекон, барон Веруламський, віконт Сент-Олбанський, колишній лорд-канцлер, великий філософ і вчений. І… ця людина сьогодні *отримала можливість* зробити це.

Джерело: Злотников Р. В. Царь Федор. Орел расправляет крылья : [фантастический роман] / Р. В. Злотников. – М. : АЛЬФА-КНИГА, 2010. – С. 101–102, 104–105. – (Фантастическая история).

Поняття і ознаки державної влади

Існує кілька різновидів влади: сімейна, корпоративна, політична тощо.

Політична влада означає здатність і можливість суб'єкта політичної діяльності нав'язувати свою волю об'єкту політики.

Різновидами політичної влади є влада партійна і влада державна.

Державна влада – здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Цю дефініцію можна вивести з визначення самої влади.

Державній владі притаманні певні ознаки, що відрізняють її від інших різновидів політичної влади.

1. Державна влада має ***публічний*** характер: вона є загальною для всього суспільства, поширюється на всіх його членів.
2. Державна влада є ***універсальною***. Вона забезпечує вплив на найширший спектр суспільних відносин. Це випливає з того широкого кола внутрішніх і зовнішніх функцій, які покладено на державу. Усі інші види влади зачіпають більш вузьке коло суспільних відносин.
3. Державна влада характеризується ***різноманітністю ресурсів***, які вона використовує, та засобів, на які вона спирається. Йдеться, зокрема, про економічні, силові, соціальні, інформаційні ресурси державної влади та про засоби примусу, переконання, рекомендації, стимулювання тощо.
4. Для здійснення державної влади як влади найбільш організованої необхідною є розгалужена, складна ієрархічна система органів та установ, що входять до ***державного механізму***. Діяльність саме цих органів забезпечує цілеспрямованість, упорядкованість та координованість діяльності державного механізму.
5. Державна влада є владою ***територіальною*** – вона виникає, існує, функціонує та здійснюється в межах чітко окресленої законом території.
6. Одна з принципових ознак державної влади – її ***суверенність***. Ця влада вирізняється своїм верховенством на певній території і незалежністю у зовнішніх відносинах.
7. У ***часі*** державна влада діє безперервно і постійно.

Методи здійснення державної влади. Державний режим

Методами здійснення державної влади називаються ті прийоми, за допомогою яких держава нав'язує свою волю громадянам країни.

Арсенал методів здійснення державної влади є досить різноманітним. Традиційно сучасне державознавство визначає два методи здійснення державної влади – переконання і примус. Поєднуючись певним чином, вони супроводжують державу впродовж усього її шляху. Сьогодні до зазначених методів додається метод морального і матеріального стимулювання. Їх використання дозволяє державним органам впливати на інтереси людей і тим самим підкорювати їх своїй волі.

Переконання – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в неї поглядів і уявлень, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, яка піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто якщо особа подумки зазначає, що опонент має рацію.

Переконувати – означає схиляти суб'єктів до певної діяльності, що відповідала б їх волевиявленню, без силового тиску, розширюючи свободу вибору. Переконання є можливим за допомогою таких юридичних засобів, як: суб'єктивні права, законні інтереси, пільги тощо. Переконання ґрунтується на зацікавленості, доказах законності та доцільності свідомої поведінки, що відповідала б нормам права і використовувалась як основний метод.

До важливих форм переконання належать правовиховна робота, обговорення законопроектів. У цьому сенсі великого значення набувають преамбули нормативних актів, що обґрунтовують цілі та завдання їх прийняття.

Стимулювання – це спонукання до певних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта влади.

Примус державної влади здійснюється в межах так званого державного примусу.

Державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових

осіб держави на особу з метою примусити її діяти з волі панівного суб'єкта, в інтересах держави.

Примушувати – означає схиляти людей до певної діяльності шляхом силового тиску (усупереч волі об'єктів влади), обмежуючи свободу їх вибору.

Державний примус буває двох типів.

Правовий примус – державний примус, вид і міра якого чітко визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

Для державно-правового примусу характерні такі ознаки:

- це більш жорсткий метод впливу на суб'єктів;
- він є другорядним, тобто застосовується вже після переконання;
- він реалізується в особливій процесуальній формі, що встановлюється в праві.
- є не самоціллю, а засобом виправлення і перевиховання, тобто містить ознаки переконання правопорушника та інших членів суспільства в необхідності виконувати правові розпорядження.

На відміну від правового примусу ***неправовий*** примус є формою державного свавілля.

Розрізняють два різновиди неправового примусу – прямий і завуальований.

Завуальований неправовий примус полягає в тому, що діяльність опозиційних сил ускладнюється внаслідок різних причин організаційного, морального, а іноді і правового характеру.

В умовах ***прямого неправового примусу*** державна влада взагалі не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору.

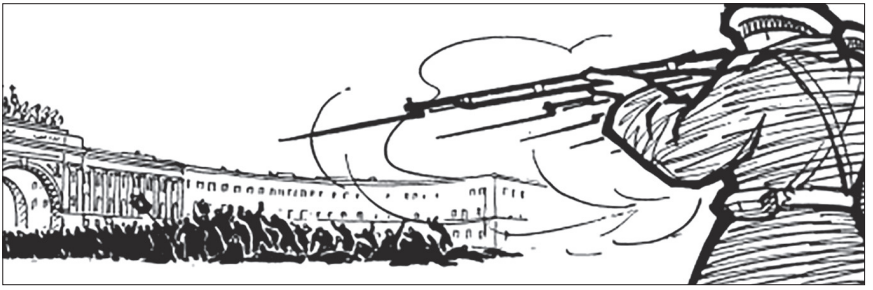

Рис. 3.6. «Кривава неділя» 9 січня 1905 року як прояв державного свавілля

Приклад 3.3

Методи здійснення державної влади в умовах демократичного режиму

Оцінюючи різні державні режими, не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус – для так званих «антидемократичних». Обидва методи властиві усім видам державних режимів у тій чи іншій мірі. Метод переконання, як більш м'який метод здійснення державної влади, досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але і державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках, коли індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким розуміється той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах.

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків при здійсненні своїх зовнішніх і внутрішніх функцій вона не відмовляється і від державного свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак сьогодні останні виступають на міжнародній арені в ролі своєрідного світового жандарма (як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи»): вторгнення в Панаму; бомбардування Лівії; участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. У США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 50-х; арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 60-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – С. 38.

Сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється державна влада (тобто методів здійснення державної влади), утворює категорію ***державного режиму***.

Залежно від того, який метод домінує, усі державні режими можна поділити на лібертарні (домінують методи переконання), біхевіористичні (домінують методи стимулювання), консервативні (домінує правовий державний примус) і терористичні (домінує неправовий державний примус, тобто державне свавілля).

Лібертаризм передбачає невтручання держави в громадянські справи (насамперед, в економіку), і єдиним методом її впливу на суспільство може бути лише переконання.

Біхевіористичний режим передбачає певне втручання держави у справи суспільства за допомогою стимулювальних методів. Цей термін має своє «історичне» коріння. Річ у тім, що ***біхевіоризм –*** це напрямок в американській психології та соціології, що пропонує не цікавитися внутрішнім станом людини, а досліджувати зовнішні стимули та зворотні реакції. Така постановка питання повинна була допомогти соціальним наукам подолати свою "гуманітарну обмеженість" і стати більш точною.

Консервативний режим спирається на традиції і для їх забезпечення дуже часто використовує державний примус. Однак в його умовах повага до традицій певним чином стає повагою до закону, а тому домінує правовий державний примус.

Терористичний режим передбачає певну відмову від традицій та права. Характерна для нього боротьба з супротивниками методами державного терору призводить до певного державного свавілля, тобто неправового державного примусу.

3.2. Основа державної влади

Економічна, соціальна і морально-ідеологічна основа державної влади

Як і будь-який інший різновид влади, державна влада не може існувати без опори на економічне та соціальне підґрунтя, яке становить основу державної влади.

Умовно ця основа може бути економічною, соціальною та морально-ідеологічною.

Щодо соціальної основи державної влади, то саме вона забезпечує її стійкість. Державна влада функціонує в суспільстві, що поділяється на різні класи та інші соціальні спільноти з найрізноманітнішими інтересами. Без міцної та активно функціонуючої державної влади вони можуть розірвати суспільство на шматки.

Щоб цього не сталося, держава шукає підтримки в *різних верств населення*. Саме вони утворюють ***соціальну*** основу державної влади.

Аналізуючи економічну основу, необхідно зазначити, що державна влада насамперед заснована на владі економічній, адже в ній у концентрованому вигляді зосереджені економічні інтереси та потреби владного суб'єкта.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності: національний доход, валютний резерв, податки тощо.

При цьому державна влада не лише спирається на зазначений економічний фундамент, а й охороняє існуючі форми власності, забезпечує порядок і сталість економічних відносин, захищає їх від свавілля та анархії.

Проте ці кроки державної влади можуть бути невдалими, якщо в суспільстві немає довіри до держави.

Приклад 3.4

Про довіру

Як правило, ми вважаємо, що мінімальний рівень довіри та чесності існує завжди, і не замислюємось над тим, що ці якості є невід'ємним компонентом повсякденного господарського життя, без яких економіка не зможе нормально функціонувати. Наприклад, чому в США люди здебільшого не залишають ресторан або таксі, не сплативши рахунок, і не відмовляються додати до вартості обіду п'ятнадцять відсотків чайових? Людина, яка не сплатила рахунок, вчиняє протиправне діяння, і звісно, у певних випадках люди остерігаються так вчиняти під страхом покарання. Однак якби вони мали собі за мету, як стверджують економісти, забезпечити максимальне зростання власних прибутків, не беручи до уваги неекономічні чинники (пристойність чи моральні міркування), тоді кожного разу, заходячи до ресторану чи сідаючи в таксі, вони повинні були б оцінювати можливість вислизнути, не заплативши офіціанту або таксисту. Якщо витрати обману (стид або навіть юридична відповідальність) перевищують можливу вигоду (дармовий обід), тоді людина буде вести себе чесно; у противному разі вона буде прагнути втекти, не заплативши. Якщо такий обман отримає широке розповсюдження, господарі будуть змушені нести додаткові витрати: наприклад, поставити на виході швейцара, щоб не випускав клієнтів, які не сплатили рахунок, або ж вимагати передоплату. І якщо зазвичай вони не роблять цього, означає, що в суспільстві існує певний рівень чесності, який підтримується внаслідок певних існуючих устоїв та звичаїв, а не лише на основі раціональних розрахунків.

Джерело: Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1996. – С. 147.

Зазначена довіра може існувати лише за умови наявності певної ***морально-ідеологічної*** основи державної влади, тобто тих уявлень у суспільстві про державну владу як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності.

Ця основа забезпечується панівною в суспільстві ідеологією.

Державна влада й ідеологія

Державна влада, що спирається лише на насильство і примус, не міцна і недовговічна. Тому вона об'єктивно потребує ідеології.

> ***Ідеологія*** – система ідей, тісно пов'язаних з інтересом панівного суб'єкта.

Є два головні види ідеологій.

1. ***Релігійна ідеологія*** – ідеологія, заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані й Афганістані, синтоїзм у Японії).

При цьому потрібно відрізняти просто релігію від релігійної ідеології. Зокрема, іслам як релігія є поширеним і в Туреччині, і в Узбекистані, і в Ірані. Проте в Туреччині державною ідеологією є так званий кемалізм, але аж ніяк не іслам. В Узбекистані державною ідеологією виступає тейпизм, за якого державне і суспільне життя ґрунтується на належності до того чи іншого роду-тейпу, але аж ніяк не на ісламі. І лише Іран зробив іслам своєю ідеологією, про що,

Рис. 3.7. Синтоїстський храм у Кіото

зокрема, свідчить преамбула до чинної конституції. Зокрема, її перше речення звучить так: «Конституція Ісламської Республіки Іран відображає культурні, соціально-політичні та економічні традиції і засади іранського суспільства, що засновані на ісламських нормах та принципах і відображають щиру волю послідовників ісламу»[1].

2. ***Світська ідеологія*** – ідеологія, заснована на панівних у суспільстві теоріях і спрямована на досягнення певних міфічних ідеалів.

Зокрема, усім відомою є світська ідеологія світлого майбутнього, яка знаменувалася ідеєю переможного руху «на шляху до комунізму», завдяки якій СРСР зумів не лише перемогти у Великій Вітчизняній війні, а й відновити економіку після її завершення. Проте не менший ідеологічний потенціал має «Велика американська мрія» – ідея, згідно з якою кожна людина, за певного старання, зможе розбагатіти. Наріжним каменем цієї ідеї є культ «успішної людини», а найгіршою образою в США є – «невдаха». Завдяки культу «успіху» формується нація переможців. Саме тому, звісно, «Велика Американська мрія» є державною ідеологією США.

Приклад 3.5

Велика американська мрія

Прагнення до особистого успіху дійсно становить внутрішній зміст буржуазного варіанту «американської мрії», і тут можна ставити знак рівності між поняттям «мрія» і «успіх». Вони дійсно значною мірою взаємопов'язані і можуть визначатися одне через інше.

Як один із головних критеріїв соціальної і моральної оцінки поняття «успіх» сформувалося ще в протестантській етиці, традиції якої, як визнають американські дослідники, живі й досі. Протестантизм вчив, що головною моральною якістю повинна бути працьовитість. Остання, рано чи пізно, повинна допомагати своїм ближнім. Бідняк же цього робити не може. Він – тягар для всього суспільства, адже паразитує на плодах діяльності тих, хто є працьовитим і заможним. Бути бідним – гріх.

Так у протестантській етиці створювалися моральні основи для виправдання багатства, засудження бідності і прославлення успіху як прямого шляху до заможності.

---

1 Конституция Исламской Республики Иран от 24 октября 1979 г.; [пер. на русск. Л. А. Никитиной] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – С. 234.

Американські історики прагнуть, як правило, подати справу так, що на знову відкритий континент прибули нібито однаково бідні люди, і лише завдяки приватній ініціативі одні стали багатими, інші ж – ні. Насправді в Америку приїжджали люди різного соціального і майнового стану, і багатіям тут було набагато легше пристосуватися, ніж біднякам. Звичайно, умови неосвоєного континенту, «дівочої країни» вимагали від людей певних якостей – підприємливості, ініціативи, і успіх був на боці тих, хто ними володів. Тому від початку успіх символізував в Америці можливість «вибитися в люди». Так виникав міф про те, що кожен чистильник чобіт може стати президентом, якщо, звісно, використає свій шанс на успіх.

Звичайно, прагнення до успіху саме по собі зовсім не є поганим. Протягом століть людство прагнуло до успіху: освоїти природу, полегшити свою працю, забезпечити сприятливе існування своїм нащадкам. Але концепція успіху в буржуазної моралі характеризується тим, що вона орієнтує людей на самозбагачення на шкоду іншим. Людина, яка не досягла успіху, – невдаха, а отже, людина «другого сорту».

Джерело: Голенпольский Т. Г. «Американская мечта» и американская действительность / Т. Г. Голенпольский и В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1981. – С. 40–41.

Вимога відмови від ідеології (***деідеологізація***) як перепони на шляху до раціонально-прагматичної поведінки, яка орієнтована на реальні інтереси та достовірні факти, а не на цінності та утопічні прожекти, є неприпустимою. Річ у тім, що концепція деідеологізації сама страждає утопізмом, адже відмова від ідеології може бути лише частково умовною. Частіше за все мова фактично йде про відмову від однієї ідеології на користь іншої, що ледь-ледь стала модною.

Так, відмова від комуністичної ідеології на пострадянському просторі спричинила формування там ідеології преклоніння перед цінностями Заходу – вільною конкуренцією та ринком без державного втручання тощо. Умовно цю ідеологію можна назвати ідеологією західнізму.

Ця ідеологія також має свій ідеологічний апарат.

Приклад 3.6

Ідеологічний апарат західнізму

В ідеології західнізму можна визначити три рівні – елітарний, пропагандистсько-просвітницький та побутовий. Перший рівень утворюють твори, що претендують на науковість, відсутність ідеології, творчість. Тут

дійсно відбуваються і наукові відкриття – ідеологія використовує соки науки. Ідеологія тут одягається у форму високого професіоналізму. Професійний рівень стосовно окремих проблем, конкретних деталей, ерудованості та формального апарату тут є досить високим. Проте він поєднується з банальністю висновків, з ігноруванням об'єктивних законів соціального буття, із забобонами та упередженнями.

Другий рівень утворюють велика кількість книжок, статей, лекцій та доповідей широкого кола спеціалістів, що зайняті навчанням студентів, виступами на конференціях, популяризацією та пропагуванням ідей, журналістикою. І третій рівень утворюють засоби людської діяльності, що так чи інакше могли бути носіями ідеології, – фільми, романи, телевізійні передачі, шкільні уроки, повсякденна пропаганда і навіть реклама.

Відмінність між зазначеними рівнями є настільки значною на перший погляд, що ідеологи вищого рівня ніколи не визнають себе винними в тому, що вони виконують спільну справу спільно з ідеологами нижчого рівня. Однак вони виконують спільну справу. Тут має місце поділ праці в інтересах виконання різноманітних функцій ідеологічної сфери. Одна річ – розробляти рафіновану ідеологічну ідею з урахуванням стану науки, суспільної свідомості, політичної та економічної ситуації, інша ж річ – доносити цю ідею до розуму обивателів, надаючи їй дещо примітивного вигляду.

Такий «вертикальний» розподіл функцій мав місце і в ідеології Радянського Союзу. Аристократи її, яким було дозволено бути запанібрата з західними колегами по професії, з презирством ставилися до рядових пропагандистів, що лаяли останніми словами західних колег радянських ідеологічних аристократів. Однак рядові пропагандисти лише розкривали суть того, що складали аристократи марксизму-ленінізму. Як про комуністичну ідеологію не можна судити лише за творами Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна та інших видатних теоретиків марксизму, а потрібно спуститися на рівень, який призначений для масового споживача, так і в аналізі ідеології західнізму, потрібно брати до уваги не лише елітарний, а й примітивний рівень споживання.

Джерело: Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. – М. : Центрполиграф, 2000. – С. 366–367.

3.3. Легітимність державної влади

Легітимність і легальність державної влади

Будь-яка влада поєднує в собі два начала: примушування до дій та узаконення права на таке примушування – легітимність.

Термін «легітимність» виник на початку XIX століття у Франції для характеристики державної влади як влади законної. Проте впродовж тривалого часу обсяг змісту цього терміна значно розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження та способу отримання влади, а й такий стан влади, за якого громадяни (піддані) держави визнають (згодні, переконані) право зазначеної влади вказувати їм той чи інший спосіб поведінки. Із зазначеного також випливало, що існуючі державні інститути принаймні були не гіршими, ніж будь-які інші можливі інститути, і тому їм необхідно коритися.

Сучасне розуміння легітимності поєднало не лише моральний момент легітимності (переживання людей з приводу дії інститутів державної влади), а й законність формування зазначених органів, тобто їх утворення відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами.

Легітимність – це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

Є три класифікації форм легітимності: за мотивами підпорядкування владі, за організаторами та за визнанням.

Так, *за мотивами підпорядкування владі* легітимність може бути традиційною, легальною або харизматичною. *За організаторами* – народною, зовнішньою та внутрішньою. *За визнанням* – ліберально-демократичною та прагматичною.

Ліберально-демократична форма легітимності полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур.

Прагматична форма легітимності надає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній оволодіти складною ситуацією і підтримати суспільний порядок.

Народна легітимність – це визнання суспільством правомочності владної еліти, що може бути закріпленою як ідеологією чи традиціями, так і конституцією й виборами.

Зовнішня легітимність – це визнання державної влади окремої країни з боку інших держав, міжнародних організацій та тих впливових верств, що формують міжнародну суспільну думку.

Внутрішня легітимність, або легітимність для себе, – це те коло уявлень, яким держава виправдовує свою владу та заходи для її утримання.

Традиційна легітимність виникає завдяки звичаям, звичці користися владі, вірі в непорушність та святість віддавна існуючих порядків. Традиційне панування характерне для монархії. Суттєва сила традиції зумовлює те, що люди знову і знову відновлюють відносини влади і підпорядкування впродовж багатьох поколінь. За своєю мотивацією традиційна легітимність значною мірою подібна до відносин у патріархальній родині, що заснована на безперечній покорі старшим та на особистому, неофіційному характері взаємовідносин. Влада традицій є такою, що в разі якщо лідери порушують її, вони можуть втратити легітимність в очах народних мас. У цьому сенсі державна влада жорстко обмежена тією самою традицією, що й надає їй легітимності. Традиційна легітимність відрізняється особливою стійкістю. Тому, як вважають, для стабільності демократії корисним є збереження спадкоємного монарха, що зміцнює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Легальна, або ***раціонально-правова***, легітимність заснована на добровільному визнанні встановлених правових норм, спрямованих на врегулювання відносин влади-підпорядкування. Найбільш розвиненим типом цієї форми легітимності є конституційна держава, в якій неупереджені норми чітко визначають правила її функціонування. З іншого боку, ці норми є відкритими для змін, для чого існують встановлені законом процедури. У системах подібної форми влада держави легітимізується своєрідним «царством закону», і для обґрунтування своєї влади панівні верстви зазвичай звертаються до чинного законодавства (Конституції).

Харизматична легітимність заснована на вірі народу в надзвичайні якості керівника, якими він наділений Богом, тобто вірі в його харизму. Тому він іноді навіть обожнюється, створюється культ

Таблиця 3.1. Форми легітимності

Форми легітимності	*за мотивами підпорядкування владі*	традиційна
		легальна
		харизматична
	за організаторами	народна
		зовнішня
		внутрішня
	за визнанням	ліберально-демократична
		прагматична

його особи. Харизматична влада є відносно нестабільною порівняно з традиційною або легальною. Харизма міцно пов'язана з якостями особи, тоді як традиція і закон є фактами суспільного життя. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в епохи революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може спиратися на авторитет традицій або ж демократично виражену волю більшості. У такому разі свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню та прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і мас.

Приклад 3.7

Про легітимацію державної влади

...сутність легітимації полягає саме в її формальності. А завдання цієї формальності полягає в тому, щоб нав'язати людям усвідомлення непорушності влади і караності за непокору їй. Узаконювання влади є способом усвідомлення суспільством її сили та права на насильство, визнання чинника влади як такого, що знаходиться над підвладним. Ідея ж влади як захисника підвладного є явищем ідеологічним і відтвореним від цього завдання легітимації влади. Не випадково, повторюю, що навіть фактично сильні правителі та режими (не говорячи вже про слабкі) прагнули та прагнуть якось узаконити свою владу або обпертися на якусь вже узаконену видимість влади. Якою б не була конституція, яка прийнята в Радянському Союзі у 1936 році, вона виконала своє історичне призначення, а саме – зробила радянську державність легітимною в очах усієї планети. Збереження монархії як елемента влади в демократичних країнах значною мірою є засобом її легітимації, а не визнанням монархії як необхідного елемента демократії, яким вона не є.

З цієї позиції будь-які викриття виборних процедур як показових, суто формальних, таких, що не змінюють реального становища, шахрайських, фіктивних тощо, позбавлені соціологічного сенсу. Якими б безвладними не здавалися виборні установи влади і якими б не були вибори, вони самим фактом здійснення та існування виконують свою головну функцію – функцію легітимації влади як державної. Остання повинна виглядати в очах суспільства як законна, а законність за своєю сутністю є формальною. І влада при цьому повинна усвідомлювати себе саме формально законною. Якщо ж цього немає, то влада не є державною.

Чому влада повинна бути узаконена? Адже ж не заради слова „державна"?! Потреба влади в узаконенні виникає не завжди, а лише за певних умов, а саме в разі, якщо людське суспільство розростається, ускладнюється і розширюється в просторі настільки, що лише одними заходами насильства утримати владу над ним та зберегти єдність самої влади дедалі стає неможливим. Потрібно винайти та вбити в голови людей ідею, неначебто влада походить від якихось надлюдських сил або, у крайньому разі, від сил поза даного суспільства (бог, стародавні правителі), а у випадку виборної влади – виходить від певного народу, будучи втіленням його волі. Цим силам надавали роль засновників якогось закону, а у випадку виборної влади зображують народ, що стоїть над кожною окремою людиною немов вища сила, творець цього закону. Завдяки цьому винаходу невиконання розпоряджень влади і будь-який замах на неї стали розглядатися не як виступ проти конкретних осіб при владі та конкретних проявів влади, а проти знеособленого та надлюдського закону. Заміна ідеї божественної влади на ідею народу як на джерело влади була лише зміною форми легітимації влади.

Джерело: Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. – М. : Центрполиграф, 2000. – С. 202–203.

Юридичним виразом легітимності влади служить її легальність.

Легальність – нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в межах законності.

Право є найбільш найефективнішим механізмом здійснення державної влади завдяки наявності лише в нього низки характерних рис:

- відкритість, гласність використовуваних правом норм, законів;
- різноманітність застосовуваних у межах права санкцій, що дозволяє вибрати найдоцільніші способи регламентації суспільного життя;

- право будує ієрархію відповідальності, чітко поділяючи права і обов'язки учасників правовідносин;
- відносна стабільність правових норм, низький ступінь їх залежності від свавілля та власних особливостей носіїв влади;
- досить жорстка фіксація в правових нормах прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що вносить у їхню діяльність необхідні для влади якості чіткості та визначеності.

Узурпація державної влади

Нелегітимна влада визнається узурпаторською.

Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень.

Існує два варіанти класифікації узурпації. Перший пов'язаний із способом узурпації, а другий – з її метою.

За способом узурпація виражається в терористичній та ненасильницькій формі.

Щодо класифікації *за метою встановлення*, то узурпація може бути деструктивною і конструктивною.

Терористична форма передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади.

Як приклад, можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 р. в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, який методично і холоднокровно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія

Таблиця 3.2. Класифікація узурпацій

Вид узурпації	*за способом*	терористична
		ненасильницька
	за метою встановлення	деструктивна
		конструктивна

відразу ж захопила всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, які відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити всі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заколоту.

Рис. 3.8. Президент Чилі Аугусто Піночет Угарте

У ході цих бойових дій було вбито конституційно обраного президента Чилі Сальвадоре Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

На відміну від терористичної ***ненасильницька*** форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень.

У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що погляди, які пропагують його прихід до влади як законний, без будь-якого натяку на узурпацію, на нашу думку, не відповідають дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 230 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів. Однак це нічого не доводить, адже лідерами партії, крім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, сьогодні сказати важко. Проте той факт, що призначення під тиском провідних підприємців Німеччини рейхспрезидентом П. фон Гінденбургом А. Гітлера рейхсканцлером виявилося вдалим, не викликає сумнівів. За часів виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині було ліквідовано безробіття, підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, було запроваджено класовий мир між працею та капіталом, якісна освіта стала доступною. Цілеспрямована політика сприяння материнству та дитинству виражалася в таких заходах, як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання

їм найкращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Проте після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже, у 1934 році відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо (див. приклад 3.8). Її прикладом також є «військова революція» травня 1961 року в Республіці Корея на чолі з Пак Чжон Хі. Хунта ввела військовий стан, розпустила Національні Збори, закрила багато газет та журналів. Країною стала управляти Вища рада державної реконструкції, що складалася з 32 офіцерів. Пак Чжон Хі вважав, що економічний добробут в умовах Азії є можливим лише на базі тоталітаризму з його обмеженням демократичних засад на користь економічного розвитку. Саме тому він розправився з опозицією, частину представників якої розстріляли, а близько 20 тисяч кинули до в'язниці[1].

Приклад 3.8

Преамбула та перші 8 пунктів постанови № 1 Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР

З метою захисту життєво важливих інтересів народів та громадян Союзу РСР, незалежності й територіальної цілості країни, відновлення законності й правопорядку, стабілізації ситуації, подолання найтяжчої кризи, недопущення хаосу, анархії та братовбивчої громадянської війни Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР постановляє:

1. Усім органам влади й управління Союзу РСР, союзних та автономних республік, країв, областей, міст, районів, селищ та сіл забезпечити неухильне дотримання режиму надзвичайного стану відповідно до Закону Союзу РСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постанов ДКНЗ СРСР. У разі неспроможності забезпечити виконання цього режиму повноваження відповідних органів влади й управління призупиняються, а здійснення їхніх функцій покладається на осіб, спеціально уповноважених ДКНС СРСР.

2. Негайно розформувати структури влади й управління, воєнізовані формування, що діють усупереч Конституції СРСР та законам СРСР.

---

1 Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Харьков : Фолио, 2003. – С. 364. – (100 знаменитых).

3. Вважати надалі недійсними закони та рішення органів влади й управління, що суперечать Конституції СРСР та законам СРСР.

4. Призупинити діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, що заважають нормалізації обстановки.

5. У зв'язку з тим що Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР тимчасово бере на себе функції Ради Безпеки СРСР, діяльність останньої призупиняється.

6. Громадянам, установам і організаціям негайно здати всі види вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, військової техніки та обладнання, що незаконно у них зберігаються. МВС, КДБ та Міністерству оборони СРСР забезпечити суворе виконання зазначеної вимоги. У разі відмови – вилучати їх примусово з притягненням порушників до суворої кримінальної й адміністративної відповідальності.

7. Прокуратурі, МВС, КДБ та Міністерству оборони СРСР організувати ефективну взаємодію правоохоронних органів і Збройних сил з приводу забезпечення охорони громадського порядку та безпеки держави, суспільства і громадян відповідно до Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постанов ДКНС СРСР.

Проведення мітингів, вуличних маршів, демонстрацій, а також страйків не допускається.

У разі необхідності запроваджувати комендантську годину, патрулювання території, здійснювати огляд, вживати заходів щодо посилення прикордонного й митного режиму.

Взяти під контроль, а в разі необхідності під охорону, найважливіші державні й господарські об'єкти, а також системи життєзабезпечення.

Рішуче припиняти розповсюдження підбурюючих чуток, дії, що провокують порушення правопорядку та розпалювання міжнаціональної ворожнечі, непокору посадовим особам, які забезпечують дотримання режиму надзвичайного стану.

8. Встановити контроль над засобами масової інформації, поклавши його на спеціально створюваний орган при ДКНС СРСР.

Джерело: Путч. Хроника тревожных дней / [сост.: А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – С. 10–11.

На відміну від деструктивної ***конструктивна*** узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є «революція гвоздик» квітня 1974 року в

Рис. 3.9. Прем'єр-міністр Португалії Марселу Каетану

Португалії, яка усунула від влади генерала М. Каетану.

Переворот провели молоді офіцери з «Руху збройних сил». У результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року.

Приклад 3.9

Про легітимацію і легалізацію узурпації державної влади

У 1973 році А. Піночет Угарте, скинувши збройним шляхом президента Чилі Сальвадоре Альенде, узурпував владу. 17 грудня 1974 року Піночет сам стає президентом Чилі. Під тиском американської адміністрації Дж. Картера в 1978 році в Чилі проводиться референдум на підтримку військової диктатури. Вміло використовуючи антиамериканські настрої чилійців, їх любов до виборів, поняття суверенітету і гідності нації, а також, можливо, підтасовуючи факти при підрахунку голосів, Піночет одержав переконливу перемогу: 75% голосів на свою підтримку. Тим самим режим одержав видимість легітимності. У 1980 році він закріпив її, прийнявши на референдумі нову конституцію. Режим стає легальним. І лише через 15 років після встановлення диктатури 5 жовтня 1988 року 52% чилійців відмовили в довірі уряду А. Піночета Угарте, і режим втратив свою легітимність.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – С. 61.

Питання для самоконтролю

1. Що таке влада?
2. Що означає категорія «здатності і можливості»?
3. Що таке уміння?
4. Що таке основа влади?
5. Якою може бути основа влади?
6. Що таке харизма?
7. Що таке фізична спроможність до влади?
8. Що таке суб'єкт влади?
9. Що таке інтерес до влади?
10. Що таке воля до влади?
11. Що таке сила влади?
12. Якою може бути сила влади?
13. Хто такі геніальні політики?
14. Хто такі талановиті політики?
15. Хто не може здійснювати владу?
16. Що таке об'єкт влади?
17. Що таке ресурси влади?
18. Що таке утилітарні ресурси влади?
19. Що таке примусові ресурси влади?
20. Що таке нормативні ресурси влади?
21. Що складає найвідомішу тріаду ресурсів влади?
22. Що таке державна влада?
23. Що таке методи здійснення державної влади?
24. Що таке переконання?
25. Що таке стимулювання?
26. Що таке державний примус?
27. Що таке правовий державний примус?
28. Що таке неправовий державний примус?
29. Що таке завуальований неправовий державний примус?
30. Що таке прямий неправовий державний примус?
31. Що таке державний режим?
32. Що таке лібертаризм?
33. Що передбачає біхевіористичний режим?
34. Що таке біхевіоризм?
35. Що таке консервативний режим?
36. Що таке терористичний режим?

37. Що утворює соціальну основу державної влади?
38. Що таке економічна основа державної влади?
39. Що таке морально-ідеологічна основа державної влади?
40. Що таке ідеологія?
41. На чому заснована релігійна ідеологія?
42. На чому заснована світська ідеологія?
43. Що таке деідеологізація?
44. Що таке легітимність?
45. Що таке ліберально-демократична форма легітимності?
46. Що таке прагматична форма легітимності?
47. Що таке народна легітимність?
48. Що таке зовнішня легітимність?
49. Що таке внутрішня легітимність?
50. Що таке традиційна легітимність?
51. Що таке легальна (раціонально-правова) легітимність?
52. Що таке харизматична легітимність?
53. Що таке легальність?
54. Що таке узурпація?
55. Що таке терористична форма узурпації?
56. Що таке ненасильницька форма узурпації?
57. Що таке деструктивна узурпація?
58. Що таке конструктивна узурпація?

Список рекомендованих джерел

1. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007–. – Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.
2. Артемчук Д. О. Поділ державної влади в контексті конституційної юриспруденції: загальнотеоретичний і функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Дмитро Олександрович Артемчук. – К., 2019. – 20 с.
3. Батанов О. В. Територія як інститут конституційного права / Олександр Васильович Батанов // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 2. – С. 49–53.
4. Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М. : Мысль, 1983. –206 с.

5. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Харьков : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).
6. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
7. Виттфогель К. А. Деспотизм Востока. Сравнительное исследование тотальной власти [Электронный ресурс] / Карл Август Виттфогель ; [пер. с англ. А. Страхов] // Журнал «Самиздат». – 2017. – 19 января. – Режим доступа : http://samlib.ru/s/strahow_a_a/wittfogel-oriental-despotism.shtml.
8. Голенпольский Т. Г. «Американская мечта» и американская действительность / Т. Г. Голенпольский и В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1981. – 208 с.
9. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 1: Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2011. – 368 с.
10. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 2: Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому. – М. : ЛИБРОКОМ, 2016. – 368 с.
11. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 3: Политический срез исторического процесса. – М. : ЛИБРОКОМ, 2016. – 264 с.
12. Дионисий Галикарнасский. Римские древности : в 3 т. / Дионисий Галикарнасский ; [перевод с древнегреч. под ред. Н. Г. Майорова и И. Л. Маяка]. – М. : Издательский дом «Рубежи XXI», 2005–2005. – Т. 1: Кн. I–IV / [предисл. И. Л. Маяка]. – 2005. – 272 с. – (Историческая библиотека, Античная история).
13. Дмитрієв Ю. Д. Прапор і герб : оповідання / Юрій Дмитрович Дмитрієв ; [пер. з рос. Г. Колесника]. – К. : Веселка, 1978. – 24 с.
14. Думанов Х. М. Мононорматика и начальное право / Х. М. Думанов, А. И. Першиц // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 98–103.
15. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Переворот в науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом / Фрідріх Енгельс ; [пер. с рос.]. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1953. – 342 с. – (Інститут історії партії ЦК КП України – філіал Інституту Маркса–Енгельса–Леніна при ЦК КПРС).
16. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Фрідріх Енгельс ; [пер. с рос.] // Маркс К. Вибрані твори : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Енгельс ; [уклад. Н. У. Білоусова та К. І. Кононова]. – К. : Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977 – 1977. – Т. 3. – 1977. – С. 190–336. – (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

17. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. – М. : Центрполиграф, 2000. – 638 с.
18. Злотников Р. В. Царь Федор. Орел расправляет крылья : Фантастический роман / Злотников Р. В. – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2010. – 380 с. – (Фантастическая история).
19. История первобытного общества : в 3 т. / [отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983–1988. – Т. 1: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза / [Першиц А. И., Шнирельман В. А., Куббель Л. Е. и др.] ; отв. ред. О. Ю. Артемова. – 1983. – 432 с.
20. История первобытного общества : в 3 т. / [отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983–1988. – Т. 2: Эпоха первобытной родовой общины / [Алексеев В. П., Семенов Ю. И., Файнберг Л. А. и др.] ; отв. ред. Ю. В. Бромлей. – 1986. – 573 с.
21. История первобытного общества : в 3 т. / [отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М. : Наука, 1983–1988. – Т. 3: Эпоха классообразования / [Алексеев В. П., Артемова О. Ю., Куббель Л. Е. и др.] ; отв. ред. Ю. В. Бромлей. – 1988. – 568 с.
22. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці : [монографія] / Віталій Богданович Ковальчук ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – К. : Логос, 2011. – 392 с.
23. Конституция Исламской Республики Иран от 24 октября 1979 г.; [пер. на русск. Л. А. Никитиной] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – С. 234–274.
24. Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Леонід Кучма ; [пер. з рос. І. Пащенко]. –М. : Время, 2003. – 560 с.
25. Михайлов М. За пределами истории / Михаил Михайлов // Библиотека фантастики : в 24 т. / [сост. Ю. Медведев]. – М. : Правда, 1986 – 1997. – Т. 1 : Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – 1986. – С. 238–304.
26. Морган Л. Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Льюис Генри Морган ; [пер. с англ. под ред. М. О. Косвена]. – [изд. 2-е, стереотип.]. – Л. : Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 368 с.
27. Морган Л. Г. Лига ходеносауни, или ирокезов / Льюис Генри Морган ; послесл. и примеч. Н. Б. Тер-Акопяна ; [пер. с англ. Е. Э. Бломквист ; отв. ред. Ю. П. Аверкиева и Н. Б. Тер-Акопян]. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 301 с. – (Этнографическая библиотека).
28. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Рашид Тазитдинович Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
29. Никитин Ю. А. Фарамунд : Фантастический роман / Никитин Ю. А. – М. : ЗАО Центрполиграф, 1999. – 522 с. – (Классическая б-ка приключений и научной фантастики).

30. Основы государства и права : учеб. пособие / [Богачева Л. Л., Бигун В. А., Битяк Ю. П. и др.] ; под ред. В. В. Комарова. – Х. : Одиссей, 1997. – 245 с.
31. Петришин О. В. Держава / О. В. Петришин // Велика українська юридична енциклопедія : у 12 т. / [редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін.]. – Х. : Право, 2015–. – Т. 3: Загальна теорія права / [редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін.]. – 2017. – С. 89–92.
32. Плутарх. Солон / Плутарх ; [пер. с древнегреч. С. И. Соболевского] // Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 3 т. / Плутарх ; [изд. подг. С. П. Маркиш и С. И. Соболевский]. – М. : Наука, 1961–1964. – Т. 1. – 1961. – С. 102–126. – (Литературные памятники; т. 74).
33. Погорілко В. Ф. Державознавство / В. Ф. Погорілко, С. В. Бобровник // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 164.
34. Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР // Советская Россия. – 1991. – 21 августа. – С. 1.
35. Путч. Хроника тревожных дней / [сост.: А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
36. Рабінович П. М. Державна влада / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 85–86.
37. Раннее государство, его альтернативы и аналоги : сб. статей / [под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадина и А. В. Коротаева]. – Волгоград : Учитель, 2006. – 558 с.
38. Ранние формы политических систем : [коллективная монография] / [Гринин Л. Е., Бондаренко Д. М., Крадин Н. И. и др.] ; отв. ред. В. А. Попов. – СПб. : Российская академия наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), 2012. – 384 с.
39. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности : [монография] / [Крадин Н. И., Кочакова Н. Б., Баглай В. Е. и др.] ; отв. ред. В. А. Попов. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 350 с.
40. Ранние формы потестарных систем : [монография] / [Скальник П., Гринин Л. Е., Кулланда С. В. и др.] ; отв. ред. В. А. Попов. – СПб. : МАЭ РАН, 2013. – 384 с.
41. Санин В. Приключения Лана и Поуна : фантастическая повесть / Владимир Санин // Мир приключений. Сборник фантастических и приключенческих повестей и рассказов / сост. А. Балабуха. – М. : Детская литература, 1981. – С. 86–161.

42. Сильверберг Р. Замок лорда Валентина : Фантастический роман / Р. Сильверберг ; [пер. с англ. М. Коркин]. – СПб. : Агентство «СФИНКС СПб», М. : Объединение «ВКМЦ», 1993. – 512 с.
43. Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сиренко. – К. : АН УССР, Институт государства и права, 1991. – 156 с.
44. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : [монографія] / Валентина Миколаївна Скрипнюк ; [наук. ред. В. В. Медведчук]. – К. : Логос, 2010. – 504 с.
45. Сокульський А. Л. Національна символіка України : науково-популярне видання / Арнольд Леонідович Сокульський. – Запоріжжя : Інтербук, 1993. – 104 с.
46. Суриков И. Е. Солнце Эллады: История афинской демократии / Игорь Евгеньевич Суриков. – СПб. : Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 360 с. – (Историческая библиотека).
47. Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – 343 с.
48. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
49. Сухонос В. В. Суверенітет як територіальний вимір держави постіндустріального суспільства: функціональний та економічний аспекти / Володимир Вікторович Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 75–76.
50. Сухонос В. В. Суверенітет як чинник диференціації форми державно-територіального устрою в контексті загальнотеоретичної юриспруденції [Електронний ресурс] / Володимир Вікторович Сухонос // Форум права: електрон. наук. фахове вид. – 2017. – № 2. – С. 117–123. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_20.pdf.
51. Сухонос В. В. Суверенітет як чинник диференціації форми правління і політичного режиму в контексті загальнотеоретичної юриспруденції / Володимир Вікторович Сухонос // Правові горизонти / Legal horizons. – 2017. – № 3 (16). – С. 15–20.
52. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [конспект лекцій] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : УАБС, 2003. – 90 с.
53. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
54. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.

55. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.
56. Теория государства и права : хрестоматия : в 2 т. / [авт.-сост. В. В. Лазарев и В. В. Липень]. – М. : Юристъ, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 620 с.
57. Тихомиров Ю. А. Государство : монография / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
58. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. В. В. Бурмистрова и др.]. – М. : АСТ, 2002. – 669 с. – (Philosophy).
59. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – 784 с. – (Классическая философская мысль).
60. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
61. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – 392 с.
62. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. – 232 с.
63. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 126–162.
64. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок / Гордон Чайлд ; ред. и авт. предисл. В. И. Авдиев ; [пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 382 с.
65. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
66. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.

ЧАСТИНА 2

ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВИ

РОЗДІЛ 4

Функції держави

- Завдання і функції держави
- Внутрішні та зовнішні функції держави
- Форми і методи реалізації функцій держави

4.1. Завдання і функції держави

Цілі і завдання держави

Кожна держава задля власного свідомого існування ставить перед собою певну мету. Так, метою радянської держави була побудова комуністичного суспільства. Метою соціально-правової держави є максимальне задоволення потреб громадян країни, реалізація їхніх соціально-економічних інтересів.

Мета держави – це той бажаний результат, якого вона прагне досягти.

Для реалізації зазначеної мети держава повинна вирішити певні завдання. Так, радянська держава задля побудови комуністичного суспільства вважала за потрібне вирішити таке завдання, як знищення опору «експлуататорських» класів: буржуазії, дворянства, інтелігенції, заможних селян тощо.

Завдання держави – це та робота, що потребує виконання задля реалізації мети держави.

Цілком справедливо, що розрізняють завдання-ідеали (стратегічні завдання, що є кінцевим результатом розвитку держави, хоча й досить віддаленим) і завдання-засоби (тактичні завдання, що діють протягом певного історичного проміжку часу). До *тактичних* завдань належать:

- *деструктивні* (рушійні) – спрямовані на усунення старого, традиційного суспільства;

- *конструктивні* (творчі) – спрямовані на створення нового, відмінного від існуючого в даний момент, суспільства;
- *стабілізуючі* – передбачають збереження існуючого суспільства, досягнення стійкого стану тих відносин, що вже склалися в суспільстві.

Як приклад можна згадати діяльність більшовиків після жовтневого перевороту 1917 р. Деструктивні завдання, які ставили вони перед собою, були пов'язані із руйнуванням системи, що була визнана експлуататорською. II з'їзд РСДРП прийняв І програму, в якій були закладені як деструктивні, так і конструктивні та стабілізуючі елементи. Зокрема, було зафіксовано таке: «РСДРП ставить своїм найближчим політичним завданням повалення царського самодержавства (деструктивне завдання) і заміну його демократичною республікою (конструктивне завдання)»[1], а також «підтримує будь-який опозиційний революційний рух, спрямований проти існуючого в Росії суспільного та політичного порядку»[2] (стабілізуючі завдання, адже підтримувався вже існуючий рух).

Стратегічні завдання поділяються за сферами дії на:

- *політичні* – відповідають за організацію і функціонування політико-правової сфери;
- *соціальні* – характеризують становище різних соціальних груп у суспільстві;
- *економічні* – належать до організації господарського життя суспільства (розвитку продуктивних сил та виробничих відносин);
- *національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни;

---

1 Программа Российской социал-демократической рабочей партии. Принята на II съезде партии (17 июля – 10 августа 1903 г.) // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 5: Россия: конец XIX–XX вв. – 1999. – С. 178. – (Национальный общественно-научный фонд).

2 Программа Российской социал-демократической рабочей партии. Принята на II съезде партии (17 июля – 10 августа 1903 г.) // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 5: Россия: конец XIX–XX вв. – 1999. – С. 179. – (Национальный общественно-научный фонд).

- *міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами;
- *ідеологічні* (культурні) – висвітлюють проблеми загальної грамотності та ідейних позицій населення.

Загальна характеристика функцій держави

Для реалізації зазначених стратегічних та тактичних завдань держава наділяється відповідними функціями.

Функції держави – це основні напрями її діяльності.

Щодо проблеми співвідношення понять «функція держави» і «завдання держави», необхідно мати на увазі, що зазначені поняття є неподільними. Не випадково відповідність завданням держави становить суттєву ознаку категорії функцій держави, причому навіть оформлення низки завдань та функцій збігаються або майже збігаються.

Постановка перед державою та суспільством певних завдань породжує необхідність реалізації відповідних функцій, оскільки без зазначеної реалізації завдання держави не будуть виконані. Визначальними у співвідношенні завдань і функцій є перші, а не другі. Функції держави – це, звісно, не її завдання, хоча й пов'язані з останніми і навіть іноді залежать від них. Однак, незважаючи на свою значущість, завдання не є першоосновою для розвитку держави та її функцій, оскільки самі походять з економічних та політичних потреб суспільства, визначаються закономірностями їх розвитку і залежать від національно-історичної та іншої специфіки кожної держави.

Отже, завдання передбачає, з одного боку, необхідність досягнення певної мети відповідного характеру, а з іншого – необхідність певного виду діяльності. Функції держави залежать від її завдань, оскільки останні зумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, впливають на форми і методи їх реалізації.

Проблема взаємозв'язку функцій та завдань держави на певних етапах її існування вирішується стосовно як внутрішніх, так і зовнішніх функцій, адже історичні причини їх виникнення породжені, відповідно, внутрішніми об'єктивними законами розвитку держави або зовнішніми умовами. І в різні історичні періоди те чи інше завдання могло вирішуватись шляхом реалізації кількох функції дер-

Таблиця 4.1. Класифікація функцій держави

Класифікація функцій держави	*залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави*	постійні
		тимчасові
	за соціальним змістом	загальносоціальні
		класові
	за відповідністю конкретної діяльності держави її стратегічним завданням	відкриті
		латентні
	за сферою дії	внутрішні
		зовнішні

жави, і, навпаки, одна функція могла бути розрахована на досягнення низки завдань.

Існує кілька підстав класифікації функцій держави. Так, *залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави* розрізняють постійні та тимчасові функції. *За соціальним змістом* державної діяльності функції поділяються на загальносоціальні та класові. Досить цікавим є поділ функцій за ознакою *відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням*: *відкриті*, що визнаються публічно та свідомо реалізуються, і *латентні*, що виникають усупереч стратегічним завданням держави, а іноді й незалежно від її бажання та всупереч останньому.

Однак найпоширенішою класифікацією державних функцій є їх поділ *за сферою дії* на внутрішні та зовнішні. Виділяють також глобальні функції держави.

4.2. Внутрішні та зовнішні функції держави

Внутрішні функції держави

Внутрішні функції держави спрямовані всередину країни і забезпечують її внутрішню політику.

До внутрішніх функцій держави належать: політична, економічна, соціальна, екологічна, охоронна та культурно-освітянська.

Політична функція передбачає розроблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин,

забезпечення політичної стабільності, ефективне здійснення владних повноважень тощо.

Економічна функція – це сукупність однорідних напрямів діяльності держави у сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі.

Завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру і найбільш ефективні форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували її максимальну соціальну ефективність.

Економічна функція держави охоплює такі основні напрями:

1) фінанси;
2) оподаткування;
3) валютне регулювання;
4) регулювання питань власності;
5) регулювання підприємництва.

Економічна функція держави передбачає втручання держави в економічну сферу. Таке втручання може бути як постійним і директивним (воно існувало, наприклад, в СРСР), так і разовим (наприклад, в США за часів «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта). Тобто держава є своєрідним підприємцем, який координує економічний процес.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини шляхом гарантування певного обсягу благ за рахунок держави. До соціальної функції держави належить визначення основних напрямів соціальної політики, що потребує організації соціального життя, створює рівновагу та стабільність соціальних сил. В Україні соціальну політику становлять: регулювання ринку праці та зайнятості населення, у тому числі демографічна та міграційна політика; регулювання трудових відносин, у тому числі охорона праці і кадрова політика; регулювання системи оплати праці та доходів населення; організація системи соціального забезпечення населення (соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальна та адресна допомога, соціальний захист окремих категорій громадян тощо); гуманітарна політика (освіта, наука, охорона здоров'я, культура, спорт, відпочинок, туризм); житлова політика тощо.

Екологічна функція полягає в забезпеченні екологічного благополуччя громадян, їхньої екологічної безпеки, охороні навколиш-

нього природного середовища, адже останнє є ареалом існування людства. Воно досить давно охороняється державою. Прикладом такої охорони є боротьба з браконьєрством. Охороняючи фауну (тобто тваринний світ), держава завжди боролася з браконьєрами. Як зразок можна навести приклад Робін Гуда. За легендами, це був розбійник, який грабував багатих, щоб роздати майно бідним. З погляду закону він був бандитом (організація банди для систематичної злочинної діяльності), розбійником (неодноразові збройні пограбування), та, насамперед, браконьєром, адже саме з цього розпочався конфлікт Робін Гуда з ноттингемським шерифом, коли розбійник почав полювати на оленів у Шервудському лісі.

Рис. 4.1. Робін Гуд

Щодо флори (рослинного світу), то в Західній Європі функція держави стосовно її охорони існує з XV століття, коли в Європі починають зникати європейські ліси. Це була перша в писаній історії екологічна катастрофа. Саме з цього періоду починає діяти жорстоке законодавство, яке передбачало покарання за незаконну порубку лісу. До речі, саме з цього періоду в Західній Європі люди перестають митися, з'являються забобони щодо води (якщо миєшся, то обов'язково захворієш, тощо) і починає розвиватися парфумерна промисловість.

Охоронна функція – це функція охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Вона полягає у визнанні, законодавчому закріпленні й державній гарантованості зазначених цінностей. Так, охорона форм власності означає, що держава охороняє та захищає форми власності. На жаль, в Україні в пострадянський період до приватної власності ставилися з недовірою. Характерним може бути приклад, коли з чужої присадибної ділянки «збирали врожай» не її власники. Заяви до міліції ні до чого не приводили,

більше того – звинувачували самих власників у жадібності. У той самий час, наприклад, у США фермер, який вбиває такого «збирача врожаю» або постовий, який робить те ж саме, захищаючи федеральну власність, має на це право, адже право власності є недоторканним і священним. Недаремно його проголосили природним правом ще мислителі Нового Часу. Щодо охорони правопорядку, то держава охороняє його за допомогою спеціальних органів поліції.

Культурно-освітянська функція – це, переважно, фінансова та організаційна підтримка науково-дослідної діяльності, створення й забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Культурно-освітянська функція реалізується в таких напрямах:

консолідація нації та розвиток її національної свідомості;

1) сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів та національних меншин;
2) організація освіти;
3) сприяння розвитку культури, науки і техніки;
4) охорона культурної спадщини.

Активна увага держави до питань освіти і виховання, на нашу думку, зумовлена піклуванням про майбутнє. Мабуть, саме тому в багатьох державах отримання середньої освіти є не лише правом, а й обов'язком громадян.

Приклад 4.1

Про культурну фукцію в США

США є країною колишніх емігрантів, які покорили місцевих індіанців. Саме тому умовно американська культура є поєднанням трьох складових: аборигенної, суто американської та світової.

Аборигенна культура США неодноразово використовувалася для американських потреб.

Так, загальновідомим є той факт, що саме аграрна культура індіанців-патуксетів врятувала перших англійських колоністів з «Майфлауеру» від голодної смерті.

Іншим прикладом була ситуація під час Другої світової війни, коли збройні сили США активно використовували шифрувальників з індіанського племені навахо, ідею використовувати мову яких першим висловив ветеран Першої світової Філіп Джонстон. Син місіонера, який працював у цьому племені, він народився в резервації і був одним з небагатьох неіндіанців, котрі говорили

вільно на мові навахо. У 1942 р. плем'я навахо налічувало близько 50 тис. осіб. Мова навахо була надзвичайно важкою для вивчення, і, крім того, в роки війни не мала письма. Ніхто не зафіксовував не лише граматичних правил, але навіть не було складено елементарного алфавіта. В ньому є звуки, що не мають аналога в європейських мовах. Тому людині, якщо вона не належала до племені індіанців навахо, вивчитися мови було практично неможливо. Військові лінгвісти провели дослідження і доповіли командувачу десантними силами Тихоокеанського флоту, генерал-майору К. Вогелу, що мову навахо розуміють не більше 30 американців, які не належать до племені. Коли уряд США звернувся до вождя племені Навахо з проханням відпустити корінних індіанців брати участь в бойових діях на Тихому океані, вождь відповів що «немає більших патріотів Америки, ніж корінні американці». В результаті дозвіл було отримано, після чого почали збирати і навчати першу групу радистів навахо.

У травні 1942 р. була зібрана перша група навахо з 29 осіб, яка прибула на спеціальну базу Пендлтон (Оушенсайд, Каліфорнія) і приступила до розробки шифру. Вони називали себе «windtalkers», «ті, хто говорить з вітром».

Багато термінів, з якими радистам доводилося працювати, не мали еквівалента в мові індіанців навахо. Тому при розробці шифру були створені близько 450 оригінальних позначень, відсутніх у мові навахо. Так, «беш-ло» (Залізна Риба) позначало підводний човен, а «дібе-ли-Зіні» (Чорні вівці) – взвод.

Спочатку радисту потрібно було перекласти кожне слово з повідомлення на англійську. Потім він брав тільки першу букву англійського слова. Так, слова «бі-ла-сана» (apple, яблуко), «уол-ла-чі» (ant, мураха) і «це-Нілл» (axe, сокира) позначали букву (а). Тому, щоб передати в повідомленні наприклад, слово «NAVY» (Флот), радист передавав таке: ца (Needle, голка), уол-ла-чи (Ant, мураха), а-ке-ді-глини (Victor, переможець), ца- ас-зі (Yucca, юка).

«Шифр навахо» так і не був розшифрований німцями до кінця війни.

Якими ж є символи суто американської культури? Музика – джаз, блюз і реп. Танці – степ, брейк-данс. Спорт – американський футбол і бейсбол, а також адаптовані до американських реалій бойові мистецтва Китаю (кунфу) та Японії (карате). Живопис – комікси та графіті. Є й суто американські свята: 4 липня – День незалежності, четвертий четвер листопада – День Благодаріння та деякі інші. Для дітей сформовані та діють численні скаутські організації хлопчиків та дівчаток. Кіно і театр – Голлівуд в Лос-Анжелесі і Бродвей у Нью-Йорку.

При цьому американський кінематограф славиться не лише своїм власним жанром – вестерном, але й власним принципом формування кінокартин – обов'язковим хеппі-ендом.

Хто ж є головним героєм переважної більшості кінофільмів, коміксів? Кого виховують музичні, танцювальні та спортивні змагання? Вони виховують переможців. І недаремно найбільшою образою американця є «невдаха».

Таке ставлення в суспільстві до переможців та невдах зумовлює формування «культу переможців», який є абсолютним втіленням «Великої американської мрії» – державної ідеології США, реалізуючи яку країна сама формує націю переможців. Нація ж переможців є першоосновою для сильної та успішної держави.

Крім того, будучи за своєю суттю культурою емігрантів, американська культура активно запозичує культурні досягення усього світу. Зокрема, у «Бібліотеці Конгресу США» зберігається одна з «Біблій» Й. Гуттенберга, а в Музеї природничої історії Нью-Йорку містяться близько 32 млн екземплярів з астрономії та походження Землі, палеонтології, зоології, етнографії та геології. У Національному музеї природничої історії (Вашингтон) зібрано 126 млн зразків рослин, тварин, копалин, мінералів, порід, метеоритів, а також археологічних і культурних артефактів з усього світу.

Джерело: Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 242–244.

Зовнішні функції держави

На відміну від внутрішніх функцій ***зовнішні*** функції забезпечують зовнішню політику держави, а тому спрямовані за межі країни.

Розрізняють зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні та глобальні функції.

До зовнішньополітичних належать такі функції, як військова, дипломатична та гуманітарна; до зовнішньоекономічних – взаємовигідна торгівля з іншими країнами та регулювання митної справи. Глобальними визнаються ті функції, що мають загальнопланетарний характер і стосуються інтересів усіх країн.

Військова функція полягає в тому, що лише держава організує захист країни від нападав ззовні, оголошує війну та веде загарбницькі війни. Необхідно мати на увазі, що історично військова функція була першою з зовнішніх функцій держави, адже, як зрозуміло, лише остання є спроможною поєднати кадрову, технологічну та інноваційну складову військової справи.

Щодо кадрів. «Кадри вирішують все», – зазначив Й. Сталін, виступаючи перед випускниками Академії Червоної Армії 4 травня 1935 р.

Робота з кадрами у військовій сфері передбачає підготовку трьох категорій осіб: полководців, солдатів та інтендантів. При цьому останні є не менш важливою військовою професією, адже, як свого часу сказав один із видатних німецьких генералів Е. Роммель: «Ще до початку бойових дій битва виграється чи програється інтендантами». Організація інтендантської служби є одним із найважливіших напрямів реалізації військової функції держави.

Приклад 4.2

Порівняльна характеристика полководців Нового часу

– Скажіть-но мені, друже мій Володимире, які методи застосовували... ну приміром... Фрідріх Другий Великий, Наполеон, Суворов і Кутузов? Перерахуйте їх відмінні риси як полководців і застосовувані ними прийоми.

Я задумався. Про них розповідалося давно, доводилося докладати зусиль, щоб згадати.

– Фрідріх Другий прославився своєю знаменитою косою атакою. Суть її полягала в тому, щоб сконцентрувати якомога більше сил на одному з флангів, прорвати лінії супротивника і ударити в тил. Разом з технічними нововведеннями, як-то: залізний шомпол, що дозволив підняти скорострільність рушниць, це стало запорукою його перемог. Відмінно вимуштрувана армія дозволила здійснювати тактичні перестроювання прямо на полі бою, а кавалерія, яка вважалася найсильнішою в Європі, довершувала розгром. Хоча, заради справедливості, варто сказати, що тактичний прийом концентрації сил на фланзі не новий. Його застосовував ще фіванський полководець Епамінонд. Зокрема, завдяки йому була здобута знаменита перемога в битві при Левктрах, де він розбив спартанців, які до того вважалися непереможними.

– О-о-о. Про цю битву ми ще не говорили, – учитель виглядав задоволеним. – Ти сам знайшов її?

– Так, коли вивчав тактичні побудови грецьких міст. Мене цікавила фаланга.

– Зрозуміло. Про неї ми поговоримо на наступних заняттях і особливо докладно розглянемо римський маніпулярний стрій. Його можна вважати вершиною тактичної майстерності Стародавнього світу.

Я знав, що мій учитель – фанат військової історії Римської республіки і імперії. Не було жодного заняття, де б не спливала тема Риму. І про дороги він розповідав, і про акведуки, але особливо його захоплювала римська організація військової справи.

– Наполеона, – продовжив я, – дехто вихваляє за його тактику колон на полі бою, проте колони почав застосовувати ще Румянцев під час російсько-турецьких воєн, а розвинув їх Суворов. Після французької революції цю

тактику застосовували і нові маршали республіки задовго до піднесення Наполеона. Переваги колон полягали в можливості створення ударного кулака для прориву лінії супротивника. Спочатку французи застосовували її від безвиході, оскільки їх збірна революційна армія не могла по вишколу змагатися з професійними арміями європейських монархів. Колони ж керувалися набагато легше, ніж лінії, і не вимагали особливої якості при підготовці солдатів.

– Дещо спірний момент, але продовжуй.

– По справжньому революційний крок в тактиці Наполеона полягав у іншому: він перший розробив і застосував на практиці тактику концентрації артилерійського вогню, коли всі гармати збиралися на лінії головного удару, а не рівномірно розподілялися по всьому фронту, як це робили до нього. По суті, він став першим полководцем нового, технічного століття, почавши перемагати, використовуючи не лише солдат, а й гармати. Нові полегшені лафети дозволили йому маневрувати гарматами в бою, змінюючи місце їх розташування залежно від ситуації, у результаті супротивнику здавалося, що його армія поступається наполеонівській за кількістю гармат, навіть якщо це було не так. Винахід польової кухні дозволив французьким колонам рухатися набагато швидше, ніж арміям інших держав. Стратегічні маневри – теж одна із запорук перемог Наполеона, коли він вміло концентрував свої сили, моментально перекидаючи їх в інші пункти в міру необхідності.

– А як же знамениті марші Суворова? У нього ж не було польових кухонь.

– Суворов досягав своєї швидкості завдяки тактичним прийомам: кухарі з невеликим супроводом висувалися вперед війська і готували бівак. Коли армія підходила, її чекав уже повністю підготовлений табір і готовий обід. Поки армія відпочивала, кухарі знімалися з місця і рухалися далі. У разі загрози зіткнення з супротивником, армія здійснювала марш, з ходу вступаючи в бій. Козаки забезпечували розвідку, і Суворов отримував досить точні дані про місцезнаходження противника. Основа його військового генія полягала в блискавичній оцінці ситуації на полі бою, концентрації всіх сил проти виявленого слабкого пункту і постійно наростаючого тиску на нього, після прориву – організації безперервного переслідування, яке розсіювало вже переможеного ворога. Як такого улюбленого тактичного прийому в нього не було, якщо не брати до уваги навчань з наскрізними атаками, але вони мали, скоріше, психологічний характер, привчаючи коней і солдатів не боятися ворожих багнетів. На полі ж бою він комбінував різні прийоми залежно від ситуації. При цьому не боявся ризикувати і порушував навіть сформовані тактичні канони, наприклад, наказавши кавалерії атакувати турецьку піхоту в окопах біля Фокшан.

– А Кутузов?

– Кутузов більше стратег, ніж тактик. Суворов – класичний полководець, який не замислюється про політичні наслідки, прикладом чого можуть слу-

гувати його Італійська і Швейцарська кампанії. Блискавично проведені військові походи з погляду політики нічого не принесли країні, а лише зашкодили. Зрозуміло, що Суворов не відповідав за політику держави, але той самий Кутузов знайшов би спосіб викрутитися і обвернути навіть прямі вказівки з Петербургу на свою користь, як він викручувався після поразки австрійців біля Ульми. І тільки приїзд імператора особисто і його прямий наказ змусили Кутузова прийняти битву під Аустерліцем, чому він опирався всіма силами. Для Кутузова не було ніякої біди в тому, щоб програти бій, якщо цей програш дозволяв все одно зайняти вигідну позицію і врешті-решт перемогти у війні. Бородіно і Малоярославець можна використовувати як класичні приклади: обидві битви формально програні, але в першому разі французи, втративши всю кавалерію, тривалий час навіть не знали про те, де знаходиться російська армія. Добре використавши перепочинок, Кутузов перейшов у наступ зі свіжими полками і змусив супротивника відступати. Під Малоярославцем зіткнулися авангарди армій, і знову Кутузов, підійшовши з основними силами і не бачачи подальшого сенсу воювати за місто, відступив, перекривши рух військам ворога на інших позиціях. Наполеон на новий бій не зважився і відступив старою дорогою. Не боявся Кутузов і відступати, змусивши турецького полководця в запалі переслідування форсувати річку, не забезпечивши тилу, у результаті чого вся турецька армія потрапила в оточення. При цьому Кутузов знову проявив себе як стратег і політик, не знищуючи армію ворога, а ведучи переговори про мир. Турки, щоб зберегти армію, вмираючу в оточенні від голоду, змушені були форсувати переговори і погоджуватися на поступки. Навіть після найстрашнішої поразки, розуміючи, що Росії потрібні армії проти Наполеона, турки б на мир не пішли.

Джерело: Садов С. Князь Вольдемар Старинов : фантастический роман : в 3 кн. / Сергей Садов. – М. : Эксмо, 2011–2019. – Кн. 1: Уйти, чтобы важить. – 2011. – С. 75–79.

Важливе значення також має підготовка виконавців військової служби, які безпосередньо беруть участь у бойових діях. Ця категорія осіб об'єднує у собі як рядовий та сержантський склад, так і офіцерів. Умовно її можна позначити як солдати.

Приклад 4.3

Повстання в Собіборі

Нацистський табір смерті Собібор був створений на південному сході Польщі навесні 1942 р. в рамках програми, що передбачала повне знищення єврейського населення Європи. Саме до нього 23 вересня 1943 р. прибула перша партія радянських військовополонених, у тому числі й лейтенант О. Печерський. Саме йому належала ідея масової втечі ув'язнених.

У своїх спогадах він з цього приводу зазначав: «Якщо тікати – то всім відразу. Щоб тут нікого не залишилося. Частина, безумовно, загине, але хто врятується – буде мститися».

14 жовтня 1943 р. гітлерівців по одному стали заманювати в майстерні під приводом примірки мундира. Тут їх душили або вбивали ударами топірця. Повстанцям вдалося практично без шуму розправитися з 11 есесівцями та з цілою низкою місцевих колабротантів. Однак потім вцілілі охоронці підняли тривогу. Після цього в'язні Собібора пішли на прорив.

З вишки засторичив кулемет. Військовополонені, які захопили зброю, вступили в бій з охоронцями. Люди кидалися на колючий дріт, розриваючи її своїми тілами. Повсталі гинули під кулями, підривалися на оточували табір мінних полях, але їх вже ніщо не могло зупинити. Виламавши ворота, вони зуміли вирватися на свободу.

Із 550 в'язнів, які перебували в таборі, не взяли участь у повстанні 130. Близько 80 людей загинули в Собіборі під час прориву. На волі опинилося більше 300 в'язнів.

Протягом двох наступних тижнів на втікачів йшло справжнє полювання. Гітлерівцям вдалося виявити і знищити близько 170 осіб.

Долю багатьох визначив вибір, які вони зробили після втечі – йти за лейтенантом О. Печерським, який закликав прямувати з Польщі за Буг, у Білорусію, або ховатися в Польщі.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 141–142.

Підготовка солдатського складу передбачає поєднання бойових навичок із високим морально-психологічним станом, коли кожен «воїн повинен мати психологічну витримку, швидку реакцію, здатність перемагати страх»[1], на що, поміж іншим, впливає висока психологічна готовність розпочати бойові дії[2]. Не менш важливим елементом високого рівня морально-психологічного стану військовослужбовців також є навички виживання в полоні. Недаремно

1 Куровський В. Триглав – священна зброя характерників / Володимир Куровський // Перехід IV. – 2001. – № 3 (8). – С. 73.

2 Зеленков М. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран / М. Зеленков // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 11. – С. 5.

їх вироблення стало одним з напрямів дослідження його змісту в збройних силах країн НАТО[1].

Приклад 4.4

Повстання в Бадабері

Табір афганських біженців у селищі Бадабер, що на території Пакистану, в 10 км на південь від міста Пешавар, було створено у 1983 р. Як це дуже часто відбувається, такий табір було дуже зручно використовувати для організації на його базі навчально-тренувального табору для військової підготовки. Зокрема, тут влаштувався «Центр підготовки бойовиків імені Халіда ібн Валіда», в якому під керівництвом 65 інструкторів з різних країн тренувалися кілька сотень майбутніх моджахедів. Табір розташовувався на значній площі в 500 гектарів, причому прикривалися біженцями, які втекли від «радянських окупантів». У таборі регулярно тренувалися майбутні бійці формувань Ісламського товариства Афганістану, яке очолював Бурхануддін Раббані. З 1983 р. табір у Бадабері стали використовувати і для утримання полонених військовослужбовців Збройних сил Демократичної Республіки Афганістан, царандоя (афганської міліції), а також радянських солдатів, офіцерів і цивільних службовців, які опинилися в полоні в моджахедів.Серед них був і єдиний свідок повстання – узбек Носіржон Рустамов. Він служив в Афганістані, потрапив у полон до моджахедів і опинився в Бадабері, але в повстанні не брав участі. Його звільнили і передали узбецькій владі з Пакистану тільки в 1992 р.

На момент початку повстання там знаходилося 9 наших солдатів, двоє цивільних – водій Микола Шевченко і моторист 573-го складу матеріально-технічного постачання в Баграмі Віктор Духовченко – і 40 афганських полонених. Серед полонених були, в основному, рядові і сержанти, але було і двоє молодших лейтенантів. Однак повстання очолили не вони, а українець з ісламським ім'ям Абдурахмон, або Абдул Рахман, хоча спочатку вважалося, що вождем повстання був Юнус (Віктор Васильович Духовченко), який народився 21 березня 1954 р. в м. Запоріжжя. За офіційними даними, він закінчив вісім класів середньої школи міста Запоріжжя і там же професійно-технічне училище № 14.

Проходив строкову службу в Збройних силах СРСР. Після закінчення служби працював на Запорізькому електровозоремонтному заводі, водієм в дитячій лікарні № 3 м. Запоріжжя, водолазом на станції служби порятунку на Дніпрі.

---

1 Зеленков М. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран / М. Зеленков // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 11. – С. 6.

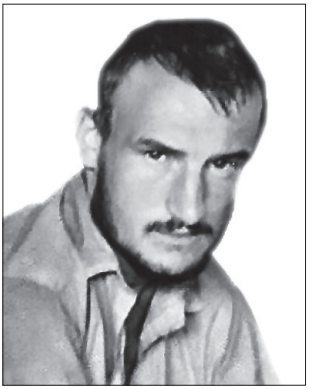

Рис. 4.2. Микола Шевченко

Рис. 4.3. Віктор Духовченко

15 серпня 1984 р. В. Духовченко в добровільному порядку, через Запорізький обласний військовий комісаріат був направлений для роботи за наймом в радянські війська, що перебували в Республіці Афганістан.

Там він працював машиністом котельні на 573-му складі матеріально-технічного постачання 249-й квартирно-експлуатаційної частини. Був захоплений у полон на новорічну ніч 1985 р. групою Мославі Садаші в районі міста Седукан, провінція Парван.

Військкор «Червоної зірки» А. Олійник описував В. Духовченка так: «Відгуки його друга і земляка, прапорщика Сергія Чепурнова, розповіді матері Духовченко – Віри Павлівни, з якою я зустрічався, дозволяють мені сказати, що Віктор – людина непохитного характеру, сміливий, фізично витривалий. Саме Віктор, швидше за все, міг стати одним з активних учасників повстання, вважає підполковник Є. Веселов, який довгий час займався звільненням наших полонених з душманських катівень».

Однак, на думку ветерана органів держбезпеки М. Худоярова, ця версія виглядає сумнівною: «Духовченко зник у ніч на 1985 рік у Баграмі. Якщо припустити, що він, як і Рустамов, був переправлений в Пешавар і 1–2 місяці проходив фільтрацію, то в табір він міг потрапити в лютому-березні. А у квітні вже було повстання. Двох місяців явно недостатньо, щоб пройти через таку стресову ситуацію, як обернення в іслам, вивчити канони, увійти в довіру до моджахедів, та ще й згуртувати навколо себе однодумців. Рустамов, наприклад, потрапив у табір в січні 1985 року, і всі, хто був там – майбутні учасники повстання, вже давно були обернуті в іслам, знали дарі, здійснювали п'ятикратний намаз (молитви). Новоприбулі полонені, подібно Рустамову, спочатку перебували в кайданах і не могли пересуватися вільно».

Скоріше за все, спочатку повстання як такого не планувалося. Подібно євреям Собібора, військовополонені планували масову втечу. Зокрема, про це говорять свідчення афганського офіцера Голь Мохаммада, зроблені ним 16 жовтня 1985 р. в МДБ Афганістану. Крім усього іншого, офіцер повідомив: «На початку березня 1985 року радянські полонені на таємних зборах вирішили організувати масову втечу з в'язниці фортеці. Спочатку нас, полонених афганців, не посвятили в цю таємницю. Уперше про це я дізнався від Віктора, мого друга, який в короткі моменти зустрічей навчав мене російської мови. За чесність та доброту його любили всі полонені афганці. За словами Віктора, в обговоренні плану втечі брали участь радянські солдати на чолі з Абдул Рахманом.

Віктор передав Абдул Рахману розмову зі мною, сказав, що я готовий взяти участь у втечі і на машині можу показати дорогу, довести всіх до афганського кордону. Незабаром я зустрівся з Абдул Рахманом і підтвердив свою згоду, назвавши імена тих афганців, на яких можна було покластися. Офіцер попередив, що втеча має відбутися наприкінці квітня».

Ким був цей загадковий «Абдурахмон», або «Абдул Рахман»?

Колишній військовополонений Н. Рустамов називав його шофером, який перевозив продукти та чай, згодом потрапив у полон на кордоні з Іраном, і деякий час навчався ісламу в середовищі шиїтів, тому в Бадабері інколи сперечався з Ісломутдіном, відстоюючи деякі шиїтські норми, хоча в таборі проповідувався тільки іслам суннітського толку. Під ці ознаки лідера Абдурахмона однозначно підпадає службовець Радянської армії водій М. Шевченко.

Є й інші свідчення.

У серпні 1983 р. американська журналістка українського походження Людмила Торн з групою австралійських тележурналістів відвідала табір Бадабер, де зустрілася з трьома радянськими військовополоненими. Під час зустрічі було зроблено фото, яке російські журналісти показали Н. Рустамову. «Це Абдурахмон! – впевнено вказав пальцем в знімок Н. Рустамов, показуючи на Миколу Шевченка. – А це Ісломутдін! – Він перетягує палець на усміхненого бороданя. – Ісломутдін мені наколку зробив на грудях, коли нас після повстання перевели до Джелалабадського табору! А це – Абдулло, монтер! – вказав Н. Рустамов на третю постать на знімку.

Є й інші, непрямі докази.

Зокрема, коли вищевказаному Г. Мохаммаду були надані фотознімки близько двадцяти військовослужбовців Обмеженого контингента Радянських військ з числа зниклих без вісти в тих районах Афганістану, які контролювалися повстанцями Ісламського товариства Афганістану, він упізнав лише двох в'язнів Бадабера, але «серед них немає того нашого офіцера, кого ми знаємо під кличкою Абдул Рахман».

Утім, про М. Шевченка тоді ще не було відомостей в контексті повстання в Бадабері. Крім того, провінція Герат, де був узятий в полон М. Шевченко, була зоною впливу польового командира Ісмаїл-хана, більш відомого як Туран Ісмаїл («Капітан Ісмаїл»).

З Б. Раббані у цього польового командира були нормальні відносини, він перебував в Ісламському товаристві Афганістану – так що цілком міг передати йому захопленого в полон М. Шевченка.

Таким чином, тотожність М. Шевченка та «Абдурахмона» слід вважати встановленою.

Водій 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії Микола Іванович Шевченко народився 13 жовтня 1956 р. в с. Дмитрівка Великописарівського району Сумської області (Україна) в селянській родині. Українець. Закінчив 8 класів середньої школи в с. Братениця Великописарівського району, професійно-технічне училище № 35 в смт Хотінь Сумського району Сумської області за спеціальністю «тракторист-машиніст» і курси водіїв при ДОСААФ в смт Велика Писарівка. Працював трактористом у колгоспі імені Леніна в рідному селі Дмитрівка.

З листопада 1974 по листопад 1976 р. проходив строкову службу в Збройних силах СРСР: водій у 283-му гвардійському артилерійському полку 35-ї мотострілецької дивізії 20-ї гвардійської загальновійськової армії (військова частина польова пошта 47573; місто Олімпішесдорф, Німецька Демократична Республіка; Група радянських військ в Німеччині), військове звання «єфрейтор». З 1977 р. працював водієм ділянки ремонту і будівництва житла в м. Грайворон Бєлгородської області (Росія), пресувальником філії Харківського релейного заводу в с. Братениця Богодухівського району Харківської області (Україна), водієм спеціального будівельного управління № 30 тресту «Київміськбуд-1» в Києві.

В добровільному порядку через Київську міську військкомат в січні 1981 р. був направлений для роботи за наймом в радянські війська, що перебували в Республіці Афганістан.

Працював водієм і продавцем на автолавку військторгу 5-ї гвардійської мотострілецької дивізії (військова частина польова пошта 51852; місто Шинданд, провінція Герат). Неодноразово здійснював на автомобілі рейси, доставляючи промислові та продовольчі товари у військові частини та військові містечка по всьому Афганістану (Кандагар, Шинданд, Герат та ін.).

Захоплений в полон 10 вересня 1982 р. в районі м. Герат.

Навіть сьогодні навколо особистості М. Шевченка ведуться суперечки. Зокрема, фігурує точка зору про те, що він лише «видавав себе за вільнонайманого водія – в усякому разі рішучість його дій і вміла організація однодумців змушує думати, що він міг бути офіцером розвідки», який «мав широкі зна-

ння і навички, властиві, швидше за все, офіцеру, володів східними єдиноборствами, був тонким психологом».

Втім, дочка М. Шевченко не підтверджує цього факту, хоча і згадує про феноменальну фізичну і духовну силу батька.

«Серед двадцятирічних хлопців він, тридцятирічний, здавався майже старим, – писав про нього Сергій Герман в книзі« Одного разу в Бадабері». – Був він високий на зріст, широкий у кості. Сірі очі недовірливо і дещо позвірячому дивилися з-під брів.

Широкі вилиці, густа борода робили його вигляд ще більш похмурим. Він справляв враження людини суворої і жорстокої.

Його повадки нагадували поведінку людини тертої, битої і небезпечної. Так поводяться старі, досвідчені арештанти, тайговики-мисливці або добре підготовлені диверсанти».

Попервах Абдурахмон від усіх приховував, що досконало володіє прийомами східних єдиноборств. Але вміння це вимагає щоденних виснажливих тренувань, без яких майстерність швидко випаровується. І ось одного разу, не витримавши, просто так, навіть нібито на спір, він запропонував одному з охоронців ногою розбити лампочку на стелі. Або хоча б дотягнутися. Той, як не старався, нічого не зміг зробити. Не дивно – лампочка висіла на висоті двох з половиною метрів.

І тоді Абдурахмон показав те, що, напевно, було не під силу навіть легендарному Брюсу Лі: сівши навпочіпки і зіщулившись, як пружина, він, випростуючись, ногою в стрибку віртуозно вдарив в лампочку і та, вибухнувши сотнями скляних бризок, обсипалася прямо на голову сторопілого охоронця.

З усього табору набігли моджахеди, щоб подивитися на дивного російського бранця.

– Ну що, повторити? – загрозливо посміхаючись, запитав у них Абдурахмон.

Прийшов начальник охорони і, мнучи хвіст батога, розпорядився закувати Абдурахмон в кайдани. Про всяк випадок.

Розповідаючи про це, Н. Рустамов згадав ще одну важливу деталь, яка характеризує непросту обстановку в таборі. Напередодні повстання, буквально за кілька днів, Абдурахмон викликав на поєдинок командира охорони табору. За іронією долі, того теж звали Абдурахмон. Вгодований і міцний, він тримав в страху весь табір і ніколи не розлучався зі своїм насиченим свинцем батогом. Абдурахмон запропонував йому помірятися силами з умовою, що, якщо він здобуде перемогу, росіяни отримають право зіграти в футбол з моджахедами. Якщо ж ні, то він готовий виконувати будь-які умови охорони – носити кайдани, сидіти в камері тощо.

Сутичка була короткою. Абдурахмон, користуючись нагодою, вирішив помститися табірному наглядачеві за всіх відразу, і кинув командира моджахедів через себе з такою силою, що той навіть заплакав від болю і сорому. Наші полонені, які стояли на незначній відстані від місця поєдинку, стали підстрибувати і аплодувати від радості, як діти. Вони вперше відчули свою перевагу над цим похмурим табором і тими, хто тут їх тримав.

Обтрусившись від піску і витираючи кров зі щоки, начальник охорони піднявся з землі і запитав з ненавистю:

– А раптом ви розбіжитеся під час матчу?

– Дивіться самі не розбігайтеся, – російською відповів йому Абдурахмон, і потім вже на фарсі додав, що це в їхні плани поки що не входить.

На футбольний матч вболівати за моджахедів зібралися майже всі курсанти навчального центру. Мабуть, це і було метою Абдурахмона – порахувати, скільки може виставляти їх ймовірний супротивник, коли в таборі підніметься повстання. За наших вболівати було нікому, крім Н. Рустамова, якого не взяли в команду, тому що він не вмів грати у футбол, і Ісломутдіна – той сам не хотів виступати проти моджахедів.

Незважаючи на те що нашим виснаженим і змученим гравцям не дали можливості навіть потренуватися, футбольний матч закінчився з розгромним рахунком «7:2» на користь радянських військовополонених. Чотири м'ячі забив особисто Абдурахмон. Це був дійсно знаменний матч, як легендарна гра виснажених і знесилених спортсменів київського «Динамо» з командою нацистів в окупованій столиці України у 1941 році. Яка теж закінчилася перемогою наших футболістів.

Після цього випадку моджахеди, не витримавши моральної поразки, посилили умови утримання наших полонених. Вони ніби щось передчували. А в камеру до Н. Рустамова перевели ще одного – казаха на ім'я Кінет (За деякими данними справжнє ім'я полоненого – Белекчі Іван Євгенович). Той зійшов з розуму від щоденних знущань і важкої роботи, вив по-собачому, гризучи стіни і рвучись на свободу. Жити йому залишалося три дні.

Приблизно за півтора місяці до повстання в табір завезли велику кількість зброї – в основному, це були ракети для реактивних мінометів, і гранати для гранатометів, а також автомати Калашникова, кулемети, пістолети ТТ – усього 28 вантажівок. Абдурахмон, підставляючи плече під ящик із снарядами для гранатометів, підморгнув:

– Ну що, хлопці, тепер є чим воювати...

Автоматів вони тоді вивантажили – на цілий полк. Тільки стріляти нічим – боєприпаси повинні були завезти пізніше.

Щоп'ятниці моджахеди змушували їх чистити завезену в табір зброю, хоча особливої необхідності в цьому не існувало – перекладена вощеним про-

масленим папером, вона могла зберігатися тут вічно. Хтось із наших тоді помітив, що по п'ятницях, у святий для мусульманина день, у фортеці, крім охорони, нікого не залишалося – моджахеди йшли на молитву в мечеть. Можливо, ця обставина і наштовхнула Абдурахмона на думку, що саме п'ятниця – найзручніший день для повстання.

Залишилося тільки дочекатися, коли завезуть боєприпаси.

Н. Рустамов пам'ятає, що пройшло чотири або навіть п'ять п'ятниць, перш ніж пригнали вантажівки з ящиками, набитими патронами для ДШК і автоматів. Розвантажуючи їх, наші не могли приховати радості, що нарешті дочекалися боєприпасів. Тобто морально вони давно вже були налаштовані на виступ проти моджахедів. Не вистачало лише приводу.

Приводом для повстання послужив факт наруги моджахедів над полоненим по імені Абдулло, який мав вільний режим утримання і міг повертатися в камеру, коли хотів. Він був електромонтером, добре говорив на дарі і мав багато друзів серед курсантів табору і деяких командирів.

Саме він одного разу непомітно вислизнув з табору і попрямував до радянського посольства в Пакистані. Він практично досяг мети, коли в Ісламабаді його зупинила поліція і повезла назад.

«Нас переховали в інше місце, – розповідав Н. Рустамов. – Приїхала пакистанська поліція, все перевірила, але полонених не знайшла. Вони запитали: «Ну, де ці полонені, про яких ти казав? Нікого ж нема». І тут моджахеди їм кажуть: «Та це не росіянин, це – людина Бабрака Кармаля. Він просто хотів від нас втекти. Ось, візьміть за ваші клопоти...». Так пакистанці фактично продали Абдулло моджахедам, забрали гроші і поїхали.

Як тільки-но пакистанці поїхали, нас повернули назад. І нам сказали: «Ось дивіться, якщо хтось із вас ще що-небудь подібне надумає зробити, покарання буде таким...». І Абдулло згвалтували. Після цього він до нас повернувся, сидів і плакав біля нас.

Дізнавшись про це, Абдурахмон запропонував: «Давайте піднімемо повстання! Так далі не піде. Завтра з будь-ким із нас можуть вчинити так само. Віри цим ніякої немає».

До цього про повстання ніхто і не думав, а він сказав: «Якщо у вас духу не вистачає, я сам почну. На який день намітимо? Давайте на найближчу п'ятницю, коли зброю винесуть зі складу для чищення». Ісломудін був тоді серед нас...».

26 квітня 1985 р. о 21.00 усупереч встановленим правилам, коли охорону несли двоє душманів: один чергував біля воріт, а інший – на даху складу зі зброєю, на варті чомусь залишився тільки один моджахед. І раптом зник електричний струм у мечеті – перестав працювати бензиновий генератор на першому поверсі, де містилися «шураві» (так в Афганістані ще з часів

Російської імперії називали усіх тих, хто жив на північ від Афганістану, тобто фактично «шураві» – це громадяни Радянського Союзу).

Охоронець спустився з даху. Підійшов до генератора, і був тут же нокаутований Абдурахмоном, який заволодів його автоматом. Потім повстанець запустив генератор і дав струм у мечеть, щоб «духи» не здогадалися, що відбувається в таборі.

Абдурахмон збив замок з дверей арсеналу. Повсталі стали затягувати на дах зброю і ящики з боєприпасами. Керівник повстання попередив – хто побіжить, того він особисто пристрелить. З камер випустили офіцерів афганської армії.

Серед повстанців не було тільки Абдулло. З ранку його викликали до начальника табору. Ісломутдін, який допомагав тягати ящики з патронами на дах, вибрав зручний момент і втік до моджахедів: «Росіяни повстали!».

У цей час Абдурахмон почав стріляти з ДШК, цілячись над мечеттю і вимагаючи відпустити Абдулло.

– Тра-та-та, Абдулло! – відтворює чергу кулемета і крики Н. Рустамов. – Трата-та, Абдулло!

Абурахмон довго так кричав, і Абдулло відпустили. Повернувшись до своїх, він сів на даху набивати патронами магазин.

Тим часом пробравшись з тильного боку до фортеці, «духи» витягли Рустамова і ще двох афганців, які перебували в підвалі, і погнали в поле, де була приготовлена глибока яма. Там же опинився і зрадник Ісломутдін. Казах Кінет, який втратив розум, залишився в підвалі, де його придавило балкою.

Дізнавшись про те, що відбувається, черговий по навчальному центру Хаіст Голь підняв тривогу і вжив усіх можливих заходів щодо недопущення втечі військовополонених. За наказом Раббані табір щільним кільцем оточили загони моджахедів. Осторонь за тим, що відбувається, спостерігали пакистанські військові.

Гулям Расул Карлук, у 1985 році – командир навчальної роти в таборі Бадабера, згадував: «Оскільки у мене з ними були гарні, дружні стосунки, я хотів вирішити проблему шляхом мирного діалогу. Ми вмовляли їх здатися, і я запитав: «Навіщо вони це зробили?». Вони відповіли, що «на 99% готові до смерті і на 1% до життя». «І тут ми знаходимося в полоні, життя для нас дуже важке. І ми або помремо, або звільнимося».

За словами Г. Р. Карлука, повсталі зажадали приїзду «інженера Аюба» – великого функціонера «Ісламського товариства Афганістану», або самого главу ІТА Раббані.

За словами Н. Рустамова, «Приїхав Раббані, запитав:

– Що трапилося? Чого ви похапали зброю? Давайте, кидайте.

– Ні, не кинемо! – була відповідь.

Його покликали підійти ближче. Охоронці Раббані попереджали, що його можуть застрелити. Але він відповів: «Ні, я підійду!».

Бурхануддін Раббані один, усупереч застереженням охоронців, підійшов впритул до повсталих. Він запитав:

– Ну, що трапилося?

На даху з'явився Абдулло. Він запитав:

– Чому твої командири не покарали мене камчею і не застрелили мене, якщо я так сильно провинився, – чому вони зі мною так вчинили?

Раббані запитав його:

– Хто з командирів зробив це? Ім'я знаєш? Пізнаєш його?

– Пізнаю, – відповів Абдулло.

Раббані покликав цього командира і запитав, чому він так вчинив? Чому по-іншому не покарав? Це суперечить ісламським законам... І звернувся до повсталих:

– Щоб ви хочете, щоб я зробив – щоб ви склали зброю? Як ви скажете, так я і зроблю.

– Якщо ви говорите правду, тоді застрельте його, – була відповідь. – Нехай таким буде йому покарання.

І Раббані застрелив цього командира. Другого не встиг... Тому що відразу з боку моджахедів почали стріляти по даху. Повсталі відкрили у відповідь вогонь. Після перестрілки полонені сказали: «Раббані, твої солдати почали стріляти, а не ми! Тепер, поки ти не викличеш представників радянського посольства, ми зброї не складемо».

Бій змінювався переговорами, але повсталі стояли на своєму: вони вимагали прибуття радянських дипломатів, представників пакистанської влади та міжнародних громадських організацій.

Під час штурму Б. Раббані, за його словами, мало не загинув від розриву міни чи пострілу гранатомета, при цьому серйозні осколкові поранення отримав його охоронець. За деякими даними, він помер.

Згодом розпочався артобстріл Бадабера з важкої ствольної артилерії, після чого склад озброєння і боєприпасів злетів на повітря.

Є різні версії про причини цього вибуху. Згідно з одними джерелами, це сталося через удар артилерії. Проведена потім серія вибухів знищила табір Бадабера. За іншими джерелами, повсталі самі підірвали склад, коли результат бою став уже очевидним.

За версією Б. Раббані, склад вибухнув через попадання пострілу РПГ. Ось його слова: «Один із моджахедів без команди, ймовірно, випадково вистрілив і

потрапив в арсенал. Люди перебували на даху, а він потрапив у нижню частину будівлі. Там все вибухнуло, від будинку нічого не залишилося. Загинули і ті люди, яких росіяни захопили, і багато хто з тих, хто був в оточенні... В результаті зо два десятки людей загинули з нашого боку».

Інша версія в Гуляма Расула Карлука. Він вважає, що повсталі, розуміючи безвихідність становища, самі підірвали арсенал.

Пізніше засоби супутникового контролю СРСР зафіксували воронку діаметром близько 80 метрів. Усі повстанці загинули.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 142–151.

Другий напрям реалізації військової функції держави – розвиток технологій, адже технологічні новинки дуже часто є запорукою перемоги або, принаймні, ефективного захисту.

Під час Другої пунічної війни римляни з великим напруженням взяли місто Сиракузи на острові Сицилія. Перш за все невдачі римлян були викликані тими технічними новинками, які активно використовували жителі Сиракуз. Автором більшості з цих винаходів був видатний математик і механік Архімед. «Дайте мені точку опори, і я переверну світ», – казав він, доводячи переваги і можливості важелів. Одним з останніх був так званий пазур Архімеда, за допо-

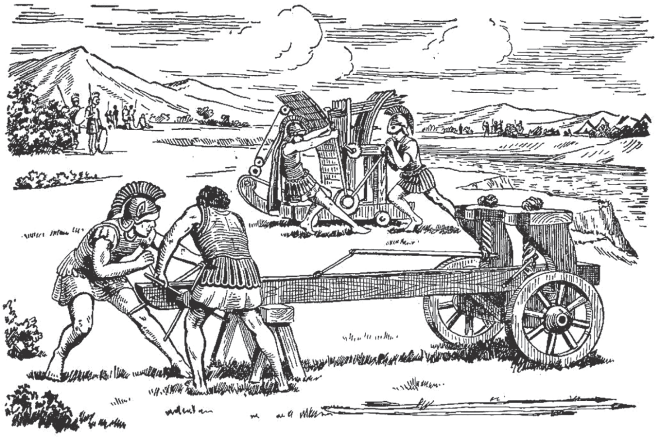

Рис. 4.4. Обстріл македонцями скіфів

Рис. 4.5. Пазур Архімеда

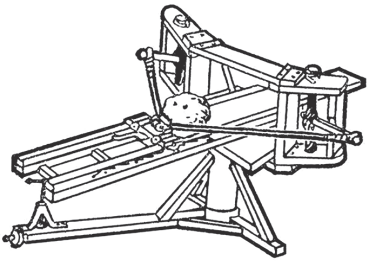

Рис. 4.6. Баліста

могою якого захисники Сіракуз перевертали римські кораблі або витягали їх на суходіл.

Самі римляни теж активно використовували різні технічні досягнення. Зокрема, Г. Ю. Цезар у 55 р. до н.е. використав метальні машини під час висадки на Британських островах: коли британська кіннота та бойові колісниці здійснили спробу завадити висадці римського десанту, римляни заходилися обстрілювати противника з катапульт і баліст, установлених на кораблях. Британці не витримали обстрілу і втекли.

До речі, катапульти були ледь не єдиним ефективним засобом проти *римської* «*черепахи*» – зімкнутої колони, яка прикривалася, мов дахом, щільно зсунутими над головою щитами; воїни першої

Рис. 4.7. Катапульта

шеренги і крайніх рядів затуляли колону щитами спереду і з боків. Для стріл, дротиків та легких списів такий стрій був невразливий. Зруйнувати його можна було лише за допомогою катапульт. Каміння, падаючи на «черепаху» згори, ламало щити і вбивало легіонерів. Потім же по зруйнованій «черепасі» кидали дротики й каміння і стріляли з луків.

Приклад 4.5

Про метальні машини стародавніх часів та Середньовіччя

Разом із тим я напам'ять заучував устрій катапульт, баліст, «скорпіонів», ТТХ невробалістичних і баробалістичних машин, переваги та недоліки кожної з цих конструкцій.

– Для створення і роботи з невробалістичними машинами потрібна серйозна школа та розвинені технічні служби, – розповідав учитель. – Тому під час Середньовіччя армії не могли собі дозволити такі складні пристрої через відсутність кваліфікованих фахівців, і вони використовували набагато більш примітивні, хоча й не такі далекобійні та влучні, баробалістичні машини... Чому вони так називалися?

– Від грецького «баро» – вага. Тобто машини, які використовували систему противаг, на відміну від невробалістичних, які використовували енергію пружних речей – дерева, скручених канатів чи волових жил – для кидання снарядів.

Джерело: Садов С. Князь Вольдемар Старинов : фантастический роман : в 3 кн. / Сергей Садов. – М. : Эксмо, 2011–2019. – Кн. 1: Уйти, чтобы важить. – 2011. – С. 74.

Що стосується інновацій.

У даному разі під інноваціями розуміються саме військові інновації, що запровадила держава. Класичним прикладом цього був військовий стрій або нові роди військ. При цьому інновації полководця необхідно відрізняти від військових інновацій держави. Зокрема, активне використання перським царем Кіром Великим колісниць із косами, шестиметрових веж із лучниками та лучників на верблюдах під час його битви біля містечка Сарди з лідійським царем Крезом – це інновація полководця.

Використання ж греками фаланги під час їхньої битви біля містечка Марафон із перським царем Дарієм – це військова інновація держави.

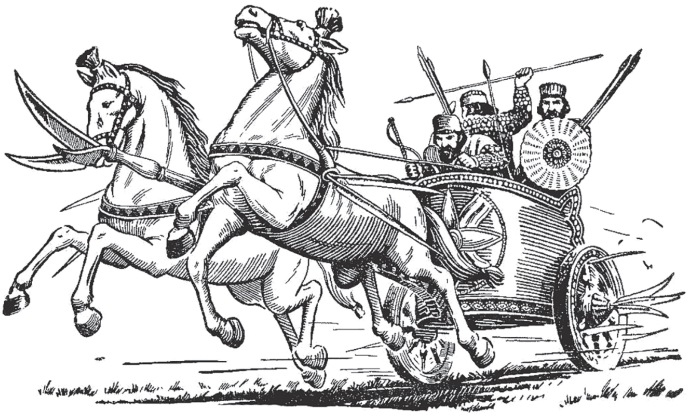

Рис. 4.8. Перська колісниця

Зокрема, до дорійського завоювання жителі Еллади – ахейці здебільшого не використовували бойових порядків, зазвичай спираючись на персональну майстерність кожного воїна.

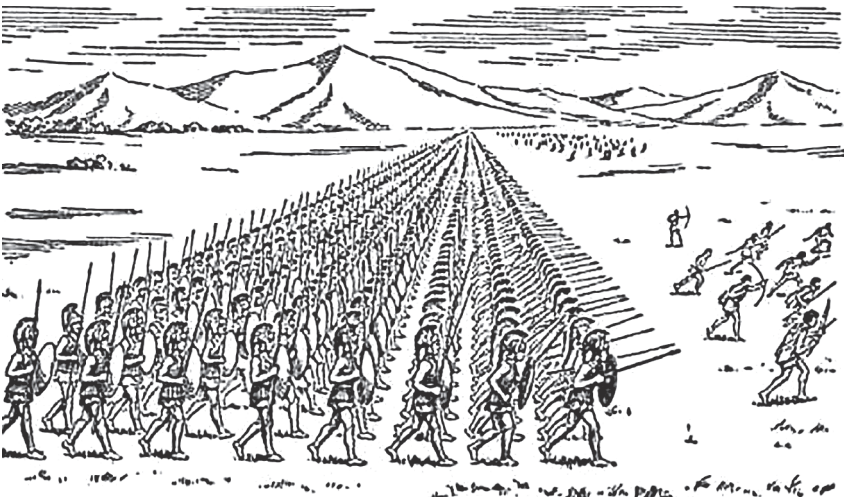

Рис. 4.9. Грецька фаланга

Рис. 4.10. Битва за тіло Патрокла (епізод з «Іліади»)

Проте в післядорійський період ситуація змінюється. Саме тоді активно починає застосовуватися бойовий стрій – фаланга.

Утім, грецький варіант побудови фаланги мав два недоліки: по-перше, атака відбувалася лише першою лінією, інші ж лінії здебільшого виконували лише роль своєрідної опори; по-друге, на пересічній місцевості фаланга зазвичай втрачає стрій.

Утім, грецький варіант побудови фаланги мав два недоліки: по-перше, атака відбувалася лише першою лінією, інші ж лінії здебільшого виконували лише роль своєрідної опори; по-друге, на пересічній місцевості фаланга зазвичай втрачає стрій.

У Македонії вирішили подолати хоча б один недолік. В умовах македонської фаланги воїни лаштувалися в 16 рядів. У воїнів першого ряду списи (сариси) завдовжки були два метри, а у воїнів шостого

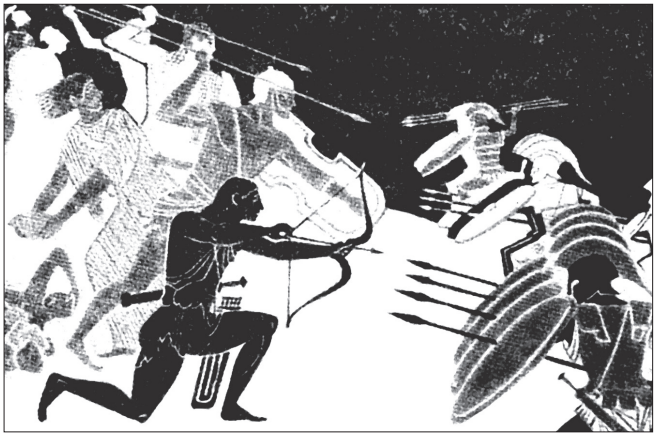

Рис. 4.11. Бій ілотів зі спартанцями

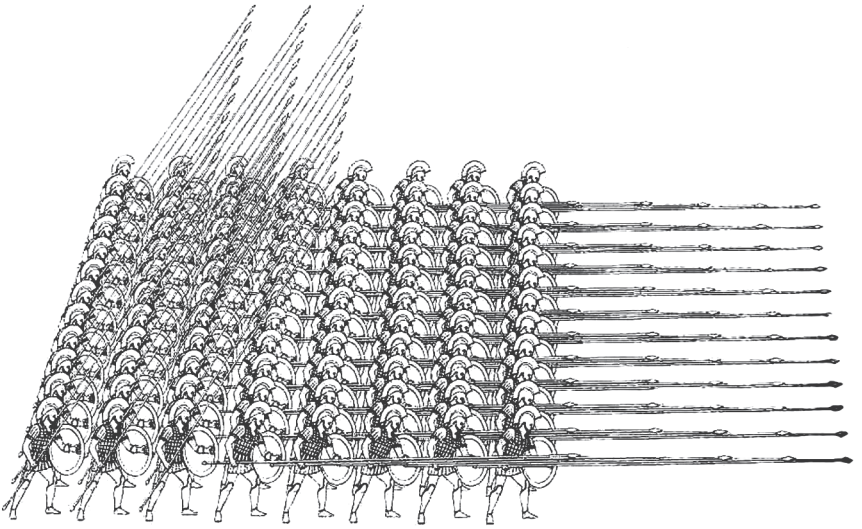

Рис. 4.12. Македонська фаланга

ряду – майже шість метрів. Максимальна довжина сариси досягала аж семи метрів. При цьому македонська фаланга під час атаки завдавала майже нищівного удару, проте битися вона все ще могла лише на рівній місцевості.

Македонська фаланга передбачила одночасний удар шести рядів. У битві під Гавгамелами Олександр Македонський зумів перемогти перського царя Дарія III. Проте справжню передумову для перемоги дала рівна місцевість, яка дозволила македонцям активно використати всі переваги своєї фаланги.

І грецька, і македонська фаланга передбачала професійну підготовку спеціально навчених важкоозброєних воїнів – гоплітів у греків і сарисофорів у македонців. При цьому, щоб з'ясувати рівень фізичної підготовки гоплітів, греки проводили змагання серед них з бігу в озброєнні, чого не було в македонців.

Утім, коли в битві при Херонеї у 338 р. до н.е. зустрілися грецька і македонська фаланга, перемогу здобула саме остання. Походи ж Олександра Македонського ще раз засвідчили перевагу строю над неорганізованим натовпом.

Рис. 4.13. Ніка – крилата богиня перемоги

Приклад 4.6

Бій грецької фаланги з кіннотою кочівників

В очі масагетів блиснуло позолочене вбрання греків. Не усвідомлюючи небезпеки, яка на них чекала, апасаки з переможним ревом поскакали на загін Коеса, будучи глибоко переконаними в тому, що піші воїни негайно ж кинуться навтьоки, кинувши зброю. Товсті панцири еллінів скреготали від ударів стріл, тригранні наконечники відскакували і падали на пісок...

Заспівали флейти. Фаланга викарбувала крок. Коес, за грецьким звичаєм, заспівав ембатерію – бойову пісню:

Юні звитяжці! Сміливо в похід виступайте!

Воїни підхопили хором:

Полум'я доблесті у серцях до кінця зберігайте!

Елліни гучно ударили списами об щити: дзвін міді лякає ворожих коней.

Знайте, ніщо не лякало Геракла у світі.
Є небезпека, зате ми – Гераклові діти!

Гопліти знову загриміли зброєю.

Бийте, рубайте ворога, вражайте щитами,
Ніка, переможна богиня, літає над нами!

Топіт кінноти масагетів наростав. І коли масагети вже нависли над греками, Коес відвів руку із списом назад і щосили кинув його в апасаків. Сотні бронзових жал пронзили повітря. Сотні гострих наконечників із хрустом увійшли в тіла масагетів. Сотні апасаків впали під ноги своїх скакунів.

Греки перехопили з лівих рук у праві довгі, на чотири ліктя, списи для рукопашного бою, виставили уперед широкі, схожі на листя, наконечники і встали як укопані пліч-о-пліч, стиснувши зуби. Кіннота масагетів шаленим валом ударилась об фалангу, завмерла і відхлинула, вивергаючи потоки крові.

Джерело: Ильясов Я. Тропа гнева : роман / Явдат Ильясов. – [2-е изд.] // Ильясов Я. Согдиана / Явдат Ильясов. – [4-е изд.] – Ташкент : Мехнат, 1985. – С. 116–118.

Македонська фаланга була непереможним бойовим порядком аж до її зустрічі з римським легіоном. У 168 р. до н.е. в битві при Підні вони зустрілися. Спочатку македонці на чолі з царем Персеєм брали гору: їхня фаланга відбивала усі атаки римських легіонерів на чолі із Люцієм Емілієм Павлом. Проте врешті-решт римські легіони, які були спроможними діяти як на рівній, так і на пересічній місцевості, стали брати гору. Що ж до фаланги, то оскільки місцевість була нерівною, а бойова лінія дуже довгою, стрій не міг залишатися рівномірно зімкнутим, і в македонській фаланзі з'явилися численні розриви і дірки, що, як правило, трапляється з великим військом при складних переміщеннях тих, хто бере участь у битві, коли одні частини відтісняються назад, а інші висуваються уперед. Помітивши це, Емілій швидко під'їхав ближче і, розділивши когорти, наказав своїм увірватися в пусті проміжки ворожого строю і вести бій не

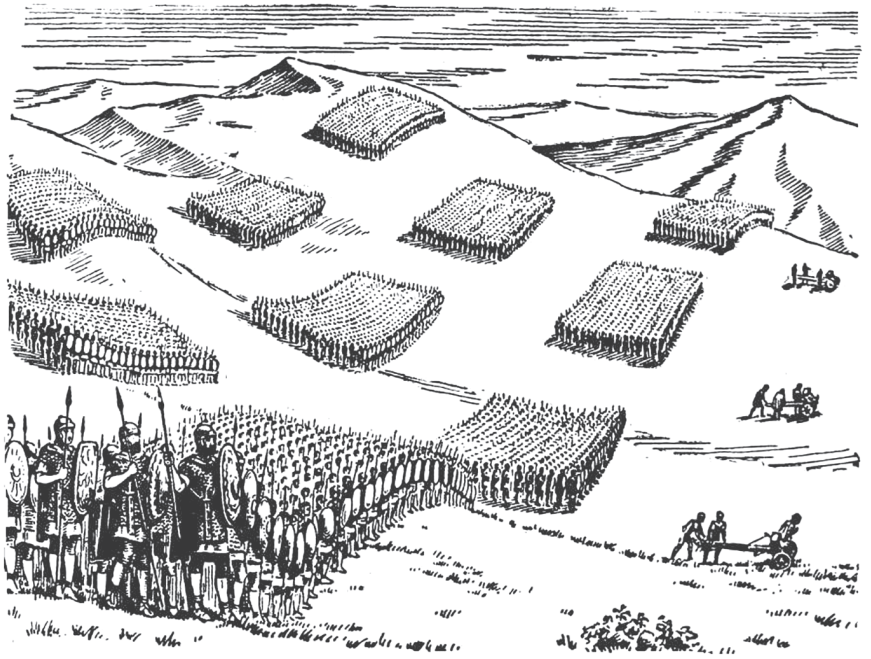

Рис. 4.14. Когорти римського легіону

проти всієї фаланги в цілому, а в багатьох місцях проти її окремих частин.

У 86 р. до н.е. біля Херонеї знову відбулася битва. На цей раз зустрілися римські війська на чолі з Люцієм Корнелієм Сулою та війська понтійського царя Митридата IV Євпатора на чолі з полководцем Архелаєм. Поміж іншим, останній вирішив використати й македонську фалангу. Утім, це ні до чого не призвело. Фаланга македонського зразка була переможена у фронтальному зіткненні. Римські легіонери обрушили на неї град пілумів і вогняних снарядів з метальних машин, прорвали стрій сарисофорів і розгромили їх. Після Херонеї фаланга поступово відходить у минуле.

Приклад 4.7

З історії протистояння Риму і Парфії

Утім, іноді й римський легіон зустрічався з ворогом, якого не міг перемогти.

1 травня 2000 р. на світовий екран вийшов фільм режисера Р. Скота «Гладіатор» (Gladiator). На початку фільму з'являються титри такого змісту: «У розквіті своєї могутності велика Римська імперія розкинулася від пустель Африки до кордонів Північної Англії. Під владою цезарів жило й помирало більше чверті населення Землі.

Узимку 180 р. н.е. 12-річна кампанія імператора Марка Аврелія проти варварських племен Германії доходила кінця.

Від перемоги та обіцянки миру в усій імперії римлян відділяє останній оплот супротивника.

Германія».

При цьому, у глядача може виникнути ілюзія, що нібито Рим практично завоював увесь існуючий навколо нього світ, і Германія залишилася єдиною державою, яка все ще опирається імперії.

Проте це не так. Германські племена дійсно залишилися незалежними від Римської держави. Поразка римлян в 9 р. н.е. від германських повстанців у Тевтобурзькому лісі на довгий час призупинила натиск Риму на північ і назавжди відвернула його від спроб захопити й утримати території за Рейном. Утім германські племена не утворили власної держави, а тому говорити про Германію як таку собі державу, що все ще опирається Риму, є недоречним.

Проте в історії дійсно існувала держава, яка вдало опиралася римському натиску. Цією державою була Парфія. І багато в чому успіх забезпечення її незалежності закладався саме внаслідок інноваційної складової.

Річ у тому, що протистояти римським легіонам жителі Парфії не могли. Усвідомлюючи міць римської піхоти, колишні кочівники, парф'яни, швидко роз-

Рис. 4.15. Мапа Парф'янського царства і східних кордонів Римської імперії

винули та вдосконалили кавалерію трьох видів: важку (катафрактарії), легку (кінні лучники) та пересувний арсенал на дромедарах – одногорбих верблюдах.

Катафрактарії діяли тісно зімкнутими рядами і взаємодіяли з легкою кінною. Вони врізалися у бойові порядки супротивника, довгими піками збивали його стрій і, на покидаючи коня, рубали з нього довгими мечами, довершуючи бій.

Відомий радянський історик А. Хазанов, який досліджував військову історію азіатських держав, щодо важкої кавалерії парф'ян писав: «Особливості озброєння катафрактаріїв визначили застосовувані ними бойові порядки і тактичні прийоми. Катафрактарії завжди атакували ворога тісно зімкнутим строєм. Такий лад давав можливість якнайкраще використовувати перевагу озброєння і звести до мінімуму його недоліки: обмежену рухливість і викликану цим слабку маневреність. Загін катафрактаріїв, озброєний піками,

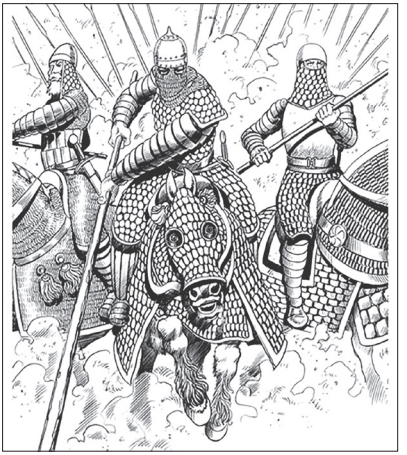

Рис. 4.16. Парф'янські катафрактарії

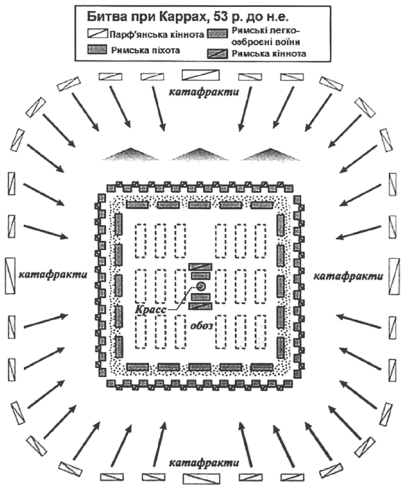

Рис. 4.17. Схема битви біля містечка Карри

маловразливий для стріл і дротиків, який мав достатній захист від ударів списів і мечів, являв собою грізну силу. Багато авторів повідомляють, на які хитрощі доводилося йти, щоб нейтралізувати піки катафрактаріїв і вступити з ними в ближній бій. Але окремий катафрактарій був легко вразливий і ставав досить легкою здобиччю, особливо якщо він був скинутий на землю».

Біля містечка Карри у 53 р. до н.е. римська армія переможця Спартака Марка Ліцинія Красса зустрілася з новою кавалерією парф'ян під проводом парф'янського полководця Сурени.

Спочатку парф'яни спробували проломити стрій римлян атакою катафрактаріїв. Успіху не досягли, зате з'ясували, скільки у Красса людей насправді, і відступили в повному порядку. А далі для римлян почалося найнеприємніше. Красс використовував у битві досить незвичайний порядок; по суті, він створив класичне піхотне каре набагато більш пізніх часів. Мабуть, воєначальник побоювався обходу з флангів і з тилу. Але подібна обережність обернулася проти нього самого.

Парф'янські кінні лучники поступово оточили величезний квадрат римського строю (сам Красс знаходився в середині) і почали обсипати його стрілами. Римлян було багато, простору всередині каре мало, так що парф'яни могли не обтяжувати себе прицілюванням: майже кожна стріла знаходила свою «мішень». Спроби відігнати лучників ні до чого не призвели: легко тікаючи від римської піхоти і кавалерії, вони потім так само швидко поверталися назад. Легіонери стояли під зливою стріл, чекаючи, коли у ворога нарешті закінчаться боєприпаси. Проте через деякий час римляни помітили, що до далеких загонів парф'янських лучників під'їжджають вершники на верблюдах і щось передають солдатам. Зрозуміти, що саме, було неважко: своєрідний «пересувний арсенал» постачав лучникам нові стріли. При цьому парф'яни дуже точно все розрахували: у разі контратаки коні ворога, звичайно ж, наздоженуть такий арсенал, але специфічний верблюжий запах не подобається коням, змусити кінноту нападати на верблюдів досить складно. Поки римляни будуть підганяти коней, парф'янські лучники їх переб'ють.

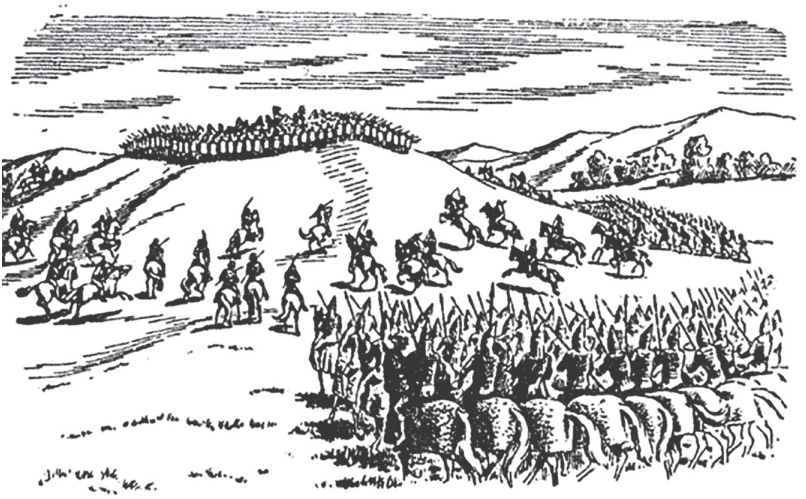

Рис. 4.18. Атака парф'янами римського передового загону

Результатом перемоги парф'ян був не лише розгром римлян і загибель Красса, а й той факт, що сама Парфія на тривалий час залишалася політично незалежною від Риму і її загибель відбулася здебільшого з внутрішніх причин, а не внаслідок її завоюванням римською державою.

Як бачимо, саме військові інновації, які активно використала парф'янська держава, стали запорукою незалежності Парф'янського царства.

Джерело: Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 250–253.

Отже, військова функція була притаманна державі з прадавніх часів.

Сучасне ж розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни. Крім того, функція оборони полягає в організації боротьби проти підривної діяльності іноземних держав.

Дипломатична функція – це встановлення та підтримка дипломатичних відносин з іншими державами відповідно до світових норм та принципів міжнародного права.

Гуманітарна функція – підтримка та розвиток культурних і наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів щодо повернення культурних цінностей усього народу, які знаходяться за кордоном.

Взаємовигідна торгівля полягає в реалізації інтересів України у сфері економіки, торгівлі, бізнесу шляхом її інтеграції у світову економіку. Іноді між державами укладаються міжнародні договори стосовно корисних копалин, технологій тощо. Наприклад, Туркменістан може поставляти в Україну газ, Азербайджан – нафту тощо. Україна ж може експортувати в ці країни літаки. Це і є взаємовигідна торгівля на основі міждержавних договорів.

Регулювання митної справи охоплює функції держави та органів державної влади щодо регулювання питань, пов'язаних з переміщенням товарів та транспортних засобів через державний кордон.

Колись для СРСР були характерні такі зовнішні функції: всебічна допомога соціалістичним країнам та підтримка національно-визвольного руху.

Всебічна допомога соціалістичним країнам передбачала як мирну допомогу (майже безплатна нафта й газ), так і не зовсім мирну. У 1968 році Чехословаччина вирішила, що їй досить соціалізму. КПЧ почала здійснювати політику, яка згодом отримала назву «соціалізму з людським обличчям». СРСР «допоміг» ЧССР зрозуміти свою помилку за допомогою танків. Заради справедливості, необхідно зазначити, що, крім СРСР, в цій «допомозі» взяли участь НДР, Польща, Угорщина та Болгарія.

Підтримка національно-визвольного руху мала різноманітний характер. Насамперед, це – допомога різним організаціям, яких згодом навіть в СРСР назвуть терористичними. Якщо ж такий рух перемагав, то СРСР допомагав йому будувати «світле майбутнє» (навіть якщо це не комунізм). Якщо ж національно-визвольний рух своєю метою ставив комуністичне майбутнє, то допомога і підтримка його була всебічною. Класичним прикладом цього є досвід Куби.

Приклад 4.8

З історії Карибської кризи

1 січня 1959 р. кубинський радикал Фідель Кастро повалив кубинського диктатора Батисту. Спочатку жодних соціалістичних або комуністичних поглядів кубинський лідер не виявляв. Зокрема, загальновідомим є той факт, що спершу він призначав кубинських лібералів на найвищі державні посади в уряді. Навіть легалізація в середині січня кубинської комуністичної партії була здебільшого кроком убік подальшої лібералізації. Проте вже наприкінці січня 1959 р. прем'єр-міністр Куби Хосе Міро Кардона подає у відставку на знак протесту проти страти прихильників колишнього диктатора, а також проти антиамериканської риторики Ф. Кастро, що з часом зростала. Утім, говорити про комуністичні уподобання останнього було все ще неможливо, адже навіть його антиамериканські промови здебільшого базувалися на загальній критиці США іншими латиноамериканськими лідерами, а не на постулатах комунізму. Більше того, Організація американських держав (ОАД), яка, хоча й заявила про необхідність запобіганню комунізму та протидії йому, проте не знайшла на той момент жодних доказів того, що Ф. Кастро є комуністом.

Протягом 1959–1960-х років на Кубі була націоналізована легка та харчова промисловість, а також здійснена аграрна реформа. Це викликало невдоволення США, які вдалися до економічної блокади та прямої агресії (вторгнення в Плайя-Хірон). Як правило, після цих кроків уряд, який здійснював антиамериканську політику, йшов у відставку або його валили самі громадяни країни.

Саме тоді лівий радикал Кастро вдався до незвичайного кроку: він звернувся до СРСР по допомогу, проголосивши, що Куба будуватиме соціалізм. Жоден з латиноамериканських диктаторів не вдавався до такого кроку. Лідер СРСР М. Хрущов дуже зрадів, коли зрозумів, що під боком у США буде такий «непотоплюваний авіаносець», як Куба. Щоб захистити режим Кастро, було прийнято рішення про посилку на «Острів Свободи» (як тоді називали Кубу) матеріальної та військової допомоги, зокрема 60 ракет з сумарним потенціалом ядерного боєзаряду в 70 мегатонн (24 ракети Р-14 і 36 ракет Р-12) з доданими їм ремонтно-технічними базами, частинами і підрозділами забезпечення і обслуговування.

Фотографії із супутників лягли на стіл президента США Дж. Ф. Кеннеді. Щоб не допустити більше ракет, США блокувало Кубу військовими кораблями. Світ опинився перед ядерною війною. Однак світові пощастило: дізнавшись з розшифрованого радянською розвідкою таємного листування про згоду США визнати незалежність Куби, якщо СРСР забере ядерні ракети, М. Хрущов віддав наказ про демонтаж ракет.

Джерело: Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 257–258.

З появою СНД з'явилися нові зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні функції – створення оборонних союзів, створення і реалізація економічного союзу тощо.

Глобальні функції держави

Наявність глобальних функцій практично усуває відмінність між внутрішніми та зовнішніми функціями. Вони спрямовані на вирішення глобальних проблем людства.

До глобальних функції держави належать:

1. *Функція захисту прав і свобод людства* – проголошує, що будь-які порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.
2. *Функція співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем* – полягає в пошуку та знаходженні взаємоприйнятних вирішень проблем, які стосуються інтересів народу і всього людства в цілому та потребують міжнародного реагування на перебої в демографічній, сировинній, енергетичній та інших сферах.
3. *Функція попередження екологічних катастроф та ліквідація їх наслідків* – є особливо актуальною для України, де відбулася низка екологічних катастроф, серед яких найвідоміші: Чорнобильська катастрофа 1986 року та дощі з талію в м. Чернівці у 1989 році. Спільна діяльність багатьох держав у напрямі ліквідації Чорнобильської проблеми є однією з функцій держав світу.

Таблиця 4.2. Функції держави

Внутрішні функції	Зовнішні функції	Глобальні функції
Політична	Військова	Захист прав людини
Економічна	Дипломатична	Співробітництво з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем
Соціальна	Гуманітарна	
Екологічна	Взаємовигідна торгівля	
Охоронна	Регулювання митної справи	Попередження екологічних катастроф та ліквідація їхніх наслідків
Культурно-освітянська		Співробітництво у сфері освоєння космосу
		Інформаційна
		Підтримання світового порядку

4. *Функція співробітництва у сфері освоєння космосу* – реалізована активною участю держав у космічних польотах супутників на Марс, створення Міжнародної космічної станції тощо.
5. *Інформаційна функція* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.
6. *Функція підтримання світового порядку* – полягає в збереженні миру, попередженні ядерної війни, роззброєнні, ліквідації ядерної зброї, а також співробітництві з іншими державами в боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом і в регулюванні міжнародних конфліктів. Іноді вона виражається у відрядженні військових миротворців.

4.3. Форми і методи реалізації функцій держави

Загальна характеристика форм і методів діяльності держави

Функції держави реалізуються в конкретних діях, що вчиняють суб'єкти державної влади. Ці дії є досить різноманітними і можуть бути зведені в більш-менш однорідні групи. Зовні практичне вираження діяльності держави з приводу реалізації своїх функцій отримало назву ***форм реалізації державної влади***.

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

> ***Форми реалізації функцій держави*** – це діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави.

Форми реалізації функцій держави, *залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми,* можна поділити на правові, договірні та організаційні.

Методи здійснення функцій держави різноманітні. Так, для реалізації економічної функції потрібною стає низка конкретних економічних методів – прогнозування, планування, пільгове кредитування та інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу.

Примус завжди був повинен забезпечити виконання правил поведінки шляхом певних заходів (запобігання, відповідальності тощо). Примус – це такий метод, за якого бажана поведінка забезпечується можливістю застосування сили або погрози її застосування. Економічні методи примусу – це методи непрямого впливу на об'єкт (високі податкові ставки тощо). Як правило, примус відбувається шляхом застосування до правопорушників законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам.

Переконання становить собою такий метод здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє його формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання виділяють прогнозування, планування та інвестування. Поряд з цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, перспективи їх вирішення, засоби досягнення.

Стимулювання – це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними. Як правило, стимулювання здійснюється шляхом надання різних пільг та нагород колективам і особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними, показують високу якість у роботі тощо.

Правова форма реалізації функцій держави

Правові форми реалізації функцій держави **–** це однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характером та юридичними наслідками) діяльність державних органів, що пов'язана з виданням юридичних актів.

З правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й відповідно закону. Крім того, вони вказують, як державні органи та посадові особи працюють, які юридичні дії вчиняють. Як правило, правові форми визначаються природою суб'єктуа державної

влади та його компетенцією у сфері реалізації державовладних повноважень.

До правових форм реалізації функцій держави належить правотворча і правозастосовна діяльність, яка, своєю чергою, поділяється на оперативно-виконавчу та правоохоронну.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом видання нормативно-правових актів, видання та санкціонування, зміни чи відміни правових норм. Без правотворчої діяльності реалізація низки функцій держави є неможливою. Так, наприклад, досить ускладненою уявляється реалізація соціальної функцій держави без кодифікованого соціального законодавства.

Правозастосовна діяльність – це діяльність державних органів з приводу виконання законів та підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права.

Оперативно-виконавча діяльність становить собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, творчу виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів з приводу реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування норм права, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення покладених на них юридичних обов'язків.

Приклад 4.9

З історії реалізації економічної функції радянської держави наприкінці її існування

Як приклад розглянемо економічну функцію радянської держави наприкінці її існування, коли СРСР вирішив запровадити окремі елементи ринкової економіки.

Щоб зрозуміти сенс перетворень того періоду, необхідно згадати, що наприкінці 1980-х років виробничі кооперативи стали основною організаційно-правовою формою легалізованої підприємницької діяльності в СРСР. Дефіцит товарів і продуктів, спричинений, насамперед, різким зростанням номінальних доходів і накопичень населення та спадом виробництва, що значно посилився в цей період, викликав прийняття 19 листопада 1986 р.

Закону СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», який поклав початок розвитку малого бізнесу в межах адміністративно командної економіки.

І якщо раніше приватна ініціатива громадян належала до незаконних або небажаних видів діяльності, яка часто підлягала адміністративному або кримінальному покаранню, то ухвалений закон дозволяв «індивідуальну трудову діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, засновані виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей» (ч. І ст. 1 Закону).

Тепер за новим законом індивідуальна трудова діяльність в СРСР використовувалася «для більш повного задоволення суспільних потреб у товарах і послугах, підвищення зайнятості громадян суспільно-корисною діяльністю, надання їм можливості отримання додаткових доходів відповідно до витрат своєї праці». Відтепер індивідуальна трудова діяльність радянським громадянам була офіційно дозволена, але лише у вільний від основної роботи час і в чітко визначених сферах. При цьому Закон не допускав приватної власності на засоби виробництва, адже догмати марксизму-ленінізму все ще залишалися абсолютними. Не можна було найняти жодного працівника, «індивідуал» не міг мати промислового обладнання і повинен був сам працювати за профілем – менеджмент роботою не визнавався. Податок на доходи приватних підприємців досягав 65%. При цьому Законом передбачалося надання підтримки громадянам, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю, а виконавчим комітетам місцевих Рад народних депутатів пропонувалося сприяти їм у придбанні сировини, матеріалів, інструментів та іншого майна, необхідного для роботи.

Закон «Про індивідуальну трудову діяльність» став визначальною віхою в історії формування і розвитку малого та середнього підприємництва в країні. Фактично вперше за шістдесят років в СРСР була легалізована підприємницька діяльність.

Утім закон про індивідуальну трудову діяльність не міг повністю задовольнити потреби радянського суспільства. Саме тому 5 лютого 1987 р. Радою Міністрів СРСР було видано Постанову «Про створення кооперативів з виробництва товарів народного споживання».

Важливою віхою на шляху до ринкових перетворень стало прийняття 30 червня 1987 р. Закону СРСР про державне підприємство (об'єднання), п. 2 ст. 2 якого закріпив, що «підприємство діє на принципах повного господарського розрахунку і самофінансування. Виробнича, соціальна діяльність підприємства і оплата праці здійснюються за рахунок зароблених трудовим колективом коштів. Підприємство з виручки, отриманої від реалізації продукції (робіт, послуг), компенсує свої матеріальні витрати. Прибуток або доход є узагальненим показником господарської діяльності підприємства. Частина прибутку (доходу) повинна використовуватись підприємством для

виконання зобов'язань перед бюджетом, банками і вищим органом. Інша частина надходить у його повне розпорядження і разом з коштами на оплату праці утворює госпрозрахунковий прибуток колективу, є джерелом життєдіяльності підприємства».

14 березня 1988 р. був підписаний Указ Президії Верховної Ради СРСР про прогресивне оподаткування кооператорів, за допомогою якого планувалося, за словами міністра фінансів СРСР Б. Гостєва, «вилучення певних надприбутків» у радянських кооператорів. При цьому під надприбутками міністр мав на увазі суму, що перевищує «дві з половиною середні зарплати».

26 травня 1988 р. був прийнятий Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР», який дозволив кооперативам займатися будь-якими не забороненими законом видами діяльності, у тому числі й торгівлею. При цьому згідно із Законом (п. 4 ст. 1) кооперативи визнавалися разом із державними підприємствами (об'єднаннями) «основною ланкою єдиного народногосподарського комплексу», праця в яких – «почесна, престижна і всебічно заохочується державою».

Третьою складовою «ринкових відносин в СРСР до запровадження ринку» стала оренда.

22 листопада 1989 р. були прийняті «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду», у ст. 19 яких було закріплено не лише право орендаря акумулювати фінансові ресурси орендного підприємства за рахунок «виручки від реалізації продукції (робіт, послуг), кредитів, коштів, отриманих від продажу цінних паперів, пожертвувань та інших фінансових коштів» (ч. 1), а й право повного розпорядження й використання прибутку, який залишився після відшкодувань матеріальних та прирівняних до них витрат, витрат на оплату праці, податків, орендної плати, страхових платежів, плати за природні і трудові ресурси, відсотки за кредитами (ч. 2).

Переломним періодом, який відіграв вирішальну роль у переході до ринкових відносин став 1990 рік. Саме тоді було прийнято такі важливі закони, як «Про власність в СРСР» та про «Підприємства в СРСР».

У першому законі не лише було закріплено три форми власності: власність громадян, колективну та державну власність (ч. 1 ст. 4), а й право власника «на умовах і в межах, передбачених законодавчими актами Союзу РСР, союзних і автономних республік, укладати договори з громадянами про використання їхньої праці при здійсненні приналежного йому права власності» (ч. 4 ст. 1).

Другий закон, на рівні преамбули, закріпив не лише розвиток «товарно-грошових відносин», а й «регульованого ринку».

Згодом з'явилися перші програми запровадження в СРСР ринкових відносин. Так, у серпні 1990 р. робоча група на чолі з академіком С. Шаталіним розробила

Концепцію та програму переходу до ринку, яка отримала напівофіційну назву «500 днів». 19 жовтня 1990 р. Верховна Рада СРСР своєю постановою схвалила «Основні напрямки стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки», в яких оздоровлення радянської економіки та перехід до ринкових відносин передбачав чотири етапи: 1) реалізація програми надзвичайних заходів; 2) жорсткі фінансові обмеження і гнучка система ціноутворення; 3) формування ринку; 4) завершення періоду стабілізації.

31 жовтня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про посилення відповідальності за спекуляцію, незаконну торгову діяльність і за зловживання у торгівлі». Незважаючи на таку грізну назву, необхідно зазначити, що саме в результаті запровадження цього закону спекуляцією перестала бути будь-яка «скупка та перепродаж з метою наживи». Відповідно до закону тепер спекуляцією визнавалася лише та «скупка товарів, на які встановлені державні ціни у роздріб, у підприємствах (організаціях) торгівлі, а також інших підприємствах, що здійснюють реалізацію товарів населенню» (ч. І ст. 1), тобто скупка в приватних осіб перестала бути скупкою в рамках спекуляції, що не могло не позначитися на майбутньому розвитку приватної ініціативи.

Завершальним елементом правотворчої діяльності радянської держави, спрямованої на запровадження в СРСР ринкової економіки, став Закон СРСР «Про загальні засади підприємництва громадян в СРСР», ст. 1 якого визначила, що підприємництво – це «ініціативна, самостійна діяльність громадян, яка спрямована на отримання прибутку чи особистого доходу та здійснюється від свого імені, на власний ризик і під свою майнову відповідальність або від імені і під майнову відповідальність юридичної особи – підприємства».

Джерело: Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 263–266.

Договірна форма реалізації функцій держави

Сьогодні зростає роль договірної форми реалізації функцій держави. В умовах ***договірної*** форми реалізації функцій держави *мова йде* не лише про удосконалення та поширення дії договорів як юридичної форми господарсько-економічних відносин, а й *про те, що договір може і повинен бути покладено в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин*. В основі демократичної, соціальної, правової держави знаходиться взаємна угода (договір) громадян, консенсус, що виражається в конституюванні, визнанні та підтримці державної влади.

У принципі, проблема договірних відносин у державному управлінні пов'язана з його децентралізацією. Якщо говорити про загальні тенденції розвитку державного управління, то воно полягає в тому, що розпорядницькі засоби зазвичай поступаються договірним засобам, а однобічне державно-владне рішення дедалі більше поєднується з договірними формами взаємовідносин. Результатом такого поєднання стає поява так званих адміністративних договорів.

Існує низка аргументів на користь їх широкого застосування.

1) Застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися одне до одного з питань його виконання, а органу, що зацікавлений у дотриманні договору, – безпосередньо приводити у рух чинники, що сприяють його виконанню.
2) Це є можливістю особливо точного регулювання договором відносин між сторонами і встановлення точної регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча б один з учасників цих відносин. Водночас адміністративний акт саме через свою однобічність (оскільки виходить виключно від органу, що його видав) не дає достатньо гарантій повного і всебічного врахування інтересів іншої сторони.
3) Діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації відповідної діяльності.
4) Договірна форма може зробити значний внесок у розширення гласності, демократизації державного управління.

Сторонами адміністративного договору є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські відносини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями. Так, для органу державного управління такою інстанцією є орган, що знаходиться вище (так, районна державна адміністрація відповідає перед обласною державною адміністрацією). Щодо іншої сторони, то правління громадської організації, яке фактично укладає адміністративний договір, є відповідальною перед загальними зборами членів цієї організації.

Організаційна форма реалізації функцій держави

Правова і договірна форми не вичерпують усіх форм здіснення державної влади. Поряд з ними широко використовуються різні неправовові форми, які зазвичай називаються організаційною діяльністю держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави полягає в однорідній за зовнішніми ознаками діяльності держави, яка не пов'язана з виданням юридичних актів, а тому не тягне за собою юридичних наслідків.

Проте це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом, адже будь-які її форми так чи інакше реалізуються в межах певного правового врегулювання, на основі виконання вимог законності.

Розрізняють організаційно-регламентувальну, організаційно-господарську та організаційно-ідеологічну діяльність.

Організаційно-регламентувальна діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (кадрова робота, підготовка документів тощо).

Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна, поточна господарська робота (економічне обґрунтування, контрольно-ревізійна діяльність, бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо) з приводу матеріально-технічного забезпечення виконання різних державних функцій.

Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота з приводу забезпечення виконання різних функцій держави (наприклад, роз'яснення законів та підзаконних актів, що видаються державними органами; формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

Приклад 4.10

Доповлення до прикладу 4.9

Так, у межах організаційно-ідеологічної діяльності держава сприяла появі численних кінофільмів та передач про економічні перетворення. Зокрема, тут ми можемо згадати такі кінофільми, як, наприклад, «Приватний детектив, або операція «Кооперація» знаменитого Л. Гайдая, «Про бізнесмена Фому»

із М. Євдокимовим в головній ролі, «На знак протесту», знятого на Одеській кіностудії, в яких ідеалізувалося нове життя в умовах ринкової економіки. Згадана ж вище програма «500 днів», що закладала основи для ринкових перетворень, була підґрунтям як для організаційно-регламентуювальної (наприклад, ідея щодо поступового зняття державного контролю за цінами, переходу до вільного ціноутворення відповідно з попитом та пропозицією, без якого, на думку авторів програми, «неможливе функціонування ринкового механізму»), так і організаційно-господарської (прикладом чого було, зокрема, суттєве (до 20%) скорочення фінансування міністерства оборони СРСР та КДБ) діяльності.

Джерело: Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – С. 267.

Питання для самоконтролю

1. Що таке мета держави?
2. Що таке завдання держави?
3. Які завдання належать до стратегічних?
4. Які завдання відносять до тактичних?
5. Що таке функції держави?
6. Які функції виділяються залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави?
7. Які функції держави розрізняють за соціальним змістом?
8. Які функції держави виділяються за ознакою відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням?
9. Які функції держави розрізняють за сферою дії?
10. Що таке внутрішні функції держави?
11. Що передбачає політична функція держави?
12. Що таке економічна функція держави?
13. У чому полягає соціальна функція держави?
14. У чому полягає екологічна функція держави?
15. Що таке охоронна функція держави?
16. Що таке культурно-освітянська функція держави?
17. Що таке зовнішні функції держави?
18. У чому полягає військова функція держави?
19. Які три складові поєднує в собі військова функція держави?
20. Що передбачає робота з кадрами у військовій сфері?
21. Чому розвиток технологій як напрям реалізації військової функції держави є важливим?

22. Чим були викликані невдачі римлян під час облоги Сиракуз під час Другої пунічної війни?
23. Що таке римська «черепаха»?
24. Що вважається військовою інновацією держави?
25. З чим ототожнюється сучасне розуміння військової функції?
26. Що таке дипломатична функція?
27. Що таке гуманітарна функція?
28. У чому полягає взаємовигідна торгівля?
29. Що таке регулювання митної справи як функція держави?
30. На що спрямовані глобальні функції держави?
31. Що таке інформаційна функція?
32. Що таке форми реалізації державної влади?
33. Що таке форми реалізації функцій держави?
34. Назвіть форми реалізації функцій держави.
35. Що таке правові форми реалізації функцій держави?
36. Що таке правотворча діяльність?
37. Що таке правозастосовна діяльність?
38. Що таке оперативно-виконавча діяльність?
39. Що таке правоохоронна діяльність?
40. Про що йде мова в умовах реалізації функцій держави?
41. У чому полягає організаційна форма реалізації функцій держави?
42. Що таке організаційно-регламентуюча діяльність?
43. Що таке організаційно-господарська діяльність?
44. Що таке організаційно-ідеологічна діяльність?

РОЗДІЛ 5

Механізм держави

- Механізм держави: поняття і структурні елементи
- Державні збройні формування
- Поняття і структура апарату держави
- Національний лідер і глава держави

5.1. Механізм держави: поняття і структурні елементи

Поняття і структура механізму держави

Для реалізації функцій держави необхідно створити певний механізм.

Ще у XVIII ст. в листуванні з Петром I відомий німецький філософ Г. В. Лейбніц писав: «Досвід достатньо показав, що державу можна привести у квітучий стан лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години».

Сама ідея держави як механізму сформувалася протягом XVI–XVIII ст., коли ідеї І. Ньютона про необхідність «вивести із засад механіки й інші явища», адже всі вони «обумовлюються певними силами, з якими частки тіл, внаслідок причин подекуди невідомих або прагнуть одна до одної і зчіплюються в правильні фігури, або ж взаємно відштовхуються і віддаляються одна від одної» знайшли відклик у відомого англійського філософа-номіналіста Т. Гоббса. У своїй фундаментальній праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» він називав державу Левіафаном, ототожнивши її із штучною людиною, у якої «верховна влада, що дає життя і рух усьому тілу, є штучною душею; посадові особи та інші представники судової та виконавчої влади – штучними суглобами».

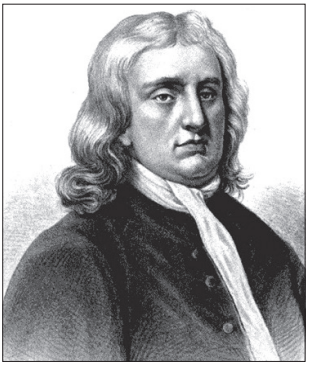

Рис. 5.1. Ісаак Ньютон

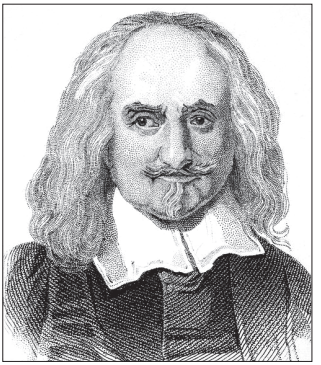

Рис. 5.2. Томас Гоббс

Механістичне сприйняття державного організму Т. Гоббс виклав так: «Подібно до того як у годиннику або в якій-небудь іншій досить складній машині не можна дізнатися, у чому полягає роль кожної деталі й коліщатка, якщо не розібрати їх і не вивчити окремо матеріал, форму і рух цих деталей, так і при вивченні державного права і громадянських обов'язків необхідно якщо і не розчленовувати саму державу, то принаймні розглядати її немовби розчленованою, тобто постаратися правильно зрозуміти, якою є людська природа, що робить її придатною або непридатною для створення держави і яким чином люди повинні об'єднуватися між собою, якщо вони хочуть жити разом».

Як бачимо, Г. В. Лейбніц відображає панівний настрій XVII ст., який ототожнював механіку Левіафана Т. Гоббса з небесною механікою І. Ньютона.

У СРСР же категорія «механізм держави» стає сталим поняттями приблизно в 1948 р. Саме з цього часу вона повністю затвердилася в радянській юриспруденції. Водночас за кордоном категорія «механізм держави» також набуває певного поширення. Зокрема, досить широко щодо механізму держави використовується термін «device» (механізм, пристосування, апарат).

Саме такий механіцизм дозволяє розглядати механізм держави як «безкінечну кількість шурупів та гвинтів», за якими дослідники прагнуть «судити про ціле – про саму машину».

Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і прямим. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останнім у зв'язку з цим належить визначальна роль. Органи й установи держави змушені підбудовуватися до його функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві беруть верх функції, що випливають із національних або класових протиріч, то після цього неминуче виходять на перший план, такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Загалом під механізмом держави розуміється цілісна, ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання та функції держави.

У принципі погоджуючись із зазначеним визначенням, необхідно мати на увазі, що, як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому деякі правознавці наголошують на тому, що, крім механізму держави, повинен існувати механізм функціонування держави.

Як нам здається, не варто протиставляти між собою механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тім, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Саме тому можна дати таке визначення механізму держави.

Механізм держави – це цілісна система державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Структура механізму держави складається з двох частин – державних організацій і так званих «матеріальних придатків держави».

На сьогодні система державних організацій складається з трьох типів: державних підприємств, установ та органів. При цьому найважливішим елементом структури є *державні органи* – державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями.

Загалом державні органи складаються з органів управління та органів примусу (суд, правоохоронні органи та органи безпеки).

До органів управління належать: вищі органи держави (представницькі, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми,

Таблиця 5.1. Структура механізму держави

<table>
<tr><td rowspan="11">Механізм держави</td><td rowspan="8">Державні організації</td><td colspan="3">Державні підприємства</td></tr>
<tr><td colspan="3">Державні установи</td></tr>
<tr><td rowspan="6">Державні органи</td><td rowspan="3">Органи управління</td><td>Органи законодавчої влади</td></tr>
<tr><td>Органи виконавчої влади</td></tr>
<tr><td>Глава держави</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Органи примусу</td><td>Судові органи</td></tr>
<tr><td>Правоохоронні органи</td></tr>
<tr><td>Органи безпеки</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Матеріальні придатки держави</td><td>Державні збройні формування</td><td colspan="2">Збройні сили</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Пенітенціарна система</td><td colspan="2">Місця попереднього ув’язнення</td></tr>
<tr><td colspan="2">Місця позбавлення волі</td></tr>
</table>

губернатори, голови адміністрації, місцеві ради народних депутатів тощо).

Щодо «матеріальних придатків держави», то вони втілені в пенітенціарній системі (місця позбавлення волі та місця попереднього ув’язнення) та державних збройних формуваннях.

Своєю чергою, державні збройні формування можуть існувати у вигляді органів (правоохоронні органи та органи безпеки) і матеріальних придатків (збройні сили).

Державні підприємства

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні статутні суб’єкти господарювання, які мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку.

Державні підприємства відігравали істотну роль в умовах Східної деспотії внаслідок абсолютного домінування колективістського принципу над приватним, тоді як антична цивілізація опиралася на приватний принцип, а тому державна власність, яка, поміж іншим, закріплювала можливість існування потужних державних підприємств, не відігравала істотної ролі в житті суспільства.

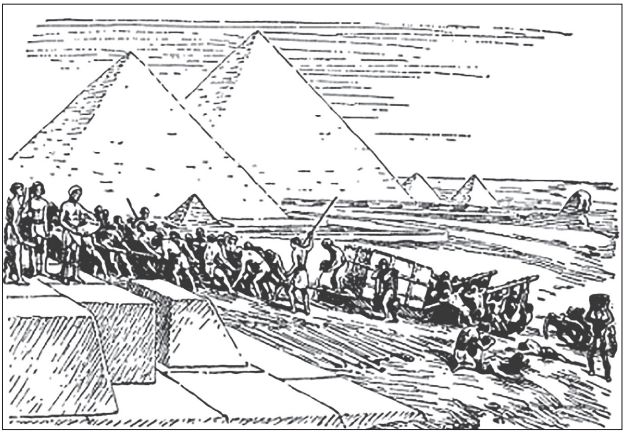

Рис. 5.3. Будівництво пірамід в Єгипті як втілення державного підприємства

Приклад 5.1

З історії розвитку інституту державних підприємств

У добу феодалізму державні підприємства існували у формі земельних наділів, які безпосередньо управлялися монаршою адміністрацією. Зокрема, така система існувала за часів Карла Великого. У давньоруській державі державними підприємствами вважалися земельні наділи, які управлялися княжою адміністрацією. При цьому, за словами М. Романова, «між маєтками, які належали князеві та державним майном не вбачалося різниці». Фактично такий підхід дозволяв розглядати державні підприємства як монарші.

Така ситуація склалася ще за часів Східної деспотії, держава якої утворилася в результаті реалізації так званого східного шляху виникнення держави. Першопричиною її появи стала необхідність організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування всіх общинників.

Саме тому месопотамська цивілізація виникла в межиріччі річок Тигр та Євфрат, єгипетська – у долині Нілу, індійська – у дельтах Інду й Гангу, а китайська – між Хуанхе та Янцзи. Не менш важливим був вплив «річкового чинника» і при виникненні інших азіатських держав, економіка яких «також була заснована на зрошувальному землеробстві. Але при цьому іригація, на відміну від Єгипту та Межиріччя, зазвичай базувалася не на використанні річок у період розливу, а на використанні дрібних річок, гірських струмків, а також дощових вод, що збиралися у водойми». Таким чином, практично усі держави Стародавнього сходу виникли як результат вирішення спільних справ і, перш за все, як результат спільного спорудження іригаційних систем.

Як цілком слушно висловився з цього приводу один з основоположників марксизму Ф. Енгельс, «скільки б не було в Персії та Індії деспотій, що послідовно розквітали, а потім загинули, кожна з них знала дуже добре, що вона насамперед є сукупним підприємцем у справі зрошування дельти річок, без чого там неможливо будь-яке землеробство».

Проте найбільш відомим в історії був інститут радянських державних підприємств, утворених шляхом націоналізації – перетворення промислових підприємств у власність соціалістичної держави.

Зазначене положення базувалося на постулаті «Маніфесту Комуністичної партії»: «Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату в панівний клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил». Практично те ж саме зазначав Ф. Енгельс: «Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед на державну власність».

Виходячи з цього, VI з'їзд РСДРП (б) включив націоналізацію низки синдикованих підприємств (наприклад, нафтових, кам'яновугільних, цукрових, металургійних, а також транспорту) до основних положень більшовицької економічної платформи. Те саме зазначалося у відповідній резолюції про владу.

У зверненні «До населення» голова радянського уряду В. Ленін повідомив про підготовку закону про націоналізацію банків та синдикатів.

Перші декрети про націоналізацію окремих потужних промислових підприємств були прийняті більшовиками у листопаді-грудні 1917 р., але вже Декрет про Вищу Раду Народного Господарства (ВРНГ) від 1 грудня 1917 р. загалом дозволив ВРНГ право конфіскації, реквізиції та секвестру, а також примусового синдикування різних галузей промисловості та торгівлі.

При цьому в самих декретах РНК про націоналізацію окремих потужних промислових підприємств, виданих у перші тижні та місяці після жовтневого перевороту, вказувалися найрізноманітніші приводи для цього кроку.

Так, наприклад, 17 листопада 1917 р. РНК оголосив націоналізацію фабрики товариства Лікінської мануфактури під приводом неприпустимості закриття підприємства, що виконує замовлення на армію та обслуговує потреби населення, а також враховуючи «злу волю підприємця, який явно прагне локаутувати робітників і саботувати виробництво».

Після націоналізації окремих промислових підприємств розпочалася націоналізація окремих галузей промисловості в цілому, а потім – 28 червня 1918 р. – загальна націоналізація всієї потужної промисловості.

Фактично більшовики вирішили перетворити всю радянську державу на єдину корпорацію. Як зазначав у березні 1918 р. на VII з'їзді РКП (б)

В. Ленін, «організація обліку, контроль над найбільшими підприємствами, перетворення всього державного економічного механізму на єдину велику машину, в господарський механізм, що працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом, – ось те колосальне організаційне завдання, яке лягло на наші плечі».

У результаті соціалістична держава об'єднала у своїх руках всю повноту державної влади з усіма правомочностями власника державних підприємств. Саме в цьому нерозривному та неподільному поєднанні державної влади з усіма правомочностями власника полягала одна з найбільш специфічних відмінностей державної соціалістичної власності.

Як писав свого часу проф. А. Венедиктов, «створюючи всеосяжну мережу своїх органів, передаючи в їхнє оперативне управління усю масу державного майна, перерозподіляючи між ними основні й оборотні кошти тощо, соціалістична держава одночасно є і носієм державної влади, і носієм права власності. Це стосується як адміністративних і соціально-культурних, так і господарських органів, як державних установ, так і державних підприємств».

У результаті радянська держава перетворилася на власника основних засобів виробництва та транспорту і в особі своїх органів стала управляти дорученими їм частинами державного господарства.

Державне ж підприємство разом із колгоспом стало розглядатися як різновид соціалістичного.

Більше того, поступово стала формуватися думка, що державні підприємства (завод, фабрика, торг, радгосп тощо) є низовими ланками єдиної системи державних органів. У своїй господарській діяльності, побудованій на широкій оперативній самостійності, вони виконують планові завдання і вказівки вищих державних органів і, таким чином, входять до системи господарських органів.

Спроба змінити таке ставлення була здійснена під час «Перебудови» з прийняттям відповідного Закону «Про державне підприємство (об'єднання)». Зокрема, п. 2 ст. 6 цього закону передбачав можливість виборів керівництва підприємством. Такий крок мав можливість поступово трансформувати державне підприємство з елемента державного апарату на один з осередків громадянського суспільства. Проте, як відомо, унаслідок історичних причин цього не сталося.

Джерело: Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ПФ «Видавництво „Університетська книга"», 2018. – С. 9–11.

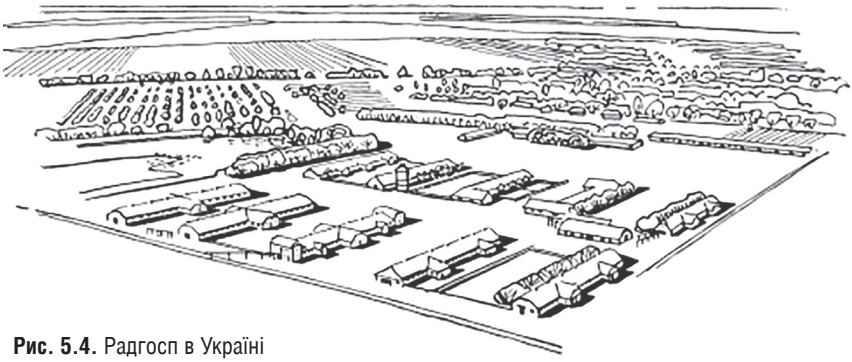

Рис. 5.4. Радгосп в Україні

Тривалий час інститут державних підприємств був характерний виключно для соціалістичного типу господарства. При цьому це стосувалося як промисловості, так і сільського господарства, де діяли так звані радгоспи – радянські підприємства.

На сьогодні інститут державних підприємств існує як у соціалістичному, так і в буржуазно-демократичному варіанті.

Зокрема, у Китайській Народній Республіці була запропонована ідея державних підприємств нового типу, які стали експериментальними майданчиками китайських реформ. У результаті материковий Китай перетворився на світову промислову фабрику.

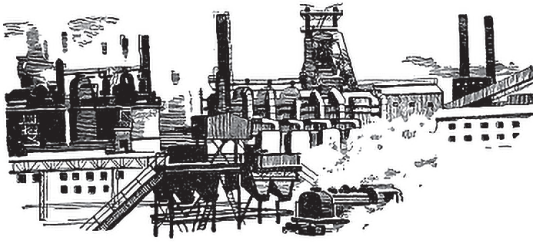

Череповецький комбінат

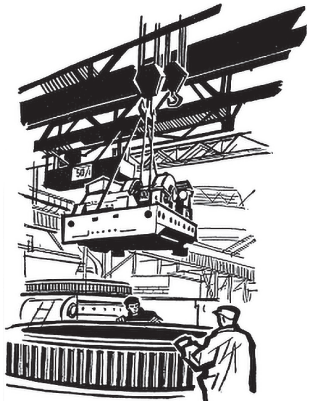

Уралмаш

Рис. 5.5. Промислові державні підприємства в СРСР

Приклад 5.2

Види китайських державних підприємств «нового типу» (ДПНТ)

До китайських державних підприємств «нового типу» (ДПНТ) належать:

1) компанії, що створені на основі державних інвестицій, самостійно засновані та розвиваються в умовах конкурентного ринку, зареєстровані як «підприємства, що перебувають у народній власності»;

2) «підприємства, що перебувають у народній власності», засновані з використанням недержавних інвестицій, або так звані «підприємства державної власності», які в народі називають «червоні шапки» над недержавними підприємствами;

3) державні підприємства, перетворені на акціонерні компанії, та акціонерні товариства з обмеженою відповідальністю;

4) зареєстровані на біржі державні акціонерні компанії;

5) керуючі компанії (керуючі активами будь-якого рівня);

6) великі компанії зі 100-відсотковим державним капіталом, створені відповідно до Закону КНР про компанії;

7) у сферах китайської економіки з відкритою конкуренцією діють державні підприємства, що сформувалися на основі приватної ініціативи та за участі державних інвестицій і розвинулися в умовах конкурентного ринку;

8) державні підприємства, що за роки реформування відмовилися від старих методів ведення господарської діяльності і перебудувати відповідно до нових умов.

Отже, ДПНТ – це створені зі 100-відсотковою або пайовою участю держави підприємства, які володіють високим ступенем самостійності у веденні господарської діяльності та мало залежать від держави.

Джерело: Муромцева З. А. Государственные предприятия КНР: реформы и развитие / Зоя Андреевна Муромцева, Шао Жань ; [отв. ред. В. И. Шабалин]. – М. : ИДВ РАН, 2017. – С. 141–143.

Зовсім інакше йдуть справи в буржуазно-демократичних країнах, де державні підприємства виникають двома шляхами – шляхом заснування або шляхом націоналізації.

Зокрема, шляхом націоналізації державним підприємством (державною корпорацією) в 1946 р. став Англійський банк. Щодо заснованих державних корпорацій, то до них, зокрема, належить поштова служба Великої Британії.

У США державний статус мала фінансована за рахунок федерального уряду «Адміністрація долини річки Теннессі» (TVA), на чолі

якої стояла Рада директорів з трьох членів, які призначалися президентом США. Крім них, до складу «Адміністрації...» входило три основні підрозділи, які контролювали: 1) водний режим річок; 2) використання земель та 3) енергетичні об'єкти.

Діяльність TVA зумовила такі зміни: річка Теннессі стала судноплавною; збитки від катастрофічних повеней вдалося знизити більш ніж на порядок; електрифіковано всі сільські райони; дохід на душу населення майже досяг середньонаціонального, а вартість життя набагато нижче, ніж в урбанізованих районах; населення зросло з 4 млн осіб в 1930 р. до 7 млн на початку 1990-х рр.; з'явилася велика кількість нових індустріальних центрів.

Державні установи

Державні установи – це ті державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загальносоціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо.

До державних установ належать державні школи, лікарні тощо.

Особливо державні школи набули поширення в соціалістичних країнах: СРСР, Китаї, В'єтнамі тощо.

Багатотисячолітню історію також має інститут державних лікарень.

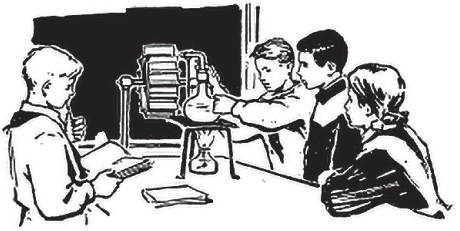

Рис. 5.6. Рядянська державна школа

Рис. 5.7. Державна школа у В'єтнамі

Приклад 5.3

З історії інституту державних лікарень

І хоча в стародавні часи статус лікаря здебільшого визначався як приватний, проте вже в Стародавній Греції відбулася градація лікувальних закладів. На найнижчому рівні знаходилися храми, збудовані на честь бога лікування Асклепія – асклепіони, в яких лікування здійснювалося методами психотерапії та психогігієни з широким застосуванням водних процедур, масажу та інших фізичних методів. Іноді проводилися хірургічні втручання.

З початком епохи еллінізму асклепіони як форми організації лікарень поширилися практично усією Євразією. Зокрема, одним із найвидатніших асклепіонів стала заснована в четвертому столітті до нашої ери городянином по імені Архіас лікарня в м. Пергам. У II ст. до н.е. особливу популярність в цьому асклепіоні отримав один з найвидатніших коментаторів Гіпократа пергамський лікар Гален, який відрізнявся неперевершеним красномовством. І якщо спочатку він лікував «методом самонавіювання» лише гладіаторів, а потім і всіх, хто потребував допомоги. Хворі стікалися до нього майже з усіх країн, і з часом Асклепіон став схожим на невелике місто зі своїм одеоном – залою для медичних консиліумів і кількома храмами.

Сама назва «Асклепіон» є символічною, адже легендарному грецькому цілителеві Асклепію була дана влада воскрешати з мертвих, за що йому й було «даровано» божественний статус. Пергамські ж послідовники Асклепія успішно зцілювали людей досить незвичайним способом. Вони поміщали страждених у тиші і замкнутості свого заміського святилища і методично день у день навіювали пацієнтам думку, що ті є здоровими. Це робилося потайки: «глас бога» долинав до хворих через потаємні отвори в стінах лікарні. Подібна психологічна складова часто призводила до того, що навіть у приречених з'являлася віра, і їхній організм сам долав недугу.

Надомні клініки – ятрейї та лікарі-мандрівники – періодевти, за певних обставин, наймалися полісами для боротьби з епідеміями або на тимчасову військову службу як військові лікарі. Проте їхній статус був здебільшого приватним. Щодо стаціонарних великих лікарень – нозокомейонів, то на нашу думку, вони могли мати як приватний, так і державний статус.

Перші державні лікарняні заклади виникли в Стародавньому Римі. Зокрема, таким закладами стали шпиталі та військові лікарні – валетудінарії. Наприкінці ж I ст. н.е. почали будуватися лікарні для бідних, фінансування яких здійснювали органи місцевого державного управління. У деяких місцях приватні лікарні отримували субсидії від уряду і повністю або частково стають державними або суспільними закладами.

Доба Середньовіччя характеризувалася процесами децентралізації, а тому організацію лікарняної справи взяли на себе церква та органи місцевого самоврядування, а також окремі феодали.

Перша державна (тобто така, що стабільно фінансується виключно на державні кошти) велика лікарня в історії була побудована Ахмад ібн Тулуном в 873 році в Єгипті. У ній була чоловіча і жіноча лазня, і призначена вона була виключно для бідних верств населення. При потраплянні до лікарні одяг і гроші здавалися на зберігання управителю, а при виписці з лікарні пацієнт отримував як останній раціон одну курку і одну буханку хліба. Ібн Тулун відпускав на потреби цього госпіталю 60 тис. динарів і відвідував його щоп'ятниці. Лікарня мала також відділення для божевільних. Відомий арабський поет-мандрівник Магомет ібн-Ахмед ібн Джубайр аль-Кінані під час своєї подорожі 1183–1185 рр. до Мекки відвідав Єгипет, де, поміж іншим, лікарню в м. Каїр – «До похвальних установ султана належить також лікарня... Палац з палаців, чудовий по красі і величності, призначений для доброї справи, заради винагороди та відшкодування в майбутньому житті. Призначається в нього керуючий із знаючих людей; він відає шафами з ліками, і йому доручається виготовлення питва і різних сумішей. У кімнатах цього палацу стоять ліжка з покривалами; їх займають хворі. Управитель має слуг; вони зобов'язані вранці і ввечері дізнаватися про стан хворих і подавати їм їжу і питво, які їм підходять».

Великим прихильником державних лікарень був Т. Мор.

На території сучасної України першою державною лікарнею була заснована княгинею Ольгою лікарня, а якій було впроваджено обслуговування хворих жіночим персоналом. Крім Києва, лікарня була відкрита й у Переяславлі. З XIII ст. відкриваються позамонастирські лікарні у Смоленську, Новгороді та Львові. Державною лікарнею був і Аптекарський наказ в Московському царстві, який, поміж іншим, не лише управляв царською аптекою та відав медичним персоналом, а й лікував царя, членів його сім'ї та наближених. Згодом за кошти з державної казни стали будуватися перші лікарні, одним з яких був шпиталь на гранатному дворі за Никитськими воротами.

Джерело: Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ПФ «Видавництво „Університетська книга"», 2018. – С. 12–14.

5.2. Державні збройні формування

Правоохоронні органи

Правоохоронний орган – це державний орган, виконання яким однієї чи кількох головних правоохоронних функцій є основним у його діяльності, який характеризується окремим матеріально-технічним забезпеченням співробітників і до якого чинним законодавством висуваються спеціальні вимоги і співробітники якого з метою ефективного виконання своїх обов'язків законами та підзаконними нормативними актами наділяються специфічними правами та обов'язками.

Найповніший перелік інституцій правоохоронної системи в Україні (як формальних, так і функціональних), надає Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», у ст. 2 якого прямо зазначено, що правоохоронні органи – це органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Усе це дозволяє все різноманіття правоохоронних органів цілком слушно об'єднати в три групи: прокуратура, органи внутрішніх справ та органи служби безпеки, що фактично відповідають трьом основним напрямам правоохоронної діяльності: нагляд і контроль (прокуратура), забезпечення правопорядку (поліція) і державної безпеки (органи безпеки).

Приклад 5.4

З історії прокуратури

Уперше прокуратура виникає як інститут королівських уповноважених під час судових процесів в період правління Людовика IX (1226–1270) у Франції. Річ у тім, що в цей час значно зміцніла королівська влада, що мало наслідком потужну судову реформу. Як результат найважливіші кримінальні та політичні справи стали розглядатися у платному королівському суді.

Прокурори ж були повинні спочатку обслуговувати засідання суду, а потім взагалі готувати письмову частину процесу. Крім того, у ці часи прокурор виступає як фісал – повірений корони.

У 1265 р. і римський папа Климент IV обрав французького легіста Гі Мульке юридичним радником короля. Саме Гі Мульке можна вважати першим прокурором французького королівства.

Створена Людовиком IX прокуратура була модернізована його онуком Філіппом IV Вродливим і проіснувала майже без змін аж до Великої Французької революції...

Отже, формально інститут прокуратури відроджується вже після приходу до влади Наполеона I Бонапарта. У 1808 р. у Франції була запроваджена нова судова система, частиною якої й стала прокуратура як орган публічного переслідування і разом з тим «посередницький орган між судом і урядом, очільник судової поліції і орган нагляду за законністю дій посадових осіб судового відомства, який навіть над ними має дисциплінарну владу».

Наполеон I прокуратуру уявляв засобом урядового впливу на суд, незалежності якого вона протиставлялася; статут 1808 р. і закон 20 квітня 1810 р. під впливом цієї думки зовсім відокремили прокуратуру від адвокатури, надали прокуратурі ієрархічний устрій із жорстким підпорядкуванням її нижчих членів вищим і, не задовольняючись наданням прокуратурі обов'язків кримінального переслідування, надали їй характеру представника уряду з усіх питань перед усіма судовими органами, значно розширивши її функції і підпорядкувавши її нагляду сам суд.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 104–105.

Проте здебільшого правоохоронну діяльність ототожнюють із поліцейською.

Приклад 5.5

Поліція: історія і сучасність

Уперше термін «поліція» застосував Мельхіор фон Осса, який у 1542–1545 рр. служив канцлером при курфюрсті Саксонії. Для нього, як і для Ніколя де Ламара, який опублікував «Трактат про поліцію» в 1750 р., це слово означало просто «громадський порядок». До кінця XVIII ст. воно використовувалося розширено, стосувалося всіх обов'язків правителів щодо забезпечення громадського порядку, правосуддя, законності, а також умов для безпечного і сприятливого життя підданих.

Витоки поліцейської діяльності значною мірою містилися в камералістиці – науці про державне управління.

Поміж іншим, камералістика вбачала завдання поліції, зокрема, у забезпеченні належного порядку, безпеки та добробуту підданих. Зокрема, Й. Г. Г. фон Юсті у своєму трактаті «Засади сили і добробуту царств, або докладні накреслення всіх знань щодо державного благочиння», розрізняючи загальну та приватну внутрішню безпеку, стосовно останньої писав, що «внутрішня безпека є та, якою громадяни повинні користуватися і яка приносить їм у розумінні живота, маєтку й честі, заступництво і спокій, а також відвертає від них будь-які образи й насильство».

До середини XVIII ст. в працях камералістів та інших теоретиків цей термін став трактуватися виключно як турбота володарів і держави про фізичне й моральне благополуччя підданих. Саме в цьому первинному сенсі його вживав Адам Сміт, визначаючи в 1766 р. «поліцію» як «пом'якшення вад у державі шляхом насадження чистоти, безпеки і дешевизни або достатку». Інакше кажучи, виконання більшості з тих обов'язків держави, які ми сьогодні вважаємо її загальними функціями. При цьому потрібно мати на увазі, що все це він пов'язував саме з містами і міським життям.

У часи просвітницького абсолютизму задля сприяння громадському добробуту, збереження безпеки та порядку, а також покращення статку людей поліційна влада сприймалася як централізована та необмежена правом державна влада. За допомогою такої «поліційної влади» абсолютний монарх намагався впроваджувати економічні, соціально-політичні або громадсько-політичні програми, а також встановлювати соціальний порядок.

У той період управління державою здійснювалося централізованим апаратом та компетентними чиновниками, до складу яких входили аристократи та освічена буржуазія, що були вихована камералістичною теорією та практикою. У середині XVIII ст. у сфері управління відбулося важливе організаційне перетворення: відокремилося загальне управління внутрішніми справами, на яке й були покладені поліцейські завдання від поліцейської служби, яка відповідала за безпеку, порядок, боротьбу зі злочинністю та дорожній рух.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. поняття «поліція» набуло більш вузького значення: тепер воно стосувалося обов'язків держави забезпечувати громадський порядок і дотримуватися законів, особливо кримінального законодавства.

Спочатку поширення набула приватна поліція («мисливці на злодіїв»), одним із завдань якої була отримання прибутку. При цьому сама правоохоронна діяльність майже цілком залишалася в руках приватних осіб і місцевих громад. У кожній парафії діяв чиновник – парафіяльній констебль, завданням якого було арешт порушників і розслідування злочинів. При цьому констеблі призначалися лише на один рік і, як більшість чиновників того періоду,

Рис. 5.8. Техаський рейнджер

виконували свої функції за сумісництвом, не отримуючи за це грошей. Насправді вони відігравали роль помічників приватних осіб, оскільки в рамках старої системи основні обов'язки з розслідування злочинів і особливо притягнення обвинувачених до суду покладалися на постраждалу сторону. Незважаючи на рекомендації заснованої в 1839 р. Королівської комісії з констебльської служби і наявність низки відповідних законодавчих актів, лише прийнятий в 1856 р. Закон про окружні й районні органи поліції зобов'язав всі місцеві органи влади створювати поліцейські підрозділи, що фінансуються за рахунок місцевих податків.

У США рух в цьому напрямі також відбувався повільно і нерівномірно, особливо, що природно, на «Дикому Заході».

Саме там склалася найбільш рання форма державної правоохоронної системи – Техаські рейнджери. Перший підрозділ рейнджерів був організований Стівеном Остіном у 1823 р. Він складався з десяти осіб, яким було доручено захищати місцевих жителів від нападів індіанців. Рейнджери того часу були мало схожі на сучасних поліцейських, вони лише інколи носили знаки відмінності і вважалися за рангом трохи вище за звичайних добровольців.

Пізніше рейнджери були напіввійськовим формуванням на американо-мексиканському кордоні, вони також брали участь у кількох військових конфліктах і лише згодом набули повноважень виконувати правоохоронні та прикордонні обов'язки, чим займалися аж до завершення епохи «Дикого Заходу».

На початку 1900-х років рейнджери трансформуються в кримінальне слідче відомство, популярність якого швидко зростає, так само як і кількість бажаючих до нього вступити. На сьогодні на одне робоче місце розглядається понад 100 кандидатур.

Утім, техаські рейнджери залишаються культурно-правовим феноменом лише одного штату – Техасу.

На початку ж XX ст. у США склалася така система органів поліції:

1) поліцейські організації в містах і селищах;

2) шерифи і очолювані ними агентства в округах;

3) поліцейські формування штатів;

4) поліцейські організації федерального уряду, що входили до міністерства юстиції, пошти, казначейства, внутрішніх справ, оборони тощо.

У 1845 р. в Нью-Йорку був створений перший постійний поліцейський департамент у США – Департамент поліції міста Нью-Йорк.

На цей час у США існує два основні підходи до боротьби зі злочинністю – на федеральному й місцевому рівнях. Перший – це вивчення причин, пошук, аналіз і прогнозування розвитку злочинності на території всієї країни, розкриття та розслідування злочинів, які зачіпають інтереси держави. Другий – встановлення і розслідування конкретних злочинів на території штатів та охорона громадського порядку.

Уся діяльність правоохоронних структур у системі органів виконавчої влади США на федеральному рівні диверсифікована і здійснюється в основному силами п'яти міністерств: внутрішньої безпеки (МВБ), юстиції (Мін'юст), оборони (МО), фінансів (МФ) і пошти (МП).

Нині до МВБ входять вісім поліцейських служб, у тому числі й знамените DEA – агентство по боротьбі з наркотиками, яке раніше перебувало в складі Мін'юсту.

До складу останнього входять три спецслужби: ФБР, бюро в'язниць і служба маршалів, яка забезпечує безпеку суддів, присяжних, прокурорів, свідків і членів їх сімей, а також реалізує програму захисту свідків.

Найбільш відомим серед підпорядкованих міністерству юстиції органів є Федеральне бюро розслідувань – особлива федеральна поліцейська структура, яка несе відповідальність за забезпечення внутрішньої безпеки в країні…

Крім федерального рівня, існують і численні поліцейські органи базового рівня.

Їх множинність (17 000 відділків, кожен з яких нараховує від одного до 30 000 співробітників, які забезпечують правопорядок на підвідомчій їм території) і відмінності в адміністративно-правовому статусі (за цілями й завданнями; за правовими основами діяльності; за організаційною структурою) детермінують певні відмінності, у цілому неістотні, в організаційній структурі і діяльності різних поліцейських служб, як у поліцейських департаментах штатів, так і в муніципальних утвореннях – містах і округах.

Незважаючи на деякі відмінності, поліцейські органи штатів (як правило, ці органи так і називаються – «поліція штату» або «департамент громадської безпеки штату») мають схожу організаційну структуру, що обумовлено типовістю покладених на них завдань.

Як правило, у структурі поліції штатів є такі поліцейські служби: дорожньої поліції; патрульно-постова; карного розшуку; охорони вищих посадових осіб штатів і режимних об'єктів; інформаційно-криміналістична.

У муніципальних утвореннях поліція міст і округів хоча і виконує здебільшого однакові завдання і функції, але її організаційна структура всюди різна, адже залежить від чисельності населення, яке проживає на території, що обслуговується.

Якщо у великих містах США – в Нью-Йорку, Чикаго, Сан-Франциско, Детройті – у поліцейському департаменті організаційно наявні практично всі наведені вище традиційні поліцейські служби (крім служби державної безпеки), то в невеликих містах і округах їх без урахування підрозділів тилового і технічного забезпечення лише три: чергова служба, патрульно-постова служба і служба карного розшуку.

Специфічним різновидом місцевої поліції є спеціальні підрозділи, призначені для охорони правопорядку на території парків, шкіл, транспортних засобів (метро, аеропорти тощо), лікарні та урядові заклади.

Щодо шерифів, то на території США знаходиться близько 3 500 їхніх офісів з чисельністю від 2 осіб. У більшості штатів США посада шерифа – виборна, термін повноважень може становити 2–4 роки.

У нього немає ніяких підрозділів і звань. У службі шерифа лише дві посади – шериф і помічники (deputy). Помічників набирає сам шериф, і власне ніяких вимог до них не висувається, на відміну від поліцейських. Шериф відповідає не тільки за дотримання правопорядку у своєму населеному пункті, а й за патрулювання шосейних доріг, адміністративне управління в'язницею округу, іноді збирає місцеві податки, виконує функції судового пристава, готує для суду списки присяжних та ін.

У США паралельно з місцевою поліцією діють федеральні правоохоронні відомства, які розслідують федеральні злочини (ФБР, Управління по боротьбі з наркотиками, федеральні маршали і деякі інші). Менш тяжкі злочини й інші правоохоронні функції знаходяться в юрисдикції шерифів. У південних штатах типу Техасу шерифи взагалі підміняють собою поліцейську систему. Якщо по всій країні існує правило, що в містах з населенням понад 50 тис. осіб вже обов'язково повинна бути поліція, то в Техасі в деяких (не в усіх) населених пунктах навіть з населенням 700 тис. осіб поліцією керує шериф. Те саме в Оклахомі – 300 тис. населення і шериф. Це пов'язано з історичним минулим цих регіонів, яке висвітлено в вестернах. Начальник місцевого поліцейського органу – шериф, комісар, суперінтендант або шеф поліції – зазвичай призначається мером, головою міста або місцевим законодавчим органом, а іноді обирається шляхом всенародного голосування. На рівні округу глава поліцейського управління зазвичай зветься «шериф». Шерифи майже всюди обираються на цю посаду і отримують право призначати заступників. Адміністрація шерифа також займається утриманням окружної в'язниці і забезпеченням безпеки залу суду.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 116–119, 126–127.

Органи безпеки

Важливим елементом державних збройних формувань є органи системи національної безпеки.

Система національної безпеки – це специфічна цілісність самостійних і взаємопов'язаних елементів, спрямована на забезпечення захисту життєво важливих прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Ураховуючи той факт що сьогодні численні міжнародні правові акти регламентують спільну діяльність держав з протидії тероризму, виявлення та передачу осіб, які вчиняють терористичні акти, забезпечення притягнення їх до відповідальності, відновлення такими діями прав і свобод громадян, розроблення та реалізацію програм та інших актів щодо попередження та припинення терористичних проявів, необхідно вважати тероризмом однією із загроз національній безпеці.

У зв'язку із цим досить цікавим уявляється досвід Ізраїлю – країни, яка практично весь час свого існування веде запеклу боротьбу з тероризмом.

Приклад 5.6

Система безпеки Держави Ізраїль

Ситуація в Ізраїлі є унікальною. Як цілком слушно зазначав відомий ізраїльський дослідник – професор Б. Нойбергер, проблема забезпечення національної безпеки існує в будь-якій країні і за будь-якого режиму. Однак у демократичних державах вона виникає з новою силою, адже її витоки випливають з очевидного протиріччя між засадничими цінностями демократії і тими діями, які вчиняються з метою підвищити обороноздатність країни. Демократична держава, яка перебуває в стані війни або ж під впливом військової загрози, має мало спільного з демократією, яка не знає війн, терористичних актів і не поставлена перед необхідністю постійної боротьби за власне існування. Демократія, над якою нависає перманентна загроза війни, вимушена розглядати забезпечення безпеки як найвищу мету, і в цій ситуації – задля «священної місії» забезпечення обороноздатності країни – іноді вимушено порушує індивідуальні права громадян. Зрозуміло, що в умовах військової кризи зростають важелі впливу професійної, заснованої на жорсткій ієрархії армійської структури, представники якої схильні розглядати

демократичне правління як таку собі «розкіш», яку держава не може собі дозволити за надзвичайних обставин.

Питання національної безпеки в Ізраїлі є одним із найголовніших і її забезпечення здійснюється і збройними силами, і органами безпеки, і поліцією, головна програма якої – Prevention Strategies and Management (PSM) Program, спрямована саме на попередження атак.

Зокрема, у міністерстві внутрішніх справ Ізраїлю було створено особливий відділ слідчого управління, який переважно займається проблемами координації взаємодії з питань контррозвідки та поліцейських операцій з іншими спецслужбами Ізраїлю.

Своєю чергою, міністерство закордонних справ Ізраїлю створило власну дипломатичну розвідку – відділ досліджень, який згодом був реорганізований у центр дослідження та планування МЗС Ізраїлю.

Щодо збройних сил Ізраїлю (офіційна назва – Армія оборони Ізраїлю, інша назва – Цва хагана ле-Ісраель, скорочено – ЦАХАЛ), то вони, хоча й повинні вести бойові дії проти регулярних збройних сил супротивника, проте активно долучаються й до боротьби проти незаконних збройних формувань. Збройні сили Ізраїлю складаються з регулярний військ (сухопутні війська, ВПС та ППО, ВМС) та військ територіальної оборони НАХАЛ, які доповнюють воєнізована молодіжна організація «Гадна», цивільна оборона «Хага» та жіночий корпус «Хейль Нашим». Крім того, у 1960 р. бригадний генерал ЦАХАЛу А. Арнан формує «групу 269», яка на сьогодні більш відома як загін спеціального призначення Генерального штабу – «Сойярет маткал». Саме бійці цього загону у 1976 р., звільняючи заручників в угандійському аеропорті Ентеббе, вбили та поранили близько 50 угандійських військовослужбовців, знищили та пошкодили десять літаків, підірвали склади з паливом, спалили будівлю аеропорту.

Нині в ЦАХАЛі і поліції створено кілька підрозділів, головним завданням яких є протистояння терору. Серед них: ямах – спеціальний підрозділ поліції по боротьбі з тероризмом, відповідальний за антитерористичні операції на території Ізраїлю; згаданий вище Сойярет маткал, відповідальний за антитерористичні операції за межами країни; Шаєтет-13, або 13-та флотилія (спецпризначенці ВМФ), відповідальна за антитерористичні операції з морським ухилом за кордоном; і ЛОТАР Ейлат (ЛОТАР – лохам бе-терор, тобто «боротьба з тероризмом») – підрозділ № 7707, відповідальний за антитерористичні операції на території Ізраїлю в районі міста Ейлат (через географічну віддаленість Ейлата і його близькості до єгипетської і йорданської кордонів було вирішено створити для нього окремий підрозділ). Крім того, антитерористичні спецпідрозділи були створені в кожному з військових округів: Сойярет «Голані» (розвідрота піхотної бригади «Голані») – у Північному окрузі; Сойярет Цанханім (розвідрота парашутно-десантної бригади), Сойярет НАХАЛ

(розвідрота піхотної бригади НАХАЛ) і Сойярет «Дувдеван» (спецпідрозділ так званих *містарвім*, що діють в арабському камуфляжі на контрольованих територіях) – у Центральному окрузі; та Сойярет «Гіваті» (розвідрота піхотної бригади «Гіваті») – у Південному військовому окрузі. У 1995 р. для протистояння «партизанській війні» в Лівані була відтворена Сойярет «Егоз» (розформована в 1974 р. разом з Сойярет «Керув» і Сойярет «Шакед»); згодом бійці цього загону зробили потужний внесок у боротьбу з терором на Західному березі (Юдеї та Самарії) і в Газі.

Існує в країні й ефективна прикордонна охорона, яку ще називають «зеленою поліцією» або інколи жандармерією. Саме вона, за указівкою уряду, з 1974 р. отримала завдання із забезпечення безпеки в міських та сільських районах, а також охорони морських та повітряних портів та інших особливо важливих об'єктів промисловості, сільського господарства та інфраструктури. Іноземні військові фахівці зазначають, що на сьогодні прикордонна охорона перетворилася на головну силу національної поліції з проведення контртерористичних операцій. Складовою частиною прикордонної охорони є спеціальні підрозділи «Ямам» та «Ямас», діяльність яких спрямована на фізичну ліквідацію лідерів та бойовиків терористичних угруповань.

Проте найбільш відомими у світі є ізраїльські органи безпеки. Зокрема, зовнішньою безпекою Ізраїлю опікується його зовнішньополітична розвідка – Моссад (офіційна назва – Інститут розвідки і спеціальних завдань).

Витоки Моссаду необхідно вбачати в розвідувальних структурах ізраїльської самооборони Хагани, що були створені влітку 1936 р. Е. Даніном та Р. Заслані. Проте формально все розпочалося 13 грудня 1949 р., коли прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон підписав секретний лист, у якому йшлося про об'єднання всіх розвідувальних служб. Офіційно ж це відомство було створене 1 квітня 1951 р. в результаті злиття Центрального інституту координації і Центрального інституту розвідки й безпеки.

Нині головний офіс Моссаду перебуває в Тель-Авіві. Штат співробітників налічує близько 1 200 осіб, включаючи технічний персонал. Організація також використовує величезну кількість завербованих агентів в усьому світі, число яких оцінюється в 35 000 осіб. Співробітники Моссаду можуть вийти на пенсію в 45 років (рік служби за кордоном зараховується за півтора).

На сьогодні основними напрямами діяльності Моссаду є:

1) таємний збір інформації за кордоном;

2) запобігання терористичній діяльності проти ізраїльських та єврейських об'єктів за кордоном;

3) розвиток і підтримка особливих таємних зв'язків за кордоном політичного та іншого характеру;

4) запобігання розробок і придбання запасів зброї ворожими країнами;

5) здійснення репатріації євреїв з країн, офіційний виїзд до Ізраїлю з яких неможливий;

6) отримання стратегічної, політичної та оперативної розвідувальної інформації;

7) виконання особливих операцій за межами держави Ізраїль.

Моссадом керує директорат у складі директора, його заступників та адміністративних служб.

Директор Моссада входить до «Комітету керівників розвідувальних служб», або скорочено «Вараш», і підпорядковується безпосередньо прем'єр-міністру Ізраїлю.

Директору підпорядковуються такі підрозділи:

- управління зовнішньої контррозвідки (АПАМ);
- управління оперативного планування і координації «Цомет» – проведення шпигунських операцій;
- управління по боротьбі з арабським тероризмом «ПАХА» – збір і аналіз даних про арабські терористичні організації;
- інформаційно-аналітичне управління «НАКУ» – аналіз інформації та вироблення рекомендацій керівництву та політикам;
- управління політичних акцій і зв'язку з іноземними спецслужбами «Тевель» – продаж ізраїльської зброї за кордоном, співпраця зі світовими спецслужбами;
- дослідне управління – складання звітів про ситуацію в різних регіонах світу та організованого за географічним принципом (складається з 15 відділів);
- оперативно-технічне управління, яке містить у своєму складі оперативної техніки підслуховування, таємного фотографування та проникнення в приміщення – матеріально-технічне забезпечення служб і операцій;
- підрозділ електронної розвідки «Невіот» – прослуховування та збір електронної інформації;
- управління психологічної війни і дезінформаційних акцій «Лохама психологіт» або ЛАП – ведення психологічної війни, пропаганда;
- управління спеціальних операцій «Мецада» (нині – «Комемиют») – проведення силових акцій;
- спецпідрозділ «Кидонь» («Штик») – знищення терористів;
- управління таємних операцій «Комеміют» – усунення ворогів єврейської держави;
- управління фінансів та кадрів – виконує функції забезпечення;
- навчальне управління – підготовка співробітників і агентів.

Саме Моссад руками оперативної групи на чолі з П. Малкіним свого часу організував викрадення в Аргентині обер-штумбанфюрера СС А. Айхмана, а в жовтні 1972 р. провела операцію «Гнів божий», яка була спрямована проти членів терористичної групи «Рука Чорного вересня», відповідальної за вбивство ізраїльських спортсменів під час олімпіади в Мюнхені. За її результатами були вбиті майже всі члени угруповання на чолі з В. Зуайтером та А. Саламе.

Звісно, були й операції іншого характеру. Зокрема, коли Франція, не бажаючи ускладнення відносин з арабськими країнами, у 1969 р. оголосила ембарго на постачання будь-яких озброєнь Ізраїлю, Моссад провів операцію «Ноїв ковчег» з викрадення з верфі п'яти готових ракетних катерів типу Саар 3, замовлених і оплачених Ізраїлем. 24 грудня 1969 р. в 9-бальний шторм катери вийшли з порту і після тижневого морського переходу 1 січня 1970 р. прибули до Хайфи.

Питаннями військової розвідки опікується інформаційна служба «Агаф Моді'ін», або «Аман», яка була створена практично одразу після проголошення незалежності Ізраїлю в ніч з 14 на 15 травня 1948 р. За деякими даними, на сьогодні вона нараховує до 7 тис. співробітників. Організаційно «Аман» складається з низки функціональних відділів – інформаційно-аналітичного, розвідувального, польової безпеки, військової цензури, закордонних відносин тощо. Поміж іншим, військова розвідка Ізраїлю також займається радіоперехопленням ліній зв'язку інших держав та забезпечує шифрованим зв'язком військові та урядові установи Ізраїлю. Саме «Аман» свого часу вивів у космос розвідувальний супутник Ізраїлю «Офек» з метою проведення військової розвідки територій різних країн світу, у тому числі й Росії.

Саме «Аман» в Шестиденній війні 1967 р. здійснив перехоплення та розшифровку телефонних перемовин короля Йорданії Хусейна та президента Єгипту Г. Насера, що значною мірою сприяло перемозі Ізраїлю. З іншого боку, «Війна Судного дня» 1973 р., на якій загинуло 2 569 громадян Ізраїлю, стала результатом ігнорування керівниками військової розвідки інформації про запланований напад арабських країн на Ізраїль. Усе це, врешті-решт, призвело до відставки уряду Г. Меір.

Усередині країни працює Загальна служба безпеки – ШАБАК, головними завданнями якої є боротьба з тероризмом, іноземним шпигунством на території Ізраїлю, нагляд за радикальними організаціями, охорона особливо важливих об'єктів, а також з 1973 р. підтримання порядку на окупованих територіях.

Її історія розпочалася ще у 1920 р., коли в рамках Хагани було створено розвідувальний підрозділ та майже одночасно контррозвідку, яка отримала назву «Шерут Бетахон», або скорочено «Шин Бет», або ШАБАК.

Діяльність цього органу сьогодні значною мірою спирається на Закон «Про режим надзвичайного стану в Ізраїлі» 1962 р.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 128–133.

Збройні сили

Уперше поняття «збройні сили» як синонім армії було введено до військової термінології Ф. Енгельсом у його статті до «Нової американської енциклопедії».

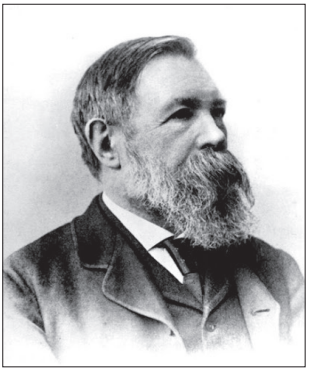

Рис. 5.9. Фрідріх Енгельс

У законодавстві України відсутня норма, яка давала б легальне визначення зазначеного інституту. У зв'язку із цим можна звернутися до двох понять – «підрозділ збройних сил іншої держави» та «військове формування».

Ураховуючи той факт, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України» «**підрозділ збройних сил іншої держави**» визначається як поодиноке «військове формування іноземної держави, що має постійну чи тимчасову організацію, належить до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) цієї держави, оснащене легкою зброєю чи важкою бойовою технікою, яка підпадає під дію Договору про звичайні збройні сили в Європі, перебуває під командуванням особи, відповідальної перед своєю державою і законами України за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися внутрішньої дисципліни, законів України, норм міжнародного права, та яке направляється в Україну з конкретною метою, визначеною міжнародним договором України», усю сукупність таких підрозділів можна визначити як «збройні сили».

Щодо категорії «**військове формування**», то відповідно до зазначеної статті ним є «створена відповідно до законодавства України сукупність військових з'єднань і частин та органів управління ними, які комплектуються військовослужбовцями і призначені для

оборони України, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності у разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій».

Виходячи з цього можна дати таке визначення поняття «збройні сили».

Збройні сили – це об'єднання всіх укомплектованих військовослужбовцями військових з'єднань і частин та органів управління ними, що мають постійну чи тимчасову організацію, належать до сухопутних (наземних), морських, повітряних або спеціальних військ (сил) і призначені для оборони країни, захисту її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності в разі збройної агресії, збройного конфлікту чи загрози нападу шляхом безпосереднього ведення воєнних (бойових) дій, для чого оснащені легкою зброєю чи важкою бойовою технікою та перебувають під командуванням особи, відповідальної перед державою і суспільством за поведінку своїх підлеглих, які зобов'язані дотримуватися як внутрішньої дисципліни, так і відповідного законодавства.

Як правило, розрізняють внутрішні і зовнішні функції цього соціального інституту:

а) зовнішні – збереження недоторканності кордонів, забезпечення суверенітету держави, сприятливих умов для здійснення внутрішнього комплексу завдань, вирішення проблем, що мають загальнолюдське значення, допомога жертвам агресії, союзникам тощо;

б) внутрішні – забезпечення влади панівної соціальної групи, припинення і запобігання внутрішніх соціальних конфліктів, які загрожують розвалом державі, тобто збереження її територіальної цілісності, виховання в громадян готовності захисту своєї Батьківщини, формування навичок моральної поведінки в подальшій трудовій діяльності, морально-психологічна підготовка молоді до життєвих труднощів.

Існує кілька моделей організації збройних сил. Зокрема, можна визначити чотири типи збройних сил: 1) професійні (різновид –

наймані); 2) армія на основі військового обов'язку (різновид військової повинності); 3) міліційні (відсутні кадрові формування); 4) загальне озброєння народу.

Зокрема, масовий характер має ЦАХАЛ, де існує військова повинність, у тому числі й жінок. Втіленням масової армії військовозобов'язаного типу також були радянські збройні сили. В ЄС однією з небагатьох країн, що зберегла призовну армію, є Австрія.

Міліційний принцип комплектування збройних сил нині існує в Швейцарській Конфедерації і передбачає загальну військову повинність. Військовозобов'язаними вважаються всі громадяни чоловічої статі, які досягли 19-річного віку і визнані придатними до служби за станом здоров'я. Призовники, які пройшли військово-лікарську комісію (ВЛК), призиваються на службу, коли їм виповнюється 20 років. Загалом, у збройних силах Швейцарської Конфедерації служить близько 90% населення.

Класичним прикладом «озброєного народу» вважається Лівія в часи джамахірії М. Каддафі.

На сьогодні ж більш ніж у 50 державах світу, включаючи США, Великобританію, Канаду, Пакистан та ін., використовують переважно «професійну армію», військова служба у якій має характер професії.

Професійна армія характеризується й низкою переваг: мобільністю, компактністю, оперативністю при вирішенні поставлених завдань, висококваліфікованим підходом до використання можливостей сучасної техніки.

Приклад 5.7

Структура міністерства оборони США

Структура самого міністерства оборони (Пентагону) містить у собі такі компоненти: апарат міністра оборони, три міністерства видів збройних сил (армії, ВПС та ВМС), комітет начальників штабів та його об'єднаний штаб, 18 управлінь центрального підпорядкування, 9 установ та служб та 9 об'єднаних командувань збройних сил США.

Міністром оборони призначається цивільна особа, з моменту звільнення якої із збройних сил пройшло не менше десяти років. Саме він здійснює безпосереднє керівництво збройними силами. Оперативне ж управління при цьому він здійснює через комітет начальників штабів і головнокомандувачів спеціальними та об'єднаними командуваннями збройних сил у стратегічних зонах, а адміністративне – за допомогою свого центрального апарату та міністерства видів збройних сил. Останні ж керують будівництвом, комплек-

туванням, мобілізаційним розгортанням та підготовкою військ, фінансуванням, матеріально-технічним забезпеченням, а також науково-дослідницькими роботами у сфері організації та озброєння.

Задля управління в мирний і військовий час, організації технічного оснащення, всебічного забезпечення, оперативної і бойової підготовки, комплектування особистим складом, підтримання у високій бойовій готовності до розгортання і використання у будь-яких регіонах і різноманітних за характером і масштабом конфліктах американські збройні сили мають дві паралельно існуючі організації – адміністративну й оперативну.

Адміністративне управління охоплює всі питання військового будівництва та реалізується по лінії діяльності міністерств видів збройних сил, їхніх штабів та командувань видів через підпорядковані їм об'єднання, з'єднання і частини. Оперативне управління, передбачене у сфері застосування збройних сил, здійснюється через міністра оборони та командувачів об'єднаними командуваннями збройних сил країни.

Відповідно до адміністративної організації збройні сили поділяються на три види – сухопутні війська (армія), військово-повітряні та військово-морські сили, які, своєю чергою, поділяються на регулярні війська (сили) та організовані резерви: у сухопутних військах та ВПС – національна гвардія і резерв, у ВМС – резерв. Кожен вид очолюють міністри і начальники штабів, які за допомогою своїх апаратів і штабів керують будівництвом відповідного виду збройних сил, комплектуванням особистим складом, підготовкою кадрів, оснащенням зброєю і технікою, військовими дослідженням і розробками, матерільно-технічним забезпеченням, мобілізаційним розгортуванням. З усіх цих питань міністри підпорядковуються міністру оборони, який керує їхньою діяльністю.

Згідно з оперативною організацією сили, а також засоби зведені в шість об'єднаних і три спеціальні командування, які створені уже в мирний час для вирішення таких завдань: готування певних угруповань збройних сил на випадок війни, створення заздалегідь розроблених планів проведення стратегічних операцій на театрах війни, залежно від прийнятної військової стратегії, військово-політичних обставин, які склалися на той час, та їх можливих змін, а також застосування угруповань військ (сил) у разі виникнення кризових або конфліктних ситуацій в різних регіонах, відпрацювання варіантів використання угруповань збройних сил під час командно-штабних та військових навчань, єдине керівництво виділеними у розпорядження командуваннями силами і засобами.

Об'єднані командування збройних сил США були утворені відповідно до «Закону про національну безпеку» 1947 р. з метою «забезпечити ефективне стратегічне управління збройними силами, організувати їхнє застосування під єдиним керівництвом і здійснити інтеграцію з'єднань і частин усіх видів

у боєздатні формування. Вони являють собою підпорядковані командувачам та здатні вирішувати широке коло завдань угруповання військ, які включають у себе з'єднання, частини і підрозділи, які виділяються двома або більше видами збройних сил. Об'єднані командування створюються за рішенням головнокомандувача збройними силами (президента) із наступним повідомленням Конгресу США протягом 60 діб.

У квітні 2002 р. президентом США був затверджений новий «План об'єднаних командувань», який набув чинності з 1 жовтня того ж року. Саме він затвердив існуючі на сьогодні дев'ять об'єднаних командувань, кожне з яких очолюється відповідним командувачем (чотиризірковим генералом або адміралом).

Ці дев'ять об'єднаних командувань поділяються на п'ять регіональних і чотири функціональні. Регіональними є такі: Об'єднане командування ЗС США в Європейській зоні (штаб у м. Вайхінген, ФРН); Об'єднане командування ЗС США в зоні Тихого океану (штаб в Перл-Харбор, штат Гаваї); Об'єднане центральне командування ЗС США (штаб на авіабазі Мак-Ділл, штат Флорида); Об'єднане командування ЗС США в зоні Північної Америки (штаб на авіабазі Петерсон, штат Колорадо); Об'єднане командування ЗС США в зоні Центральної і Південної Америки (штаб у м. Майамі, Флорида). До функціональних належать: Об'єднане командування спеціальних операцій (ОКСО) ЗС США (штаб на авіабазі Мак-Ділл, Флорида); Об'єднане стратегічне командування ЗС США (штаб на авіабазі Оффут, Небраска); Об'єднане командування стратегічних перекидань ЗС США (штаб на авіабазі Скотт, Іллінойс); Об'єднане командування єдиних сил ЗС США (штаб у м. Норфолк, Віргінія).

Своєю чергою, регіональні об'єднані командування містять у собі командування сухопутних, військово-повітряних та військово-морських сил. Наприклад, для здійснення військових операцій на Близькому та Середньому Сході та в країнах Африканського рогу було сформоване міжвидове Центральне командування (USCENTCOM або CENCOM), а в його складі – відповідне командування сухопутних військ (ARCENT). Штаб Центрального командування Армії було сформовано (як 3-тя армія) у грудні 1982 р. у Форті Макферсон. З 2011 р. він перебуває на авіабазі Шоу (штат Південна Кароліна). На нього покладені функції планування, бойової підготовки та швидкого розгорнення частин та з'єднань у кризових ситуаціях. Регіон відповідальності спочатку охоплював Єгипет, Сомалі, Судан, Кенію, Ефіопію, держави Аравійського півострова, Пакистан. У 1990-ті роки він розширився за рахунок Афганістану та низки держав на пострадянському просторі (Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан). У 2004 р. до них додалися Сирія та Ліван, і тепер у зону Центрального командування входить 27 держав.

У перші роки свого існування Центральне командування Армії США інтенсивно досліджувало свій регіон відповідальності, проводячи численні навчання. Найбільшим з них стали маневри «Брайт Стар», які регулярно прово-

дяться на території Єгипту. Виконання поставлених завдань були ускладнені й тим, що на Близькому та Середньому Сході частини та з'єднання армії США не дислокуються на постійній основі. Тому особлива увага приділялася питанням транспорту та логістики. Особистий склад, як правило, перекидався повітряним шляхом, бойова техніка – морським, із залученням швидкісного транспорту. Для дій у зоні відповідальності Центрального командування призначався, насамперед, 18-й повітряно-десантний корпус (24-та механізована, 82-га повітряно-десантна та 101-ша повітряно-штурмова дивізії з частинах підтримки та підсилення).

Після завершення у 2013 р. окупації Іраку в складі Центрального командування армії США не залишилося бойових з'єднань – лише частини забезпечення, об'єднані у 1-ше командування підтримки. Як і раніше, його основним завданням є забезпечення передислокації та розгорнення в кризовій ситуації бойових частин та з'єднань з території США. Крім того, командування забезпечує гуманітарні місії, а також присутність американського контингенту у складі миротворчих сил ООН на єгипто-ізраїльському кордоні (бойова група «Синай»). Крім основного командного пункту на авіабазі Шоу, Центральне командування Армії США має ще й передовий командний пункт у Кемп Аріфджан (Кувейт).

Необхідно наголосити, що за 14 років після В'єтнамської війни авторитет і статус американської армії як соціального інституту вийшов на перше місце, залишивши позаду себе такі інститути, як суд, церква, народна освіта. Широка реклама, високе забезпечення (55 тис. дол. на рік), жорсткий відбір добровольців після школи (тестування за 100-бальною системою), обов'язкова відсутність у них «темного минулого» значною мірою визначають високий статус військових і армії в США. Не випадково праця професійних військових оплачується краще багатьох цивільних спеціальностей.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 203–206.

5.3. Поняття і структура апарату держави

Державний орган як елемент державного апарату: поняття і ознаки

Механізм держави часто ототожнюють з апаратом держави. Однак це уявлення не можна вважати правильним. ***Апарат держави*** *– це,* скоріше, *сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада*. Як бачимо, структура державного апарату

передбачає лише державні органи; державні установи та підприємства до неї не належать.

> ***Державний орган*** – це структурно організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави.

Для державного органу характерною є низка ознак.

Орган держави – частина єдиного механізму держави, міцно пов'язана з іншими. Зокрема, у к/ф «Втікач» з Гарісоном Фордом у головній ролі, героя, який втікає з в'язниці, переслідує герой Томі Лі Джонса – судовий виконавець. У цьому й полягає єдність механізму держави: суддя (судова влада) виносить вирок, а судовий виконавець (виконавча влада) його виконує.

Орган держави складається з державних службовців. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України від 10 грудня 2015 р. «Про державну службу» ***державним службовцем*** визнається «громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті)…, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби». Під ***посадою*** розуміється «визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу з установленими відповідно до законодавства посадовими обов'язками»[1].

Ефективність державної служби визначає ефективність самого державного апарату. Зокрема, як відомо, одним із принципів державної служби Сінгапуру є здатність до реформування, згідно з яким державна служба Сінгапуру безперервно здійснює реформи щодо поліпшення своєї діяльності. Старші посадові особи уважно стежать за тенденціями і нововведеннями в галузі державного управління, що з'являються в розвинених країнах світу, аналізують їх і впрова-

1 Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 грудня 2015 р. : станом на 20 січня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19

Рис. 5.10. Найвищі органи влади в США за Конституцією 1787 р.

джують з урахуванням політичних, економічних, соціальних параметрів країни найбільш цінні ідеї та методи. Державні службовці вищого рівня ставлять на перше місце необхідність реформування світогляду чиновників до сприйняття реформ, зацікавивши їх у змінах і в досягненні поставлених цілей. Тільки після цього можна переходити до реформування державної служби. При цьому не можна забувати, що лише постановка цілей не дасть результатів без постійного моніторингу процесу змін.

Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо. Наприклад, у міністерстві внутрішніх справ є управління карного розшуку, паспортний відділ тощо.

В органа держави є ***компетенція*** – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави. Згідно з Законом України від 10 грудня 2015 р. «Про державну службу» до основних обов'язків належать додержання Конституції України, збереження державної таємниці тощо (ст. 8). Державні службовці мають право на оплату праці залежно від посади, на безпристрасне службове розслідування, яке може довести невинуватість державного службовця тощо. Крім того, є ще безпосередні права й обов'язки, наприклад, право народного депутата на депутатський запит.

Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їх виконання. Таким правовими актами є нормативно-правові акти (наприклад, закони) і разові правові акти (укази президента про помилування тощо).

Для здійснення своєї компетенції орган держави має свою матеріальну базу (будинки, споруди, автомобілі тощо) і фінансується з бюджету. При цьому існують досить цікаві моделі фінансування державних органів і службовців.

Приклад 5.8

Про модель фінансування державних органів і службовців Сінгапуру

Як приклад можна знову згадати Сінгапур, де, за словами Лі Куан Ю., з 1994 р. розпочалося залучення системи, згідно з якою «перегляд жалування міністрів, суддів і високопосадовців став би автоматичним і прив'язаним до суми податків на прибутки, що сплачуються приватним сектором». При цьому, за його словами, «ця формула не означає щорічного автоматичного збільшення жалування, тому що прибутки приватного сектору то підвищуються, то знижуються. Коли у 1995 р. прибутки у приватному секторі знизилися, у 1997 р. було, відповідно, зменшене жалування усіх міністрів та високопосадовців». Зараз оклади високопосадовців країни вираховуються залежно від середніх статків у бізнесі і доходять до 20–25 тис. дол. на місяць. Логіка вирішення даних проблем виявилася досить простою. Політичні лідери і посадові особи мають право отримувати адекватну винагороду залежно від важливості їх посади та отриманих результатів. Їхні прибутки повинні бути порівнянні із

заробітною платою керівників відповідного рівня в інших сферах діяльності. Це обов'язкові умови чесного, непідкупного та ефективного уряду.

Тому в міру поліпшення економічної ситуації і виходу країни на стійкі темпи розвитку зарплата службовців стала збільшуватися через кожні кілька років, а постійне зростання економіки на 7–10% на рік протягом кількох десятиліть дозволив перейти на нову систему оплати праці. Вона автоматично пов'язує платню службовців із заробітною платою працівників порівнянного рангу в приватному секторі, збільшуючи або зменшуючи її залежно від доходів підприємців. Заробітна плата представників держсектору встановлена на рівні 2/3 доходу працівників приватного сектору. Крім того як «бонус» за ефективну роботу чиновники можуть отримати значний «національний бонус», який призначається за результатами оцінки чотирьох показників по завершенні року (зростання реальних медіанних доходів у країні, зростання реальних доходів нижньої 20-персентільной групи, рівня безробіття і реального зростання ВВП).

Джерело: Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ПФ «Видавництво „Університетська книга"», 2018. – С. 112.

Орган держави активно бере участь у реалізації функцій держави. Наприклад, Міністерство екології та природних ресурсів України здійснює екологічну функцію держави: охороняє навколишнє природне середовище, забезпечує екологічну безпеку в умовах ядерного світу тощо.

Класифікація державних органів

Органи держави класифікуються за різними ознаками: за способом виникнення, за обсягом владних повноважень, за широтою компетенції, за способом формування, за порядком прийняття рішення і за принципом поділу влади.

При цьому *за способом виникнення* органи держави можуть бути первинними і похідними. *За обсягом владних повноважень* – вищими, центральними, місцевими і міжтериторіальними. *За широтою компетенції* – органами загальної і спеціальної компетенції. *За способом формування* – виборними (парламент) і призначуваними (уряд). *За порядком прийняття рішення* – одноосібними (президент) і колегіальними (парламент). І, нарешті, *за принципом поділу влади* органи

держави поділяються на законодавчі (парламент), виконавчі (уряд), судові та главу держави.

Первинні органи виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави). Народ безпосередньо обирає органи народного представництва (парламент, Верховна Рада України тощо) або главу держави (президента). Монарх же отримує трон, успадковуючи його безпосередньо від своїх предків.

Похідні органи створюються первинними. До похідних органів належать: прокуратура, уряд тощо. Уряд в Україні (Кабінет Міністрів України) формується спільно Верховною Радою України та Президентом України.

Вищі органи – державна влада загалом поширюється на територію всієї держави. Так, влада Президента України поширюється на всю територію України, його Укази є чинними на всій території нашої держави.

Центральні органи – державна влада поширюється на територію всієї держави в певній сфері. До таких органів в Україні належать: міністерства, відомства, державні комітети тощо.

Таблиця 5.2. Класифікація органів держави

Класифікація органів держави	За способом виникнення	первинні
		похідні
	За обсягом владних повноважень	вищі
		центральні
		місцеві
		міжтериторіальні
	За широтою компетенції	органи загальної компетенції
		органи спеціальної компетенції
	За порядком прийняття рішення	одноосібні
		колегіальні
	За способом формування	виборні
		призначувані
	За принципом поділу влади	законодавчі
		виконавчі
		судові
		глава держави

Місцеві органи – державна влада поширюється на певну місцевість (адміністративно-територіальну одиницю, населений пункт). Так, накази Сумської обласної державної адміністрації є обов'язковими лише на території Сумської області.

Міжтериторіальні органи – територія, на якій здійснюються владні повноваження, не збігається з адміністративно-територіальними одиницями (митниця, управління залізниць тощо).

Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. Так, Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Органи спеціальної компетенції спеціалізується на виконанні якоїсь однієї функції. При цьому органи спеціальної компетенції можуть бути *керівними* (міністерства, відомства, державні комітети та ін.) та *координаційними* (координаційні ради). Наприклад, Міністерство фінансів України, що спеціалізується лише на фінансовій, ціновій, інвестиційній та податковій функції, є керівним органом держави у сфері фінансів. Водночас фінська Рада з наукової та технологічної політики є координаційним органом у сфері наукових досліджень і конструкторських розробок.

Приклад 5.9

Про Раду з наукової та технологічної політики Фінляндії

Цей орган вже справив вплив на розвиток фінансової та інтелектуальної складових інновацій, акцентуючи необхідність високоякісної університетської освіти та досліджень у галузі технологій, необхідність збільшувати інвестиції в дослідницькі роботи та дослідно-конструкторські розробки і необхідність заохочувати відкриту інноваційну культуру методами регулювання.

Робоча модель фінської Ради з наукової та технологічної політики є досить незвичною, як на думку інших держав. Річ у тім, що подібні ради існують в багатьох країнах, але лише в Фінляндії цей орган працює при прем'єр-міністрові, який також головує на засіданнях Ради. Це – не стереотипний комітет, який просто обговорює питання і «пише папери», а досить впливовий орган, до складу якого входять вісім провідних міністрів (міністри освіти та торгівлі й промисловості є заступниками голови Ради) і 10 високопоставлених представників фінських університетів (ректори та провідні дослідники),

промисловості (наприклад, до сучасного складу Ради входить голова Nokia), Фінської Академії при міністерстві освіти, Фонду досліджень і розробок (Tekes), а також організацій роботодавців і працівників (на рівні директорів).

Загальне бачення проблем поширюється «зверху» на всі ключові організації, які беруть участь у роботі Ради. Іншою важливою відмінністю фінської Ради від аналогічних органів у світі є те, що у Фінляндії проблеми науки і технологій розглядаються разом, в одній і тій самій Раді.

Джерело: Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – С. 60–61.

Інституціональне втілення поділу влади

Принцип поділу влади – це раціональна організація державної влади в демократичній державі, за якої здійснюються гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримувань і противаг.

Класична (американська) модель влади передбачає її інституціональний поділ на органи законодавчої, виконавчої та судової влади. При цьому головною специфікою законодавчого органу є його зазвичай виборний характер. Базовою ж особливістю органу виконавчої влади є його спрямованість на питання поточного державного управління. Щодо органу судової влади, то його основне призначення полягає в здійсненні правосуддя.

Залежно від принципу поділу влади розрізняють представницькі органи, органи державного управління та органи правосуддя.

Представницькі органи – це колективні постійні або періодично діючі виборні органи державної влади, наділені правом представляти інтереси своїх виборців.

Залежно від терміну повноважень вони можуть бути постійними або періодично діючими. Так, Верховна Рада СРСР була періодично діючим представницьким органом, а сучасна Верховна Рада України – постійно діючий.

Представницькі органи ще називаються органами законодавчої влади або законодавчими органами. Їх назви відображають національну специфіку тієї чи іншої країни: Верховна Рада, Федеральні

збори, Конгрес, кортеси тощо. Проте найпоширенішою назвою вищих органів народного представництва став парламент.

Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, який діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості.

Основними функціями парламентів є законотворча, контрольна та установча.

Законотворча функція передбачає прийняття як законодавчих (закони, біллі, ордонанси, декрети, постанови), так і політико-правових (декларації, заяви, звернення) актів.

Контрольна функція – це здійснення контролю над органами державного управління та посадовими особами.

Установча функція передбачає формування спеціальних комісій та комітетів.

Існує кілька різновидів парламентів. На сьогодні найпоширенішими варіантами парламентів є або однопалатний парламент (Всекитайські збори народних представників в КНР, Державні збори в Угорщині, Народні збори в Болгарії або Верховна Рада в Україні) або ж двопалатний парламент (Конгрес у США, Парламент у Франції, Генеральні кортеси в Іспанії, Федеральні збори в РФ).

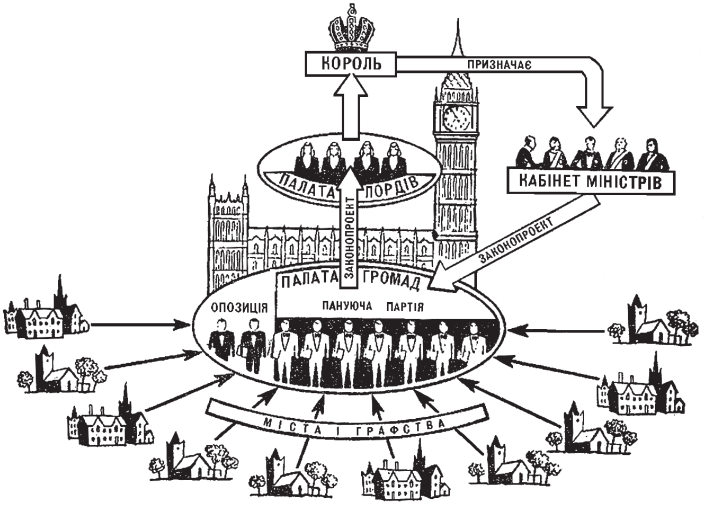

Рис. 5.11. Проходження законопроекту через палати британського парламенту у XIX ст.

Зазвичай чомусь вважається, що двопалатний парламент характерний виключно для федерацій. Проте, як бачимо, і такі унітарні держави, як Франція, Іспанія, Японія, Італія та Польща, мають саме двопалатний парламент. Інакше кажучи, необхідно пам'ятати, що кількість палат не завжди залежить від форми державного устрою. Проте зазвичай складна форма (федеративна) зумовлює створення двопалатного парламенту.

Існують й інші варіанти парламентів. Так, парламент Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії формально складається з трьох палат: Палати общин, Палати лордів та Його Величності Короля (чи Її Величності Королеви).

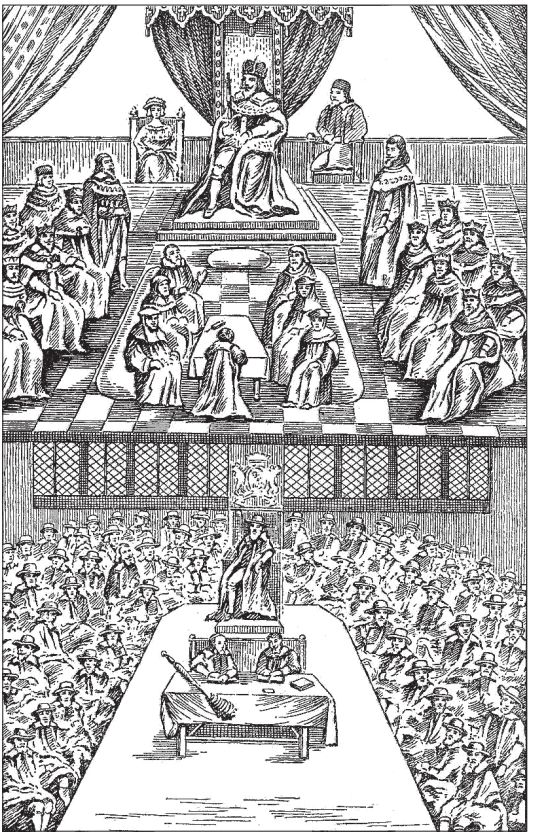

Рис. 5.12. Британський парламент

Органи державного управління зазвичай називаються органами виконавчої влади або виконавчими органами.

Органи державного управління **–** це окремий вид державних органів, діяльність яких спрямована на організацію виконання законів та інших нормативних актів і здійснення державного управління.

У цьому разі під ***державним управлінням*** розуміється певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер і полягає в організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Як правило, систему органів виконавчої влади утворюють уряди та виконавчі структури в центрі й на місцях.

Уряд **–** це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети, відомства тощо; до виконавчих структур на місцях – губернатори, префекти тощо.

У різних державах уряд має різні назви: Кабінет міністрів (Великобританія, Україна, Узбекистан), Рада міністрів (Франція, Італія, Польща), Державна рада (КНР), власне Уряд (Росія) тощо.

В Україні систему виконавчих органів складають вищі органи (Кабінет міністрів України), центральні органи (міністерства, державні комітети та відомства), місцеві органи (обласні та районні державні адміністрації). Проте існують й інші варіанти структури органів виконавчої влади. Так, у Великобританії система виконавчих органів складається з вищого органу (Кабінет міністрів Великобританії – Уряд Її Величності), центральних органів (державних міністерств та відомств), місцевих органів (органів місцевого самоврядування) та державних корпорацій (Поштове відомство, Бі-бі-сі). В Угорщині система органів виконавчої влади складається з вищого органу (Рада міністрів Угорщини), центральних органів (міністерства, органи загальнонаціональної компетенції, міністерські відділи та автономні підрозділи центральних органів влади). На місцях (округи та міста) діють муніципалітети. Досить специфічними є органи виконавчої влади в межах федеративних держав. Так, у ФРН, крім федерального уряду (Кабінет міністрів на чолі з федеральним Канцлером), діють кабінети міністрів окремих земель. Те саме

притаманне й США, де, крім національного уряду (Президент США та його адміністрація), діють уряди 50 штатів та уряд федерального округу Колумбія). У США, крім федеративного розмежування органів виконавчої влади, існує також вертикальне розмежування на вищі органи (національний уряд та уряди штатів), центральні органи (13 міністерств та державний департамент, 60 агентств, урядові комісії), місцеві органи влади.

Приклад 5.10

З історії кабінетної системи Великої Британії

Її історія розпочалася ще в часи правління династії Тюдорів, коли король реалізовував свою виконавчу владу за формулою «король у раді» (мається на увазі так звана «таємна рада»). З падінням династії Тюдорів і приходом до влади династії Стюартів ситуація поступово змінюється: королі починають вирішувати державні справи у сфері виконавчої влади не «в раді» в цілому, а виділяючи з неї окремих радників, які були найбільш схильними прислухатися до королівської думки. Саме таке становище викликало врешті-решт невдоволення, яке й призвело до Англійської революції в XVII ст.

Проте після реставрації монархії з'ясувалося, що таємна рада є не зовсім адекватним органом, спроможним займатися поточним державним управлінням й оперативно реагувати на ті зміни, які потребують врегулювання. Саме тому король Карл II сформував спеціальний комітет з п'яти членів таємної ради. Так сталося, що їхні прізвище утворили слово «cabal». Саме тому королівський комітет отримав назву «кабінет».

Під час правління Вільгельма Оранського у 1689 р. було прийнято «Білль про права», який істотно обмежив королівські прерогативи: його окремі повноваження могли бути реалізовані лише за згодою парламенту. Саме тому королівський кабінет починає складатися лише з представників парламентської більшості.

При цьому і сам король, і його спадкоємниця Анна спочатку особисто головували в кабінеті. Проте з приходом до влади Георга I та його наступників Георга II і Георга III, які перестали відвідувати засідання кабінету, місце короля зайняв головуючий міністр, який і став посередником між своїми колегами і королем. Тим самим навколо видатного члена правлячої партії починає формуватися політично солідарний кабінет, що і є головною специфікою сучасної кабінетної моделі.

Джерело: Артемчук Д. О. Поділ державної влади в контексті конституційної юриспруденції: загальнотеоретичний і функціональний аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дмитро Олександрович Артемчук. – К., 2019. – С. 173–174.

І, нарешті, органи судової влади, або судові органи.

Органи судової влади – це органи, на які покладено здійснення функцій правосуддя.

У даному разі під ***правосуддям*** розуміється діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Структура судової влади може бути різноманітною. На цей час домінують дві моделі – американська (централізована) та німецька (децентралізована). Перша передбачає об'єднання всіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного суду) у єдину систему під егідою Верховного Суду. Саме в цьому полягає сутність американської моделі. Друга пов'язана з існуванням чинних і утворенням нових самостійних спеціалізованих систем судів (німецька модель). Останній варіант був сприйнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 р. Крім Конституційного Суду України, загальних і арбітражних судів, нею передбачено створення в перспективі самостійної системи адміністративних судів й проведення подальшої роботи зі спеціалізації судів.

5.4. Національний лідер і глава держави

Глава держави як статусна характеристика національного лідера

Національний лідер – це представник нації, практично всі члени якої визнають його керівництво, покладаються на нього в прийнятті серйозних рішень і вирішенні важливих проблем.

Поняття «національний лідер» походить від поняття «суверен усього народу». У феодальну епоху сувереном усього народу, його керманичем був монарх. В епоху Просвітництва, коли місце суверенітету Бога зайняв суверенітет Народу, втіленням останнього поступово стає нація.

Свого часу зміна носія суверенітету відбулася під час Великої Французької революції, одна з легенд якої розповідає про юнака на

Рис. 5.13. Подвиг юного Барра

ім'я Барра. Вандейські повстанці захопили його в полон і зажадали славити короля. За легендою, хлопець загинув із криком «Хай живе республіка!». Інша ж легена говорить про уславлення нації.

З того часу королів стали розглядати перш за все як національних лідерів. Таке ставлення збереглося й дотепер.

На відміну від монархій в умовах республіки влада національного лідера завжди йшла знизу. Наприклад, президента завжди обирали громадяни країни. При цьому, на нашу думку, вони обирали саме *національного лідера*, а не *главу держави*, голову уряду, спікера парламенту тощо. Тут президент сприймається саме як національний лідер.

До того ж інститут президента отримав відповідне конституційне втілення, тоді як «монарх» залишився лише теоретичним конструктом. Його конституційним втіленням став відповідний титул: король (Велика Британія, Іспанія), емір (Кувейт, Катар), князь (Ліхтенштейн, Монако), султан (Оман, Бруней), імператор (Ефіопія до 1975 р., сучасна Японія). Зазначимо, що «президент» одночасно є те-

оретичним конструктом і має своє конституційне втілення. Така ситуація фактично дозволяє називати президентами голову Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна або голову Української Центральної Ради М. Грушевського, хоча фактично президента ані в СРСР (до 1990 р.), ані в УНР не передбачалося.

Своєю чергою, категорія «національний лідер» отримує два теоретичні втілення залежно від форми правління: монарх (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість, і республікратор (в умовах республіки), для якого характерні юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (у більшості країн). Теоретичні ж конструкти «монарх» та «республікратор» мають свої *загальні* конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи, та президент, голова, керівник – республікратори. *Конкретним* же конституційним втіленням монарха та республікратора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме так з'являютьсяк Іспанії, князь Монако, султан Брунею, емір Кувейту, президент України, голова КНР, керівник ІРІ. Усі вони фактично є національними лідерами. Отже, монарх, а тим більше

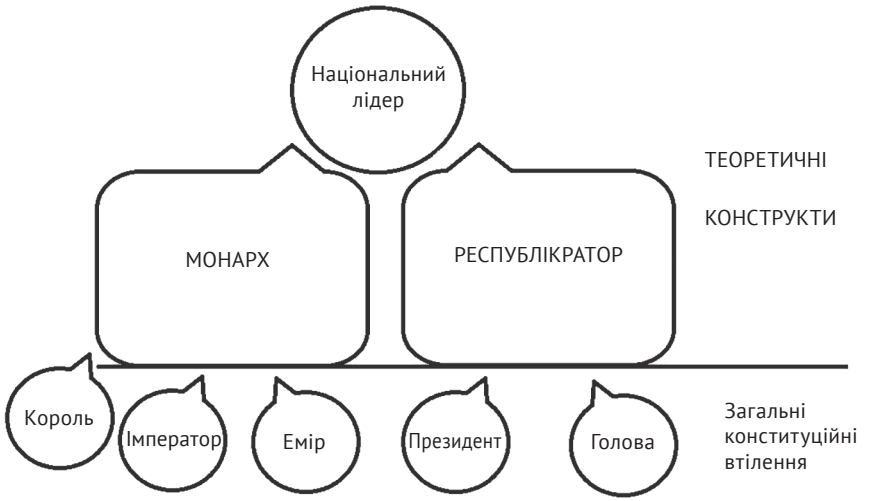

Рис. 5.14. Теоретичні конструкти та конституційні втілення національного лідера

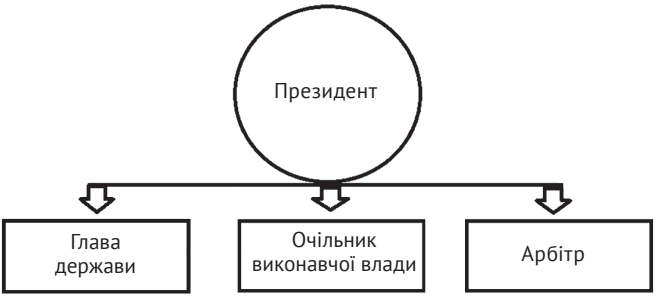

Рис. 5.15. Статус національного лідера

президент є більш широкою категорією, ніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (США), арбітром (Франція) або взагалі мати невизначений конституційний статус (ФРН). Отже, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це фактично означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави.

Глава держави – це відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині країни та поза її межами.

При цьому *відносна* самостійність означає, що акти глави держави підлягають обов'язковому контрасигнуванню, а *повна* – конституція виключає таку необхідність. В умовах же *часткової* самостійності одні акти глави держави обов'язково повинні контрасигнуватися, а інші – ні.

Існує, принаймні, три класифікації, за якими можна поділити інститут глави держави. Так, *за кількісним складом* можна виділити одноосібного та колегіального главу держави. Своєю чергою, колегіальний глава держави може бути представлений олігархічною (більше двох осіб виконують обов'язки глави держави) та діархічною (дві особи виконують обов'язки глави держави) моделями. При цьому остання модель може існувати у вигляді *функціональної* діархії (між

співправителями існує розподіл повноважень), *територіальної* діархії (кожен співправитель уособлює свою територію), *особистої* діархії (співправителі формуються без урахування будь-яких чинників територіального чи функціонального характеру) та *вертикальної* діархії (один співправитель впливає на порядок формування і функціонування іншого співправителя). Друга класифікація пов'язана зі *способом формування*: спадкоємний (король Іспанії), виборний (Президент України), призначуваний (*номінальний* глава держави – королева Великої Британії призначає *реального* главу держави – генерал-губернатора Канади) та узурпатор (Августо Піночет став президентом Чилі після державного перевороту 1973 року). Третя – *за формою правління* (монарх і республіканський глава держави).

Основні моделі глави держави

Структуру влади можна подати як трирівневу систему. На вищому (макрорівні) перебуває формальний носій верховної влади (народ, монарх, еліта). Середній (мезорівень) становить собою державу в єдності її законодавчої, виконавчої, судової, фінансової, регламентарної, установчої та іншої влади. На нижчому рівні (мікрорівні) держава подана через систему поділу влади (законодавча, виконавча, судова, регламентарна влада тощо).

Саме така система закріплюється й Конституцією України. Так, згідно з ч. I ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, тобто саме він носій і формальний суб'єкт верховної влади в Україні. Крім того, зазначена стаття передбачає, що народ здійснює свою владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, безпосереднє народовладдя (вибори, референдум), держава та місцеве самоврядування є мезорівнем здійснення влади народом. Відповідно ж до ч. I ст. 6 державна влада в Україні здійснюється «на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Однак, оскільки законодавча влада не охоплює повністю державну владу, виконавча влада повністю не охоплює державну владу і судова влада також повністю не охоплює всю державну владу, ці гілки влади є частинами єдиної державної влади і знаходяться на синергетичному мікрорівні народної влади.

Аналізуючи ж місце Президента України, ми розуміємо, що він як глава держави (що передбачає єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади) перебуває на синергетичному мезорівні державної влади (влади держави), представляючи державу перед народом.

Виходячи з наведеного, ми можемо дійти висновку, що глава держави, який *уособлює єдність законодавчої, виконавчої і судової влади*, стоїть над поділом влади і не може належати до жодної з гілок державної влади.

Існує чотири підходи до з'ясування ролі глави держави відносно поділу влади. Перший підхід свідчить: глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, немовби поглинає їх. Такий підхід умовно можна визначити як *доцентровий*.

Своєю чергою, доцентровий підхід є неоднаковим у різних країнах. Так, у Ватикані ч. 1 ст. 1 Основного Закону передбачає, що «Верховний Понтифік, суверен Держави Міста Ватикан, має всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади».

Аналогічною є ситуація і в Саудівській Аравії, де король є уособленням єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Водночас у Кувейті законодавча влада належить еміру (главі держави) та Національним зборам (вищому органу національного представництва) (ст. 51 Конституції), а виконавча – еміру, Кабінету (уряду) і міністрам (ст. 52 Конституції).

Практично аналогічною є ситуація в Бельгії, де король, хоча і є носієм виконавчої влади (ст. 37 Конституції), але федеральна законодавча влада належить як королю, так і федеральним палатам – Сенату і Палаті представників (ст. 36 Конституції).

Отже, якщо глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює всі їхні повноваження, ми маємо справу з *абсолютно-доцентровою* моделлю глави держави (Ватикан, Саудівська Аравія). Якщо глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом), ми маємо справу з *відносно-доцентровою* моделлю глави держави (Кувейт, Бельгія).

Інший підхід передбачає, що глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища влада належить іншим органам (законо-

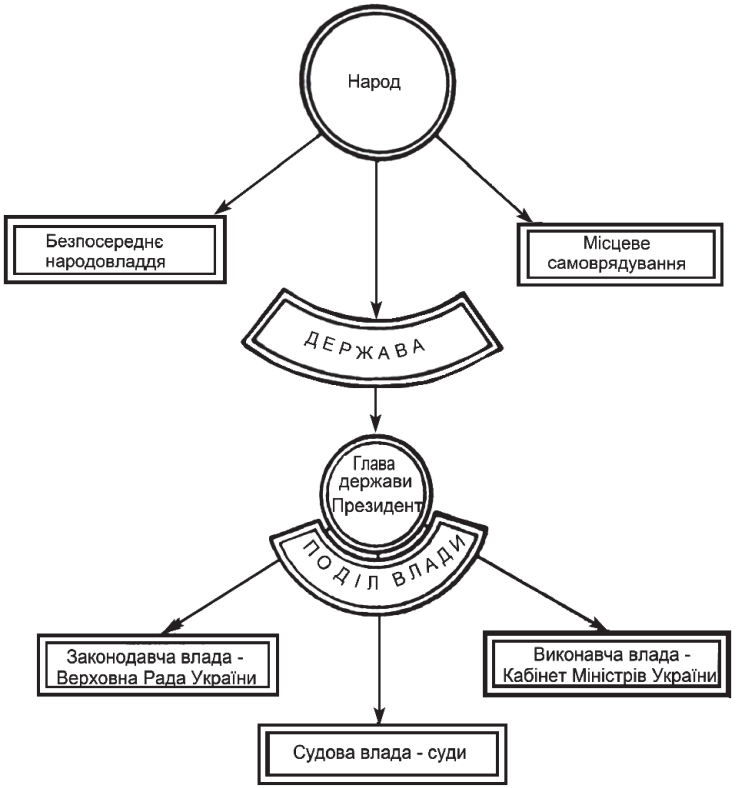

Рис. 5.16. Структура системи влади в Україні

давча – парламенту, виконавча – уряду тощо). Цей підхід можна визначити як *відцентровий*.

Він також не є однотипним. Зокрема, можна припустити таку модель, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. При цьому глава держави жодним чином не бере участі в здійсненні повноважень цих гілок влади. Наприклад, вважається, що в Японії, згідно з Конституцією, саме імператор є главою держави, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Утім припускати, що імператор не бере участі в реалізації законодавчої та

виконавчої влади не можна. Зокрема, згідно з ч. I ст. 6 Конституції імператор призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту, а відповідно до ст. 7 він же за порадою та за згодою Кабінету скликає парламент, розпускає Палату представників та промульгує (підписує) законодавчі акти. Аналогічною є ситуація в Швеції, де главою держави є король чи королева (ч. I § 5 глави 1 Форми правління), закони видає Риксдаг (§ 4 глави 1), а уряд управляє державою (§ 6 глави 1), тобто законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Водночас згідно з § 1 глави 5 Форми правління уряд у разі необхідності засідає під головуванням глави держави.

Отже, глава держави у будь-якому разі має можливість реалізувати окремі повноваження у сфері виконавчої влади, а іноді й законодавчої. Саме тому відцентровий підхід завжди існує у вигляді *відносно-відцентрової* моделі, за якою глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що, утім, не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади.

Зокрема, саме відносно-відцентрова модель діє сьогодні в Україні. Згідно зі ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Вищим же органом виконавчої влади, відповідно до ч. I ст. 113 Конституції

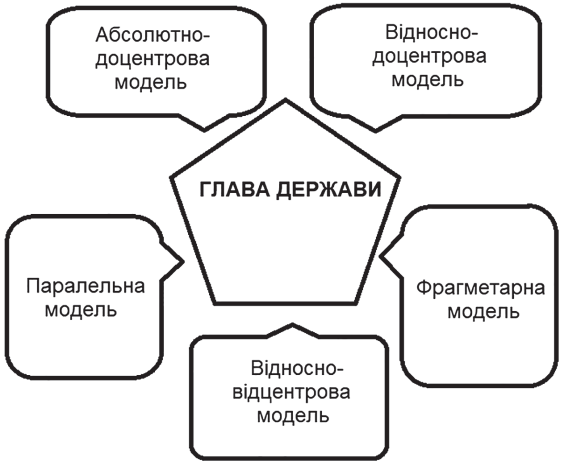

Рис. 5.17. Моделі глави держави відносно поділу влади

України є Кабінет Міністрів України. Проте Президент України, який є главою держави (ч. І ст. 102 Конституції) і формально не належить до жодної з гілок влади, має можливість реалізувати повноваження як законодавчої влади (підписує закони (п. 29 ст. 106 Конституції)), так і виконавчої влади (зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України (п. 15 ст. 106 Конституції).

Щодо такої можливості, коли вища влада і всі повноваження у сфері законодавства належать парламенту, а вища виконавча влада та всі повноваження у сфері організації виконання законів належать уряду, суди ж також є абсолютно самостійними у сфері судоустрою та правосуддя, а глава держави виконує суто представницькі функції, жодним чином не впливаючи на законодавчу, виконавчу і судову владу (*абсолютно-відцентрова модель*), то такий варіант є практично недоречним, адже при цьому нівелюється сама необхідність інституту глави держави.

Третій підхід передбачає, що глава держави уособлює виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу (зазвичай – парламенту). Цей підхід можна умовно визначити як *паралельний* (паралельно існують виконавча влада на чолі із главою держави і законодавча влада). Така модель характерна для США, де законодавча влада належить Конгресу (розділ 1 ст. І Конституції США), а виконавча – президенту США (ч. 1.1. розділу 1 ст. ІІ Конституції). Серед монархій паралельна модель існує, зокрема, у Катарі, де законодавча влада здійснюється Радою шури (ст. 61 Конституції), а виконавча – еміром (ст. 62), який, до того ж є главою держави (ст. 64 Конституції). На пострадянському просторі паралельна модель діє в Грузії: законодавча влада зосереджується в парламенті (ст. 48 Конституції), а главою виконавчої влади є глава держави, тобто президент Грузії (ч. 1 ст. 69).

І, нарешті, четвертий підхід передбачає взагалі єдину систему органів державної влади, і глава держави є складовою частиною цієї системи. Такий підхід можна визначити як *фрагментарний*. Зокрема, саме цей підхід був характерним, зокрема, для СРСР, де існувала єдина система органів державної влади – рад народних депутатів. При цьому колегіальний глава держави в СРСР – Президія Верховної Ради СРСР – формувався як складова частина Верховної Ради СРСР, тобто як певний фрагмент єдиної системи органів державної влади.

На сьогодні фрагментарний підхід, який втілюється у фрагментарній моделі глави держави, існує в деяких соціалістичних країнах, що заперечує поділ влади. Зокрема, у КНР державна влада належить народу (ч. I ст. 2 Конституції), який здійснює її через Всекитайські збори народних представників (ВЗНП) та місцеві збори народних представників різних рівнів (ч. II ст. 2 Конституції), тобто в КНР існує єдина система органів державної влади. Щодо глави держави, то, на нашу думку, його повноваження здійснюють два органи – Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників та Голова КНР. Щодо першого, то він згідно зі ст. 57 Конституції КНР є постійно діючим органом ВЗНП, а тому є фрагментом у єдиній системі органів державної влади, а отже, фрагментарною моделлю глави держави. Проте Голова КНР також є такою моделлю, адже не посідає якогось окремого місця в зазначеній системі та обирається ВЗНП (ч. I ст. 79 Конституції).

Історія становлення і розвитку інституту глави держави

Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя, історія розвитку якого пройшла три етапи.

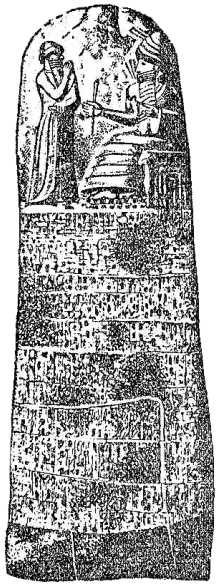

Рис. 5.18. Стеля законів царя Хаммурапі

На першому етапі всі закони, які так чи інакше акцентували свою увагу на статусі правителя держави (Хаммурапі, Ману, «варварські правди»), мали архаїчний характер, а тому той період можна назвати *архаїчно-законодавчим*. Такий термін пояснюється, перш за все, *наявністю самих законів,* де в той чи інший спосіб фіксувалися права, прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (Східна деспотія чи римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які

Рис. 5.19. Іоанн Безземельний (принц Джон англійських легенд)

дії, то в умовах обмеженості (насамперед, традиціями) влади монарха такі прерогативи законами фіксувалися. На нашу думку, такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатен захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верства, а й представники родової знаті. Архаїчність же таких законів полягала в тому, що вони *не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права*.

Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. Цей період потрібно назвати *договірним*, а його відлік розпочинати з 1215 р., коли в Англії була укладена Велика хартія вольностей. Цей акт можна цілком визнати як своєрідний конституційний договір між королем Іоанном Безземельним та його баронами.

Третім же етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 р., коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США.

Отже, інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи – архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний.

На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження, коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава як організація, що займається управлінням суспільними справами. Саме зазначений розділ категорій «суспільство» і «держава» зумовив виникнення словосполучення «глава держави», яке позначає особу, яка очолює систему управління

Рис. 5.20. Перший у світі глава держави – король Франції Людовик XVIII Бурбон

суспільними справами. Проте словосполучення «глава держави» тривалий час не отримувало свого юридичного закріплення, і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалось. Після ж занепаду I Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичним закріпленням інституту глави держави, яке було здійснене у 1814 р.

Приклад 5.11

З історії становлення інституту глави держави у Франції

Сам же процес конституційної легалізації вказаного інституту розпочався 4 квітня 1814 р., коли Сенат Франції розробив проект нової конституції країни. Ця конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, який матиме титул короля.

Ідея такого «запрошення» викликала обурення короля Людовика XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому «Божою милістю». Це й було оприлюднено на засіданні законодавчих зборів 4 червня 1814 р. як у промові канцлера Шарля-Анрі Дамбре (король зобов'язаний владою Богові та своїм предкам), так і у вступі до знаменитої конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля (король повертається у свої володіння з дозволу «благого Провидіння», а ніяк не з дозволу народу). Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 4 червня 1814 р. король Людовик XVIII добровільно своїм указом видав конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що «освітила» падіння феодалізму і встановлення свободи совісті. Саме ст. 14 зазначеної Хартії закріплювала: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами, сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави».

Виходячи з духу й тексту Хартії главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її за участю палат. Лише король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промульгації.

Щодо виконавчої влади, то вона не лише повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступають насамперед як слуги короля, які самостійної влади не мають. Унаслідок же того що урядові акти є насамперед актами монарха, вони не потребують контрасигнування.

Щодо судової влади, то вона згідно з Хартією виходить від короля, відправляється його іменем суддями, яких призначає сам глава держави.

Отже, Людовик XVIII, оголосивши себе «верховним главою держави», залишився «самодержавним та необмеженим владикою», який одарувавши Хартією, міг взяти її назад, будучи єдиним носієм суверенної влади.

Джерело: Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – С. 138–139.

Утім, протягом усього XIX ст. сентенція «глава держави» була притаманна виключно монархічним країнам. Навіть у Франції після повалення Бурбонів словосполучення «глава держави» було відкинуто і ніколи не закріплювалося законодавчо в конституціях країни.

Повалення монархії на початку XX ст. практично нічого не змінило. Більшість республік на конституційному рівні визначала своїх президентів як голів (носіїв, верховних носіїв) виконавчої влади, а не як глав держави. Утім поступово ситуація змінювалась. Так, 29 січня 1912 р. Тимчасовий уряд Китайської Республіки, змінюючи програму своєї організації, у статті другій останньої вперше у світі офіційно передбачив, що тимчасовий президент є главою держави[1]. І хоча Тимчасова Конституція Китайської Республіки від 11 березня 1912 р. не закріпила цього положення, проте такий крок свідчив про

1 Синьхайская революция 1911–1913 гг. : сб. документов и материалов / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Наука, Восточная лит., 1968. – С. 146.

Рис. 5.21. Перший у світі республіканський глава держави – Президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль-паша Ататюрк

те, що поступово монархії починають втрачати свою монополію на словосполучення «глава держави».

Уперше ж інститут глави держави щодо президента республіки було запроваджено Основним Законом Туреччини 20 квітня 1924 р. Зокрема, ст. 32 закріпила, що президент республіки є главою держави[1].

Утім вважати, що словосполучення «глава держави» набуло світового значення на той час ще було недоречним, адже залишалися соціалістичні країни, лідери яких хоча й вживали щодо себе термін «глава держави», проте на конституційному рівні цього закріплено не було.

Ситуація докорінно змінилася лише після запровадження інституту глави держави в Конституції СРСР у 1990 р.

Після ліквідації Радянського Союзу словосполучення «глава держави» відносно президента було закріплене в конституціях Білорусі, Естонії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України.

У світі ж сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях Європи (Албанія, Андорра, Болгарія, Ватикан, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Угорщина, Хорватія, Чехія, Швеція), Азії (Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, В'єтнам, Ізраїль, Йорданія, Камбоджа, Катар, Республіка Корея, Кувейт, Лаос, Монголія, Оман, Пакистан, Сінгапур, Таїланд, Туреччина, Шрі-Ланка), Африки (Ангола, Гана, Гвінея-Бісау, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Єгипет, Зімбабве, Камерун, Конго, Лесото, Ліберія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Нігерія, ПАР, Руанда, Свазіленд, Сомалі, Туніс,

1 Конституции буржуазных стран : в 4 т. / [ред. И. В. Ключников]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935–1936. – Т. 3: Государства Азии, Аравийского полуострова и Африки. –1936. – С. 14.

Уганда), Америки (Венесуела, Гаїті, Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго) та Океанії (Вануату, Кірибаті, Фіджі). Досить цікавою є ситуація в колишніх британських домініонах. Так, зокрема, королева Великобританії є главою держави за конституціями таких країн, як Нова Зеландія, Соломонові острови, Папуа Нова Гвінея і Тувалу.

Отже, на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

На підставі наведеного можна сказати, що інститут глави держави у своєму розвитку пройшов три етапи: суто монархічний (1814–1912), монархічно-республіканський (1912–1990) і світовий (з 1990 р.).

Питання для самоконтролю

1. Що таке механізм держави?
2. Які органи належать до органів управління?
3. У чому втілюються «матеріальні придатки» держави?
4. У якому вигляді існують державні збройні формування?
5. Що таке державні підприємства?
6. Що таке державні установи?
7. Що таке правоохоронний орган?
8. Що таке система національної безпеки?
9. Хто вперше ввів поняття «збройні сили»?
10. Що означає «підрозділ збройних сил іншої держави»?
11. Що таке «військове формування»?
12. Що таке збройні сили?
13. Які зовнішні функції притаманні збройним силам?
14. Які внутрішні функції притаманні збройним силам?
15. Які можна виділити типи збройних сил?
16. Що таке апарат держави?
17. Що таке державний орган?
18. Хто визнається державним службовцем?
19. Що розуміється під посадою?
20. Що таке компетенція?
21. Які органи держави розрізняють за способом виникнення?
22. Які органи держави розрізняють за обсягом владних повноважень?
23. Які органи держави розрізняють за широтою компетенції?
24. Які органи держави розрізняють за способом формування?

25. Які органи держави розрізняють за порядком прийняття рішення?
26. Які органи держави розрізняють за принципом поділу влади?
27. Що таке первинні органи держави?
28. Що таке похідні органи держави?
29. Що таке вищі органи держави?
30. Що таке центральні органи держави?
31. Що таке місцеві органи держави?
32. Що таке міжтериторіальні органи держави?
33. Що таке органи держави загальної компетенції?
34. Що таке органи держави спеціальної компетенції?
35. Що таке принцип поділу влади?
36. Що таке представницькі органи?
37. Що таке парламент?
38. Що передбачає законотворча функція парламенту?
39. Що таке контрольна функція парламенту?
40. Що передбачає установча функція парламенту?
41. Що таке органи державного управління?
42. Що розуміється під державним управлінням?
43. Що таке уряд?
44. Що таке органи судової влади?
45. Що розуміється під правосуддям?
46. Що таке національний лідер?
47. Нащадком якої категорії є національний лідер?
48. Назвіть теоретичні конструкти національного лідера?
49. Що передбачає теоретичний конструкт монарха?
50. Що характерне для теоретичного конструкта республікратора?
51. Що таке глава держави?
52. Що означає «відносна самостійність» у правотворчій сфері?
53. Що означає «повна самостійність» у правотворчій сфері?
54. Що означає «часткова самостійність» у правотворчій сфері?
55. Які види глави держави розрізняють за кількісним складом?
56. Які виділяються види колективного глави держави?
57. Якою може бути діархія?
58. Що таке функціональна діархія?
59. Що таке територіальна діархія?
60. Що таке особиста діархія?
61. Що таке вертикальна діархія?

62. Які види глави держави виділяються за способом формування?
63. Які види глави держави виділяються за формою правління?
64. Що таке доцентровий підхід до глави держави?
65. Які існують види доцентрового підходу до глави держави?
66. Що таке абсолютно-доцентрова модель глави держави?
67. Що таке відносно-доцентрова модель глави держави?
68. Що таке відцентровий підхід до глави держави?
69. Що таке відносно-відцентрова модель глави держави?
70. Що таке абсолютно-відцентрова модель глави держави?
71. Чому не може існувати абсолютно-відцентрова модель глави держави?
72. Що таке паралельний підхід до глави держави?
73. Що таке фрагментарний підхід до глави держави?
74. Які етапи пройшов у своєму розвитку інститут державного правителя?
75. Чим визначається «архаїчно-законодавчий етап».
76. Коли було юридично закріплено інститут глави держави?
77. Президент якої країни вперше у світі на конституційному рівні став главою держави?
78. Які етапи пройшов у своєму розвитку інститут глави держави?

РОЗДІЛ 6

Механізм функціонування держави

- Бюрократія як державна технологія
- Антибюрократичні державні технології
- Державне проектування

6.1. Бюрократія як державна технологія

Державні технології як втілення механізму функціонування держави

Механізм функціонування держави – це сукупність усіх внутрішніх чинників, інститутів і засобів, що забезпечують дію складових частин держави та їх взаємозалежність.

Втіленням механізму функціонування держави, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок між державними організаціями, є державні технології.

Категорія «технологія» походить від поєднання двох грецьких слів «techne», яке позначає «мистецтво», майстерність» або «вміння», та «logos», тобто «наука». Інакше кажучи, технологія – це «сукупність методів обробки, виготовлення, зміни стану (властивостей, форми) первинної сировини в процесі відтворення остаточної продукції»[1].

Здебільшого категорія «технології» є характерною для технічних дисциплін: кібернетики, інформатики, робототехніки та ін.

Проте вже у 1967 р. видатний польський письменник та філософ С. Лем висунув ідею існування так званих соціальних технологій, під якими він розумів «обумовлені станом знань та суспільною

1 Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех. Большое в малом [Электронный ресурс] / Мария Рыбалкина ; Nanotechnology News Network. – Режим доступа : http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png.

ефективністю способи досягнення цілей, що встановлюються суспільством»[1].

Адаптуючи категорію «соціальних технологій» до держави, ми можемо висунути саму ідею державних технологій.

Державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

Рис. 6.1. Станіслав Лем

До державних технологій належать бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація тощо.

Фактично ж усю сукупність державних технологій можна об'єднати в три групи: бюрократія (на сьогодні є найбільш поширеною з державних технологій), антибюрократичні державні технології (диктатура, адхократія, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія, розумна організація та ін.) і державне проектування, яке може існувати як в умовах бюрократії, так і в умовах технологій, що їй протистоять.

Бюрократія і бюрократизм у механізмі держави

Найвідомішими із зазначених державних технологій є бюрократія і диктатура.

Бюрократія **–** це державна технологія, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

1 Лем С. Сумма технологии / С. Лем ; [пер. с польск. ; под ред. С. Переслегина и Н. Ютанова]. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – С. 22. – (Philosophy).

Рис. 6.2. Основоположник концепта «бюрократія» Вінсент де Гурне

Категорія «бюрократія» є поєднанням фр. слова *bureau* – контора, канцелярія та грец. терміна *kratos* – влада. Фактично «бюрократія» означає владу контори, владу канцелярії. Проте з погляду менеджменту специфікою бюрократії є спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила і стандарти, показники оцінки роботи, принципи найму, засновані на компетенції працівника.

Бюрократія становить собою складне соціально-політичне явище, яке виникає та розвивається під впливом взаємодії суспільства та держави, що постійно змінюється, а також прошарок управлінців, покликаних впроваджувати в життя владні рішення політичного керівництва. При цьому бюрократія виконує як основні функції адміністративного управління, так і додаткові *функції*, зокрема, дорадчу, консультативну, інформаційну, аналітичну та розпорядчу. В умовах бюрократії всі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється на гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, у гаранта стабільності в суспільстві. Можна стверджувати, що бюрократія є найбільш ефективною державною технологією у сфері забезпечення стабільності. Інакше кажучи, бюрократія найкраще стабілізує ситуацію в державі, і жодна з інших технологій (у тому числі й диктатура) не здатна стабілізувати ситуацію в країні так, як це може зробити бюрократія. Річ у тім, що бюрократія може перешкоджати будь-яким змінам, зокрема тим, що не зачіпають її безпосередні інтереси, але здатні викликати ланцюгову реакцію, результатом якої може стати конструювання нових каналів і механізмів розподілу ресурсів. Тим самим, замикаючись на своїх інтересах, бюрократія підтримує стабільність у суспільстві, адже неспроможна повною мірою реалізувати творчий потенціал. Саме цей елемент тягне за собою мож-

ливість появи бюрократизму, коли «бюрократія перебуває в стані війни з дійсністю через неможливість адекватно сприйняти її»[1].

На відміну від бюрократії, бюрократизм – хвороба суспільства, «темний бік» бюрократії, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, *владу апарату, відірваного від народу.*

Приклад 6.1

Роль бюрократизму в долі екранопланів

Саме з бюрократизмом пов'язані ті проблеми, через які слово «бюрократ» набуло негативного змісту.

Будучи технологією стабільності, бюрократія є абсолютно неспроможною до організацію будь-якого розвитку, до будь-яких змін. Як зазначається, «одвічне прагнення бюрократії до стагнації, войовничий конформізм, продажність і одночасно високий рівень організованості роблять достатньо проблематичною боротьбу за обмеження її впливу на хід життєво важливих для суспільства процесів оновлення».

Як приклад можна згадати долю екранопланів, які за стандартами НАТО визначалися як «винищувачі авіаносців». Дійсно, екраноплани, озброєні керованими ракетами «Москіт», могли потопити від малотонажного судна до величезного авіаносця. При цьому виявити екраноплан «Лунь» за допомогою радіолокаційних засобів, які існували на той час, не уявлялося можливим. Екраноплан рухався з величезною швидкістю на малій висоті, безпосередньо над водною поверхнею.

Цей вид транспорту є поряд з авіацією і флотом третім видом транспорту. Спочатку його хотіли використати як військовий транспорт. Зокрема, спостерігаючи за випробуванням першого радянського екраноплана Р. Алексєєва «Каспійський монстр», США визначили: «Гігантська радянська експериментальна крилата машина, що використовує вплив близькості землі, з розмахом крил 40 м, довжиною 90 м, проходить випробування в Каспійському морі. Вони розпочалися в 1965 році. Апарат, для якого оптимальна висота руху від 4 до 14 м над поверхнею, має потенційну швидкість 560 км/год. Мабуть, апарат зможе працювати в арктичних умовах». Проте вже у 1992 р. екраноплани вирішили перепрофілювати під мирні цілі. Принаймні, найбільший потенціал вони матимуть при ліквідації надзвичайних ситуацій на морі.

---

1 Макаренко В. П. Бюрократия и государство (Ленинский анализ бюрократии царской России) : [монография] / Виктор Павлович Макаренко ; [отв. ред. Ю. Р. Тищенко]. – Ростов н/Д. : Издательство Ростовского университета, 1987. – С. 101.

Зокрема, передбачається, що рятувальні операції екраноплан зможе вести навіть при ураганному вітрі 40 м/с і при хвилі 5 м.

Проте державна програма розвитку екранопланів так досі й не реалізована, хоча в рамках бізнес-проектів екраноплани будуються.

На нашу думку, така державна позиція, перш за все, зумовлена неготовністю бюрократії визначити, є екраноплан кораблем чи літаком. Як цілком слушно зазначав з цього приводу С. Мусський, «…сумна доля вітчизняних екранопланів значною мірою пояснюється саме нестиковкою відомчих інтересів. Екраноплани, з одного боку, начебто кораблі, але такі, що літають. А тому – чужорідне дитя для ВПС. А для ВМФ вони залишаються повітряними суднами. Ось так диво-кораблі опинилися поза сферою інтересів і тих, і інших». Не менш вразливо зазначав про це В. Ільїн: «Екраноплани прийняли до складу військово-морського флоту, де для них було створено режим максимального сприяння. Але потім комусь із керівництва спала думка про передачу «летючих пароплавів» морській авіації. Пілотам «монстри» не сподобалися – і швидкість не та, і, взагалі, забагато метушні, недаремно ж сказано «Народжений повзати – злетіти не зможе». І, як то кажуть, якщо немає задоволення, то немає й достатку. База, де розташовувались екраноплани, стала занепадати, постачання, у тому числі й матеріально-технічне, різко погіршилось, кількість польотів скорочено до мінімуму, адже не було керосину. Персонал, а це півтори сотні фахівців, був змушений байдикувати, втрачати кваліфікацію та навички управління».

Проте проблема, на нашу думку, є набагато складнішою, або, як зазначав Л. фон Мізес, бюрократизм – це «лише наслідок і симптом явищ та змін, що мають набагато більш глибоке підґрунтя». Річ у тім, що бюрократія, як уже зазначалося вище, абсолютно не пристосована до будь-яких новацій і змін. Бюрократичне питання екранопланів – це питання навіть не про відомчі інтереси, а питання про вид транспорту: більшість чиновників не мають нічого проти екранопланів. Вони лише хочуть чітко встановити: що таке екраноплан – корабель чи літак? Після відповіді на це запитання, бюрократія дійсно внесе екраноплани до транспортних засобів і перешкоди на шляху їхнього розвитку можуть зникнути.

Водночас бюрократія неспроможна припустити той факт, що екраноплан – це не корабель і це не літак, це – принципово новий вид транспорту. Це – корабель, що літає, та літак, що плаває.

Саме в такому питанні виявляється головний недолік бюрократії – неможливість в нових умовах спиратися на «заздалегідь регламентовані процедури». І в цих умовах бюрократія трансформується в бюрократизм.

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 11–13.

Рис. 6.3. Екраноплан

Якщо чітку бюрократію можна вітати, то з бюрократизмом потрібно боротися.

На сьогодні можна визначити два основні методи боротьби з бюрократизмом – *косметичний* (наприклад, критика) та *радикальний* (зміна бюрократії на якусь іншу державну технологію – диктатуру, адхократію тощо).

6.2. Антибюрократичні державні технології

Архаїчні державні технології, що мають антибюрократичний характер

Диктатура (лат. *dicto* – диктую, наказую) – необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Приклад 6.2

З історії диктатури

Історія диктатури починається ще з часів стародавнього Риму, де диктатором визнавалася посадова особа, яка тимчасово (на 6 місяців) зосереджувала у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. Диктатор призначався за згодою сенату в умовах найвищої небезпеки для держави як внутрішнього (заколот), так і зовнішнього (війна) характеру. Як тільки-но мета диктатури була досягнута, диктатор складав з себе повноваження і держава поверталася до звичайного режиму. Така диктатура аж до 202 р. до н. е. себе активно проявляла. Проте у 82 р. до н. е. Люцій Корнелій Сулла отримав статус диктатора «на невизначений час з необмеженими повноваженнями». У 79 р. до н. е. він чомусь склав з себе диктаторські повноваження і від'їхав до свого маєтку, де до самої смерті (це сталося через рік) писав мемуари і вудив рибу.

У 45 р. до н. е. статус «довічного» диктатора отримав Гай Юлій Цезар. Проте на відміну від Сулли влада Цезаря була повалена силоміць: у 44 р. до н. е. він був зарізаний на засіданні Сенату 23 ударами кинджалів. І хоча на відміну

від Сулли, який відзначився т. зв. «проскрипційними списками», Цезар не був помічений у масових репресіях проти римських громадян, проте він досить широко використовував свої диктаторські повноваження. Зокрема, саме він запровадив знаменитий юліанський календар, яким ми користуємося й зараз (мається на увазі, наприклад, Новий рік (відраховується за офіційним григоріанським календарем) і т. зв. старий новий рік, який опирається саме на юліанський календар).

Зазвичай надзвичайні ситуації потребували надзвичайних заходів. Саме тому в Римі досить широко використовували методи насильства.

Сьогодні ж з «легкої» руки сучасних засобів масової інформації диктатура ототожнюється з державним свавіллям і авторитарним (іноді – тоталітарним) режимом. Проте, на наше переконання, це не зовсім відповідає дійсності.

Справді, в умовах диктатури можливість державного свавілля зростає аж занадто. Диктатура досить широко використовується авторитарними і тоталітарними режимами задля досягнення своїх цілей. Проте у тому самому Римі диктатура до правління Люція Корнелія Сулли встановлювалась на шість місяців. Під час свого президентства Франклін Делано Рузвельт досить ефективно використовував диктатуру для захисту «американського способу життя». Саме він, розпочинаючи боротьбу з Великою депресією, 5 березня 1933 р. своїм першим президентським актом тимчасово закрив усі без винятку банки країни. Під час президентських перегонів 1936 р. ФБР прослуховувала штаб-квартиру Республіканської партії, а в 1940 р. під приводом боротьби з пронацистськими агентами воно отримало колосальні повноваження у сфері прослуховування телефонних переговорів.

Не менш відомим є той факт, що під час Другої світової війни за особистим розпорядженням У. Черчіля були заарештовані практично всі (називають цифру 700 осіб) діячі та агітатори Британського союзу фашистів (БСФ). Керівник цієї організації – О. Мослі без будь-якого суду був ув'язнений і за гратами з дружиною просидів аж до із1942 р. (до речі, його звільнення «за станом здоров'я» викликало обурення в усій країні).

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 42–44.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, які посідають провідне становище виключно за правом походження.

Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Зокрема, в умовах феодального суспільства феодал здебільшого судив своїх кріпаків на власний розсуд, а тому, дійсно, бюрократизму в тих умовах бути не могло.

Модернові державні технології, що мають антибюрократичний характер

Адхократія (лат. *ad hoc* – «для цього», «застосовуючи до цього», спеціально для цього випадку, для певного випадку) – структура холдінгового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у зовнішньому щодо організації середовищі.

Прикладом вдалого використання адхократичної технології можна вважати радянський ядерний проект.

Як відомо, для отримання атомної зброї 20 серпня 1945 р. Державний Комітет Оборони на чолі із Й. Сталіним заснував Спеціальний Комітет у складі: Л. Берія (голова), Г. Маленков, М. Вознесенський, Б. Ванников, А. Завенягін, І. Курчатов, П. Капиця, В. Махнеєв та М. Первухін. На комітет було покладено «керівництво усіма роботами з використання внутрішньоатомної енергії урану»[1]. Більш конкретною метою було створення атомної бомби з потужністю вибуху, що був би еквівалентним вибуху десятків тисяч тонн тротилу. Для того щоб у найкоротші строки досягти цього, було необхідно залучити велику кількість спеціалістів, фінансів та розвідувальних даних. Щодо першого, то загальновідомим є той факт, що якщо потрібно було формувати команду для створення атомної бомби, керівнику проекту Ігорю Курчатову наказали дати список усіх потрібних йому спеціалістів. Потім Лаврентій Берія витягнув усіх цих людей з різних інститутів, армії, а декого – із самого ГУЛАГу. Потім кожен залучений Курчатовим до проекту вчений написав свій список – хто потрібен йому. І цих людей також знайшли та залучити до проекту. СРСР щедро фінансував створення атомної бомби. Щодо розвідки, то загальновідомим є той факт, що радянські органи державної безпеки тягли атомні секрети практично з усього цивілізованого світу (США, Велика Британія, Німеччина, Японія). Результат – у 1949 році в

1 Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М. : Современник, 1994. – С. 261. – (Осмысление века: дети об отцах).

Радянському Союзі була випробувана атомна бомба (практично через чотири роки після вибухів у Хіросімі та Нагасакі).

Приклад 6.3

Організаційно-кадрове забезпечення прориву в галузі нанотехнологій в Росії та США в контексті адхократії

Сьогодні головним у сфері нанотенхнологій став неакадемічний Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова. Але ж нанотех – це не лише ядерна фізика. Не менше право називатися нанотехнологами мають і ті, хто працює з речовиною на атомному рівні: генні інженери та біотехнологи. Або дослідники в галузі мікроелектроніки, які вміють розташовувати один мільйон елементів мікросхеми на одному кристалі. У наноелектроніці мова піде вже про сотні мільйонів елементів на один кристал. Однак тут знадобляться ті, хто мав справу з мільйоном. Із фахівцями в галузі штучного інтелекту. Але наноелектроніку вже можна зрівняти за складністю з головним мозком людини – а тому тут стають потрібними і спеціалісти з центральної нервової системи. А ще й ті, хто займається технологіями дрібнодисперсних порошків – де ті чи інші речовини дробляться до розмірів наночастинок та набувають нових властивостей. Але чомусь ці дослідники залишилися обік російського нанотех-проекту. Вирішивши таке питання, ми можемо залучити до проекту фундаментальну науку і створити те, без чого є неможливим серйозний проект – математичні моделі.

Отже, крім усіх названих дослідників, необхідно залучати до справи і математиків, і дослідників поведінки складних, «непередбачуваних» систем з багатьох хаотичних елементів. Тому проблема розвитку нанотеху має яскраво виражений міждисциплінарний характер…

Давайте подивимося, як нанотехногії розвивають у нашого головного супротивника – Сполучених Штатах. З чого вони розпочали?

Вони зрозуміли, що до мети можна йти не лише від найпростіших структур, від рівня атомів до створення складних об'єктів, але можна рухатися інакше: спочатку розібратися з організацією складних систем. Зрозуміти, що ж ми хочемо сконструювати і на яких принципах – і потім для цього шукати адекватний будівельний матеріал на нанорівні. У США комплекс досліджень, пов'язаних з таким підходом, називається «NanoBioInfoCognito». Тобто американці від самого початку зрозуміли, що нанотех міцно пов'язаний з генно-інженерними (біологічними), інформаційними та когнітивними технологіями (технологіями пізнання). На цьому перетині народжуються нові напрями в прикладній математиці, які дають принципово нові можливості. Зазвичай їх називають біообчислювалями чи нейронаукою…

У 2000 році американці випустили «білу книгу» з нанотехнологій, де чесно визнали: перших наслідків роботи можна чекати мінімум через десятиліття.

Зате вони скрупульозно зібрали інформацію про те, що в країні вже зроблене у сфері нанотеху, які вчені (з указівкою їхніх координат) працюють за заданою тематикою і яких успіхів вони досягли. Тобто було сформоване експертне співтовариство.

Джерело: Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. – М. : ФОЛИО, 2008. – С. 252, 254–255.

Електронне урядування – це використання в органах державного управління сучасних інформаційно-комунікаційних та технологій.

Від електронного урядування слід відрізняти ***електронний уряд*** – систему взаємодії органів державної влади з населенням, яка заснована на широкому вжитку сучасних інформаційних технологій, зокрема мережі Інтернет, для підвищення доступності та якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також зниження адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаної з їх здобуттям (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються, тощо).

Приклад 6.4

Виникнення електронного уряду

...на появу «електронного уряду» вплинули дві події.

Перша подія була пов'язана із появою в 1948 р. книги відомого американського мислителя Н. Віннера «Кібернетика». У ній автор визначив кібернетику як «теорію управління і зв'язку в машинах та живих організмах». Утім, спроба Н. Віннера розглянути функціонування людського суспільства в його економічному аспекті, наштовхнулася на активну протидію радянської марксистської філософії і обернулася на переслідування кібернетики як «реакційної лженауки, що виникла в США після другої світової війни», яка «заперечує якісну своєрідність закономірностей різних форм існування і розвитку матерії, зводячи їх до механічних закономірностей», а тому «є, таким чином, не лише ідеологічною зброєю імперіалістичної реакції, але й засобом здійснення її агресивних військових задумів».

Через це книгу на певний час було заборонено. І лише діяльність наукового референта Академії артилерійських наук А. Кітова, який ознайомився з книгою під час перебування в закритому архіві одного з конструкторських бюро, врешті-решт, сприяла «реабілітації» кібернетики, а самі ідеї «Кібернетики» Н. Віннера про можливість застосування електронно-обчислювальних машин у державному управлінні набули загальносвітової популярності.

У подальшому ці ідеї набули втілення в статті Е. Корніша «Кібермайбутнє». Тоффлер Е. в «Третій хвилі» про роль комп'ютерів у прийнятті рішень, писав:

«Маючи можливість запам'ятовувати, пов'язувати між собою велику кількість казуальних сил, комп'ютер може нам допомогти вирішити такі проблеми на більш глибокому, ніж сьогодні, рівні. Він допоможе «просіяти» велику кількість даних, щоб знайти ледь помітні зразки, допоможе зібрати розрізнені «крупинки інформації» в більше за розміром і значенням ціле. Одержавши декілька припущень чи певну модель, комп'ютер зможе визначити наслідки альтернативних рішень і зробити це більш методично і повніше, ніж це здатна зробити будь-яка людина. Він навіть зможе запропонувати уявні рішення певних проблем або досі не зазначені взаємозв'язки між людьми та ресурсами».

Другою подією став запуск Радянським Союзом у 1957 р. штучного супутника Землі.

У відповідь на це президент США Д. Ейзенхауер поставив перед міністерством оборони завдання в найкоротші терміни розробити пропозиції щодо завоювання і збереження лідерства в космічній сфері, а більш широко – в усіх високотехнологічних сферах.

У результаті гострих дебатів усередині міністерства оборони 7 лютого 1958 р. була видана директива МО США № 000.15, що надає Управлінню перспективних досліджень (Advanced Research Projects Agency, ARPA) повноваження у сфері організації та проведення робіт у сфері високих технологій і, в першу чергу, у ракетно-космічній сфері. Конгрес США схвалив створення ARPA 12 лютого 1958 р. (Public Law 85-325, February 12, 1958). Відповідно до цього закону, повноваження в сфері здійснення новітніх досліджень і розробок делегувалися міністерству оборони терміном на один рік.

У 1959 р. космічні проекти ARPA також були передані у відання Національного аерокосмічного агентства США (National Aeronautics and Space Administration, або НАСА), і ARPA сконцентрувалося на технологіях, пов'язаних з балістичними ракетами. У 1960-ті рр. ARPA було основним ініціатором розробок у цій сфері, доки зі створенням в 1968 р. Агентства з протиракетної оборони сухопутних військ США (Army Ballistic Missile Defense Agency) ці функції не перейшли до новоствореної структури, а ARPA розпочало розроблення технології літаків-невидимок (stealthy aircrafts).

23 березня 1972 р. Директивою міністерства оборони був змінений статус Управління: воно стало структурним підрозділом міністерства оборони. Відповідно, змінилася і назва: Управління перспективних досліджень і розробок стало Управлінням перспективних досліджень і розробок міністерства оборони (DARPA).

Зворотне перейменування, з DARPA в ARPA, сталося 22 лютого 1993 р. Це було пов'язано з новою стратегією, яка проводилася президентом США Б. Клінтоном, – «Технології для економічного зростання США – новий напрямок формування економічної могутності». Відповідно до даної стратегії, військово-політичне керівництво США в той період вважало, що з розпадом

СРСР ризик прямого військового конфлікту знизився і для США доцільно проводити лінію на зменшення прямого військового протистояння, але вже 10 лютого 1996 р. був прийнятий новий закон (Public Law 104-106, under Title IX of Fiscal YEAR 1996 Defense Authorization Act), за яким ARPA знову стало DARPA. Це означало посилення оборонної спрямованості досліджень, проведених Управлінням.

Саме за активної участі ARPA була створена одна з перших у світі мереж передачі даних – Арпанет (ARPANET – Advanced Research Projects Agency Network).

Джерело: Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – С. 69–71.

На сьогодні найбільш відомими є три приклади формування електронного уряду:

1. ЗДАС (загальнодержавна автоматизована система) в СРСР. Автор – член-кореспондент Академії наук Української РСР В. Глушков. Спроба виявилася невдалою через спротив радянського партійно-державного чиновництва.
2. Кіберсін (кібернетична синергія) в Чилі. Автор – британський мислитель та винахідник Стаффорд Бір. Спроба зазнала невдачі через військовий переворот генерала А. Піночета.
3. Арпанет в США. Автор – керівник відділу управління технологіями обробки інформації Управління перспективних досліджень

Рис. 6.4. Віктор Глушков

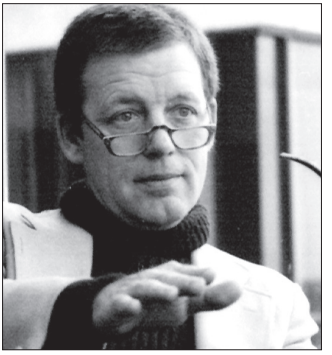

Рис. 6.5. Роберт Тейлор

Рис. 6.6. Ситуативна кімната «Кіберсіну»

і розробок при міністерстві оборони США Роберт Тейлор. Єдина вдала спроба. Долучення до мережі Арпанет громадянського суспільства в особі університетів та наукових товариств з усього світу дозволило трансформувати її у всесвітню мережу Інтернет.

Електронне урядування є більш широкою категорією, ніж електронний уряд, адже є формою організації державного управління, за якого за допомогою інформаційно-комунікативних технологій відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування як між собою, так і з суспільством, людиною та громадянином, бізнесом.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності якої є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки «...самовираження та самоствердження її творців».

Приклад 6.5

Ознаки креативної корпорації

По-перше, головною мотивацією праці є самореалізація як творців, так і співробітників та керівників креативної корпорації. Прагнення до самореалізації висуває нові ідеали та цілі, що насамперед виявляється в освоєнні та пошуку принципово нового. Креативні корпорації будуються навколо творчих особистостей. Це гарантує їх стійкість та процвітання. Лідерами такої компанії рухає «дух першопрохідника». Спрямованість на творчість стимулює максимальний розвиток потенціалу співробітників, а бізнес перетворюється на продукт творчості, як для художника – його картина, а для письменника –

його твір. Характерно, що успіх власників креативної корпорації обумовлений не стільки тим, що вони контролюють основну частину капіталу своїх компаній, скільки тим, що вони, як засновники бізнесу, що стає головним проявом їхніх творчих можливостей, уособлює, з погляду суспільства, насамперед створений ними соціально-виробничий організм. Ці люди – жива історія компанії, мають високий авторитет в очах її працівників та партнерів. Прикметно, що велетенські багатства нових підприємців, які вже стали легендами сучасного бізнесу, не зосереджуються на банківських рахунках в офшорних зонах, як у більшості українських «олігархів», а представлені акціями їхніх власних компаній і фактично не існують поза зв'язку з їхніми досягненнями. Більше того, реалізувати пакети акцій, що їм належать, в сучасних умовах практично неможливо, адже це автоматично позначиться на діяльності компанії. Це дозволяє стверджувати, що саме ставлення таких підприємців до бізнесу як до свого *творіння*, що викликає більшу прихильність цілям даної організації, ніж ставлення до неї як до своєї *власності,* є найважливішою відмінною рисою креативної корпорації.

По-друге, власники чи керівники креативної корпорації несуть за неї максимальну відповідальність як за своє улюблене творіння. Їхній авторитет досягається не авторитарними методами, а визнанням їхніх талантів, заслуг та знань. Високе почуття відповідальності забезпечує формування особистої відповідальності у співробітників компанії.

По-третє, спрямованість на творчість та успіх формує в компанії почуття команди і співробітництва, розвиває почуття значущості для компанії кожного окремого співробітника. Останнє призводить до знищення статусних відмінностей та нівелювання самого поняття керівників та підлеглих. На кожному етапі функціонування креативної корпорації керівником стає особистість, що є найбільш авторитетною при вирішенні конкретної проблеми.

По-четверте, створюється творча атмосфера. На зміну керівництву підлеглими приходить керівництво творчими процесами, куди втягуються нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі.

По-п'яте, самоорганізація висококваліфікованих співробітників і вміння розділити відповідальність дозволяє поєднати необхідні в кожному конкретному випадку індивідуалізм та автономність з колективізмом та командною роботою. Усе це зумовлює зростання особистої свободи та розвитку можливостей кожного.

По-шосте, креативна корпорація формує економічну та соціальну кон'юнктуру, вона здатна сама себе організувати та перебудувати.

По-сьоме, здатність до змін, високий творчий потенціал креативних корпорацій забезпечують їх навченість самих себе. Такі компанії сприяють

формуванню нових креативних корпорацій, які у своїй діяльності будуть керуватися подібними принципами. Це пояснюється тим, що ядром персоналу креативної корпорації є працівники, які, як і її засновники, насамперед прагнуть до самореалізації і досить часто розглядають свою діяльність у межах креативної корпорації як крок до початку власного бізнесу. В умовах, коли діяльність стає орієнтованою на процес, а окремі працівники певним чином персоніфікують його окремі елементи, для виділення з компаній самостійних структур вже не існує серйозних перешкод. У результаті креативні корпорації постійно відновлюють самі себе, їх кількість швидко зростає, а нові фірми, що виникають в результаті цього «від брунькування», у своїй діяльності починають керуватися тими самими принципами, що й попередні. При цьому ярка *індивідуальність* засновників та власників креативних корпорацій не є проявом їх *індивідуалізму*, адже головними умовами взаємодії між творчими особистостями стає максимальна лояльність між ними і висока ступінь солідарності, що відновлюються в кожній новій виробничій структурі.

По-восьме, етичні цінності та соціальні цілі входять у базову систему цінностей креативних корпорацій, збільшуючи тим самим своєрідний соціальний капітал.

По-девяте, модульна структура креативної корпорації, що також нагадує мозаїку або мережі, дозволяє створювати творчі групи та структури різної конфігурації. Після ж виконання завдання – створювати нові (це нагадує гру "конструктор").

По-десяте, прагнення до нововведень дозволяє як швидко реагувати на змінені зовнішні умови, так і самим змінювати їх. Креативна корпорація пропонує клієнтам якісно нові продукти та послуги. При цьому вона не приймає форму диверсифікованих структур та конґломератів, а зберігає ту вузьку спеціалізацію, що була передбачена при її створенні. Значною мірою саме під впливом нечуваного комерційного успіху креативних корпорацій основні риси їх внутрішньої організації стали запозичатися й традиційними промисловими підприємствами. Отже, креативні корпорації відіграють важливу роль у розвитку сучасного господарства, адже вони формують не лише нові потреби і визначають нові цілі економіки, а й прискорюють зміну звичних форм господарської організації.

По-одинадцяте, креативна корпорація виникає, як правило, з надр попередніх організаційних структур, які вже характеризуються порівняно високою ефективністю. Вона формується, насамперед, відповідно до уявлень її творців стосовно оптимальних способів реалізації свого творчого потенціалу. Якщо компанія, що виникла в такий спосіб, починає успішно функціонувати, на певному етапі розвитку мотив самореалізації її організатора як розробника, творця та виробника принципово нової послуги чи продукції, інформа-

ції або знання доповнюється (або навіть замінюється) мотивом його самореалізації як творця компанії як соціальної структури.

Тому, як правило, креативна корпорація у своєму розвитку проходить два етапи. На *першому* етапі її засновники прагнуть до самореалізації себе як творців принципово нового продукту, і на цьому етапі компанія конкурує, як правило, з підприємствами, що виробляють аналогічні або подібні товари чи послуги. У цих умовах повністю розкривається творчий потенціал засновників компанії, накоплений ними ще в попередній організації. На *другому* етапі засновники креативної корпорації соціалізуються як власники компанії, що сама по собі виявляється головним результатом та продуктом їхньої діяльності. На другому етапі власники компанії починають конкурувати з іншими креативними корпораціями безвідносно до того, у якій сфері економіки вони діють, адже доказ своєї переваги та своєї унікальності вони зможуть здобути лише від всеохопного, а не від вузькогалузевого успіху.

Джерело: Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – С. 65–69.

Звісно, найбільш прийнятною креативна корпорація може бути в межах наукових груп, конструкторських бюро (у т.ч. державних) та інших творчих колективів. Як приклад можна навести діяльність дослідно-конструкторського бюро (ДКБ-1) на чолі із С. Корольовим, яка, врешті-решт, зумовила вступ СРСР першою з усіх держав до космічної ери.

Рис. 6.7. Сергій Корольов

Проте активно креативно-корпоративна державна технологія може використовуватися і в роботі державного апарату. Однак це, здебільшого, стосується державних органів, діяльність яких спрямована на розвиток. Класичним прикладом такого органу є Управління перспективних досліджень міністерства оборони США – ДАРПА (DARPA – Defense Advanced Research Projects Agency), яке було створено за наказом Д. Ейзенхауера як реакція на запуск супутника в СРСР.

Розумна організація **–** це динамічне середовище, здатне мати в собі об'єднану когнітивну модель і виконувати самовільні маніпуляції зі своєю когнітивною моделлю не лише вимушено (реагуючи на зміни в навколишньому середовищі), а й самочинно, за власною волею.

При цьому *когнітивна модель* становить собою певний комплекс знань, яким визначаються професійні та соціальні навички індивіда. У результаті ж постійної взаємодії індивідуальних когнітивних моделей окремих осіб формується *об'єднана когнітивна модель* певної групи чи організації.

Класичним прикладом реалізації технології розумної організації є метод мозкового штурму, суть якого полягає в тому, щоб висловлювати якнайбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорити і здійснити їх селекцію. У результаті такого мозкового штурму група людей немовби утворює «колективний розум», знаходячи відповідь на питання, які зазвичай одна людина могла б не вирішити.

Уявімо собі картину: з порту виходять три кораблі і згодом потрапляють у шторм.

Капітан першого корабля наказує закритися, але через те що він звик керувати через людей, усі його накази запізнюються, і врешті-решт корабель тоне.

Капітан другого корабля наказує стріляти у хвилі, намагаючись налякати або знищити шторм. Зрозуміло, що така тактика не призводить до жодних позитивних результатів, і корабель також гине.

На третьому кораблі капітан заздалегідь підготувався до шторму. Корабель обладнано найновішою апаратурою, супутниковим зв'язком і комп'ютерами. Капітан включає всю апаратуру, і корабельні комп'ютери беруть корабель під контроль. За допомогою супутників із космосу вони бачать усі небезпечні хвилі і заздалегідь повертають корабель до них. Тим самим корабель не перевертається (хвилі здебільшого є небезпечними, коли ударяють об борт корабля), тому що зустрічає хвилі носом. У результаті корабель виживає і щасливо повертається в порт.

Стан сучасної цивілізації нагадує цей шторм. На сьогодні людство опинилося в колосальній точці біфуркації і стоїть на порозі технологічної сингулярності. Бюрократія перетворюється на бюрократизм. Зростає рівень корупції. Старі державні технології (у нашому прикладі їх ототожнюють капітани першого (бюрократія) та другого (диктатура) кораблів) втрачають свою цінність. Єди-

ний шлях вийти живими з цього шторму – перейти до нових державних технологій (у нашому прикладі це – капітан третього корабля, який уособлює державну технологію розумної організації, яка дозволяє заздалегідь передбачати будь-які небезпеки та вчасно їх уникати).

6.3. Державне проектування

Загальна характеристика державного проектування

Довідкова література розглядає проектування як процес створення проєкту – прототипу, прообразу ймовірного або можливого об'єкта чи стану. Специфічним різновидом проєктування є державне.

Державне проєктування – це діяльність зі створення державних проєктів.

Державне проєктування здійснюється в чотирьох напрямах: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Державне планування

Державне планування – це процес створення директивних державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

Державні плани існували в минулому і були характерними для авторитарних та тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

Приклад 6.6

Державні плани в СРСР

Уперше вони з'явилися в СРСР як варіант саме директивного планування. Недаремно В. Ленін наполягав на тому, щоб Держплану (допоміжний орган державної влади в СРСР, основним завданням якого була економічна та технічна експертиза) були надані додаткові розпорядження для того, щоб „...рішення Держплану не могли бути усунені звичайним радянським порядком, а потребували б для свого повторного рішення особливого порядку, наприклад, внесення питання до сесії ВЦВК, підготовки питання для повторного рішення за особливою інструкцією, зі складанням на основі особливих правил доповідних записок для виваження того, чи підлягає це рішення Держплану

відміні, і, нарешті, призначення особливих термінів для повторного вирішення питань Держплану тощо".

Інший основоположник «наукового соціалізму» О. Богданов прямо зазначає: «Соціалізм є завданням «господарським», завданням планомірної господарської організації; вона вирішується шляхом «господарського плану»».

Результатом таких поглядів в СРСР з'явилися плани економічного і соціального розвитку (так звані «п'ятирічки»). Перша п'ятирічка відбулася в 1928–1932 рр. Визначаючи основне завдання п'ятирічки, Й. Сталін 7 січня 1933 р. у своїй доповіді на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) говорив: «Основне завдання п'ятирічки полягало в тому, щоб перетворити СРСР з країни аграрної та слабкої, залежної від капризів капіталістичних країн, на країну індустріальну і могутню, досить самостійну і незалежну від капризів світового капіталізму».

Джерело: Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – С. 88.

В СРСР планування зазвичай проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав *підбиття підсумків виконання планів за минулий період.* На цьому етапі визначався рівень розвитку економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції в народному господарстві, узагальнювався новітній досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це *розробка й доведення до підприємств, установ і організацій директив КПРС та уряду з приводу укладання нового плану* розвитку народного господарства. В них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції в розвитку народного господарства.

Третім етапом було *складання проектів планів підприємствами, установами і організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами.* Складання планів «знизу вгору» забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляло резерви виробництва.

І, нарешті, четвертий етап передбачав *затвердження планів компетентними органами державної влади та управління й доведення їх до виконавців.*

Приклад 6.7

Директивний характер радянського державного планування

Для того щоб отримати необхідну кількість, приміром, цукру, потрібні трактори і комбайни.

А щоб зробити трактори і комбайни, потрібні верстати.

А щоб з'явилися верстати, потрібен метал.

А щоб виплавити метал, потрібна руда та вугілля.

А щоб добути руду та вугілля, потрібно будувати шахти.

А щоб запрацювали шахти, потрібна електрика.

А щоб з'явилася електрика, потрібна електростанція.

Одним словом, для того щоб отримати необхідні людям продукти харчування, одяг, житло, потрібно, перш за все, озброїти тих, хто все це виробляє, сучасними знаряддями праці. Робітникам та колгоспникам, агрономам та інженерам необхідні домни та вантажівки, трактори і комбайни, вертати-автомати та електронно-обчислювальні машини. Їх виробництво також повинно бути враховане в плані.

Однак, щоб зробити вантажівку чи верстат, потрібні матеріали: метали, пластмаса, гума.

Створення знарядь праці та їх робота потребує енергії. Відповідно, необхідно видобувати нафту, газ, вугілля, будувати електростанції.

Будь-яке будівництво потребує цементу, цегли, деревини.

Цемент і цеглу, сталь і вугілля, верстати й комбайни необхідно транспортувати з одного райони країни до іншого. Для цього потрібен транспорт: потяги і пароплави, вантажівки...

Стоп. Вантажівки, здається, вже були? Так, згадувались. Щоб виробляти вантажівки, крім усього іншого, потрібно мати й... вантажівки...

Як бачите, все більшою мірою ускладнюється. Але труднощі планових розрахунків полягали не лише у визначенні необхідної для країни кількості предметів народного споживання та знарядь праці. Потрібно ще вирішити, де і які заводи будувати, де видобувати руду та вугілля, що і як сіяти. Як спланувати в майбутній п'ятирічці транспортування вантажу? З яких родовищ краще брати сировину для нових заводів?

З багатьох варіантів розвитку нашого народного господарства для включення у план потрібно вибрати найкращий, найефективніший. Для цього необхідно дослідити всі можливі шляхи, що ведуть у майбутнє, вивчити найрізноманітніші його перспективи. І на допомогу тим, хто працює над планом, приходить дороговказ п'ятирічки – прогноз...

Обґрунтований за допомогою науки, що спирається на прогноз, отриманий варіант плану приймається Верховною Радою СРСР і стає законом, обов'язковим для всіх.

Джерело: Абчук В. А. Торпеда капитана Немо, или По следам будущего : [научно-художественная книга] / В. А. Абчук ; науч. ред. Т. М. Румянцева. – Л. : Детская литература, 1980. – С. 61–63.

Відповідно до Конституції СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствами та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певним колом показників планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та інші), як і всі органи управління, були зобов'язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельної ув'язки всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалися лише як виняток, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов'язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом, відповідно з чинним законодавством.

Останні положення було основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в бік зниження директори підприємств займалися приписками й одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони всього-на-всього виконували попередні плани.

Приклад 6.8

Економічні закони соціалізму

Істотні межі і вимоги основного економічного закону соціалізму можна було б сформулювати приблизно так: забезпечення максимального задоволення

постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціалістичного виробництва на базі вищої техніки.

Отже, замість забезпечення максимальних прибутків – забезпечення максимального задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; замість розвитку виробництва з перервами від піднесення до кризи і від кризи до піднесення, – безперервне зростання виробництва; замість періодичних перерв в розвитку техніки, продуктивних сил суспільства, що супроводжуються руйнуванням, – безперервне вдосконалення виробництва на базі вищої техніки.

Говорять, що основним економічним законом соціалізму є закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства. Це неправильно. Планомірний розвиток народного господарства, а отже, і планування народного господарства, що є більш-менш правильним віддзеркаленням цього закону, самі по собі нічого не можуть дати, якщо невідомо, в ім'я якого завдання здійснюється плановий розвиток народного господарства, або якщо завдання непрозоре. Закон планомірного розвитку народного господарства може дати належний ефект лише в тому разі, якщо є завдання, в ім'я здійснення якого здійснюється плановий розвиток народного господарства. Це завдання не може дати сам закон планомірного розвитку народного господарства. Його тим більше не може дати планування народного господарства. Це завдання міститься в основному економічному законі соціалізму у вигляді його вимог, викладених вище. Тому дії закону планомірного розвитку народного господарства можуть отримати повний простір лише в тому разі, якщо вони спираються на основний економічний закон соціалізму.

Джерело: Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 94–97.

Однак не можна сказати, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії за часів диктатури М. Сухарто існували п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. В результаті РЕПЕЛІТА-IV (1984–1988) значно скоротилася чисельність людей, які жили за межами бідності.

Недирективні форми державного проектування

Для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проєктів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Рис. 6.8. Президент Республіки Індонезія Мохаммед Сухарто

Рис. 6.9. Професор Анатолій Венгеров

Державне прогнозування **–** це спосіб державного проєктування, за якого держава проєкціює на майбутнє ті тенденції, які існують або лише тільки окреслюються в розвитку суспільства чи держави.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність є немислимою без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) може далеко не завжди розмежуватись з гаданнями, пророцтвами тощо. Звісна річ, як зазначав доктор юридичних наук А. Венгеров, «... передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різного роду колективів»[1]. Зазначене передбачення впливало й на політику держави, але мова зараз йде не про це. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього[2]. Але, на нашу дум-

1 Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против : Историко-философский очерк / Анатолий Борисович Венгеров. – М. : Московский рабочий, 1991. – С. 202.

2 Феллер В. В. Новый миф о будущем : Научно-популярное издание / Феллер В. В. – Самара : Самарський дом печати, 2000. – С. 11.

ку, більш цікавим уявляється прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноваженості, становлення «порядку через хаос» та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, стосовно співвідношення політики і синергетики він зазначав, що «...синергетичне «управління» політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад, макрорівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макрорівні, зможуть перебудувати всю політичну систему»[1].

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров наголошував: «Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, як взаємодія таких підсистем (мікросистем) зумовлює: виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, що, безперечно, цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани, наприклад, господарські зв'язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об'єкти, такі, як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, здебільшого переходів типу «безпорядок – порядок» (до стійких структур). Поняття «нестійкість», «порядок», «безпорядок», «параметри порядку» і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо»[2].

1 Венгеров А. Б. Синергетика и политика / Анатолий Борисович Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 67.

2 Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / Анатолий Борисович Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 38–39.

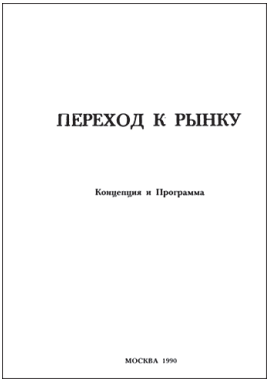

Рис. 6.10. Програма переходу до ринку в СРСР «500 днів»

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Необхідно мати на увазі таке: державне програмування складається як із стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, в СРСР 15 липня 1988 року Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердило розробку концепції інформатизації суспільства, де у п. 1 зазначило: «Схвалити викладені у наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, яке має винятково важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного, духовного і політичного життя радянського суспільства»[1]. Як відомо, вся інформатизація залишилася виключно на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, яка була розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча в ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

У даному разі під концепцією розвитку розуміються аналіз поточної ситуації, стратегічні напрями та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації в перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні *алгоритми*, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалось конкретне: «Система універсальних комерційних банків доповню-

1 О разработке концепции информатизации общества : Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55. – (Рубрика «В Центральном Комитете КПСС: Радикальная экономическая реформа и первоочередные задачи социально-экономического развития»).

ється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність»[1].

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так улітку 2003 року була розроблена модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року. Модель була розроблена групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка. Запропонована модель уособлювала в собі конкретні математичні розрахунки основних напрямів регіонального розвитку на досить тривалий період. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектору області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу.

Питання для самоконтролю

4. Що таке механізм функціонування держави?
5. Що таке «технологія»?
6. Хто був основоположником ідеї соціальних технологій?
7. Що таке державні технології?
8. До яких груп можна звести усю сукупність державних технологій?
9. Які державні технології є антибюрократичними?
10. Що таке бюрократія?
11. Що таке бюрократизм?
12. У чому полягає радикальний метод боротьби з бюрократизмом?
13. Що таке диктатура?
14. Що таке соціальна ієрархія?
15. Що таке адхократія?
16. Що таке електронне урядування?
17. Що таке електронний уряд?

---

1 Переход к рынку : Концепция и Программа / [С. Шаталин, Н. Петраков, Г. Явлинский и др.]. – М. : Архангельское, 1990. – С. 83.

18. Які приклади формування електронного уряду на сьогодні є найбільш відомими?
19. Як розшифровується ЗДАС?
20. Що таке креативна корпорація?
21. Що таке розумна організація?
22. Що таке когнітивна модель?
23. У результаті чого формується об'єднана когнітивна модель певної групи чи організації?
24. Що таке державне проектування?
25. У яких напрямах здійснюється державне проектування?
26. Що таке державне планування?
27. Що передбачав перший етап державного планування в СРСР?
28. Що передбачав другий етап державного планування в СРСР?
29. Що передбачав третій етап державного планування в СРСР?
30. Що передбачав четвертий етап державного планування в СРСР?
31. Які з державних проектів характерні для демократичного режиму?
32. Що таке державне прогнозування?
33. Що таке державне програмування?
34. Що таке державне моделювання?

Список рекомендованих джерел

1. Абчук В. А. Торпеда капитана Немо, или По следам будущего : [научно-художественная книга] / В. А. Абчук ; науч. ред. Т. М. Румянцева. – Л. : Детская литература, 1980. – 188 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007–. – Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.
3. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України : [монографія] / Володимир Олександрович Антонов ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Талком, 2017. – 576 с.
4. Артемчук Д. О. Поділ державної влади в контексті конституційної юриспруденції: загальнотеоретичний і функціональний аспекти : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Дмитро Олександрович Артемчук. – К., 2019. – 242 с.
5. Батанов О. В. Інавгурація: історія та сучасність : науково-популярне видання / [Батанов О. В., Стойко О. М., Ходаківський М. Д.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. – 114 с.
6. Беккет Э. Мечты в Сантьяго [Электронный ресурс] / Энди Беккет ; [пер. с англ. Е. Амбутавичус] // Скепсис. – 2007. – 11 ноября. – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_1562.html.

7. Берг А. И. О возможностях автоматизации управления народным хозяйством / Аксель Иванович Берг, Анатолий Иванович Китов, Алексей Андреевич Ляпунов // Проблемы кибернетики : сборник статей. – М. : Физматгиз, 1961. – Вип. 6. – С. 83–100.
8. Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М. : Современник, 1994. – 431 с. – (Осмысление века: дети об отцах).
9. Бир С. Мозг фирмы / Стэффорд Бир ; [пер. с англ. М. М. Лопухин]. – М. : Радио и связь, 1993. – 416 с.
10. Бистрик Г. М. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Ганна Миколаївна Бистрик // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 8–15.
11. Бистрик Г. М. Правоохоронна діяльність у контексті вдосконалення правових форм діяльності держави / Ганна Миколаївна Бистрик // Юридична Україна. – 2010. – № 2. – С. 20–27.
12. Білак (Тесленко) М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.
13. Борн Г. На пути эффективного демократического контроля над деятельностью спецслужб: сравнительное изучение опыта работы различных государств / Ганс Борн // Вестник Женевского центра демократического контроля над деятельностью вооруженных сил. – 2005. – № 160. – 21 с.
14. Бородін Д. І. Правоохоронні органи України: поняття та функції / Д. І. Бородін // Юридичний вісник. – 2015. – № 2 (35). – С. 47–51.
15. Босоногов Э. Реформирование вооруженных сил Швейцарской Конфедерации / Э. Босоногов // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 8. – С. 9–14.
16. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).
17. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер ; [пер. с нем. А. Ф. Филиппов, П. П. Гайденко] // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [отв. ред. Ю. Н. Давыдов]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706. – (Социологическая мысль Запада).
18. Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против : Историко-философский очерк / Анатолий Борисович Венгеров. – М. : Московский рабочий, 1991. – 240 с.
19. Венгеров А. Б. Синергетика и политика / Анатолий Борисович Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 4. – С. 55–69.
20. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / Анатолий Борисович Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.

21. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
22. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : монографія / В. В. Волинець. – К. : Логос, 2012. – 509 с.
23. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 1997. – 484 с.
24. Глазунов Б. Б. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Б. Б. Глазунов, А. М. Кальяк. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Новосибирск : Изд-во СибАГС, 2015. – 276 с.
25. Глушков В. М. Что такое ОГАС? / В. М. Глушков, В. Я. Валах. – М. : Наука, 1981. – 160 с. – (Библиотечка «Квант»; вып. 10).
26. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход / Валерий Владимирович Глущенко. – Железнодорожный : ООО НПЦ «Крылья», 2000. – 416 с.
27. Горкина Т. И. Комплексное преобразование долины реки Теннесси. Пример крупномасштабного регионального программирования в США / Татьяна Ивановна Горкина // НГ-сценарии. – 1998. – № 9. – С. 2.
28. Горшенева И. А. Полиция в механизме современного государства: Теоретико-правовые аспекты : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Ирина Аркадьевна Горшенева. – М., 2002. – 28 с.
29. Граб С. Секретные службы Израиля / Сергей Граб // Досье секретных служб. – 2000. – № 5. – С. 34–39.
30. Григонис Э. П. Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций] / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 416 с.
31. Дубінчак В. М. Правоохоронна діяльність : сутність, суб'єкти, засоби забезпечення (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Валентина Миколаївна Дубінчак. – К., 2010. – 21 с.
32. Єсімов С. С. Електронна держава як форма реалізації інформаційної функції держави / С. С. Єсімов // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 4. – С. 225–228.
33. Зайцев А. Социальное проектирование на предприятии / А. Зайцев // Политическое образование. – 1989. – № 4. –С. 40–46.
34. Заполев С. Задачи национальной разведки США / С. Заполев // Зарубежное военное обозрение. – 2016. – № 2. – С. 3–13.
35. Зеленков М. Морально-психологическая подготовка войск в армиях зарубежных стран / М. Зеленков // Зарубежное военное обозрение. – 2000. – № 11. – С. 5–11.

36. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире : [науч. издание] / В. Л. Иноземцев ; [ред. А. И. Антипов]. – М. : Academia – Наука, 1998. – 640 с.
37. Ильясов Я. Тропа гнева : роман / Явдат Ильясов – [2-е изд.] // Ильясов Я. Согдиана / Явдат Ильясов. – [4-е изд.] – Ташкент : Мехнат, 1985. – С. 5–194.
38. Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции : [науч. издание] / В. Л. Иноземцев ; [ред. А. И. Антипов]. – М. : Academia – Наука, 1999. – 724 с.
39. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учебное пособие для студентов вузов] / Иноземцев В. Л. – М : Логос, 2000. – 304 с.
40. Исаев М. А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии : [монография] / М. А. Исаев. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец»», 2004. – 398 с.
41. Кабашов С. Ю. Бюрократия. Теоретические концепции : учеб. пособие / Сергей Юрьевич Кабашов. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Флинта; 2011. – 219 с.
42. Кайнов В. И. Институт президентства: конституционно-правовой статус : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.02 / Кайнов Владимир Иванович. – СПб., 1999. – 371 с.
43. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / Кайынбаев Мирланбек Бектенбекович. – М., 2005. – 156 с.
44. Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. – М. : ФОЛИО, 2008. – 575 с.
45. Карательные органы современного империалистического государства : [монография] / [Авдеев Ю. И., Струнников В. Н., Ерошин В. П. и др.] ; отв. ред. И. Д. Левин и В. А. Туманов. – М. : Наука, 1968. – 443 с. – (Современное империалистическое государство; кн. 4).
46. Клімушкін П. С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві : [монографія] / П. С. Клімушкін, А. О. Серенок. – Х. : Магістр, 2010. – 312 с.
47. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. – Харків : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.
48. Конституции буржуазных стран : в 4 т. / [ред. И. В. Ключников]. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1935–1936. – Т. 3: Государства Азии, Аравийского полуострова и Африки. –1936. – 382 с.
49. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под

ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. – Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.

50. Конституционное право зарубежных стран : учебник / Н. В. Мишина, А. Р. Крусян, Д. Я. Гараджаев и др. – Харьков : Право, 2015. – 848 с.
51. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Барбалат П. А., Ким Ю. А., Эриашвили М. И. и др.] ; под общ. ред. В. О. Лучина, Г. А. Василевича, А. С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 687 с.
52. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Даниленко В. Н., Кашкин С. Ю., Туманов В. А. и др.] ; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2004. – 832 с.
53. Конституционный механизм диктатуры монополий : [монография] / [Зивс С. Л., Крылов Б. С., Крутоголов М. А. и др.] ; отв. ред. И. Д. Левин. – М. : Наука, 1964. – 364 с. – (Современное империалистическое государство; кн. 3).
54. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник: у 2 т. / [Крусян А. Р., Савчин М. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014 – 2014. – Т. 1: Загальна частина. – 2014. – 340 с.
55. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник: у 2 т. / [Гараджаєв Д. Я., Єзеров А. А., Москальчук К. М. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014 – 2014. – Т. 2: Особлива частина. – 2014. – 336 с.
56. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / [Крусян А. Р., Савчин М. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. – 644 с.
57. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму : монографія / [Батанов О. В., Скрипнюк О. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка та Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2014. – 262 с.
58. Копейчиков В. В. Механизм советского государства / Владимир Владимирович Копейчиков. – М. : Юридическая литература, 1968. – 215 с.
59. Косопкин А. С. Президент, конгресс, законодательство (Опыт взаимодействия исполнительной и законодательной ветвей в Соединенных Штатах Америки) / А. С. Косопкин, Т. И. Нефедова // Государство и право. – 1998. – № 1. – С. 79–91.
60. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / Котляревский С. А. – СПб. : Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.
61. Кривенко Л. Т. Парламент: місце і роль в системі державної влади / Л. Т. Кривенко // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовтня

2000 р., Київ / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 62–70.

62. Кривенко Л. Т. Український парламентаризм: питання становлення / Л. Т. Кривенко // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 7. – К., 1996. – С. 29–33.
63. Кульков Ю. П. Многообразие форм толкования термина «механизм государства» / Ю. П. Кульков, Е. Е. Прокошенкова // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2006. – № 1. – С. 252–258.
64. Куровський В. Триглав – священна зброя характерників / Володимир Куровський // Перехід IV. – 2001. – № 3 (8). – С. 73–76.
65. Кутейников А. В. Проект общегосударственной автоматизированной системы управления советской экономикой (ОГАС) и проблемы его реализации в 1960–1980-х гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Алексей Викторович Кутейников. – М., 2011. – 25 с.
66. Лем С. Сумма технологии / С. Лем ; [пер. с польск. под ред. С. Переслегина и Н. Ютанова]. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 668 с. – (Philosophy).
67. Литвак О. М. Правова природа інституту президентства : монографія / О. М. Литвак, М. О. Рибалка. – К. : Атіка, 2010. – 168 с.
68. Макаренко В. П. Бюрократия и государство (Ленинский анализ бюрократии царской России) : [монография] / Виктор Павлович Макаренко ; [отв. ред. Ю. Р. Тищенко]. – Ростов н/Д. : Издательство Ростовского университета, 1987. – 192 с.
69. Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду у країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії) : [монографія] / Володимир Володимирович Марченко. – К. : Алерта, 2010. – 216 с.
70. Механизм современного государства: классическая и постклассическая парадигмы : монография / под ред. С. А. Сидорова, И. Л. Честнова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 218 с.
71. Мижуев П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира / Мижуев П. Г. – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
72. Мизес Л. фон. Бюрократия / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. Е. Журавская ; под ред. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Левита]. – Челябинск : Социум, 2006. – 200 с. – (Серия «Библиотека ГВЛ: Политика»).
73. Миночкин А. Л. Информационно-политические риски электронной демократии: концептуальный аспект : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты,

процессы и технологии» / Андрей Львович Миночкин. – Саратов, 2013. – 23 с.

74. Мирошникова В. В. 100 знаменитых политиков / Мирошникова В. В., Мирошникова Д. С. – Х. : Фолио, 2004. – 511 с. – (100 знаменитых).
75. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / Мишин А. А. – М. : Белые альвы, 2000. – 480 с.
76. Мишин А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / Мишин А. А. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.
77. Момотенко Т. Д. Правоохоронні органи: поняття і сутність / Тамара Дмитрівна Момотенко // Право і безпека. – 2014. – № 4 (55). – С. 127–131.
78. Муромцева З. А. Государственные предприятия КНР: реформы и развитие / Зоя Андреевна Муромцева, Шао Жань ; [отв. ред. В. И. Шабалин]. – М. : ИДВ РАН, 2017. – 192 с.
79. Нелидов М. Роль управления перспективных исследований МО США в создании вооружений и военной техники / М. Нелидов // Зарубежное военное обозрение. – 2013. – № 3. – С. 23–29.
80. Нойштадт Р. Президентская власть и нынешние президенты / Р. Нойштадт ; [пер. с англ. А. А. Захарова]. – М. : Ad Marginem, 1997. – 463 с.
81. Носач А. В. Адміністративно-правові форми діяльності Служби безпеки України з протидії тероризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Андрій Володимирович Носач . – Суми, 2017. – 20 с.
82. О государственном предприятии (объединении) : Закон СССР № 7284-Х1 от 30 июня 1987 г. – М. : Издательство «Известия Советов народных депутатов СССР», 1987. – 64 с.
83. О предприятиях в СССР : Закон СССР № 1529-1 от 4 июня 1990 г. // Новые законы СССР : сб. законов, принятых Верховным Советом СССР. – М. : Юридическая литература, 1990. – Вип. 2. – С. 132–155.
84. О Президенте РСФСР : Закон Российской Советской Федеративной Социалистической Республики от 24 апреля 1991 г. № 1098-I // Российская газета. – 1991. – 27 апреля. – С. 1.
85. О разработке концепции информатизации общества : Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55–56. – (Рубрика «В Центральном Комитете КПСС: Радикальная экономическая реформа и первоочередные задачи социально-экономического развития»).
86. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР : Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.

87. Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.
88. Органи державної влади України : монографія / [Антонов В. О., Батанов О. В., Ісаєва Н. К. та ін.] ; за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.
89. Орлов А. Г. Высшие органы государственной власти стран Латинской Америки / Анатолий Георгиевич Орлов. – М. : Изд-во «Анкил», 2001. – 152 с.
90. Орлов А. Г. Законодательная власть в странах Латинской Америки : учеб. пособие / Анатолий Георгиевич Орлов. – М. : МГИМО-Университет, 2012. – 112 с. – (Серия «Конституционное право зарубежных стран»).
91. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 320 с.
92. Парасюк П. М. Теоретико-правовое исследование понятия «механизм государства» / П. М. Парасюк // Российская юстиция. – 2009. – № 11. – С. 7–11.
93. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность : [науч. издание] / Светлана Геннадьевна Паречина ; [под общ. ред. Е. В. Матусевича]. – Минск : ИСПИ, 2003. – 163 с.
94. Переход к рынку : Концепция и Программа / [С. Шаталин, Н. Петраков, Г. Явлинский и др.]. – М. : Архангельское, 1990. – 239 с.
95. Петришин О. О. Механізм держави / О. О. Петришин // Велика українська юридична енциклопедія : у 12 т. / [редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін.]. – Х. : Право, 2015–. – Т. 3: Загальна теорія права / [редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін.]. – 2017. – С. 279–283.
96. Петришина Н. В. Державні підприємства України: проблеми функціонування та шляхи їх вирішення / Н. В. Петришина // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. – 2015. – Вип. 30. – С. 73–79.
97. Погорілко В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи / В. Ф. Погорілко // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 9–17.
98. Попова Е. В. Организационная структура и механизмы функционирования управления перспективных исследовательских проектов Министерства обороны США (DARPA). Возможное использование опыта DARPA для России / Е. В. Попова // Инновации. – 2010. – № 11 (145). – С. 5–10.
99. Президент в Україні: Законодавче забезпечення діяльності // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – 416 с.

100. Про державну службу : Закон України № 889-VIII від 10 грудня 2015 р. : станом на 20 січня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19.
101. Про культуру : Закон України № 2778-VI від 14 грудня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 24. – Ст. 168.
102. Про оборону України : Закон України № 1932-XII від 06 грудня 1991 р. : станом на 08 липня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-12.
103. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України № 2939-XII від 26 січня 1993 р. : станом на 27 січня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12.
104. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі : Закон України № 3531-VI від 16 червня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 4. – Ст. 23.
105. Про прокуратуру : Закон України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 р. : станом на 20 січня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1697-18.
106. Про розвідувальні органи України : Закон України № 2331-III від 22 березня 2001 р. : станом на 15 грудня 2005 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2331-14.
107. Про Службу безпеки України : Закон України № 229-XII від 25 березня 1992 р. : станом на 28 грудня 2015 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2229-12.
108. Про Службу зовнішньої розвідки України : Закон України № 3160-IV від 01 грудня 2005 р. : станом на 09 травня 2018 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3160-15.
109. Про судоустрій і статус суддів : Закон України № 1402-VIII від 02 червня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
110. Про фінансову реструктуризацію : Закон України № 1414-VIII від 14 червня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 32. – Ст. 555.
111. Программа Российской социал-демократической рабочей партии. Принята на II съезде партии (17 июля – 10 августа 1903 г.) // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семи-

гин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – Т. 5: Россия: конец XIX–XX вв. – 1999. – С. 177–179. – (Национальный общественно-научный фонд).

112. Прокуратура України : Академічний курс : підручник / [Сухонос В. В., Лакизюк В. П., Грицаєнко Л. Р., Руденко М. В.] ; за ред. В. В. Сухоноса. – Суми : Університетська книга, 2005. – 566 с.
113. Пузикова С. М. Армия как социальный институт: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / С. М. Пузикова // Вестник КазГУ. – 1998. – № 7. – С. 35–38.
114. Пушняк О. В. Функції держави / О. В. Пушняк // Велика українська юридична енциклопедія : у 12 т. / [редкол.: В. Я. Тацій (голова), Ю. С. Шемшученко, О. В. Петришин та ін.]. – Х. : Право, 2015–. – Т. 3: Загальна теорія права / [редкол.: О. В. Петришин (голова), В. В. Лемак, Н. М. Оніщенко та ін.]. – 2017. – С. 822–825.
115. Пыхалов И. В. ЦРУ и другие спецслужбы США / Игорь Пыхалов. – М. : Яуза, Эксмо, 2010. – 384 с. – (Энциклопедия спецслужб).
116. Равив Д. История разведывательных служб Израиля / Ден Равив, Йосси Мелман ; предисл. В. Карпова ; [пер. с англ. Ю. Н. Кобяков]. – М. : Международные отношения, 2000. – 528 с. – (Секретные миссии).
117. Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех. Большое в малом [Электронный ресурс] / Мария Рыбалкина ; Nanotechnology News Network. – Режим доступа : http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png.
118. Садов С. Князь Вольдемар Старинов : фантастический роман : в 3 кн. / Сергей Садов. – М. : Эксмо, 2011–2019. – Кн. 1: Уйти, чтобы выжить. – 2011. – 608 с.
119. Самойленко О. О. Поліція / О. О. Самойленко, І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 4: Н–П. – 2002. – С. 639–640.
120. Серьогіна С. Г. Правове регулювання організації та діяльності апарату глави держави: зарубіжний та вітчизняний досвід / Серьогіна С. Г., Битяк Ю. П., Бодрова І. І. – Х. : Оберіг, 2012. – 140 с. – (Серія «Наукові доповіді». Вип. 6).
121. Серьогіна С. Г. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.
122. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні : монографія / Світлана Григорівна Серьогіна ; [відп. ред. Ю. М. Тодика]. – Х. : Ксілон, 2001. – 280 с.
123. Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сиренко. – К. : АН УССР, Институт государства и права, 1991. – 156 с.

124. Синьхайская революция 1911–1913 гг. : сб. документов и материалов / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Наука, Восточная лит., 1968. – 348 с.
125. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : [монографія] / Валентина Миколаївна Скрипнюк ; [наук. ред. В. В. Медведчук]. – К. : Логос, 2010. – 504 с.
126. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання / Олександр Васильович Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
127. Соловйов С. Г. Проблеми розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України : наукова розробка / С. Г. Соловйов, В. Г. Даниленко. – К. : НАДУ, 2012. – 68 с.
128. Спецслужбы и войска особого назначения / [сост. и общ. ред. Т. И. Линник, П. В. Кочетковой.] – Минск. : Литература, 1996. – 608 с. – (Энциклопедия тайн и сенсаций; т. 1).
129. Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 92 с.
130. Сухонос В. В. Адміністративно-правова регламентація процесів створення електронного уряду: історичний досвід Чилі і США / Володимир Вікторович Сухонос // Правові горизонти / Legal horizons. – 2018. – № 8 (21). – С. 7–14.
131. Сухонос В. В. Адміністративно-правова регламентація процесів створення електронного уряду в СРСР / Володимир Вікторович Сухонос // Правові горизонти / Legal horizons. – 2019. – № 15 (28). – С. 13–20.
132. Сухонос В. В. Адхократія як антибюрократична державна технологія: історико-правовий контекст / Володимир Вікторович Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2014. – № 2 (11). – С. 3–7.
133. Сухонос В. В. Взаємовплив громадянського суспільства та інституту глави держави: досвід СРСР та України / Володимир Вікторович Сухонос // Право України. – 2014. – № 4. – С. 99–106.
134. Сухонос В. В. Влада глави держави в умовах республіки / Володимир Вікторович Сухонос // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 2 (30). – С. 45–49.
135. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – 304 с.
136. Сухонос В. В. Глава держави як гарант дотримання прав і свобод людини і громадянина / Володимир Вікторович Сухонос // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами ІІ Міжнар. наук.-практ. конф.

студентів і молодих вчених (Суми, 21–22 грудня 2007 р.). – Суми : Українська академія банівської справи НБУ, 2007. – С. 100–104.

137. Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти) : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2015. – 343 с.
138. Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми : монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – 288 с.
139. Сухонос В. В. Електронне урядування як антибюрократична державна технологія: теоретико-правова характеристика / Володимир Вікторович Сухонос // Проблеми законності. – 2015. – № 130. – С. 35–44.
140. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
141. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2011. – 318 с.
142. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : Університетська книга, 2014. – 159 с.
143. Сухонос В. В. Конституційно-правовий статус глави держави: порівняльний аспект : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Володимир Вікторович Сухонос. – К., 2012. – 35 с.
144. Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ПФ «Видавництво „Університетська книга”», 2018. – 287 с.
145. Сухонос В. В. Механізм реалізації функцій глави держави / Володимир Вікторович Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2010. – № 1 (3). – С. 8–14.
146. Сухонос В. В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения органов прокуратуры / В. В. Сухонос, И. Е. Марочкин, В. В. Богуцкий. – Сумы : Слобожанщина, 2000. – 220 с.
147. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 348 с.

148. Сухонос В. В. Правовий аспект банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства / Володимир Вікторович Сухонос // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доповідей за матеріалами VI наук.-практ. конф. (Суми, 18–22 вересня 2002 р.). – Суми : Українська академія банківської справи НБУ, 2003. – С. 125–128.
149. Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2010. – 328 с.
150. Сухонос В. В. Прокуратура в державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 року : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; передм. Г. П. Середи ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. – 104 с.
151. Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / Віктор Володимирович Сухонос. – Одеса, 2009. – 33 с.
152. Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : [монографія] / Віктор Володимирович Сухонос ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – 448 с.
153. Сухонос В. В. Прокуратура України у схемах, таблицях і діаграмах : навчальний посібник / Сухонос В. В., Звірко О. Є., Грицаєнко Л. Р. – Суми : Університетська книга, 2006. – 256 с.
154. Сухонос В. В. Роль глави держави у формуванні і функціонуванні динамічного виміру державного механізму: теоретико-методологічний та історичний аспекти / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 26. – С. 21–27.
155. Сухонос В. В. Судова влада: теоретичні проблеми, досвід, перспективи / Володимир Вікторович Сухонос // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1082. – Серія «Право». – С. 288–291.
156. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [конспект лекцій] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : УАБС, 2003. – 90 с.
157. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
158. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.
159. Тацій В. Я. Роль і місце прокуратури в системі правоохоронних органів України / В. Я. Тацій // Проблеми розвитку прокуратури України

в умовах становлення демократичної правової держави : матеріали наук.-практ. конф. – К. : Ген. прокуратура України, 1996. – С. 20–22.

160. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.
161. Теория государства и права : хрестоматия : в 2 т. / [авт.-сост. В. В. Лазарев и В. В. Липень]. – М. : Юристъ, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 620 с.
162. Тихомиров Ю. А. Государство : монография / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
163. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус : [монография] / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский ; [отв. ред. М. В. Цвик и В. Ф. Погорилко]. – Х. : Факт, 1999. – 246 с.
164. Тоффлер О. Адаптивная корпорация / О. Тоффлер ; [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 448–462.
165. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
166. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.
167. Феллер В. В. Новый миф о будущем : научно-популярное издание / Феллер В. В. – Самара : Самарський дом печати, 2000. – 256 с.
168. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.
169. Хутинаев И. Д. Институт президента Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Хутинаев Игорь Дмитриевич. – М, 1994. – 134 с.
170. Цвєтков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. В. Цвєтков, В. П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
171. Черниловский З. М. Институт президентуры в свете исторического опыта / З. М. Черниловский // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 110–116.
172. Чиркин В. Е. Глава государства. Сравнительно-правовое исследование / В. Е. Чиркин. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2012. – 240 с.
173. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
174. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.

175. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Чудаков М. Ф. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.
176. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.
177. Энгельс Ф. Армия / Фридрих Энгельс ; [пер. с англ.] // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1981. – Т. 14: июль 1857 – ноябрь 1860 гг. – 1959. – С. 5–50. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
178. Юсупов Р. М. Наука и национальная безопасность : [монография] / Р. М. Юсупов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Наука, 2011. – 369 с.
179. Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України. Теорія і практика : [монографія] / Микола Костянтинович Якимчук. – К : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 440 с.
180. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.

ЧАСТИНА 3

ФОРМА ДЕРЖАВИ

РОЗДІЛ 7

Держава та її устрій: формальний вимір

- Форма держави та її елементи
- Доцентрова форма державного устрою
- Відцентрова форма державного устрою
- Державоподібні та міждержавні об'єднання

7.1. Форма держави та її елементи

Форма держави

Поняття форми держави є однією з найважливіших змістових характеристик державознавства.

Свого часу з легкої руки прибічників історичного матеріалізму все прогресивне було віднесено до змісту. Однак історія людства показала, що в часи найжорстокіших суспільно-політичних криз, чреватих національними катастрофами, врятувати державу від загибелі могла лише її форма, її внутрішня організація, якщо в ній ще залишалися живі сили.

Усе, що в державі є стійкого, стабільного, належить здебільшого до її форми. Прояв поняття «форма» стосовно держави може бути найрізноманітнішим – від уніформи державного службовця, представника влади до структури держави, її внутрішньої організації. Отже, можна дійти висновку, що форма держави є нічим іншим, як зовнішнім проявом його сутності.

Ще давньогрецькі філософи Платон та Аристотель наголошували значення форми. З часом державно-правова наука протягом століть стала тримати в центрі уваги два питання: *по-перше*, які форми держави знає історія і сучасність, і, *по-друге*, яка з відомих державних форм найкраще підходить для конкретного народу в певний час.

Характеризуючи це поняття, зупинимося на вимірах держави та значенні слова «форма». Загалом під формою розуміють зовнішній

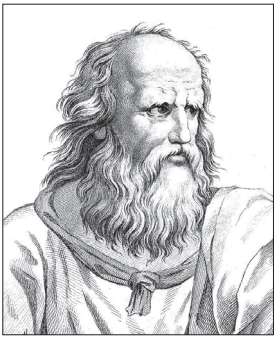

Рис. 7.1. Платон

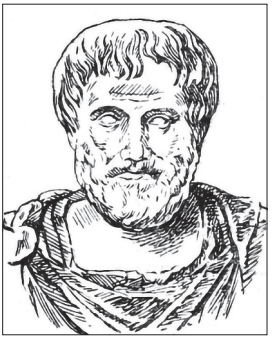

Рис. 7.2. Аристотель

вияв сутності того чи іншого явища або предмета. Так, планета Земля має форму кулі, трохи сплюснутої з боків. Щодо держави, то вона розуміється як публічна, політико-територіальна організація суспільства.

Публічність, політичність та територіальна організація суспільства є основними вимірами держави, що становлять її сутність.

Форма держави **–** це сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають сутність держави.

Виходячи із наведеного визначення, потрібно наголосити на тому, що основними *елементами* форми держави є:

1) форма (державного) правління, що відображає публічний вимір держави;
2) форма (державного, територіального) устрою, що відображає територіальний вимір держави;
3) форма (державного, політичного, державно-правового та політико-правового) режиму, що відображає політичний вимір держави.

Форма правління: поняття і види

Загальновідомо, що форма правління як один з елементів форми держави відповідає на питання, хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство розуміє під формою державного правління «спосіб організації державної влади, який засвідчує

взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави»[1]. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв'язки між парламентом і урядом (органами законодавчої та виконавчої влади) аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично «…критерієм для розгалуження монархій і республік є статус глави держави (статус у широкому сенсі слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на посту глави держави)»[2].

Якщо розглядати статус глави держави у широкому сенсі, тобто процес зміни осіб на цьому посту, то ми стикаємося з двома феноменами, пов'язаними з так званою «змішаною» формою правління.

Перший феномен називається «виборна» монархія. Зокрема, в умовах федеративних монархій (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати) глава держави обирається. Так, Конституцією Малайзії передбачається, що її Верховний Глава Федерації (Янг ді-Петруан Агонг), згідно ч. 3 ст. 32, «обирається Радою Правителів на п'ятирічний термін»[3]. Аналогічною є ситуація в Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ), Конституція яких (ст. 51 і 52) передбачає, що голова Вищої Ради Федерації – раїс обирається вказаною Радою, яка складається з правителів усіх семи еміратів, з числа своїх членів строком на п'ять років[4]. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть закріплювати ту чи іншу особу як раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не лише обиратися, але й обиратися на певний період.

Дещо іншою є ситуація в умовах теократичної монархії. Так, у Ватикані Папа обирається Священною колегією, куди входять карди-

---

1 Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 295.

2 Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – С. 122.

3 Конституция Федерации Малайзии от 27 августа 1957 г.; [пер. на русск. С. П. Кубанцев] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – С. 343.

4 Конституция Объединенных Арабских Эмиратов от 2 декабря 1971 г.; [пер. на русск. К. М. Беликовой] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – С. 431.

нали римсько-католицької церкви. Цей порядок був затверджений ще Латеранським церковним собором 1059 року. Зокрема, ст. 3 Декрету про папські вибори передбачає: «Щоб по смерті першосвященника римської вселенської церкви кардинали-єпископи перш за все, зібравшись разом, ретельно обміркували кандидатури і, негайно запросивши кардиналів-кліріків, провели вибори, а інше римське духовенство та миряни виявили б своє схвалення вибору нового папи»[1]. Нинішні ж жителі Риму сповіщаються про те, що Папу обрано через димові сигнали: як тільки-но закінчується підрахунок голосів, виборчі бюлетені кидаються у стару піч. Згораючи бюлетені дають білий дим і це означає, що нового Папу обрано. Якщо ж кардинали не дійшли згоди, то, крім бюлетенів, у полум'я кидається кипа тирси, змішана з каніфоллю, і тоді дим стає чорним[2]. Це означає, що вибори ще будуть тривати.

Щодо Тибету, то на сьогодні він є не державою, а особливим автономним районом у складі КНР. Якщо ж згадати Тибет до його захоплення Китаєм, то там існував специфічний різновид теократичної монархії. Далай-лама обирався не серед пересічних жителів Тибету, а серед новонароджених дітей, які народилися не раніше ніж через 49 днів і не пізніше, ніж через рік після смерті попереднього Далай-лами. Це пов'язано з буддійськими традиціями, які закріплюють ідею сансари (переселення душ). Саме останнє положення фактично дозволяє тибетцям стверджувати, що дитина, яка народилася у вказаний вище термін, є новим втіленням Далай-лами[3]. Отже, державний Тибет був монархічною державою, яка також спиралася не на кровну, а на духовну династію перевтілень єдиного Далай-лами.

Проте й республіка має свій феномен в рамках «змішаної» форми правління. Цей феномен називається «довічне президентство» і відображає такий принцип монархії, як безстроковість. Зокрема, у Республіці Туркменістан на плебісциті 1994 року було прийнято рішення

---

1 История средних веков : хрестоматия : пособие для учителя : в 2 ч. / [Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко]. – М. : Просвещение, 1969–1974. – Ч. 1: V–XV века. – 1969. – С. 195.

2 Полити М. Папа Римский – славянин / М. Полити // Литературная газета. – 1989. – 29 ноября. – С. 14.

3 Салыгин Е. Н. Теократическое государство [Электронный ресурс] / Е. Н. Салыгин – М. : МОНФ, 1999. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/books/162/08.html.

про перебування чинного тоді президента С. Ніязова на посаді протягом другого строку без проведення чергових виборів. У 1999 році було прийнято конституційний закон, згідно з яким за чинним президентом визнавали «виключне право» виконувати повноваження без обмежень певним строком. У тому самому 1999 році до Конституції внесли зміни, що передбачали вікове обмеження здійснення повноважень президентом – 70 років. Своєю чергою, парламент оголосив С. Ніязова довічним президентом, присвоївши йому почесне звання «Туркмен баші» («Батько усіх туркмен»). Довічний статус був закріплений С. Ніязововим аж до його смерті 21 грудня 2006 року.

Отже, головною відмінністю монархії від республіки є не стільки виборність або спадкоємність, чи безстроковість або строковість повноважень глави держави, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Форма правління **–** це спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості відповідальності глави держави.

Існує дві основні форми правління – монархія і республіка.

Форма державного устрою

Існує декілька назв територіальної організації суспільства, яка є одним з елементів форми держави. Найвідомішими з них є: форма державного устрою, форма територіального устрою, форма територіально-політичного устрою, форма адміністративно-територіального устрою тощо.

Форма державного устрою **–** це територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами.

Загалом, за формою державного устрою можна виділити два типи держав: ***моноцивітальні*** (*Civitas* (лат.) – місто), які передбачали об'єднання кількох поселень навколо одного міста, та ***поліцивітальні***, що передбачали існування багатьох міст.

Моноцивітальні держави здебільшого існували в минулому. Зокрема, у стародавні часи виділялися такі різновиди моноцивіталь-

Рис. 7.3. Андорра

Рис. 7.4. Сан-Марино

них держав, як номові держави на Сході та давньогрецькі поліси. У добу Середньовіччя існували міські республіки, які утворювалися в межах та навколо італійських міст Венеції, Генуї, Флоренції та ін. На сьогодні збереглося лише кілька державних утворень, які мають ознаки моноцивітальності – місто-держава Ватикан, Республіка Сінгапур та інші так звані «карликові» держави (Принципат Андорра, Велике Герцогство Люксембург, князівства Монако та Ліхтенштейн, Республіка Сан-Марино тощо).

Більшість же сучасних держав є поліцивітальними. Саме до них належать такі держави, як унітарна та федеративна.

Проте далеко не всі правознавці обмежують форму державного устрою лише цими двома різновидами. Зокрема, більшість із них розрізняють конфедерацію, імперію, протекторат, унію, регіональну державу тощо.

Протекторат – форма залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи[1]. На нашу думку, протекторат взагалі не можна розглядати як форму державного устрою, адже фактично це був своєрідний союз держав: держави-

1 Бакаєв О. В. Протекторат / О. В. Бакаєв // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К., 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 171–172.

протектора та протегованої держави, згідно з яким за протектором визнавалися широкі права і повноваження на втручання у внутрішні справи протегованої держави. Протектор, як правило, привласнював собі такі сфери державної діяльності, як міжнародні відносини, верховне військове командування, правосуддя, стягування деяких податків. Усі ці функції управління були підзвітні постійному резиденту протектора. Тобто, фактично протекторат був етапом на шляху встановлення колоніального панування в державах, опір яких колонізаторам не вдавалося відразу і повністю подолати[1].

Виходячи з усього сказаного вище, необхідно мати на увазі, що в умовах наявності суверенітету центральних органів держави ми маємо справу з державою, а отже, і з формою державного устрою. У такому разі до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру немає, то в цьому разі ми маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

Проте іноді назва не обов'язково відображає реальність. Так, конфедерація та унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку вони будуть державами, а в іншому – міждержавними об'єднаннями. Тому конфедерації та унії потрібно вважати *державоподібними об'єднаннями.*

Отже, існує три різновиди держав за формою державного устрою:

- проста держава;
- складна держава;
- державоподібне об'єднання.

До простої держави належить унітарна та регіональна держава, до складної – федерація та імперія.

Проте існують й інші різновиди форми державного устрою: доцентрова (унітарні держави та імперії) та відцентрова (регіональні держави, федерації та державоподібні об'єднання).

---

1 Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2010. – С. 692. – (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»).

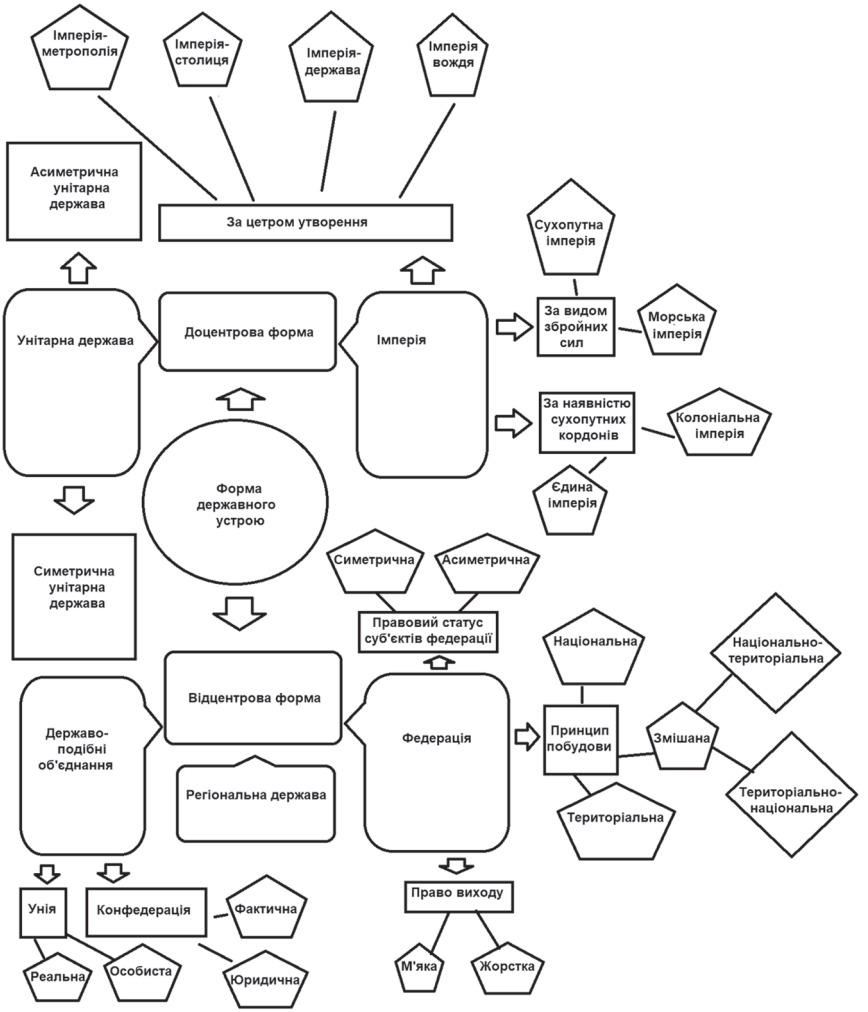

Рис. 7.5. Форма державного устрою

Політичний режим: поняття, склад і види

Політичний режим **–** це сукупність прийомів, методів та засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, а держава регулює відносини між людьми та взаємодіє із суспільством і громадянином.

Політичний режим складається, щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність.

Перший компонент, що складає зміст поняття «політичний режим» – це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. Сутність політичного режиму визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент змісту «політичного режиму» має кілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Третій компонент політичного режиму – це державний режим, тобто методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних, політичних і правових конфліктів.

Сучасне державознавство розрізняє кілька видів політичного режиму.

Найпоширенішою є *ідеологічна класифікація*, яка передбачає поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні. Раніше до недемократичних режимів належали тиранічні, які були засновані на одноособовому правлінні. При цьому влада тирана часто встановлювалася насильницьким шляхом, шляхом захоплення влади та усунення законної влади з допомогою державного перевороту. Тиранія була характерна для деяких полісів Еллади. Нині на зміну тиранічному режиму прийшли інші різновиди недемократичних режимів – авторитарний та тоталітарний. В умовах авторитарного режиму держава декларує, що регулює все, але якась частина суспільних відносин залишається неурегульованою (наприклад, біз-

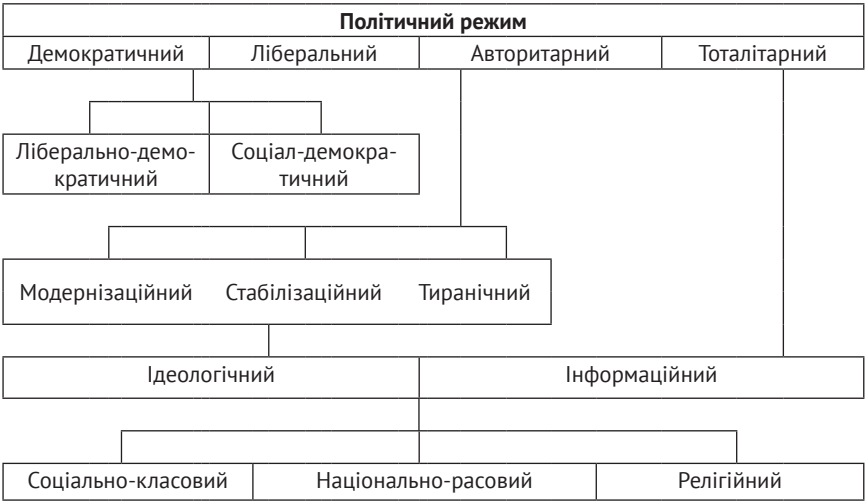

Рис. 7.6. Класифікація політичних режимів (модальний підхід)

нес у Чилі в період правління генерала Августо Піночета Угарте). В умовах тоталітарного режиму держава регулює економіку, політику і ідеологію (Німеччина у період знаходження у влади націонал-соціалістів Гітлера).

Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні є не дуже коректним. Насамперед тому, що в такому разі демократія стає ідеалом, а держава з так званим недемократичним режимом одностайно вважається якоюсь «Імперією Зла». Такий поділ на демократичні та недемократичні політичні режими призводить до створення чорно-білих полюсів.

Інша класифікація політичного режиму пов'язана з *особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства*. У цьому разі розрізняють демократичні, авторитарні і тоталітарні режими. Слабкість такого поділу полягає в тому, що не зовсім зрозумілим є місце в такій класифікації режиму, що склався в СРСР під час «Перебудови» у 1988–1989 роках.

Саме тому найкращою уявляється класифікація всіх політичних режимів залежно від *типу правового регулювання,* за якою розрізняють демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні режими.

Приклад 7.1

О. Ковлер про співвідношення демократизації та лібералізації

Насамперед загальними були причини переходу до форсованої демократизації. Панівна еліта шукала найефективніший варіант функціонування індустріального суспільства на тлі наростання за багатьма параметрами відставання від західних сусідів. Слабка й непослідовна лібералізація, що розпочалася невдовзі, не принесла істотних результатів, а, навпаки, викликала вибух сподівань населення. Заради справедливості, варто погодитися з думкою тих, хто вважає, що основним досягненням лібералізації стало набуття свободи слова та інших «вільностей», але, як зазначає П'єтро ді Кортона, лібералізація відрізняється від демократизації тим, що передбачає лише надання верхами обмежених та контрольованих поступок у сфері політичних та громадянських прав без надання їм повного та всеосяжного характеру. Саме тому лібералізація завжди може передувати демократизації і стати елементом переходу до демократії: режим йде на певні поступки та вводить свободи в тих чи інших сферах, водночас прагнучи зберегти деякі атрибути авторитаризму й обмежуючи вимоги участі у здійсненні владних повноважень, доходить висновку ді Кортона. Процес лібералізації йшов в Угорщині та Польщі з 1956 р., у Чехословаччині його було перервано в 1968 р., в СРСР йшов з 1982 по 1989 р., у багатьох же країнах Східної Європи він відбувався практично одночасно з демократизацією.

Джерело: Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер ; [отв. ред. Б. Н. Топорнин]. – М. : Институт государства и права РАН, 1997. – С. 72–73. – (Серия «Новое в юридической науке и практике»)

Проте це – так званий ***модальний підхід***, який передбачає існування «чистих» режимів.

Водночас у світі «чисті» режими мало поширені. Саме тому досить цікавим уявляється так званий ***дуальний підхід***, який поєднує «чисті» режими між собою.

У такому разі відбувається протиставлення авторитаризму (мінімальна участь народу при прийнятті життєво важливих рішень) та демократії (максимальна участь народу при прийнятті життєво важливих рішень), а також лібералізму (свобода від контролю) і тоталітаризму (максимальний контроль).

Саме при поєднанні лібералізму з демократією і авторитаризмом, а також тоталітаризму із зазначеними режимами виникають «дуальні» політичні *режими*:

- режим ліберальної демократії (США більшу частину своєї історії);

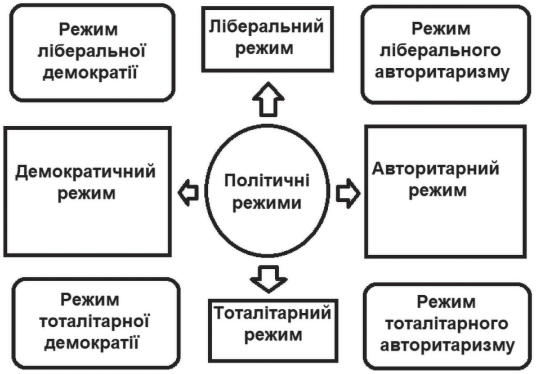

Рис. 7.7. Класифікація політичних режимів (дуальний підхід)

- режим тоталітарної демократії (СРСР в період культу особи Й. Сталіна);
- режим ліберального авторитаризму (Чилі в період правління А. Піночета);
- режим тоталітарного авторитаризму (Німеччина часів ІІІ Рейху).

7.2. Доцентрова форма державного устрою

Унітарна держава

Унітарна держава є панівною в усьому світі. До унітарних держав належать: країни Європи – Франція, Швеція, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Греція, Польща, Україна, Білорусь та ін.; країни Азії – Камбоджа, Лаос, Таїланд, Японія та ін.; низка країн Латинської Америки та Африки.

Унітарна держава – це проста держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Ознаками унітарної держави є:

- єдина конституція, норми якої поширюються на всю територію держави;
- єдина система вищих органів державної влади (глава держави, парламент, уряд), юрисдикція яких поширюється також на

територію всієї країни; функціональна, предметна та територіальна компетенція вищих та центральних органів влади ані юридично, ані фактично не обмежується повноваженнями будь-яких регіональних та місцевих органів;
- єдине громадянство; населення унітарних держав має єдину політичну приналежність;
- єдина система права;
- єдина судова система;
- територія унітарної держави зазвичай поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Як правило, унітарна держава є централізованою. Проте існує дві форми передачі владних повноважень на місцевий рівень:
- ***децентралізація*** – передача функцій і повноважень з прийняття рішень місцевого значення органам місцевого самоврядування з одночасним обмеженням подібної компетенції в центральних органів державної влади та управління;
- ***деконцентрація*** – перенесення повноважень з прийняття рішень місцевого характеру на місцевий рівень централізованого державного управління.

Існує два види унітарних держав – симетрична і асиметрична.

Рис. 7.8. Адміністративна мапа Польщі

Рис. 7.9. Адміністративний устрій України

В умовах ***симетричної*** *унітарної держави* існує регіональний поділ виключно на однакові за своїм правовим статусом адміністративно-територіальні одиниці. Так, Польща складається з 16 воєводств, Франція – з 96 департаментів, а Туреччина – з 67 ілів. Таїланд має у своєму складі 73 чанґвати, а Філіппіни – 74 провінції.

Асиметрична *унітарна держава* має у своєму складі автономні утворення.

Автономія – це відносно самостійні в здійсненні державної влади чи місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Так, Україна має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Приклад 7.2

Про деконцентрацію та децентралізацію

Існує кілька форм поділу функцій і повноважень:

1. *Повна централізація*. Держава здійснює всі функції управління з допомогою системи центральних органів та їх підрозділів на місцях; більше того, усі скільки-небудь важливі рішення (наприклад, про черговість дорожньо-ремонтних робіт в даному окрузі) приймаються центральними органами: місцеві державні органи є лише виконавцями наказів та інструкцій, що виходять з центру.

2. *Деконцентрація*. Як і в попередньому випадку, здійснення всіх функцій покладається на адміністративні осередки, які становлять ієрархічну систему з урядовими органами «нагорі». Однак питання про повноваження

вирішується інакше: не всі рішення приймаються центром; деякі з них віднесені до компетенції місцевих агентів центральних органів.

Деконцентрація, своєю чергою, має дві форми.

За так званої «територіальної деконцентрації» (зазвичай у цьому випадку використовується термін «деконцентрація», не вказуючи інших кваліфікуючих ознак) керівники місцевих органів центрального відомства діють в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць і мають певні повноваження на прийняття рішень. Так, у Франції префект має право на власний розсуд розподіляти державні дотації між комунами. Головний інженер департаментські служби відомства шляхів сполучення самостійно затверджує річну програму дорожньо-ремонтних робіт. За такої форми деконцентрації, розподіл повноважень між місцевими агентами держави може бути вироблено або на користь єдиного представника центральної влади, або на користь керівників спеціалізованих органів різних галузей управління (охорони здоров'я, землеробства тощо). Адміністративна реформа, що триває нині у Франції, спрямована на те, щоб зосередити в руках префекта всі деконцентровані повноваження.

Існує й інша форма деконцентрації, яку багато авторів неправильно визначають як децентралізацію: її можна було б назвати технічною деконцентрацією (функціональною або «вертикальною»). У такому разі функції і повноваження щодо рішень передаються не місцевим агентам загальної або спеціальної компетенції, що діють у рамках певних адміністративно-територіальних одиниць, а відповідальним посадовим особам, які очолюють установи, що діють в масштабі всієї країни і виконують спеціалізовані функції. Частіше за все такий суб'єкт прав відрізняється за своїм характером від органу державного управління.

Однак це буває не в усіх випадках. Так, до свого скасування в 1959 р. Мінова палата була установою, на чолі якої стояв призначений урядом генеральний директор. Він мав певні повноваження з питань видачі підприємствам дозволів на імпорт. Інший приклад: у Франції керівники державних підприємств на сьогодні володіють фактично деконцентрованою, а не децентралізованої владою, на що, мабуть, сподівалися автори проектів націоналізації, проведеної в 1944–1946 роках...

3. *Децентралізація.* У цьому разі здійснення певних функцій управління покладається на агентів, підлеглих не уряду, а колегіям, що обираються частиною населення. Ці колегії можуть становити або жителів даного району, або якусь категорію населення (виробників, споживачів тощо).

Тому схематично можна розрізняти дві форми децентралізації. За «територіальної децентралізації» функції і повноваження щодо прийняття рішень передаються асамблеї, яка обирається в порядку загального виборчого права жителями села, міста або більшої адміністративно-територіальної одиниці

(департаменту чи округу). Ці асамблеї зазвичай не мають повної незалежності: згідно з чинним правом, вони підконтрольні або агенту центральної влади, або вищій асамблеї. У певних межах місцеві асамблеї мають фіскальні повноваження.

Інша форма децентралізації, яку можна було б назвати технічною або функціональною, відрізняється від попередньої за двома параметрами: компетенція представницьких органів обмежується однією або кількома суміжними функціями (наприклад, у галузі освіти або охорони здоров'я); члени цих органів обираються або групами населення, що утворюються на основі економічної, соціальної чи культурної спільності, або виборцями, які належать до однієї й тієї самої професійної, соціальної та т. п. групи. У Франції, таким чином, обирається керівництва кас соціального страхування, торгових, землеробських, ремісничих палат тощо. У Сполучених Штатах Америки діяльність безлічі державних шкільних установ спрямовуються спеціалізованими радами, радами шкільних округів. Як і за територіальної децентралізації, противагою праву прийняття рішення, що належить цим місцевим органам, служить право контролю з боку вищих інстанцій.

Джерело: Гурней Б. Введение в науку управления / Бернар Гурней ; вступ. ст. М. И. Пискотина ; [пер. с фр. Г. С. Яковлева ; ред. М. И. Пискотин]. – М. : Прогресс, 1969. – С. 191–194.

Імперія

На відміну від федерацій, імперії зазвичай утворювались як насильницьке об'єднання держав, що здійснювалось або шляхом завоювання, або шляхом створення іншого виду тиску (економічного, політичного тощо). Однак зрідка можливим було і добровільне приєднання.

Імперія **–** це складна держава, що утворена шляхом примусового об'єднання кількох народів навколо одного центру.

Існує кілька класифікацій імперії.

Так, залежно від центру утворення імперії можуть існувати у вигляді імперій-метрополій (Британська, Голландська, Іспанська), імперій-столиць (Римська, Вавилонська), імперій-держав (Єгипетська, Ассирійська, Перська) чи „імперій вождя" (імперії Олександра Македонського, Карла Великого, Наполеона).

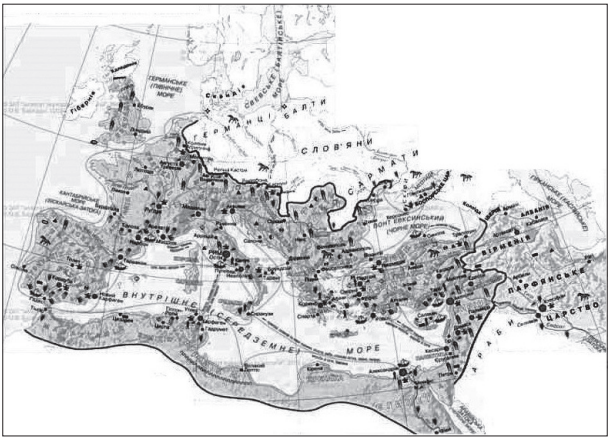

Рис. 7.10. Римська імперія у II ст. н.е.

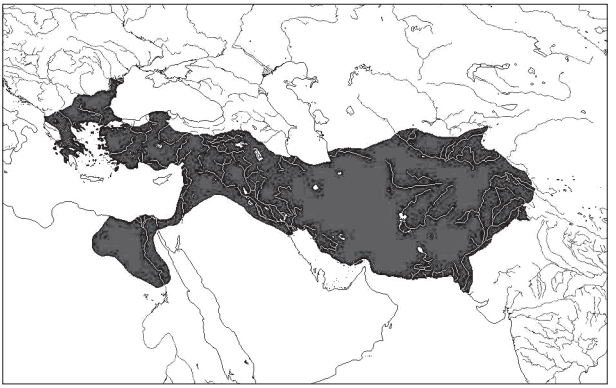

Рис. 7.11. Імперія Александра Македонського

Залежно від виду збройних сил, що дозволили утворити імперію, остання можу існувати як сухопутна (утворилася за допомогою армії – сухопутних сил) або морська (утворилася за допомогою флоту). Прикладами сухопутних імперій була Римська, а морської – Британська.

Залежно від наявності сухопутних кордонів між частинами імперії останні можуть бути єдиними (між центром та провінціями існують сухопутні кордони) або колоніальними (між метрополією та колоніями нема сухопутних кордонів). Прикладом сухопутної імперії була

Рис. 7.12. Британська колоніальна імперія (карта на 1920 рік)

Рис. 7.13. Російська імперія (до продажу Аляски)

Російська, що, хоча й мала заморські території (Аляска, Каліфорнія), проте була не спроможна їх освоювати. Прикладом колоніальної імперії була Британська.

Приклад 7.3

Про імперську еліту

На моє переконання, лише імперія здатна дати людині одночасно й свободу і можливість найменш обмеженого розвитку, і стабільність, і безпеку. А місцевий лідер, той самий товариш Сталін, якого так часто згадував Іванюшин, займався достатньо, на мій погляд, благородною справою – будував імперію.

Але ж з якою незграбністю він це робив!.. У висновку, який я сформулював сам для себе, значилося, що, скоріше за все, товариш Сталін усе ж таки знав, ЩО слід робити задля побудови імперії, але абсолютно не уявляв собі ЯК.

Чим складнішим є соціальний організм (і імперія, без сумніву, є найбільш складним соціальним організмом з усіх створених людством, оскільки вона завжди є мультинаціональною та мультирелігійною), тим більше він є схильним до перебоїв системи. І, для того щоб утримувати його у порядку, потрібними є особливі люди, особлива соціальна верства – імперська еліта. Вона не має нічого спільного з тими, кого вважає елітою натовп – акторами, піснярами, світськими тусовщиками, політиками, популярними спортсменами. Адже всі вони – чи майже всі – люди-клоуни, призначені займати увагу та час сучасних селян – менеджерів, офісного планктону тощо.

Імперська еліта є набагато менше помітною. Вона може бути становою або ні. Найчастіше вона рано чи пізно стає якщо й не формально-спадкоємною, то багато в чому *практично* такою. Адже якщо ще при закладенні імперії не створюється певна соціальна машина не лише зі створення, а й з *відтворення* імперської еліти, то строк для такої імперії – одне, два, максимум три покоління.

А найбільш ефективна соціальна машина може базуватися лише на сім'ї, що практично неминуче призводить до того, що все нові та нові покоління сімей імперської еліти включається в її головну справу – утримання зв'язаності імперії. Але це не означає, що імперська еліта стає раз і назавжди замкненою кастою. Навіть коли вона є організованою за становою ознакою, все одно більшість з тих, хто увійшов до неї, колись також вийшли з низів. І для представників нових поколінь цих низів завжди повинна залишатися (і насправді залишається) можливість пройти таким шляхом.

Узагалі доступність, хоча й не абсолютна, соціальних ліфтів – один з ключових показників її стійкості та ефективності. Адже якщо талановиті й амбіційні представники нового покоління з інших, не правлячих, станів чи соціальних верств, хай і подолавши деякі перепони, що, скоріше за все, служать засобом випробування претендентів, аніж дійсно є непереборною стіною, не можуть увійти до неї, вони починають використовувати свої таланти та створювані ними можливості для боротьби *проти* неї. І рано чи пізно руйнують імперію. Адже імперія – єдиний тип держави, який майже неможливо зруйнувати ззовні. Вона є надто живучою і здатна акумулювати практично фантастичну кількість ресурсів. Навіть програш у тяжкій війні, як правило, не служить їй вироком. Вона може рухнути, якщо буде зруйнована зсередини. Та й то не одразу.

Так ось, товариш Сталін саме й займався тим, що будував імперську еліту. Тут вона називалася «члени ВКП (б)». На жаль, будував так, як умів. Але ж хто будує еліту за допомогою страху? І уж тим більше страху фізичного знищення? Ні, поки на чолі той, хто й нагнічує цей страх, все ще може бути нічого.

Але варто лише дожити до першої точки переходу, тобто до моменту передачі влади від одного лідера до іншого, – і ось тут і розпочинається обвал. Новому владарю, хочеш не хочеш, доводиться ослабити звичайний тиск на ключову частину еліти, адже інакше він не зможе утриматись при владі. І це стає початком кінця. Позбавившись підживлення страхом у певній ключовій сфері, уся система еліти, побудована на страху, неминуче розлізеться, почне руйнуватися, розвалюватись, перетворюватись не на кістяк, не на наріжний камінь, а на паразита, який користується моментом та прагне урвати, поки можливо. Тому що можна ж... вже не вбивають! Це й є кінцем імперії.

Джерело: Злотников Р. В. Элита элит : Фантастический роман / Злотников Р. В. – М. : Издательство АЛЬФА-КНИГА, 2009. – С. 174–176. – (Фантастический боевик; Вып. 578).

Як тип політичної системи імперія характеризується асиметричними відносинами: центр – периферія (провінція) або метрополія – колонії.

Ознаки імперії:

- це надзвичайно стійка й одночасно мінлива форма життєдіяльності суспільства, що однаково пристосовується до різних способів виробництва та суспільно-економічних формацій. Імперії існували і в умовах рабовласництва (Вавилон, Персія, Рим), і в умовах феодалізму (Російська чи Іспанська імперії), і при буржуазному укладі (Голландська чи Британська колоніальні імперії), і при соціалістичному (Радянська);
- агресивність та експансіонізм імперій. Це обумовлено тим, що імперії існують за рахунок зовнішніх чинників розвитку, а не за рахунок внутрішніх. Головний принцип їхньої життєдіяльності – це захоплення територій, людей та матеріальних багатств інших країн за допомогою сили;
- імперія заснована на тотальній монополії, на всеохопному, навіть фізичному, знищенні інакомислення;
- в основі імперії лежать державний сектор та державна власність. Надзвичайно великою була роль держави, що панувала над усіма сферами життя суспільства;
- усі імперії прагнуть до розвитку військового та карно-поліцейського апарату. При цьому військовий механізм використовується для зовнішньої експансії та захоплення чужих земель і ресурсів, а карно-поліцейський – для внутрішніх політичних та національних чищень.

7.3. Відцентрова форма державного устрою

Регіональна держава

Регіональна держава **–** це проста держава, вся територія якої складається з автономних утворень.

До регіональних держав належать Іспанія, Італія та Шрі-Ланка. Зазначені автономії можуть бути:

- територіальними (більшість з областей Італії);
- побутово-географічними (окремі області Італії, наприклад, Сицилія);
- етнічними (країна Басків, Андалузія в Іспанії);
- змішаними (Шрі-Ланка складається з етнічної провінції, що населена тамілами, та дев'яти сингальських провінцій).

У регіональних державах автономні утворення своїх конституцій не мають, але в конституціях зазначених держав за ними закріплюються певні повноваження, для реалізації яких автономії можуть приймати певні нормативно-правові акти. Самі автономії діють на підставі певних статутів, які затверджуються загальнодержавним парламентом.

Поряд з місцевими органами представницької та виконавчої влади, на території автономій діють представники центру – комісари, губернатори тощо.

Рис. 7.14. Італія

Федерація

Зазвичай під ***федерацією*** розуміється така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до *права суверенітету*.

Для федерації характерними такі ознаки:

- наявність єдиної території, яка складається із членів – суб'єктів федерації, кожен з яких має власний адміністративно-територіальний устрій;
- наявність загальної конституції федерації та конституцій її суб'єктів;
- наявність системи законодавство як федерації, так і її суб'єктів;
- наявність двопалатного федерального парламенту, де в одній із палат обов'язково представлені інтереси суб'єктів федерації, та парламентів самих суб'єктів федерації, федерального уряду та самостійних органів виконавчої влади суб'єктів федерації;
- наявність громадянства як федерації, так і її суб'єктів, тобто можливим є подвійне громадянство (ФРН, Австрія);
- можливість суб'єктів федерації мати власну судову та правову системи (США);
- наявність загальнофедеральної податкової та грошової системи;
- вертикальний розподіл влади між федеральним центром та суб'єктами федерації;
- федеральний центр має виключні повноваження в контролі над проведенням зовнішньої політики;
- федеральний центр може використовувати свою владу незалежно від схвалення суб'єктів федерації;
- наявність певних суверенних прав у суб'єктів федерації;
- суб'єкти федерації не мають права в односторонньому порядку припиняти зв'язки з федеральним центром;
- жодна з поправок до конституції не може діяти без схвалення суб'єктів федерації;
- конституційний суд тлумачить конституцію і вирішує суперечки між федеральним центром та суб'єктами федерації;
- верховенство федерального законодавства над правом суб'єктів.

Рис. 7.15. СРСР

Рис. 7.16. Територіальний устрій Бельгії

Федерація будується на основі трьох *принципів* – національного, територіального та змішаного.

Національний принцип передбачає утворення федерації шляхом об'єднання національних держав. Прикладом такої федерації був СРСР.

На сучасному етапі до національних федерацій належить Індія та Бельгія.

Територіальний принцип передбачає об'єднання певних територій. Класичними прикладами територіальних федерацій є США або латиноамериканські федерації (Мексика, Венесуела, Бразилія тощо), де об'єднуються території. Так США (Сполучені Штати

Рис. 7.17. Сполучені Штати Америки

Рис. 7.18. Канада

Рис. 7.19. Федеративна Республіка Німеччина

Америки) є об'єднанням територій – штатів (у назві *United States of America* – Сполучені Штати Америки, слово *States* означає як Штат, так і Державу-Територію, а тому *United States of America* можна перекласти і як Сполучені Держави Америки).

Змішаний тип передбачає своєрідне змішане об'єднання: *частина федерації об'єднується за національною ознакою, а інша – за територіальною*. Такий тип змішаної федерацію можна назвати ***національно-територіальним***. Прикладами таких федерацій є Канада або Російська Федерація.

Однак може існувати й ***територіально-національна федерація***. В її умовах *об'єднуються території, але може існувати певний національний (як правило, мовний) елемент*. Прикладом такої федерації є Федеративна Республіка Німеччини, яка об'єднує землі: Саксонію, Баварію, Прусію тощо, жителі яких говорять на різних діалектах, однак існує спільна німецька мова.

Щодо питання стосовно класифікації федерацій, то поділ федерацій залежно від права виходу з союзу на ***жорсткі***, які не передбачають права виходу (наприклад, США), та ***м'які*** (передбачають таке право) вже не є актуальною. З ліквідацією СРСР право націй на самовизначення було суттєво обмежене діючими на території колишнього Радянського Союзу конституціями.

На сьогодні до м'яких федерацій належить Малайзія.

Рис. 7.20. Штати Малайзії

Рис. 7.21. Сінгапур доби перебування в складі Малайзії

Свого часу саме внаслідок цього принципу з її складу було виключено Сінгапур.

Приклад 7.4

Про виключення Сінгапуру із складу Малайзії

Усі знають, що Сінгапур – одна з найбагатших держав у світі: більше 60 тис. дол. ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності – це в першій п'ятірці в світі. Малайзія для своїх країв теж не пасе задніх: 17 тис. дол. на людину, поряд із Росією. Коли ми дізнаємося, що Сінгапур був частиною Малайзії, а потім вийшов і став незалежною державою, одразу хочеться припустити, що це багатий і розвинений Сінгапур захотів покинути Малайзію. Нехай сама животіє.

Насправді сталося рівно протилежне. 72% сінгапурців в 1962 році проголосували за вступ до Малайської Федерації на загальному референдумі, а в 1965 році малайзійський парламент одноголосно виключив Сінгапур зі складу країни і повідомив своїй колишній провінції, що вона тепер – незалежна держава. У Сінгапурі з того часу відбулося економічне диво, більш масштабне, ніж у самій Малайзії. Чи не пошкодувала Малайзія про своє рішення? Ні, не пошкодувала. І ось чому.

Нинішнє населення Малайзії 30 млн осіб, з них 50% – малайці і 25% – китайці. У 1960-ті роки, коли готувалося несподіване для Сінгапуру розлучення, китайців в єдиній тоді ще Малайзії було 36%. Різниця між чвертю і більш ніж третиною і сама по собі вражаюча, але, головне, частка титульної малайської

нації при такому розкладі опускалася до критичного «менше половини» (у Малайзії крім китайців і малайців живуть ще індійці і племена).

Таке співвідношення зберігалося б і сьогодні, якби Сінгапур залишився у складі єдиної країни. Сьогоднішнє населення Сінгапуру 5,5 млн осіб, у 1960-ті воно становило близько 2 млн, а й тоді і зараз 75% – китайці. Якби Сінгапур зараз був частиною Малайзії, частка китайців в її нинішньому населенні виявилася б не 25%, а 33%, а частка малайців не 50%, як сьогодні, а 44 – знову ж таки менше половини. Одна справа 50% на 25% – дворазовий розрив на користь титульної нації, і зовсім інше – 44% на 33%: і виглядає не так переконливо, і на виборах виходять зовсім інші результати.

Крім кількісного відставання, є ще й інше. Китайська меншина в Малайзії, як і в усій Південно-Східній Азії, – городяни, так чи інакше зайняті в промисловості і торгівлі: власники заводів, купці, банкіри, технічна інтелігенція, але й прості фабричні робітники, пролетарі, які десятками тисяч приїжджали на заводи до китайських співвітчизників-фабрикантів. Британці активно віднаймали китайців до колоніальної адміністрації – серед них було більше юнаків, які знали англійську мову (китайські купці часто намагалися вчити дітей англійською). Та й взагалі, китайська була в тій частині світу мовою міжнаціональною і торговою.

Самі малайці почали масово селитися в містах лише на початку XX століття. До того як з'явився Сінгапур, у жодній країні Південно-Східної Азії китайці не були більшістю населення, але вони були більшістю в інших країнах. На межі XIX–XX століть іноземці з подивом повідомляли з Бангкока, Маніли, Пномпеня, що частіше чують там китайську мову, ніж мову корінного народу.

Диктатор Таїланду Пібун, союзник Японії під час Другої світової війни, вимагаючи обмежити права китайців в Таїланді, у дусі часу порівнював їх з євреями в Європі. Але китайці там схожі не тільки на європейських євреїв, а й на німців з росіянами. На відміну від європейських євреїв, у китайців була власна держава, та ще й вельми страхітливих розмірів – найбільша та найчисельніша на всю округу. З тим же і більшим правом Пібун міг порівняти китайців Південно-Східної Азії не з євреями, а з німцями Північної і Східної Європи, які з часів Середньовіччя і подекуди до останнього часу були головними городянами, поки місцеве населення віддавалося сільським радощам на рідній землі. Німецькою говорили Берген в Норвегії, Рига на сході Балтики, Брашов у румунських Карпатах. Як російською Ташкент, Алма-Ата, Київ і Баку.

І ось перед нами простори Південно-Східної Азії: річки, поля, ліси, острови, півострови, багато народу, а притча в них одна: як китайці все захопили. Вивісок і реклами більше китайською, ніж місцевою мовою, у столицях і містах більше чутно китайську, ніж корінну. В освіті і культурі, читанні і письмі –

куди не глянь, першою вилізе китайська. А якщо вона й конкурує з чимось в галузі культури, то теж із сторонніми індійською та арабською.

Почуття, які відчували і значною мірою відчувають і далі народи Південно-Східної Азії щодо китайців, схожі на ті, що відчували чехи і латиші щодо німців до війни і українці та інші народи колишнього СРСР по відношенню до росіян по цю пору. Начебто є власна держава, наче ти господар, але все одно раз у раз впираєшся в стіну більш вживаної мови, більш впливової культури, більш численного народу, більшої економіки, і все це представлено всередині власних кордонів багатолюдною громадою, яка зберігає синівські почуття по відношенню до загрозливо величезної історичної батьківщини.

Друга світова випадково допомогла Східній Європі позбутися німців, але Китай, як і Росія, були в ній на правильному боці історії.

У китайців з малайцями існували і політичні відмінності, почасти схожі на ті, що розділяють мешканців Волині та Донбасу. Міські жителі китайці набагато більшою мірою, ніж малайці, перейнялися лівими, соціалістичними ідеями. Майбутній кумир авторитарного економічного лібералізму, диктатор Сінгапуру Лі Куан Ю, починав як політик-лівак. Консервативні і більш релігійні малайці лівих ідей боялися. Страху наганяло й те, що на історичній батьківщині китайців Мао щосили будував свою комуністичну імперію: а раптом і ці тут захочуть?

Малайці вважали себе історично знедоленими: китайці відсунули їх від грошей, освіти, бізнесу. Малайці хотіли, щоб їхня мова стала головною в країні для всіх. Для цього політики-малайці придумали політичну програму «Бумі-путра» («Сини землі», самоназва корінних малайських народів) – позитивну дискримінацію на користь малайців і інших некитайців: квоти на державній службі, квоти при приватизації, переваги при найманні на роботу, торгові монополії «лише для малайців», захист національної мови. А партії китайців вели кампанії під гаслом «Малайзійська Малайзія» – тобто не малайська, а всіх малайзійців. З прикметником «український» такого не виконати, а ось з прикметниками «латвійський» або «казахстанський» скільки завгодно: одні за латиську Латвію, інші – за латвійську.

Час від часу в Малайзії траплялися зіткнення, погроми китайських магазинів і контор та захоплення адміністративних будівель. У найгірші дні люди хапалися за зброю. Найбільш непосидючі китайці пішли в ліси, «щоб землю в Гренаді селянам віддати», але почати вирішили з Малайзії.

А результати виборів при співвідношенні 44% до 33% раз по раз виходили зовсім не такими, якими хотіли їх бачити політики-малайці. Виникла навіть загроза, що зібраний китайськими політиками альянс переможе не тільки в Сінгапурі, а й на загальнонаціональному рівні.

Крім того, малайські політики, бізнесмени, інтелігенція зовсім не без причин боялися, що центр сили і багатства їхньої країни, її економічна і культурна

метрополія виявляться не в столичному Куала-Лумпурі, а в етнічно чужому Сінгапурі: там будуть відкриватися представництва банків і офіси світових компаній, туди будуть приїжджати співаки і виставки.

9 серпня 1965 року прем'єр Малайзії Абдул Рахман на коротких таємних переговорах повідомив сінгапурським політикам про своє рішення, зібрав парламент (без депутатів від Сінгапуру) і виключив Сінгапур зі складу Малайзії. Сінгапурці прокинулися в іншій країні – власній і незалежній – не в результаті боротьби за свободу, як це зазвичай буває в таких випадках, а з волі політиків в столиці, які вважали краще територіальної цілісності національну єдність.

Джерело: Баунов А. Миф тесен / Александр Баунов. – М. : Время, 2015. – С. 258–263. – («Диалог»).

Інша класифікація поділяє всі федерації на симетричні та асиметричні. До перших належать США, ФРН, Канада та ін.; до других – Росія. ***Симетричними*** визнаються федерації, суб'єкти яких мають однаковий правовий статус. Так, кожен штат в США, кожна провінція в Канаді, кожна земля в ФРН мають однаковий комплекс повноважень стосовно вирішення певних питань регіонального рівня.

В умовах же ***асиметричної*** федерації правовий статус її суб'єктів дещо відрізняється. Так, у Росії «повноцінними» суб'єктами федерації можна вважати лише республіки, в яких існує своя «державна» мова. Краї ж, області, Москва та Санкт-Петербург з цього погляду не є повноцінними суб'єктами федерації.

7.4. Державоподібні та міждержавні об'єднання

Міждержавні об'єднання

З формою державно-територіального устрою пов'язане таке явище, як міждержавні об'єднання.

Міждержавне об'єднання – це союз держав, утворений на основі міждержавного договору з метою економічної та політичної інтеграції держав-учасниць.

До останніх належать співдружності держав та їхні співтовариства.

Співдружність держав – це аморфне організаційно оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності.

Співтовариство держав – це союз держав, утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції ресурсів учасників для вирішення актуальних завдань.

Прикладом співтовариства може бути ЄС, НАТО та ін. Прикладами співдружності – СНД, Британська співдружність тощо.

Конфедерація і унія

Деякі правознавці до форми державного устрою відносять конфедерацію і унію.

Конфедерація – це союз суверенних держав, утворених для досягнення певних цілей.

Для конфедерації характерними є низка *ознак*:

- наявність наднаціональних органів управління, що створюються для реалізації узгодженої політики держав – членів конфедерації.
- рішення цих загальних органів не мають прямої дії, а набувають юридичної сили лише після затвердження їх центральними органами влади відповідних держав-членів конфедерації;
- відсутність єдиного вищого законодавчого органу;
- відсутність єдиного громадянства;
- країни-члени конфедерації у повному обсязі самостійно здійснюють міжнародну діяльність;
- верховенство національного законодавства над законодавством конфедерації;
- право членів конфедерації на вільний вихід з неї та розірвання конфедеративного договору.

Як бачимо з самого визначення, конфедерація – це союз суверенних *держав*. Держава передбачає *власний* державний устрій. Саме тому конфедерація, як правило, *не є формою державного устрою*, адже члени конфедерації мають право суверенітету. Проте з цього правила є винятки. Так, сучасна Швейцарія має назву Швейцарська Конфедерація. Це дозволяє нам розрізняти, принаймні, два різновиди конфедерацій.

Рис. 7.22. Філіпп II – король Іспанії та Філіпп I – король Португалії

Залежно від реального суверенітету всі конфедерації можна поділити на юридичні і фактичні.

В умовах ***юридичної*** конфедерації держава вважається конфедерацією лише формально, але, по суті, це – федерація або імперія. Прикладом саме юридичної конфедерації можна вважати сучасну Швейцарію, яка формально називається конфедерацією, але, по суті, є федерацією.

Фактичною ж конфедерацією вважається така, де неухильно дотримується право суверенітету членів конфедерації. Прикладом фактичної конфедерації можна вважати Конфедерацію Південних Штатів під час громадянської війни у США 1861–1865 рр.

Другим варіантом державоподібного об'єднання є унія.

Унія – форма об'єднання монархічних держав під владою єдиного глави держави, яке відбувається як шляхом створення спільних владно-управлінських органів, так і без такого кроку.

Залежно від способу утворення унія може бути особистою або реальною.

Особиста унія між державами утворюється, коли монарх має право на трон у двох чи більше держав. Так, у 1580–1598 рр. король Іспанії Філіп II одночасно стає королем Португалії (як Філіп I). Проте об'єднання Іспанії і Португалії в одну країну не відбулося. Між ними була утворена особиста унія.

Щодо реальної унії, то найвідомішим прикладом є унія між королівством Польським і Великим князівством Литовським, у результаті якої була утворена Річ Посполита, або унія між Англією та Шотландією у 1706 році, результатом якої була поява Великобританії. Отже, коли між державами укладається договір про утворення унії, то така унія вважається ***реальною***.

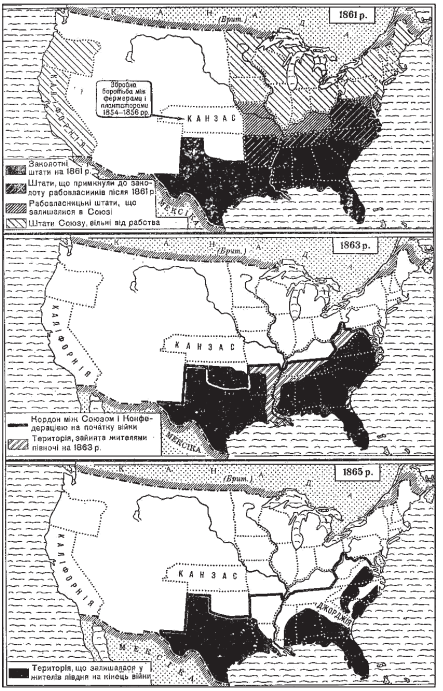

Рис. 7.23. Громадянська війна в США у 1861–1865 рр.

Аналіз конфедерацій та уній свідчить, що в деяких випадках конфедерації та унії є складними державами, а в інших – міждержавними об'єднаннями.

Якщо проаналізувати конфедерації та унії з погляду їх належності як до складних держав, так і до міждержавних об'єднань, то ми дійдемо висновку, що до складних держав потрібно віднести ви-

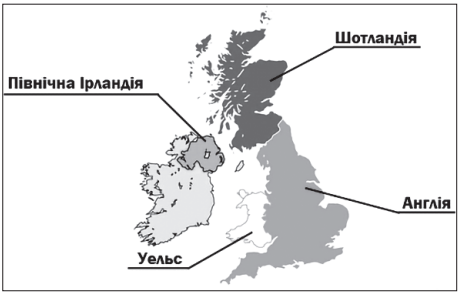

Рис. 7.24. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

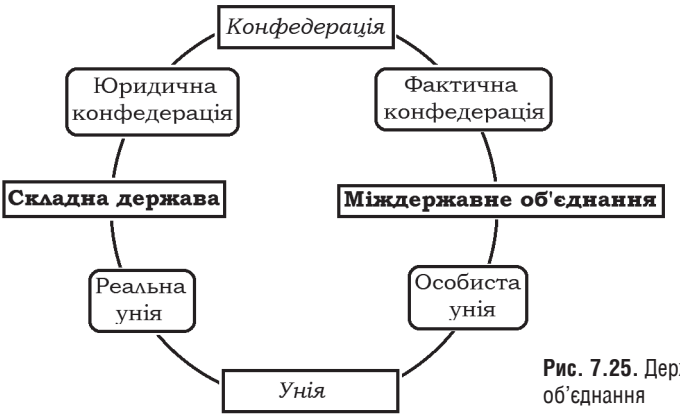

Рис. 7.25. Державоподібні об'єднання

ключно юридичні конфедерації та реальні унії, тоді як фактичні конфедерації та особисті унії належать до міждержавних об'єднань разом із спілками та співдружностями держав.

Саме внаслідок того, що унії та конфедерації можуть належати до різних форм територіальної інтеграції, їх необхідно визначати як *державоподібні об'єднання.*

Питання для самоконтролю

1. Що таке форма держави?
2. Назвіть елементи форми держави.
3. Що таке форма правління?
4. Що таке форма державного устрою?
5. Що таке моноцивітальні держави?
6. Що таке поліцивітальні держави?
7. Що таке протекторат?
8. Що таке політичний режим?
9. Що складає перший компонент політичного режиму?
10. Що складає другий компонент політичного режиму?
11. Що складає третій компонент політичного режиму?
12. Які види політичного режиму розрізняють за ідеологічною класифікацією?
13. Які види політичного режиму розрізняють за особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства?

14. Які види політичного режиму розрізняють за типом правового регулювання?
15. Що передбачає модальний підхід до політичного режиму?
16. Що таке дуальний підхід до політичного режиму?
17. Назвіть види політичного режиму за дуальним підходом.
18. Що таке унітарна держава?
19. Назвіть види унітарних держав.
20. Що таке децентралізація?
21. Що таке деконцентрація?
22. Що таке симетрична унітарна держава?
23. Що таке асиметрична унітарна держава?
24. Що таке автономія?
25. Що таке імперія?
26. Які розрізняють види імперій за центром утворення?
27. Які розрізняють види імперій за видом збройних сил?
28. Які розрізняють види імперій залежно від наявності сухопутних кордонів між частинами імперії?
29. Що таке регіональна держава?
30. Якими можуть бути автономії?
31. Що таке федерація?
32. Що передбачає національний принцип побудови федерації?
33. Що передбачає територіальний принцип побудови федерації?
34. Що передбачає національно-територіальний принцип побудови федерації?
35. Що таке територіально-національна федерація?
36. Що таке жорсткі федерації?
37. Що таке м'які федерації?
38. Що таке симетрична федерація?
39. Що таке асиметрична федерація?
40. Що таке міждержавне об'єднання?
41. Що таке співдружність держав?
42. Що таке співтовариство держав?
43. Що таке конфедерація?
44. Що таке юридична конфедерація?
45. Що таке фактична конфедерація?
46. Що таке унія?
47. Що таке особиста унія?
48. Що таке реальна унія?

РОЗДІЛ 8

Форма правління

- Форма правління: структура і диференціація
- Монархія
- Республіка

8.1. Форма правління: структура і диференціація

Загальна характеристика форм правління

Існують дві основні форми правління – монархія і республіка.

Форма правління може також класифікуватися за типами та за образами правління. Остання категія з'явилася з урахуванням поєднання ідеї Ш. Л. Монтеск'є та І. Канта. Зокрема, останній виділяв такий елемент правління, як форму панування, наголошуючи на існуванні таких трьох її різновидів: автократія, аристократія і демократія[1]. Незадовго до цього Ш. Л. Монтеск'є проаналізував природу правління і висунув ідею існування образів правління: республіканського, монархічного та деспотичного[2].

Тип правління

Тип правління **–** це сукупність найбільш загальних і стійких рис монархії або республіки, що притаманні певному етапу історичного розвитку зазначених форм правління.

1 Кант И. К вечному миру. Философский проект / Иммануил Кант ; [пер. с нем. А. В. Гулыги] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 7. – 1994. – С. 16.

2 Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье ; [пер. с фр. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 169.

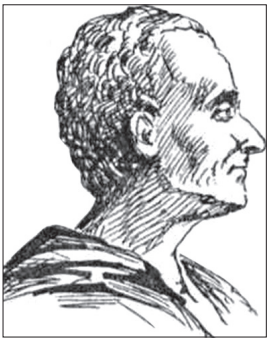

Рис. 8.1. Шарль Луї Монтеск'є

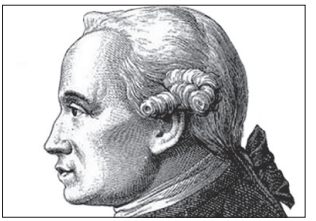

Рис. 8.2. Іммануїл Кант

У межах монархії можна виділити три типи правління: архаїчний, класичний та конституційний; в умова республіки – архаїчний та конституційний.

Архаїчна монархія закріплює будь-яке єдиновладдя як монархічний принцип.

Зокрема, у 560 р. до н.е. давньогрецький полководець Пісістрат у результаті державного перевороту отримав усю повноту влади в Афінах і став тираном. Фактично весь період його тиранії (561–527 рр. до н.е.) можна розглядати саме як монархічний.

Класична монархія визнає монархією лише спадковий принцип єдиновладдя.

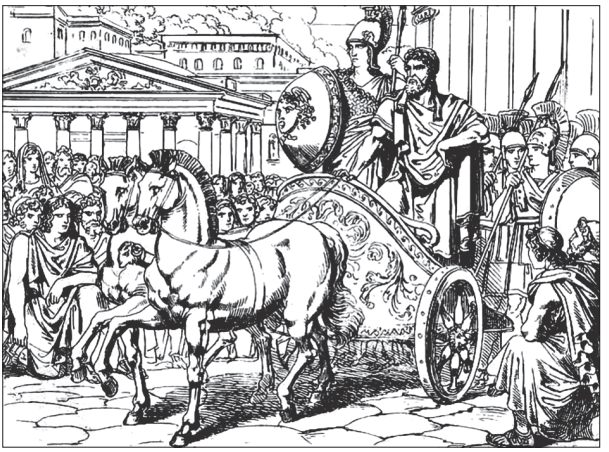

Рис. 8.3. Пісістрат на колісниці

Конституційна монархія як головний принцип правління закріплює юридичну невідповідальність монарха.

Архаїчна республіка закріплює головним принципом колегіальність та виборність. У межах *конституційної республіки* з'являється інститут президента.

Образ правління: поняття і структура

Образ правління – це спосіб організації державної влади, який відображає особливості реалізації суверенних прав.

У межах монархії можна виділити два образи правління – необмежену монархію та обмежену монархію. У межах республіки розрізняють автархічну республіку, олігархічну республіку та поліархічну республіку.

Необмежена монархія передбачає реалізацію монархом своїх суверенних прав без обмежень. ***Обмежена монархія*** закріплює ситуацію, коли монарх реалізує свої суверенні права, будучи обмеженим якимось органом, документом чи традиціями.

Автархічна республіка передбачає вибори правителя, який, будучи втіленням державного суверенітету, вирішує всі питання державного характеру. ***Олігархічна республіка*** передбачає формування елітної групи, якій належить державний суверенітет. ***Поліархічна республіка*** закріплює принцип належності державного суверенітету усьому народу.

Кожен образ правління складається із системи правління, а остання може існувати у вигляді певних режимів правління.

У сучасних умовах під ***системою правління*** розуміють особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами.

Щодо ***режиму правління***, то в сучасних умовах під ним розуміються особливості реалізації владних повноважень уряду з урахуванням його взаємодії з іншими вищими органами держави.

Обмежений образ передбачає традиціоналістичну, сеньйоральну, станово-представницьку, дуалістичну та парламентарну системи монархічного правління. В умовах необмеженого образу можна виділити деспотичну, самодержавну та абсолютну монархії. При

Таблиця 8.1. Класифікація форми правління: співвідношення типу і образу правління

Форма		Монархія				Республіка								
тип	**образ**	**необмежена**		**обмежена**		**поліархічна**				**олігархічна**			**автархічна**	
Архаїчний	**Система**	деспотична		традиціоналістична		демократична				аристократична				
	Режим	Східна деспотія	Західна деспотія	релігійна	світська									
Класичний	**Система**	самодержавна		сеньйоральна	становопредставницька	–				–			–	
Конституційний	**Система**	абсолютна		дуалістична	парламентарна	президентська	парламентська	змішана		теократична	мілітократична	партократична	автократична	монократична
	Режим							президентсько-парламентська	парламентсько-президентська					

цьому деспотична монархія знає два режими – Східну та Західну деспотії.

Автархічна республіка закріплює автократичну та монократичну системи правління, олігархічна – партократичну, теократичну, мілітократичну та аристократичну системи, поліархічна – президентську, парламентську та змішану системи. Своєю чергою, змішана система республіканського правління існує у вигляді двох режимів – президентсько-парламентська та парламентсько-президентська республіка.

8.2. Монархія

Поняття і принципи сучасної монархії

Монархія – така форма правління, де формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

Як відомо, монархія існує на основі трьох принципів: безстроковості, престолонаслідування та непогрішності трону.

Безстроковість означає, що влада монарха не обмежується певним строком повноважень. Існує лише два способи припинення повноважень монарха – смерть або зречення. Останнє означає, що монарх добровільно припиняє свої повноваження і більше не вважається главою держави. Саме тому, на нашу думку, варто погодитися з тими, хто вважає, що ніякого вбивства останнього російського імператора не було, адже Микола II добровільно зрікся з престолу на користь свого брата Михайла. У Катеринбурзі вбили родину дворянина Романова[1], адже жоден з цієї родини вже не мав права на російський трон, а тому не можна говорити про вбивство *царської* сім'ї.

Престолонаслідування означає, що монарх, як правило, здобуває свою владу у спадок від попередників. З цього погляду безперечний інтерес становить Ватикан. Як відомо, «князі церкви» обирають Папу. У той самий час вважається, що Папа, обираючи собі нове ім'я, позбавляється минулого, *успадковуючи* свій трон від апостола Петра. Так, кардинал Хорхе Маріо Бергольйо 13 березня 2013 р. став верховним понтифіком Римсько-католицької церкви Франциском (попередником був Бенедикт XVI). Отже, формально трон здобув не Хорхе Маріо Бергольйо, а Франциск. І трон він здобув саме від попереднього Папи, який, своєю чергою, здобув його від попередників. Першим же «спадкодавцем» був апостол Петро.

Третій принцип – ***непогрішність трону*** означає, що монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

1 Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. – С. 506. – (Досье).

Рис. 8.4. Марія Стюарт

Рис. 8.5. Єлизавета I Тюдор

Історії відомі випадки, коли монархів судили.

Зокрема, з волі королеви Англії Єлизавети I Тюдор була засуджена та страчена королева Шотландії Марія Стюарт.

Звісно, більш відомими є судові процеси та страта королів Англії (Карл I Стюарт) та Франції (Людовик XVI Бурбон).

Проте на сьогодні у світі закріпився принцип неможливості притягнення монарха до юридичної відповідальності.

Рис. 8.6. Страта короля Карла I Стюарта

Рис. 8.7. Страта короля Людовика XVI Бурбона

Навіть в умовах «республіканської» монархії це положення дотримується. Зокрема, ч. 1 ст. 32 Конституції Малайзії закріплює, що обраний радою правителів Верховний глава Федерації (Якн ді-Пертуан Агонг) «не несе відповідальності перед жодним судом»[1].

Єдина держава, яка формально передбачає відповідальність свого монарха, є Королівство Тонга, ст. 49 Конституційного Акту якого передбачає, що є протизаконним притягувати короля до суду за його провини без згоди Кабінету. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що в разі згоди Кабінету короля Тонга можна притягти до відповідальності. На практиці ж такого ніколи не може бути і перш за все тому, що сам Кабінет згідно зі ст. 51 формується королем, а його члени перебувають на своїх посадах доти, доки цього бажає монарх.

Способи отримання трону

На цей час відомо три способи одержання трону: спадкування, вибори та узурпація.

Щодо *спадкування*, то нині існує два підходи до системи престолонаслідування. Перший з них є загальноприйнятим і полягає у *визначенні статі спадкоємця трону*. Такими системами є салічна, кастильська та скандинавська. ***Салічна*** система означає заборону жінці посідати королівський трон. В умовах існування салічної системи

1 Конституция Федерации Малайзии от 27 августа 1957 г.; [пер. на русск. С. П. Кубанцев] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – С. 342.

Рис. 8.8. Феофан Прокопович

пост глави держави може належати лише особі чоловічої статі. ***Кастильська*** система передбачає успадкування трону жінкою, якщо вона є більш близькою родичкою правлячого монарха, ніж можливі спадкоємці чоловічої статі. Специфічним різновидом кастильської системи є ***австрійська*** система престолонаслідування, яка прямо передбачає можливість жінці наслідувати трон лише за умови відсутності спадкоємців чоловічої статі. ***Скандинавська*** система передбачає отримання трону як принцом, так і принцесою за старшинством.

Інший підхід полягає *у встановленні суб'єкта, який здійснює визначення спадкоємця*. З цього погляду можна виділити такі системи спадкування, як петровську, органічну та сетлементову. ***Петровська*** система спадкування полягає в тому, що кандидатура спадкоємця трону визначається правлячим монархом. Петровська система виникла в Росії, коли Петро I вирішив передати трон своєму молодшому малолітньому синові Петру, усунувши свого старшого сина Олексія. Теоретичним підґрунтям цього стала праця головного ідеолога петровських реформ, українця за походженням Феофана Прокоповича «Правда волі монаршої…».

Органічна система спадкування передбачає створення спеціального органу, який визначатиме спадкоємця трону.

Приклад 8.1

Про некоректність виділення мусульманської системи спадкування

Щодо Саудівської Аравії, то «шляхетна» правляча сім'я дійсно свого часу впливала на спадкування трону. Так, у березні 1958 року група принців-Саудидів на чолі з Фахдом ібн Абу ал-Азізом передала королю Сауду IV ультиматум, вимагаючи передати всю повноту влади його молодшому брату Фейсалу. Спроба не вдалася, але останнього 31 березня 1958 року було призначено прем'єр-міністром. Вдруге така спроба була здійснена у березні 1964 року, коли 68 принців знову зажадали від короля передачі влади Фейсалу. Сауд був змушений підкоритися і 4 листопада зрікся з трону. Королем став Фейсал II. Після його вбивства у 1975 році королем став Халід II, а з 1982 року – Фахд I. Саме цей король прийняв Основний нізам про владу, п. с статті

5 якого закріпив положення стосовно того, що прямого спадкоємця вибирає сам король. Це положення фактично нівелювало на конституційному рівні роль «шляхетної» правлячої сім'ї. Якщо ж такий вплив залишився, то це існує виключно на рівні звичаїв.

Утім в окремих конституціях з названих держав інститут правлячої родини існує. Зокрема, ст. 14 Конституції Катару передбачає формування еміром Правлячої Сімейної Ради з числа членів правлячої династії. Проте повноваження зазначеної ради обмежується лише визнанням того факту, що трон еміра є вакантним у разі його смерті або недієздатності. Призначити спадкоємця або оголосити спадкоємця еміром рада не має права (ст. 15 Конституції Катару).

Єдина країна, що на конституційному рівні регулює можливість правлячої родини впливати на інститут спадкоємця, є Оман. Основний Закон Султанату Оман у ст. 6 передбачив, що протягом трьох днів, коли трон султана стає вакантним, Правляча Сімейна Рада повинна визначити того, кому буде належати трон…

Крім Оману, така система діє в Камбоджі та деяких інших країнах. Зокрема, в Королівстві Камбоджа, відповідно до ст. 13 Конституції новий король обирається Королівською тронною радою у складі голови Національних Зборів, голови Сенату, їх заступників, Прем'єр-міністра та патріархів буддійських общин Моханікай та Дхаммают не пізніше семи днів після смерті попереднього короля.

Джерело: Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – С. 148–150.

Щодо ***сетлементової*** системи, то вона передбачає, що спадкоємець трону визначається спеціальним законодавчим актом (*Act of Settlement* – Закон про престолонаслідування) – Конституцією або спеціальним Актом про престолонаслідування.

Другий спосіб – *вибори* здебільшого існує в умовах федерацій (ОАЕ, Малайзія) та так званої теократичної монархії (Ватикан або Тибет до його завоювання КНР).

Щодо *узурпації*, то вона не відкидається категорично арабськими традиціями. Досвід палацевих переворотів в умовах арабських абсолютних монархій свідчить про те, що різкі зміни в керівництві країною часто дозволяють тут здійснити заходи не лише для підтримки режиму та ослаблення напруження в суспільстві, а й до зміни важливих суспільно-політичних процесів, не говорячи про зміцнення

Система спадкування трону	
Стать спадкоємця	Суб'єкт визначення спадкоємця
Салічна	Петровська
Кастильсько-австрійська	Органічна
Скандинавська	Сетлементова

Рис. 8.9. Способи монархічного правління

стабільності монархії та політичної системи шляхом появи більш популярного лідера.

Приклад 8.2

Про узурпацію в Абу-Дабі

Як приклад можна навести ситуацію в Абу-Дабі 1962–1966 років. У 1962 р. з цього емірату почали експортувати нафту. Проте правитель емірату – шейх Шахбут II, який завдяки вказаному експорту став мультимільйонером, категорично відмовився витрачати гроші на потреби своєї небагатої країни. Саме він уперше у світі став власником унітазів з чистого золота, і з цих часів саме словосполучення «золоті унітази» набуло негативного сенсу як рівень надмірного багатства. У 1966 р. за згодою англійців Шахбута було усунуто від влади. Престол зайняв його брат Заїд II. З приходом до влади цього енергійного та прозорливого правителя в Абу-Дабі розпочалася нова ера. Було затверджено новий п'ятирічний план економічного та соціального розвитку емірату, згідно з яким на реалізацію цілої низки проектів було асигновано 740 млн дол. Рішучі кроки у зовнішній політиці дозволили Заїду II створити Об'єднані Арабські Емірати, і саме він став їх першим раїсом. У 1981 р. ОАЕ націоналізували шляхом викупу всі нафтові родовища та інфраструктуру її збуту, і на сьогодні вони мають найвищий рівень життя у світі.

Джерело: Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – С. 161–162.

Історія монархічного правління

Історія монархічної державності знає два періоди – архаїчний та усталений.

В ***архаїчний*** період монархія здебільшого розглядалася в класичному варіанті, тобто як єдиновладдя (архаїчний тип монархії). Проте багато питань щодо формування і функціонування інституту монарха залишалися невирішеними. Зокрема, не був зрозумілий порядок одержання влади (найбільш поширеними способами були вибори, спадкування влади або узурпація). Повноваження монархів фіксувалися не стільки в законодавчих актах, скільки в етичних або релігійних доктринах. Саме тому цей період існування монархічної державності можна визначити як архаїчний.

Архаїчна монархія знає дві основні системи монархічного правління – *деспотичну* та *традиціоналістичну*.

Своєю чергою, деспотична монархія знає два різновиди:

1. ***Східна деспотія***, яка була обумовлена релігійними віруваннями, що природно обожнювали монарха (фараон Єгипту);
2. ***Західна деспотія*** – була обумовлена волею народу або владної еліти, що надавала монарху божественного статусу нарівні з іншими богами (римський імператор доби домінату).

Щодо традиціоналістичної монархії, то здебільшого вона існувала у формі ***релігійно-традиціоналістичного режиму***, коли традиції мали релігійне забарвлення. Зокрема, релігійно-традиціоналістичний режим склався в Іудеї, Ізраїлі, Індії, Скіфії та ін. Звісно, монархи цих країн мали колосальні прерогативи, але вони не були

Рис. 8.10. Фараон Тутанхамон

Рис. 8.11. Битва фараона Рамзеса II Великого із хетами біля містечка Кадеш

Рис. 8.12. Засновник римського домінанту – імператор Діоклетіан Божественний

богами, адже мали певні обов'язки, які навіть регламентувалися на законодавчому рівні (Тора в єврейських царствах Іудеї та Ізраїлі; закони Ману в Індії). Зазначені обов'язки фактично не дозволяли царям визнаватися богами, адже боги за своїм статусом обов'язків щодо людей не можуть мати.

Приклад 8.3

Про обмежений характер влади царя Ізраїлю

…він повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов'язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов'язаний усі ці закони-обмеження досконало вивчити: «А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священиків-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб учився боятися Яхве, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи».

Джерело: Грубарг М. Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М. Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 95.

Світсько-традиціоналістичний режим існував в умовах, коли влада монарха обмежувалася світськими інститутами та нормами. Класичним прикладом світсько-традиціоналістичної монархії був створений Октавіаном Августом так званий «римський принципат», коли влада імператора-принцепса обмежувалася республіканськими інститутами – сенатом або народними зборами.

Щодо *усталеного* періоду, то саме він вніс певний порядок як у формування інституту монарха (наприклад, Салічною правдою було врегульовані певні питання щодо спадкування трону), так і в

його функціонування (наприклад, дедалі частіше починають з'являтися як законодавчі акти, так і нормативні договори, в яких регламентувалися окремі повноваження монархів).

Монархія усталеного періоду (класична і конституційна монархія) від самого початку мала сакральний характер, адже, по суті, монархи були своєрідними «вождями народу». На відміну від влади герцогів, графів та інших феодалів, влада монарха була не лише вищою за них, але й належала до зовсім іншої категорії. При цьому, на відміну від феодів, між монархічними державами існували кордони. І якщо жителі міст та селищ могли бути васалами кількох сюзеренів, проте вони ніколи не могли бути підданими двох королів.

Рис. 8.13. Октавіан Август

Приклад 8.4

Про сакральну природу королівської влади

В уявленні мас цей священний характер не втілювався лише в понятті (надто абстрактному) права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади загалом або навколо різних її конкретних виявів утворився цілий цикл легенд та забобонів. Правда, свого повного розквіту він досяг лише тоді, коли фактично утвердилася більшість режимів монархічної влади, тобто десь у дванадцятому-тринадцятому століттях. Але його коріння сягає першої феодальної доби. З кінця дев'ятого століття архієпископи реймські оголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись принесла Хлодвігові голубка з неба: то був справді унікальний привілей, який водночас надавав можливість цим прелатам заволодіти у Франції монополією на висвячення монархів, а французьким королям підтримувати думку про те, що їх помазує на трон саме Небо. Вважалося, що королі Франції, принаймні після Філіпа Першого, а може, навіть після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий – до речі, відлучений від церкви, – їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що це забезпечить їм добрий врожай.

Джерело: Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – С. 390.

У Японії ж, на відміну від Західної Європи, співіснували два інститути, що, утім, ніколи не перетиналися. Так, імператор-мікадо, так само, як і європейські королі, був своєрідним божеством і юридично був сувереном усього народу. Проте на відміну від королів він не очолював ієрархію васалів (феодальні сходи), яка замикалася на сьогуні – верховному військовому вождеві. Результатом цього було зосередження в руках сьогунів усієї реальної влади. У Європі ж королі знаходилися на вершині зазначеної ієрархії, а тому були позбавлені необхідності приносити васальну клятву. Навпаки, саме король був верховним сюзереном і міг на власний розсуд обирати з-поміж людей, які знаходились під його протекцією, окремих привілейованих осіб, щоб взяти їх через ритуал васальної присяги під свою особливу опіку.

Однак серед тих, кого було взято під «безпосередню королівську опіку», крім юрби дрібних сателітів, фігурували, починаючи з IX століття усі магнати, усі високі королівські чиновники, що дуже скоро перетворилися на регіональних князів. Ця система дозволяла королям керувати державою не лише прямо (іноді це було досить складно через великі розміри королівств), а й за допомогою васального права.

В усталений період монархічна державність розвивалася протягом трьох періодів:

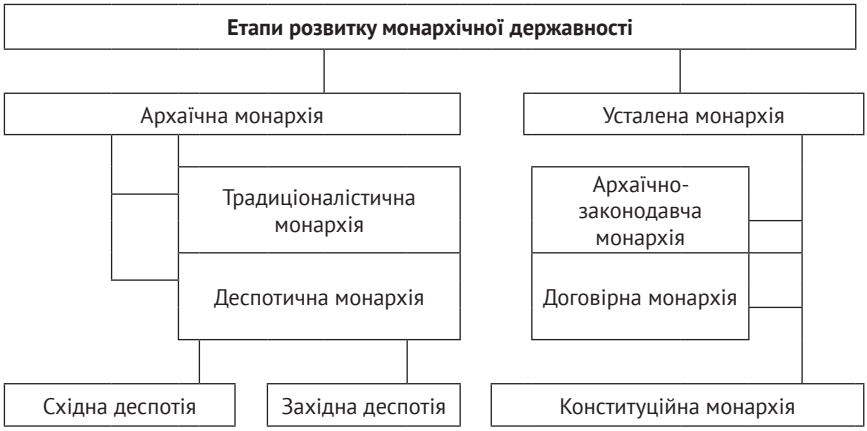

Рис. 8.14. Історія монархічного правління

1) ***архаїчно-законодавчого*** – статус монарха врегульовувався законодавчими актами нарівні з іншими питаннями (приватна власність, покарання за злочини тощо);
2) ***договірного*** – статус монарха визначався в межах відповідного нормативного договору. Можна вважати, що цей період розпочався приблизно з 1215 року, коли в Англії була прийнята Велика хартія вольностей;
3) ***конституційного*** – статус монарха став регламентуватися в актах найвищої юридичної сили – конституціях. Цей період розпочався в 1791 році, коли була прийнята перша у світі монархічна конституція (Франція). Цей етап триває й понині, а тому на сьогодні можна вважати будь-яку монархію конституційною незалежно від чинної системи правління.

Сучасні системи монархічного правління

На цей час можна виділити три системи монархічного правління: абсолютна монархія, дуалістична монархія і парламентарна монархія.

Абсолютною потрібно вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження у винятково дискреційному порядку.

До абсолютних монархій такого типу, на нашу думку, належать Бахрейн, Бруней, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

Формула абсолютної монархії є такою:

Винятково дискреційний порядок реалізації повноважень монарха	+	Уряд несе відповідальність виключно перед монархом	+	Монарх бере участь у законотворчості	=	**Абсолютна монархія**

В умовах ***парламентарної*** монархії глава держави реалізує свої повноваження виключно в порядку контрасигнування.

До парламентарних монархій можна віднести як держави в Європі, так і в Азії. Це – такі країни, як Андорра, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Йорданія, Камбоджа, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція та Японія.

Щодо ***дуалістичної*** монархії, то її необхідно визначати як таку, що не належить ні до абсолютної, ні до парламентарної системи.

Проте найбільш відомими режимами дуалістичної монархії є:

1) ***дуалістично-відповідальна монархія*** – уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом (Марокко, Ліхтенштейн);
2) ***дуалістично-статусна монархія*** – монарх має статус глави держави і глави виконавчої влади, а законодавча влада належить парламенту (Катар, Люксембург).

Приклад 8.5

Про переваги монархії над республікою

Визнаю, що я спочатку ставився до монархії і, відповідно, до монархістів дещо... зверхньо, чи що, сприймаючи монархію як дещо курйозний, абсолютно непотрібний та непрацюючий звичай деяких відсталих, не зовсім значних або ж традиційно консервативних країн. Щодо російських монархістів, то вони здавалися мені блазнями.

І ось одного разу мені трапився статистичний збірник. Гортаючи його, я звернув увагу на те, що з десяти країн з найвищим рівнем життя громадян сім є монархіями. Це мене зацікавило, і я спробував провести щось на зразок порівняльного аналізу за низкою параметрів, орієнтуючись саме на цю незвичайну ознаку. Виявилось, що монархії, як це не дивно, залишили позаду країни з іншою формою правління практично за будь-яким показником. Тривалість життя... рівень технологічного розвитку... кількість комп'ютерів на душу населення... рівень освіти... темпи зростання промисловості... Я з'ясував, що монархії випереджають своїх сусідів у будь-якій своїй іпостасі і в будь-якому регіоні (винятки, звісно, є, але саме поодинокі, тобто з тих, що саме і підтверджують правило). У Європі більшість монархій належить до конституційного типу, тобто, скоріше за все, їх можна було б назвати монархічним варіантом демократичної держави, але при цьому, за що б монархи не бралися, у них це виходило краще, ніж у сусідів. Шведи, наприклад, не відмовляючись від короля, змогли побудувати щось, що було потім названо «шведським соціалізмом». В арабському світі, де демократія не має багато прихильників і монархії існують у своєму первісному абсолютистському вигляді, Кувейт, ОАЕ та Саудівська Аравія залишили далеко позаду своїх сусідів – Іран та Ірак, що мають не менші нафтові запаси.

Джерело: Злотников Р. В. Виват Император! / Р. В. Злотников // Злотников Р. В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р. В. Злотников ; послесловие И. Черного. – М. : АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 8–9. – (Дилогия в одном томе).

8.3. Республіка

Поняття і ознаки республіки

Республіка – така форма правління, де глава держави формально обирається на певний термін і звітує перед своїми виборцями.

Ознаки республіки:

1) виборність вищих органів державної влади, у тому числі глави держави;
2) строковість владних повноважень: органи вищої влади обираються на певний термін;
3) хоча б формальна належність влади народу, від імені і за дорученням якого діють створені органи державної влади.

Образи республіканського правління

Можна виділити три образи республіканського правління – автархічний, олігархічний та поліархічний.

Автархічна республіка може існувати як:

1) ***монократична республіка*** – автарх має офіційно визнану посаду в державі (фюрер німецької нації А. Гітлер одночасно був рейхсканцлером Німеччини);
2) ***автократична республіка*** – автарх не має жодних державних посад (диктатор Лівії М. Каддафі визнавався лише «лідером революції» і не мав жодної державої посади).

Ідею республіки автархічного типу свого часу відстоював А. Гітлер, і на сьогодні вона не одержала істотного поширення у світі. Набагато більш відомими є республіки олігархічного і поліархічного типу.

Рис. 8.15. Лідер лівійської революції М. Каддафі

Республіки олігархічного типу, що існують нині, поділяються на мілітократичні, теократичні та партократичні.

В умовах ***мілітократичної республіки*** глава держави обирається та виконує свої повноваження з урахуванням думки військового керівництва. Класичним прикладом мілітократичної республіки є Чилі у 1974–1988 рр., коли при владі перебувала військова хунта на чолі із генералом А. Піночетом Угарте.

У межах ***теократичної системи республіканського правління*** глава держави обирається з урахуванням волі вищої релігійної верхівки. Найбільш відомими серед таких республік є ісламські: Афганістан, Іран, Коморські острови, Мавританія, Пакистан та деякі інші. Утім найбільш чітко теократичний характер республіки виявляється в Ісламській Республіці Іран.

За ***партократичної системи республіканського правління*** глава держави також обирається з урахуванням волі панівної партії, але такі вибори здійснюються без будь-яких формальних вимог. Зокрема, практично жодна з партократичних республік на конституційному рівні не вимагає, щоб глава держави належав до панівної партії або щоб кандидатуру глави держави спочатку визначали на вищому партійному форумі (з'їзді чи конференції), хоча на практиці саме так все і відбувається.

Щодо поліархічних республік, то саме серед них і розрізняють президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські та парламентсько-президентські) системи республіканського правління.

Рис. 8.16. Плакат сталінської доби, що відображав керівну роль КПРС

Президентська і парламентська республіки

Для президентської республіки характерними є такі риси:

1) президент є главою держави та головою уряду;
2) вибори президента здійснюються всенародно або за допомогою колегії виборщиків;
3) колегія виборщиків завжди формується виключно виборцями;
4) у державному апараті немає посади прем'єр-міністра чи рівнозначної йому посадової особи, або ж прем'єр-міністр виконує лише певні адміністративні функції з керівництва засідання уряду;
5) міністри призначаються президентом за погодженням з парламентом або його окремою палатою чи самостійно на власний розсуд.

Отже, ***президентською*** потрібно вважати республіку, за якої глава держави обирається всенародно або колегією виборщиків і очолює уряд.

Географія президентських республік є досить широкою. Так, на Американському континенті до них належать США, Мексика, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Колумбія та ін., в Азії – Грузія, Індонезія, Туркменістан та ін., в Африці – Ліберія, ПАР, Сомалі, Гана, Малаві, Нігерія та ін. В Океанії президентською республікою може вважатися Кірібаті, а в Європі – Кіпр.

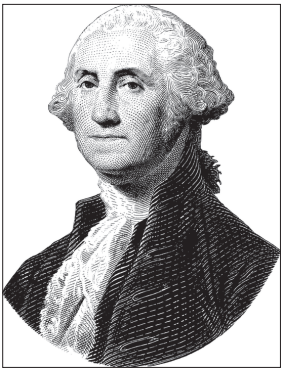

Рис. 8.17. Перший у світі президент (президент президентської республіки) – президент США Джордж Вашингтон

Рис. 8.18. Перший у світі президент (парламентської республіки) – президент Франції Анрі Тьєр

Для парламентської республіки характерними рисами є:
1) глава держави – президент;
2) голова уряду – прем'єр-міністр;
3) президент обирається парламентом або колегією виборщиків, яку, своєю чергою, частково обов'язково формує парламент;
4) прем'єр-міністра призначає президент за пропозицією парламенту. При цьому ця пропозиція, перш за все, враховує думку депутатських фракцій, що утворюють панівну коаліцію. Саме панівна коаліція або панівна партія пропонує президенту кандидатуру прем'єр-міністра;
5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Отже, ***парламентська республіка*** – це система правління, відповідно до якої глава держави обирається за активної участі парламенту, а уряд очолюється відповідним головою – прем'єр-міністром і отримує від парламенту вотум довіри.

Прикладами парламентських республік є ФРН, Італія та інші країни Європи. Низку рис парламентської республіки має Швейцарія, а тому її також можна, з урахуванням її специфіки, віднести до парламентських республік. В Азії парламентських республік дуже мало (Індія, Ізраїль). В Африці парламентська республіка існує в Кабо-Верде, Ефіопії та Еритреї, а в Океанії – у Вануату.

Змішана республіка

Поєднання рис президентської та парламентської республіки утворило ***змішану республіку***, за якої уряд формується спільно парламентом та всенародно обраним главою держави (президентом).

Для президентсько-парламентської республіки характерними є такі ознаки:
1) глава держави – президент;
2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
3) президент обирається всенародно;
4) у державному апараті обов'язково передбачається посада прем'єр-міністра, навіть якщо він не є головою уряду;
5) прем'єр-міністр призначається президентом за згодою парламенту або самостійно;

Рис. 8.19. Перший у світі президент (змішаної республіки) – президент Франції Шарль де Голль

6) міністри призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра чи на власний розсуд або парламентом за поданням прем'єр-міністра.

Отже, ***президентсько-парламентською*** необхідно вважати змішану республіку, відповідно до якої голова уряду призначається главою держави за згодою парламенту, а члени уряду призначаються здебільшого за поданням голови (прем'єр-міністра).

Прикладами президентсько-парламентської республіки є Франція (ст. 8 Конституції дозволяє Президенту призначати прем'єр-міністра), Росія (ст. 82 Конституції дозволяє Президенту РФ за згодою Державної Думи призначати Голову Уряду), Греція (ст. 37 надає право президенту призначати прем'єр-міністра). Віднедавна президентсько-парламентською республікою стала Венесуела.

Для парламентсько-президентської республіки характерними є такі риси:

1) глава держави – президент;
2) голова уряду – прем'єр-міністр;
3) президент обирається всенародно;
4) прем'єр-міністра призначає парламент за поданням президента;
5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра або президента.

Отже, ***парламентсько-президентська республіка*** – це змішана республіка, згідно з якою голова уряду призначається парламентом за поданням глави держави, а члени уряду – за поданням голови (прем'єр-міністра).

Прикладом парламентсько-президентської республіки можна вважати Болгарію (Президент подає Народним зборам кандидатуру прем'єр-міністра, а останнього затверджує сам парламент), Монголію, Україну та ін.

Питання для самоконтролю

1. Що таке тип правління?
2. Що таке архаїчна монархія?
3. Що таке класична монархія?
4. Що таке конституційна монархія?
5. Що таке архаїчна республіка?
6. Чим характеризується конституційна республіка?
7. Що таке образ правління?
8. Що таке необмежена монархія?
9. Що таке обмежена монархія?
10. Що таке автархічна республіка?
11. Що таке олігархічна республіка?
12. Що таке поліархічна республіка?
13. Що таке система правління?
14. Що таке режим правління?
15. Що таке монархія?
16. Що таке безстроковість?
17. Що таке престолонаслідування?
18. Що таке непогрішність трону?
19. Назвіть системи престолонаслідування з урахуванням статі спадкоємця трону.
20. У чому полягає особливість салічної системи престолонаслідування?
21. У чому полягає особливість кастильської системи престолонаслідування?
22. У чому полягає особливість австрійської системи престолонаслідування?
23. У чому полягає особливість скандинавської системи престолонаслідування?
24. Назвіть системи престолонаслідування з урахуванням суб'єкта визначення спадкоємця.
25. У чому полягає особливість петровської системи престолонаслідування?
26. У чому полягає особливість органічної системи престолонаслідування?
27. У чому полягає особливість сетлементової системи престолонаслідування?
28. Де існують вибори монарха?
29. Що таке Східна деспотія?
30. Що таке Західна деспотія?
31. У чому полягає специфіка релігійно-традиціоналістичного режиму?
32. У чому полягає специфіка світсько-традиціоналістичного режиму?

33. У чому полягає специфіка архаїчно-законодавчого періоду розвитку монархії?
34. У чому полягає специфіка договірного періоду розвитку монархії?
35. У чому полягає специфіка конституційного періоду розвитку монархії?
36. Що таке абсолютна монархія?
37. Що таке парламентарна монархія?
38. Що таке дуалістична монархія?
39. Що таке дуалістично-відповідальна монархія?
40. Що таке дуалістично-статусна монархія?
41. Що таке республіка?
42. Що таке монократична республіка?
43. Що таке автократична республіка?
44. Що таке президентська республіка?
45. Що таке парламентська республіка?
46. Що таке змішана республіка?
47. Що таке президентсько-парламентська республіка?
48. Що таке парламентсько-президентська республіка?

РОЗДІЛ 9

Політичні режими

- Тоталітарний режим
- Авторитарний режим
- Ліберальний режим
- Демократичний режим

9.1. Тоталітарний режим

Поняття і види тоталітарних режимів

Уперше тоталітаризм став аналізуватися в XX столітті як противага демократії. Проте як явище він був відомим досить давно. Прихильниками тоталітарної моделі державності були Платон, Т. Кампанелла та ін. У тій чи іншій формі тоталітарні моделі існували в часи Середньовіччя. Так, на Близькому Сході існувала держава асасинів-ісмаїлітів, центром якої була фортеця на горі Аламут. Цю державу неодноразово намагалися знищити. Зокрема, у 1092 р. перський султан Мелік-шах зажадав від асасинів покори, загрожуючи в разі спротиву знищити всіх ісмаїлітів. У відповідь на цю вимогу Хасан ібн-Саббах повідав представнику султана про можливість війни з усіма асасинами-фанатиками, яких, за його словами, у нього було аж сімдесят тисяч. Нажаханий султан відступився.

Держава асасинів-ісмаїлітів була знищена під час монгольської навали, проте до того вона наводила жах на весь тодішній цивілізований світ, посилаючи асасинів вбивати державних і політичних діячів того часу.

Приклад 9.1

Про психологічну обробку асасинів

Хасан затягував у свої тенета молодих людей у віці від двадцяти років, особливо тих, хто мав схильність до злочинів. Кожного дня до нього приходила

юрба юнаків, і він розмовляв з ними про красу раю... „Іноді він давав деяким з цих молодих людей снодійне зілля. Як тільки-но ті засипали, їх відносили в різні частини чудесного саду. Коли ж юнаки прокидалися, вони бачили дивовижне видовище: кожного з них оточували чарівні дівчата, які співали, грали, затягували найвишуканішими любовними ласками, подавали гостям розкішні страви та тонкі вина, а ті, зачаровані цією розкішшю, справді вважали, що потрапили до раю і зовсім не прагнули покинути ці чудеса. Після чотирьох чи п'яти днів такого райського життя юнаків знову присипляли і сонних повертали додому. Потім Хасан питав їх, де вони побували, і молоді люди відповідали: «У раю, завдяки твоїй милості, повелителю».

І тоді перед натовпом своїх однокласників, які зачаровано їх слухали, юнаки розповідали про все, що бачили. Хасан же говорив їм: «Пророк заповідав нам, що той, хто буде вірно служити своєму Богу, після смерті прямо відправиться до раю. Якщо ж ви доведете свою відданість і будете виконувати мої накази, то вас також буде чекати така доля».

Джерело: Дарол А. Тайные общества / Аркон Дарол ; [пер. с фр. А. Щедрова]. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – С. 22. – (Серия «Таинственный мир»).

У Нові часи в Латинській Америці існувала єзуїтська держава.

Приклад 9.2

Про комуністично-тоталітарний характер єзуїтської держави в Парагваї

Географічне положення комуністичної держави Парагвай відповідає ідеалам утопії: вона ізольована від сусідів і може жити особливим життям без будь-якого зв'язку із навколишніми народами. Це, як відомо, завжди було основним прийомом утопії. Мрійники, які прагнули створити для людства новий соціальний лад, демонстрували картину його устрою одним прийомом – вони розташовували свою державу майбутнього в невідомій, неприступній країні, інколи ж – на ізольованому океаном острові, де життя розвивається самостійно поза зв'язку із навколишніми народами. Такими є «Атлантида» Платона, «Утопія» Томаса Мора, «Базаліада» Мореллі, «Історія севарамбів» Верраса та ціла низка інших утопій до і після Кампанелли і парагвайського експерименту...

На початку XVII ст. отці-єзуїти енергійно взялися за справу християнізації південноамериканських тубільців...

Місіонерська робота серед такого роду народу потребувала сильної волі, героїзму, впривності, рідкісної самопожертви. Основною політикою було завоювання душ, духовне полювання, «конквіста еспіритуаль» (conquisra espiritual), яку вперше і ще до єзуїтів, а саме у 1520 р., запровадив до системи в Новому світі знаменитий домініканець Лас-Казас і яка була покладена в основу гуманного іспанського законодавства про індіанців (середина

XVI ст.). Цю систему єзуїти реалізовували як серез племен гуарані, які мешкали на берегах річок Парана та Уругвай, так і серед інших південноамериканських народностей…

Папа Павло III під впливом Лас-Казаса розглянув на Римському соборі 1538 р. досить спірне для тих часів питання: «Чи є індіанці людьми, чи ні?». Єзуїти вирішили це питання позитивно і з'явилися в Південній Америці саме тоді, коли «полювання на червоношкірих» було у повному розквіті. Запропонований ними новий напрям замість фізичного насильства та терору – духовне завоювання, знаменита «конквіста еспіритуаль» повністю суперечив інтересам білого населення в цих колоніях. Природно, що боротьба між єзуїтами та колоністами протягом XVII століття тривала з особливою жорстокістю. Осередком полювання за індіанцями, яких потім продавали в рабство, були колоністи штату Святого Павла, або «паулісти»…

Ще в 1610 році отці-єзуїти Симон Мацета і Катальдіно створили першу «редукцію», перше індіанське містечко в Парагваї – Nuestra Sennora de Loretto з тубільців племені гуарані. Через 10 років, тобто на початку двадцятих років XVII століття, під їхньою опікою перебували вже тринадцять великих поселень із ста та більше тисяч червоношкірих християн. Потім єзуїти розпочали проникнення на родючі землі між Уругваєм та Парагваєм, але тут вони зітнулися з паулістами. Криваві набіги та практично повне розорення редукцій змусили єзуїтів переселити свою паству до нових місць – у долину річки Парани. Очільник переселення, отець Монтоха (Монтеха) героїчно повів через велике бездоріжжя близько 12 000 католиків гуарані. 1 200 верст жахливого шляху стали могилою для трьох чвертей емігрантів, але й на новому місці редукції не вберегли від нападів. Довелося просити мадрідський уряд права озброїти червоношкірих християн рушницями, дати їм військову організацію і створити свою власну армію. З 1639 року єзуїти вже збройною силою захищали свої редукції від нападів: з армією парагвайських місій стали рахуватися, але все ж таки стара ідея розширення території до Атлантичного океану і надія на створення великої «держави» була покинута…

Подивимося ж тепер, як жили в цих поселеннях і як вони управлялися.

Внутрішня структура населення редукції складалася з двох класів – з керманичів, «батьків»-єзуїтів, які деспотично владарювали країною, та керованих – червоношкірих тубільців. Перших – невелика жменька – від ста до півтораста осіб необмежених правителів, адже влада іспанського короля була суто номінальною; других – від ста до двохсот тисяч, які належали до однієї й тієї самої етнічної групи, до племені гуарані.

Єзуїти захопили владу в Парагваї не шляхом змови чи насильства, хоча інколи й до цієї зброї вони удавалися, а через дещо нове – шляхом «завоювання духовного», «полювання за душею», «конквіста еспірітуаль», тобто переконанням та впливом.

Такий спосіб, важкий та незвичайний, міг мати успіх лише в досвідчених руках людей вправних та духовно сильних.

Як відомо, загальна лінія поведінки батьків-єзуїтів була досить вдумливою, обережною і цілком ліберальною. Єзуїти талановито пристосовувалися до місцевого населення, вивчали його особливості, чесноти та звичаї. Зокрема, вони створили граматику гуаранської мови, будували фортеці проти іспанців та вели боротьбу проти кріпацтва, яке оберталося для індіанців темним та жорстоким рабством. З батьками-єзуїтами до гуарані прийшло звільнення та милосердя, увага до потреб та полегшення феодального іга. Зрозуміло, що за цих умов вони виявилися бажаними для тубільців. До того ж останні складалися з груп, що були більш схильними до культури та впливу. Серед південноамериканських племен траплялися й такі, як, наприклад, племена імбаї – войовничі та люті людожери, які ніколи й нікому не піддавалися. Гуарані, навпаки, були іншими, більш податливими й поступливими.

Рішучий перехід до нового ладу розпочався в сорокових роках XVII століття, від часу появи на чолі парагвайських місій «провінціала» Дієго Торреса, а потім – і отця Монтохі – дивовижної особистості та фактичного парагвайського соціального диктатора… Соціальна революція в Парагваї відбулася тихо й непомітно. Залучення засад нового комуністичного ладу завершилося наприкінці другої половини XVII століття. Держава створювалася задля організації правильного релігійного життя віруючих у дусі перших християн. Її мета полягала в спасінні душі, а засоби – у комуністичному господарстві та майновій рівності. Такий порядок, своєю чергою, потребував ізоляції від зовнішнього впливу та втручання, тобто ізоляції політичної, духовної та економічної. Це досягалося низкою послідовних і рішучих заходів.

Свої політично незалежні володіння єзуїти поділити на 31 округ, або «доктрину».

Кожна з колоній, або «редукцій», управлялася особливими особами – членами ордену, «отцями», яким допомагали обрані з найкращих тубільців «корехідори», які діяли за вказівками патерів. Кожна з редукцій мала два патери – один з них був керівником-адміністратором, а інший – духовником-сповідачем. Вони управляли, намагаючись не стикатися в повсякденному житті із своєю паствою, тримаючись від неї якнайдалі. Вони повинні були повністю сторонитися індіанських жінок, а сповідники взагалі мали з'являтися перед народом лише за надзвичайних обставин. Спілкування з населенням відбувалося лише через корехідорів. На чолі всієї мережі колоній і тим самим усієї єзуїтської держави стояв Кордовський провінціал та його чотири радники…

Між тим життя тубільців плинуло в певному руслі. Отці-єзуїти безконтрольно та безвідповідально керували жителями, число яких складало близько ста тисяч осіб, а в кращі роки держави, тобто в період з 1718 по 1732 р., сягало

150 і більше тисяч. Гуарані жили в невеличких селищах-містечках чисельністю від двох з половиною до семи тисяч жителів кожне. Селища були укріплені та ізольовані. Сіл чи хуторів в Парагваї не було…

Усе життя тубільців в містечках було жорстко врегульоване. В основі ладу було закладене заперечення права приватної власності, приватної торгівлі та ініціативи. Гроші, грошообіг та будь-яка торгівля заборонялися і фактично були відсутні. Кожен був зобов'язаний працювати за вказівками і в належний час.

Усе майно країни було оголошене божим, власністю бога – Тупамбак; на все було накладене своєрідне новозеландське табу. Ніщо в країні не могло бути ані відчужуватися, ані придбатися, ані обмінюватися, ані заповідатися. За майновою ознакою усі жителі оголошувалися рівними, і будь-який надлишок забирався у «спільний казан».

Надлишки спільної праці, а їх було досить багато, йшли в розпорядження державної влади, яка лише й мала право вести експортну торгівлю. Ця торгівля, значна й прибуткова, щорічно давала отцям-єзуїтам на користь ордену близько 3 мільйонів франків – досить висока рента на той час.

Отці-єзуїти енергійно торгували, але поза межами своєї країни…

Релігії та богослужінню в Парагваї відводилося дуже значне місце. Присутність на богослужіннях було для всіх обов'язковим. Усе населення неухильно відвідувало всі служби, молилося, сповідувалося, причащалося встановлену кількість разів і брало діяльну участь у церковних церемоніях та співі. Звісно, це зумовлювало беззаперечну покору священникам та їх управлінню не лише поведінкою, а й думками своєї пастви. Звідси залишався один крок до системи аскетичних вправ та до релігійного фанатизму…

Населення було дуже одноманітне: тубільці або метизовані тубільці декількох споріднених племен та керівники – отці-єзуїти; ніякі інші європейці або будь-які інші владні групи до редукцій не допускалися. Відповідно, ніякого духовного повстання, опозиції чи протидії не могло й бути. Не могло бути й боротьби за індивідуалізм – цю протилежність комунізму…

Законів писаних не було. За проступки відбувалися покарання. Узагалі ж шкала кримінальних та інших покарань була досить нескладною. За відсутності зведення законів (юриспруденція у цих комуністів була не в фаворі), усе зводилося до правил та звичаїв. Згідно з останніми, система покарань була такою: 1) зауваження і догана; 2) публічний осуд; 3) фізичне покарання, але не більше 25 ударів; 4) тюремне ув'язнення, але не більше десяти років, хоча спочатку вбивцям призначали й довічне. Смертної кари ні теоретично, ні фізично не існувало.

Джерело: Святловский В. В. Коммунистическое государство иезуитов в Парагвае в XVII и XVIII ст. / В. В. Святловский. – Петроград : Путь к знанию, 1924. – С. 20–36.

З переходом до постіндустріального суспільства виникає небезпека так званого ***інформаційного*** тоталітаризму, що пов'язаний з використанням інформаційних технологій та створенням своєрідної системи e-government (електронного управління, електронного уряду тощо). З одного боку, демократичні ідеї e-government збагачують поняття свободи. З іншого ж – людина постіндустріального суспільства стає більш враженою перед загрозою тоталітаризму, адже в умовах зазначеного суспільства вся економічна діяльність може перейти в суто електронну сферу. Це зумовить те, що кожен громадянин матиме власну електронну картку. Крім беззаперечних переваг, це відкриває небувалий простір для державного контролю та впливу на громадян. У такому постіндустріальному суспільстві державі навіть необов'язково вбивати опозиціонерів: досить стерти інформацію про них в базі даних (тобто стерти інформацію про гроші та документи громадянина), і вони помруть від голоду. Недаремно правозахисники в США борються проти проектів створення громадських смарт-карт, які несуть у собі повну інформацію про власника.

Окремі елементи інформаційного тоталітаризму нині мають місце в сучасній РФ, де існує тотальний контроль телебачення і істотний контроль Інтернету.

Тоталітарний режим (лат. *totus* – весь, цілісний, сукупний) характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології.

Залежно від *тоталітарної ідеї* тоталітарні державно-політичні режими поділяються на соціально-класовий, національно-расовий та релігійний тоталітаризм.

Соціально-класовий тоталітаризм спирається на соціально-класову ідеологію.

Прикладом соціально-класового тоталітаризму є Радянський Союз 1934–1953 рр. Хоча офіційно вважається, що тоталітаризм в СРСР розпочався з 1929 року, з цим погодитись не можна, адже з 1929 по 1934 рік ще точилася боротьба всередині ВКП(б) з питань державного будівництва: йшла боротьба за владу між групою Й.

Рис. 9.1. Й. Сталін

Рис. 9.2. Два лідери соціально-класових тоталітарних держав – Йосип Сталін та Мао Цзедун

Сталіна та групами М. Бухаріна, М. Тухачевського та ін. У 1934 році відбулася подія, яку можна вважати початком тоталітаризму в СРСР – XVII з'їзд ВКП(б), де колишні опозиціонери каялися у гріхах і славили Й. Сталіна.

Крім того, соціально-класовий тоталітаризм існував в КНР за часів головування Мао Цзедуна.

Національно-расовий тоталітаризм спирається на національно-расову ідеологію.

Прикладом національно-расового тоталітаризму є націонал-соціалістична (нацистська) Німеччина 1934–1945 рр. Хоча А. Гітлер прийшов до влади у 1933 році, остаточно опозиція була знищена 30 червня 1934 р. в «Ніч довгих ножів», коли охоронні загони SS знищили близько 2 тис. опозиціонерів – лідерів NSDAP, Рейхсверу, SA (штурмові загони) та ін. Як відомо, деяких знищили «помилково». Так, музичного критика Шмідта розстріляли замість лікаря Шмідта, лідер Гітлерюгенда Саксонії Ламмерман також помилково потрапив у списки на розстріл. Їхні вдови отримали прах покійників та листи з вибаченнями.

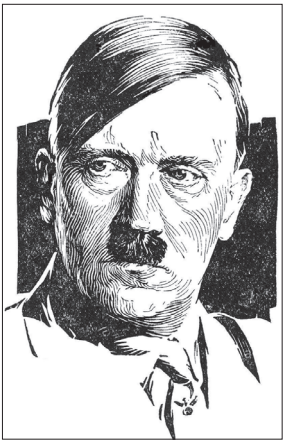

Рис. 9.3. Адольф Гітлер

Рис. 9.4. Бенніто Муссоліні

Уперше ж національно-расовий тоталітаризм з'явився в умовах фашистської Італії, яка проголосила курс на побудову тоталітарної держави.

Приклад 9.3

Про відмінність фашизму від нацизму

Так у чому ж фашизм відрізняється від націонал-соціалізму (нацизму)? У тому, що він поділяє людей на касти та сорти (демократія, до речі, їх також поділяє – за товщиною гаманців, хоча й не визнає цього). Отже, для нациста є вища раса (його народ), союзні його расі братерські народи (наприклад, для Гітлера це британці, скандинави, фламандці та інші носії мов з давньогерманським корінням, романські народи плюс кельти, іранці, індуси та фіни). І є нижчі раси. У випадку Гітлера – це негри, євреї-семіти, слов'яни (крім онімечених чехів та хорватів) тощо. З погляду нациста належність до вищої раси відразу ж робить людину істотою вищого порядку...

Так ось, з погляду націонал-соціаліста Гітлера, наприклад, німець, навіть найостанніший п'яниця, – це вища раса, і він за визначенням є вищим за єврея або росіянина, будь вони хоч тричі геніями, тому що єврей та росіянин – це люди нижчих рас...

Фашизму ж абсолютно байдужою є національність людини. Він є інтернаціональним. Фашизм поділяє людей на сорти незалежно від їхньої крові. Наприклад, класичний європейський фашизм відроджував середньовічний поділ:

на священників, воїнів, працівників та рабів. В одній касті воїнів (їх фашисти дуже поважали) можуть опинитися і німець, і єврей, і росіянин. І в касті священиків, і в серед рабів.

Нацист дивиться на національність людини. Фашист – на те, хто перед ним за своїм духом та здібностями.

Джерело: Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – С. 66–67. – (Великие противостояния).

Релігійний тоталітаризм спирається на релігійну ідеологію.

Держава асасинів реалізувала саме релігійний тоталітаризм.

Прикладом релігійного тоталітаризму є також згадана вище єзуїтська держава в Парагваї, що існувала в 1610–1768 рр. Історія цієї держави розпочалася у 1609 році, коли єзуїти в Гуайрі (Парагвай) створили поселення, які мали назву редукції (від лат. *reduco* – «привожу назад» – до християнства тих індіанців, хто начебто втратив віру).

Вони поєднували елементи феодалізму з рабовласництвом та патріархально-родовими відносинами. У редукціях, крім бідних хатин індіанців, будувалися численні майстерні, шкіряні, лісопильні, цеглинні заводи, були арсенали, склади та верфі. За виконану роботу та покору єзуїти надавали індіанцям лише їжу та одяг. З відома іспанської корони, єзуїти підкоряли індіанців не лише за допомогою сили, як світські владики, а й шляхом омани, підкупу родоплемінної верхівки, а також проповідями про створення раю на землі. У 1610 році на базі редукцій в Парагваї виникла так звана «Єзуїтська держава». Позбавивши індіанців будь-якої власності, єзуїти змушували їх важкою працею на полях та в майстернях створювати колосальні багатства для ордену. Індіанці вмирали від непосильної

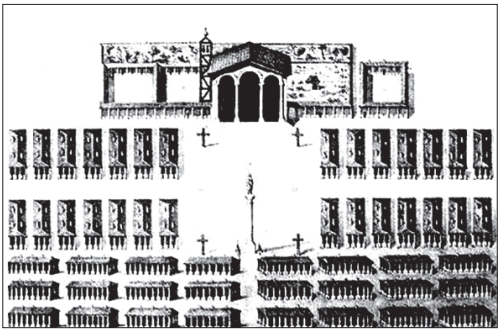

Рис. 9.5. Редукції єзуїтів

праці, голоду, хвороб, гинули у війнах з "непокірними" індіанцями. Найцікавіше ж полягало в тому, що індіанці, які жили в редукціях, не протестували проти свого становища. Більше того, вони намагалися сповідатися своїм наставникам-єзуїтам *одразу ж,* як тільки-но їх відвідала якась крамольна думка. Зростання влади та багатства єзуїтів у Парагваї та інших іспанських колоніях стривожило іспанську корону, за наказом якої у 1768 році єзуїти були вигнані з американських володінь Іспанії.

Приклад 9.4

Про єзуїтську державу в Парагваї

На перший погляд, єзуїтські редукції являли собою чарівне видовище: здавалося, що індіанці є майже цивілізованими, вони начебто можуть робити геть усе. Усе, що споживають у редукціях, їстівні припаси, одяг, домашній посуд, робочі знаряддя, машини, меблі, церковні прикраси, музичні інструменти, предмети культу – усе виготовляється на місці самими християнами. Вони вміють також відливати гармати, дзвони, шрифт для печатки, виготовляти годинники, ліпити статуї, писати картини. Отже, сукупність редукцій Парани та Уругваю складають великий економічний організм, який відтворює, в принципі, усе, що споживає. Лише сіль та залізо отці вимушені, на свій превеликий жаль, завозити ззовні з великими витратами. Однак чим ближче придивляєшся до цієї цивілізації, тим більше дивуєшся її штучному характеру. Як тільки-но «християни» перестають отримувати від отців моделі та керівні вказівки, вони вже не можуть зробити нічого гарного. Чи може в них відсутні творчі здібності? Аніскільки. Без сумніву, що в той час, коли святі отці зібрали їх, вони були бідними з погляду цивілізації, але водночас і не нездатними до неї. На жаль, отці не розвинули їхніх природних творчих здібностей, і, можливо, у своєму нетерплячому прагненні якнайшвидше створити цивілізацію за європейським шаблоном вони видресирували їх, перетворивши на справжні машини. Позбавивши індіанців матеріальних проблем, вони позбавили їх і тієї малої частки ініціативи, що була в них раніше. Тому висока культура місій є, по суті, лише штучним, оранжерейним продуктом, що несе у самому собі зародки смерті. Адже, незважаючи на все дресирування, гуарані залишився переважно тим, чим і був: лінивим, обмеженим, схильним до низьких пристрастей, прожерливим та брудним дикуном. Він, як стверджують самі отці, працює лише доти, доки відчуває на собі палку наглядача. Як тільки-но його залишають наодинці, він байдуже дозволить жнивам гнити на полях, занепадати знаряддям, гинути стадам.

Джерело: Бёммер Г. История ордена иезуитов / Генрих Бёммер ; [пер. с нем. Н. Попова]. – Смоленск : Русич, 2002. – С. 349. – (Популярная историческая библиотека).

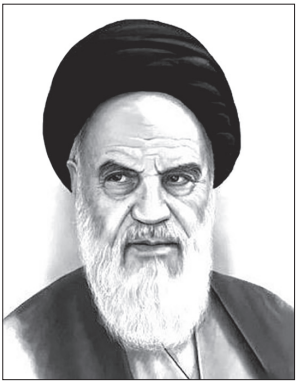

Рис. 9.6. Імам Рухолла ал-Мусаві ал-Хомейні

У XX столітті релігійний тоталітаризм було запроваджено в таких державах як Іран за часів керівництва аятоли Рухолли ал-Мусаві ал-Хомейні та Афганістан часів правління талібану.

Ознаки тоталітарного політичного режиму

Держава прагне до глобального панування над всіма сферами суспільного життя, до всеохопної влади. Це досягається шляхом абсолютної концентрації влади шляхом об'єднання законодавчої та виконавчої влади в одній особі за фактичної відсутності незалежної судової влади.

Суспільство практично повністю відчужене від політичної влади, але воно не усвідомлює це, адже становить масову соціальну базу режиму як суспільно-політичний рух. Суспільство добровільно й охоче підтримує тоталітарний режим. Інколи це виливалося у формування масового руху, спрямованого на підтримку панівному режиму. Як приклад можна назвали молодіжні загони хунвейбінів у період правління в КНР Мао Цзедуна.

Приклад 9.5

Про збройне протистояння хунвейбінів у Китаї часів Мао Цзедуна

Загони хунвейбінів атакували багатоповерховий будинок штабу Квітневої двадцять восьмої армійської бригади упродовж двох днів; їхні прапори, які розгойдував вітер, невтомно майоріли навколо будівлі штабу, немов вогонь, що пристрасно нищить сухі дрова.

Командир загону згорав від нетерпіння, але він побоювався не захисників будівлі – ті, понад двісті солдатів Двадцять восьмої бригади, були не більше, ніж жовторотими недосвідченими молодиками порівняно зі згуртованими і перевіреними, як на парадах, так і в реальних справах ветеранами його передового загону, сформованого на початку Великої пролетарської культурної революції в перші місяці 1966 року.

Його страх був обумовлений більше ніж десятком залізних печей усередині будівлі, доверху начинених бризантною вибуховою сумішшю і послідовно з'єднаних між собою електричними детонаторами.

Командир не міг *бачити* ці детонатори, але він міг їх *відчувати*, як залізна руда відчуває наявність магніту. Якщо захисники повернуть вимикач – вони зникнуть разом з обложниками в ревучому полум'ї, що звільнить і тіло, і душу.

І ці жовтороті мали необхідну відвагу і достатню рішучість, щоб це здійснити.

Порівнюючи з бувалою першою хвилею призову «червоногвардійців», ті бунтарі, які нещодавно приєдналися до них, були більше схожі на зграю вовків на розпеченому вугіллі – біснуваті до шаленості.

На даху будівлі штабу з'явився стрункий силует юної дівчини, яка почала розмахувати величезним прапором Двадцять восьмої бригади. Її появу одразу зустріли безладним шквальним вогнем з усіх видів зброї: прадавніх американських карабінів, чеських кулеметів, японських гвинтівок «Арисака Тип 38» й абсолютно нових стандартного зразка рушниць і пістолетів-кулеметів, украдених із розташування Народно-визвольної армії Китаю після публікації «Серпневої передовиці», які разом навіть зі списами, мечами-дадао та іншою холодною зброєю творили новітню історію.

Багато солдатів Двадцять восьмої бригади раніше вже демонстрували подібну завзятість: видираючись нагору будівлі штабу, вивішували прапори на вулицю, час від часу вигукували через мегафон гасла і девізи й засипаючи листівками тих, хто атакував унизу.

І кожному із таких сміливців вдалося втекти з-під граду куль неушкодженими, досягаючи визнання своєї доблесті й хоробрості.

Дівчина, яка з'явилася на даху, очевидно, теж вірила у свою щасливу долю – у революційному запалі вона вимахувала прапором так, неначе вважала, що своєю пристрасною молодістю зможе перетворити ворогів унизу на попіл; уявляючи, що новий ідеальний світ виникне вже завтра з піднесення й завзятті, які циркулюють у її крові… Вона насолоджувалася своєю сліпучою багряною мрією, допоки рушнична куля не пробила тендітне тіло 15-річної дівчини. Воно було настільки невагомим, що навряд чи спромоглося хоча б трохи загальмувати швидкість кулі на вильоті, яка вийшла за спиною з високим звуком, схожим на пташине клекотання.

Їхні погляди були прикуті до прапора, що вислизнув з її рук й помалу падав до підніжжя будівлі; її гнучке тіло, здавалося, падало ще повільніше, ніж червоне полотнище, – неначе той птах, що прощається з небом не з власної волі.

Натовп внизу зайшовся радісними криками. Кілька бійців кинулися до підніжжя будівлі, щоб розірвати на шматки полотнище і заволодіти слабким тілом як трофеєм.

Піднявши тіло, натовп деякий час з гордістю його демонстрував, після чого закинув на металеву огорожу двору будівлі.

Більшість загострених прутів, з яких складалася огорожа, бунтівники вже давно виламали і використовували як списи. Але два все ще лишалися на своїх місцях.

Тільки-то їхні вістря торкнулися тіла дівчини – життя, здавалося, повернулося в її змучене тіло.

Натовп хунвейбінів на мить відсахнувся від високо висячого тіла, але лише для того, щоб почати використовувати його як мішень для стрільби…

Вона, здавалося, не помічала зливи куль, що роздирали тіло, немов її омивав дощ, а не вогняний смерч. Час від часу її тонкі, як вербові гілки, руки, тремтіли, неначе змахували крапельки легкого дощу.

А потім половина її голови вибухнула зсередини, і тільки одне прекрасне око, що вціліло, видивлялося в блакитне небо 1967 року.

У ньому не було болю, тільки скам'янілі пристрасть і млість.

Насправді, порівняно з іншими їй ще пощастило: вона принаймні пожертвувала своїм життям заради ідеалів, у які вірила.

Гарячі точки, подібні до цієї, виникали то тут, то там по всьому Пекіну, ніби синхронно працювали незліченні, підключені паралельно центральні процесори, синтезуючи тим самим Велику пролетарську культурну революцію.

На околиці міста на території спортивного комплексу відомого університету щодня близько двох годин тривали «Зібрання критики і боротьби», які відвідували тисячі людей.

Позаяк єдності серед угруповань хунвейбінів не було, багато бригад конкурували між собою і влаштовували одна проти одної провокації.

У кампусі університету відбувалося гостре протистояння між хунвейбінами. Робітничою групою Культурної революції, Робітничою агітбригадою й Армійською агітбригадою. І кожне з угруповань то ділилося на нові ворогуючі фракції, то об'єднувалися знову; кожне зі своєю ідеологічною базою і програмою, що неминуче призводило до все жорсткіших протистоянь.

Джерело: Цисінь Л. Проблема трьох тіл / Лю Цисінь ; [пер. с англ. Є. Шириноса]. – К. : Вид-во «BookChef», 2017. – С. 10–13. – (Пам'ять про минуле Землі; кн. 1).

Монопольний державний контроль над релігією, культурою, засобами масової інформації, економікою тощо. При цьому держава прагне до контролю над особистим життям людей, над мотивами їхніх вчинків.

Абсолютна законодавча регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі "заборонено все, що прямо не дозволено владою". Це означає, що можна робити лише те, що прямо дозволено владою.

Державна влада формується бюрократичним способом, через закриті для суспільства канали, оточена таємним ореолом і недоступна для контролю з боку народу. Можна сказати, що державна влада формує сама себе: вищі посадові особи призначають нижчих, а нижчі, своєю чергою, обирають вищих. Так діяв так званий принцип демократичного централізму.

Панівним методом управління стають насильство, примус, репресії та терор, заснований на тотальному та перманентному насильстві. Терор виступає як логічне продовження тоталітарної пропаганди, і, на відміну від авторитарного терору, спрямованого, як правило, проти супротивників режиму, тоталітарні репресії загрожують всьому населенню. Недаремно в СРСР існували плани викриття «ворогів народу», які потрібно було виконувати.

Приклад 9.6

Про сталінські репресії в СРСР

…в окремих випадках, коли мова йшла про видатних діячів партії та держави, імена яких були відомі всьому світу, тоталітарний режим Сталіна вважав за необхідне організувати відкриті процеси.

Першим з таких процесів, що відбувся в серпні 1936 року був суд над так званим антирадянським троцькістсько-зинов'євським терористичним центром. Підсудними були Г. Зинов'єв, Л. Каменєв, Г. Євдокимов, І. Бакаєв, С. Мрачковський, В. Тер-Ваганян, І. Смирнов, Є. Дрейцер, І. Рейнгольд, Р. Пікель, Е. Гольцман, Фриц-Давид, В. Ольберг, К. Берман-Юрин, М. Лур'є, Н. Лур'є.

Вони обвинувачувались у вбивстві Кірова, підготовці замахів на Сталіна та інших керівників більшовицької партії та радянської держави. Для того, щоб підсудні «зізналися» в цих «злочинах», до них та членів їхніх родин почали застосовуватися тортури. Наприкінці серпня всі 16 підсудних були розстріляні.

У січні 1937 року було проведено судовий процес над так званим «паралельним антирадянським троцькістським центром». Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила 17 підсудних. З них: Ю. Пятаков, Л. Серебряков, М. Муралов, Я. Дробніс, Я. Лівшиць, М. Богуславський, І. Князєв, С. Ратайчак, Б. Норкін, О. Шестов, І. Турок, Г. Пушин та І. Граше – були розстріляні, а інші: Г. Сокольников, К. Радек, В. Арнольд та М. Строїлов – були позбавлені волі.

Пізніше Радек та Сокольников були вбиті у своїх таборах кримінальним елементом.

Нарешті у березні 1938 року відбувся судовий процес над так званим «антирадянським правотроцькістським блоком». Тут був 21 підсудний: М. Бухарін, О. Риков, А. Розенгольц, М. Чернов, П. Буланов, В. Максимов-Диковський, Х. Раковський, І. Зеленський, В. Іванов, П. Зубарєв, Г. Гринько, С. Бессонов, М. Крестинський, А. Ікрамов, В. Шарангович, Ф. Ходжаєв, Л. Лєвін, І. Казаков, П. Крючков, Г. Ягода та Д. Плетньов. Підсудні обвинуватилися в шпигунстві, державній зраді, політичних вбивствах. Х. Раковського, С. Бессонова та Д. Плетньова було засуджено до позбавлення волі, а інших – до розстрілу...

Г. Орджонікідзе намагався зупинити процес репресій, виступивши на лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року зі своїми запереченнями проти виключення М. Бухаріна та О. Рикова з ВКП(б), та його спроба не вдалася.

До трьох зазначених вище процесів примикає і закритий суд над так званою «антирадянською троцькістською військовою організацією». Результатом цього процесу був смертний вирок військовим керівникам. 12 червня 1937 р. були розстріляні маршал Радянського Союзу М. Тухачевський, командарми першого рангу І. Уборевич та І. Якір, командарм другого рангу А. Корк, комкори В. Путна, Р. Ейдеман, В. Примаков та Б. Фельдман. Їх звинуватили в шпигунстві та підриві бойової могутності Червоної Армії. Обвинувачення було також висунуте армійському комісару першого рангу Я. Гамарнику, який застрелився 31 травня 1937 року.

Після цього розпочалися масові репресії проти командного та рядового складу Червоної Армії.

У 1936 році Військова Рада при наркомі оборони СРСР складалася з 85 осіб. Після самогубства Я. Гамарника розпочалася низка репресій проти її членів.

Так, з 5 маршалів Радянського Союзу було репресовано троє (М. Тухачевський, В. Блюхер, О. Єгоров); з 5 командармів першого рангу не були репресовані лише С. Каменєв та Б. Шапошников; з 13 армійських комісарів другого рангу не було репресовано лише одного; з 31 комкора не були репресовані лише І. Опанасенко, О. Городовиков та С. Тимошенко; з 6 корпусних комісарів не був репресований лише один.

Крім того, були репресовані всі командарми другого рангу, усі корінженери, комдиви, флагмани флоту першого та другого рангу.

Також було знищено флагмана першого рангу І. Лудрі, корлікаря М. Баранова, корінтенданта П. Ошлея та комбрига С. Обисова.

Усього ж з травня 1937 по вересень 1938 року були репресовані командуючі військами, члени військових рад та начальники політуправлінь усіх військових округів, усі командири корпусів, майже всі командири дивізій та бригад, більшість політпрацівників корпусів, дивізій та бригад, майже половина ко-

мандирів полків і близько третини комісарів полків, багато викладачів вищих та середніх військових навчальних закладів.

Борючись за владу, Й. Сталін почав ліквідувати представників так званої ленінської гвардії. Крім М. Криленка, загинуло дуже багато партійних та державних діячів. Серед них був заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, якого Ленін негласно рекомендував на посаду генерального секретаря ЦК ВКП(б) замість Сталіна. Рудзутак Я. був розстріляний 29 липня 1938 року.

Постишева П. було призначено першим секретарем Куйбишевського обласного комітету ВКП(б), а потім за надуманим звинуваченням його заарештували та 26 лютого 1939 р. розстріляли.

Томський М. очолював радянські профспілки. Під час процесу над «антирадянським троцькістсько-зинов'євським терористичним центром» у 1936 році йому було висунуте обвинувачення в шкідництві. 22 серпня 1936 року М. Томський застрелився у себе на дачі під Москвою.

Нищівного удару зазнали також радянські дипломатичні кадри. Восьмого березня 1937 року було розстріляно Ю. Коцюбинського – сина видатного українського письменника М. Коцюбинського.

26 липня 1939 року у Франції колишній радянський дипломат Ф. Роскольников публікує відкриту заяву «Як мене зробили "ворогом народу"», де виступає на свій захист і на захист інших представників «ленінської гвардії». Так, стосовно репресій проти дипломатів, способів їх залучення до Москви, він писав:

«Такими безчесними способами, не гідними держави заманили багатьох повпредів. Л.М. Карахану весь час пропонувалася посада посла у Вашингтоні, а коли він приїхав до Москви, то його заарештували та розстріляли.

Антонова-Овсієнко В.О. було викликано з Іспанії під приводом його призначення наркомом юстиції РРФСР. Для надання цьому призначенню більшої достовірності постанова про нього була навіть опублікована в «Известиях» та «Правді». І навряд чи хтось з читачів розумів, що це надруковано спеціально для одного Антонова-Овсієнко».

Така сама доля спіткала і багатьох радянських діячів науки та культури. За брехливими звинуваченнями влітку 1940 року було заарештовано найвидатнішого вченого-генетика світового рівня М. Вавилова. «Суд» тривав декілька хвилин. Вирок – розстріл, який згодом замінили 20 роками позбавлення волі.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – С. 119–123.

Зараз існує низка праць, які доводять, що СРСР часів Й. Сталіна був гіршим, ніж нацистська Німеччина, адже Сталін знищував радянських громадян, тоді як А. Гітлер німців намагався не знищувати.

Проте при цьому потрібно мати на увазі, що нацистська Німеччина належала до національно-расового типу тоталітаризму, тоді як СРСР – до соціально-класового. Це означає, що в Німеччині «ворог» існував серед інших національностей та рас, а в СРСР формально існувала «диктатура пролетаріату», а отже, «ворог» існував серед інших класів. Саме тому, порівнюючи СРСР з нацистською Німеччиною, необхідно враховувати, що порівнювати варто не те, скільки Гітлер знищив німців, а Сталін – радянських громадян. Порівняння має відбуватися так: скільки німців знищив Гітлер порівнюється з цифрою знищених Сталіним пролетарів. Якщо ж порівнювати знищених Сталіним радянських громадян, то необхідно враховувати, скільки Гітлер знищив представників інших націй та рас, тобто потрібно порівняти статистику знищених Сталіним під час голодоморів, репресій та великої модернізації країни зі знищеними Гітлером під час як мирного періоду (1934–1939), так і під час Другої світової (у тому числі Великої Вітчизняної) війни (1939–1945).

Влада належить одній партії (однопартійна система) або релігійній організації. Панування однієї партії чи релігійної організації, фактичне зрощення її професійного апарату з державою, заборона опозиції. Так, після приходу до влади ВКП(б) в СРСР та НСДАП в Німеччині були заборонені всі інші партії. У Німеччині принцип фюрерства було поширено на державне управління (пам'ятаєте: штандартенфюрер, группенфюрер тощо). Щодо опозиції, то в Німеччині вона була ліквідована 30 червня 1934 р. в «Ніч довгих ножів», а в СРСР – у другій половині 20-х років, коли в 1927 році XV з'їздом ВКП(б) була прийнята резолюція «Про опозицію», зміст якої зводився до того, що «належність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів є несумісним із належністю до ВКП(б)» і згодом, у 1929 році, коли було розгромлено правий ухил у ВКП(б) (група М. Бухаріна та О. Рикова). Після цього всього став створюватися тоталітарний режим.

Права і свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, гарантії їх реалізації відсутні. Такою гарантією міг би бути суд, але він є залежним від влади.

Рис. 9.7. Микола Бухарін

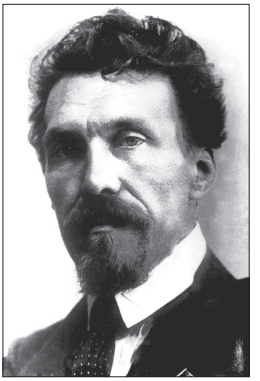

Рис. 9.8. Олексій Риков

Економічною основою режиму є майно, що знаходиться в общинній, монополістичній або державній власності. При цьому існує економічна автаркія при жорсткій регламентації економіки та суттєвій частці позаекономічних форм примусу, тобто наказів, які підтримуються силою карних органів держави.

Контроль над суспільством досягається як за допомогою контролю над інформацією, так і єдиної офіційної ідеології, фактичного усунення плюралізму. Ця ***моністична*** (тобто єдина, панівна, не припускаючи плюралізму) ідеологія виходить виключно від панівної партії та не терпить ніякої опозиції чи критики. При цьому існує наявність особистої ролі пропаганди та фактична відсутність демократичних інститутів, унаслідок чого відбувається тотальне відчуження індивіду від влади (наприклад, переслідується церква).

Принцип вождізму. Централізація державної влади на чолі з диктатором та його оточенням, в умовах якої вождь обов'язково повинен бути лідером харизматичного типу. Такими лідерами були Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Мао Цзедун.

Непідконтрольність державних репресивних органів суспільству. Репресивними органами були НКВС в СРСР, гестапо й СД в Німеччині, ОБРА в Італії. Вони контролювалися лише лідерами.

Відсутність правової державності та громадянського суспільства, антикапіталізм. У нацистській Німеччині були антикапіталістичні гасла і відбувалася заміна «чужих» капіталістів (євреїв) «своїми». В СРСР капіталісти взагалі знищувались.

Державна влада здійснюється за своїм розсудом, без урахування думки більшості. Вона суперечить демократичним механізмам, інститутам та нормам. Більшість як консервативна складова тоталітарного суспільства підтримує режим, хоча демократії тут дійсно немає.

9.2. Авторитарний режим

Поняття і ознаки авторитарного політичного режиму

Авторитарний режим посідає проміжне місце між тоталітаризмом та лібералізмом. На наш погляд, це пов'язано з тим, що демократія і тоталітаризм є крайніми протилежностями, проте демократія і лібералізм знаходяться майже поруч. Авторитаризм же поєднує в собі і деякі ліберальні елементи, і риси тоталітаризму.

> ***Авторитаризм*** (від лат. *autoritas* – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальної участі народу.

Для авторитарного політичного режиму характерною є низка *ознак*.

Автократизм (самовладдя) *або невелика кількість носіїв влади*. Ними можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, що здійснює політичне керівництво. Усередині панівної групи виділяється часом сильний харизматичний лідер (у Чилі ним став генерал, який був головнокомандувачем збройними силами, Аугусто Піночет), вплив якого є дуже великим. Однак, як правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Урахування думок, рекомендації, наради, обговорення того чи іншого питання зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожнює лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте воно орієнтується на нього. У разі якщо керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 р. в Чилі, коли був скинутий президент Сальвадоре Альєнде і розпущений уряд Народної єдності), колективне правлін-

ня в умовах авторитарного режиму називається ***хунтою***. В умовах радянського авторитаризму таке керівництво уособлювало собою Політбюро ЦК КПРС. Одноособове правління в Латинській Америці називається ***каудилізмом***, тому що ***каудильйо*** означає «ватажок, поводир». В Африці такий ватажок називається «бігменом».

Ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Частіше за все президент, виконавчо-розпорядницькі структури підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями.

Роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони й можуть існувати. Так, в СРСР після смерті Й. Сталіна існувала Верховна Рада Радянського Союзу, однак основні питання вирішувала панівна партія – КПРС.

Суд виступає, по суті, допоміжним органом, разом із яким можуть використовуватися і позасудові органи. До таких позасудових органів належали психіатричні клініки в СРСР, «ескадрони пильності» в Чилі, парагвайські (у період диктатури А. Стресснера) та бразильські «ескадрони смерті». Діяльність останніх наприкінці 1968 року вже перестала жахати громадян Бразилії. Ескадрони були сформовані наприкінці 1950-х років на базі створеної в 1958 році «спеціальної поліції» під керівництвом Мілтона Ле Кока. У середині липня 1970 року діяльність ескадронів смерті – «Червоної Рози» і «Білої Лілії» – досягла апогею, коли за одну ніч було ліквідовано 15 найнебезпечніших злочинців. Крім двох згаданих вище ескадронів, у їхню систему входили підрозділи пілотів-рятувальників ПАРАСАР, діяльність яких була спрямована на ліквідацію прогресивних профспілкових лідерів; ККК – команди полювання за комуністами; МАК – антикомуністичний рух тощо.

Зберігається часткова цензура, існує певна напівгласність. Зазначена цензура стосується лише тих тем, що можуть вважатися політичними. Так, згідно з законом Індонезії 1982 року діяльність ЗМІ Індонезії стала жорстко контролюватися Радою у справах преси, яка складалася з представників преси й уряду й очолювалась міністром інформації. Закон досить чітко визначає два основні завдання ЗМІ: по-перше, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, підйому національної інтелігенції; по-друге, стимулювати участь народу в

Рис. 9.9. Перший Президент Росії Борис Єльцин

суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриттю того чи іншого видання й осудження журналістів та редакторів, які допустили «порушення» Закону про пресу. Рада по справах преси цілком контролювала видачу ліцензії на будь-яке видання тощо.

Відсутність єдиної ідеології. На відміну від тоталітаризму в умовах авторитарного режиму не виправдують свої вчинки прагненням до високої мети.

Права і свободи людини і громадянина здебільшого проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті. Насамперед це стосується політичної сфери.

Необмеженість влади, а також її непідконтрольність громадянам. Влада формує сама себе і спроба її контролювати може призвести до фатальних наслідків для сміливця. Так, після смерті Й. Сталіна партійна верхівка Радянського Союзу зробила все, щоб її влада стала необмеженою. Контроль над нею з боку громадян визнавався єресю і, відповідно, переслідувався всіма засобами, які були характерні для партійно-вождистського авторитаризму, що був характерним для Радянського Союзу того часу. Недаремно передвиборним гаслом (у 1989 році, коли відбувалися вибори до з'їзду народних депутатів СРСР) майбутнього Президента РФ Б. Єльцина стала вимога усунення необмеженої влади КПРС і встановлення громадського контролю (контролю Рад) над партією.

Державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але їх вона приймає за власним розсудом. Саме так до Конституції СРСР була внесена стаття 6, що затверджувала «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» Комуністичну партію Радянського Союзу.

Громадянина позбавлено гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою. Держава, яка не підлягає контролю з боку суспільства, як

правило, позбавляє своїх громадян будь-яких гарантій їхньої особистої безпеки. Так, офіційно спрямовуючи свою діяльність «на боротьбу з тероризмом», чилійські законодавчі органи 1973–1988 рр. вважали терористичною діяльністю практично кожен акт протесту, інакомислення або будь-якої форми незгоди з владою. Тому підозрювані в «терористичній діяльності» автоматично ставилися поза законом, і для розправи з ними спецслужби могли удатися до своїх так званих «дискретних повноважень»: без висунення будь-яких формальних обвинувачень піддати його тюремному ув'язненню терміном від 5 до 20 днів, насильно перемістити з одного району країни в інший, виключити з навчального закладу, звільнити з державної служби, позбавити громадянства, вислати за кордон, ізолювати від родини. Жертви «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах представлялося на розсуд влади.

Реальна або потенційна опора на силу. Як правило, серед методів державного керівництва домінують командно-адміністративні. Однак авторитарний режим, навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади, не вдається до терору і масових репресій, що мають характер геноциду. Більше того, він може користуватися популярністю серед широких верств населення. У той самий час автократія володіє достатньою силою, щоб за своїм розсудом у разі такої необхідності використовувати силу, примусивши громадян до покори. Вона не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, їй досить відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим є безжальним до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм придушує основні громадянські права.

«Силові» структури суспільству практично не підконтрольні. Частіше за все вони використовуються в суто політичних цілях. Так, у Чилі в період з 1973 по 1988 рік «силові» структури: армія, поліція, таємна поліція (ДІНА), національний інформаційний центр (НІЦ), карабінери (ДІКОМКАР) – вірно служили хунті, безжально придушуючи будь-який опір з боку опозиції.

Рис. 9.10. Очільник ДІНА Мануель Контрерас

Рис. 9.11. Емблема ДІНА

Державна монополія на політику, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції. Певна політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється неготовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді протягом XX століття. В умовах авторитарного режиму можливий частковий плюралізм, може існувати обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їхньої підконтрольності автократу або хунті, тобто може існувати лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену панівною партією, у противному разі вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноособове панування армії.

Відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це мало місце в умовах тоталітарного державно-політичного режиму. Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і, насамперед, в економіку. Держава займається переважно питаннями забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча вона може впливати на стратегію економічного розвитку і здійснювати досить активну соціальну політику,

не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, до придбання ними власності, до участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткого податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Прикладами таких програм можуть служити п'ятирічні плани розвитку в Індонезії (так звані РЕПЕЛІТА).

Звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню. Для того щоб зберегти необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим проводить циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. Унаслідок того що процес передачі влади в подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними.

Види авторитарних режимів за метою їх встановлення

Авторитарні державно-політичні режими класифікуються залежно від мети їх встановлення на три типи.

Модернізаційний тип. Метою його встановлення є проведення політико-правової і/чабо соціально-економічної модернізації (Індонезія при Мохамеді Сухарто, Південна Корея часів Пак Чжон Хі, правління Олексія Михайловича у Московії, Росія доби Петра I).

Стабілізаційний тип. Його метою є стабілізація становища в державі в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримка статус-кво у державі (V Республіка у Франції при де Голлеві, Туреччина в часи президентства генерала Еврена, більшість необмежених та дуалістичних монархій).

Тиранічний тип. Його метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного). Характерною рисою авторитаризму тиранічного типу є його корумпованість. Прикладом такого типу авторитарного режиму є й диктатура Ж.Б. Бокасса в ЦАР, яка

Рис. 9.12. Петро I (з гравюри Хубракена, зробленої з портрету, написаного з натури Карлом Моором у 1717 р.)

Рис. 9.13. Генерал Кінан Еврен

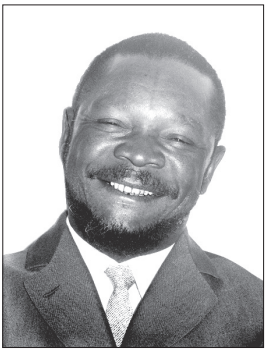

Рис. 9.14. Жан-Бедель Бокасса

тривала протягом 13 років (з 1966 року). За цей час він зумів шляхом насильства і терору спочатку оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР, а потім, назвавши свою державу імперією, проголосив себе імператором. Наступним кроком стало усунення з посад тих, хто був йому не до вподоби, а отже, потенційних конкурентів; звичайною практикою стали висилка з країни, арешти, середньовічні тортури і страти. У 1979 році при придушенні протестів школярів проти варварських порядків у країні новоявлений імператор особисто керував розправою над ними. Така нелюдська жорстокість була пояснена лише після повалення Ж. Б. Бокасса: виявилося, що він був канібалом.

9.3. Ліберальний режим

Поняття і ознаки ліберального режиму

Лібералізм **–** це громадсько-політична та ідеологічна течія, що ставить собі за мету звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму.

Ліберальному політичному режиму притаманними є такі *ознаки*:

- взаємовідносини між владою та народом характеризуються взаємною критикою;
- основним типом правового регулювання є принцип «Дозволено все, крім повалення існуючого ладу». Наслідком цього дозволяється створення будь-якої організації, крім тих, що прагнуть повалити існуючий лад як насильницьким, так ненасильницьким (вибори, референдум) шляхом;
- індивід є первинним та реальним, ніж суспільство та його інститути; індивідуальні потреби та права є природними, а отже, домінуючими над колективними та загальними правами та інтересами;
- усі свої закони та цінності (у тому числі мораль) людина створює сама, а тому в них немає заздалегідь закладеного статусу об'єктивної істини чи абсолютного добра. Об'єктивними є лише ті закони, що відображаються у раціональній свідомості індивіда у вигляді наукових фактів;
- свобода особистості відносно усіх суспільних інститутів, відповідальність особи як перед собою, так і перед суспільством;
- відмінність та відокремленість кожної людини від інших людей є беззаперечними та первинними, а будь-який зв'язок та схожість з іншими – умовними та вторинними;
- визнання суспільством і державою права всіх людей на самореалізацію;
- поєднання принципів індивідуалізму та гуманізму;
- свобода від обмежень з боку держави;
- ототожнення свободи і приватної власності;
- процеси перетворення стосуються виключно політичних аспектів суспільного устрою.

Прикладами ліберальних політичних режимів були Іспанія в 1974–1976 рр., коли обов'язки прем'єр-міністра виконував К. Аріас Наварро; КНР 1987–1989 рр., коли генеральним секретарем КПК був Чжао Цзіян; Південноафриканська республіка 1978–1984 рр. під час президентства П.В. Боти; СРСР 1988–1989 рр., коли генеральним секретарем КПРС був М. Горбачов.

Рис. 9.15. Чжао Цзіян

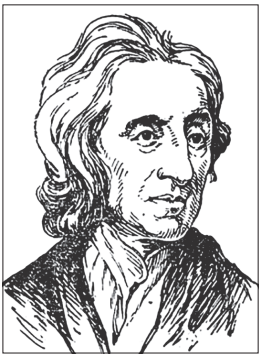

Рис. 9.16. Джон Лок

Рис. 9.17. Бенжамен Констан

Приклад 9.7

Про сутність лібералізації

Ліберальні реформатори схильні були розглядати лібералізацію як спосіб роззброїти опозицію своєму режимові, не демократизуючи сам режим повністю. Вони готові були пом'якшити репресії, відносити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити більш широке обговорення питань загального значення і надати громадянському суспільству – асоціаціям, церкві, спілкам, діловим організаціям – більше простору для ведення справ. Однак лібералізатори не хотіли проводити змагальні вибори з повною участю населення, які могли б позбачити влади правлячого лідера. Вони хотіли створити більш м'який, добрий, безпечний та стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально характер системи.

Джерело: Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 142.

Види ліберального політичного режиму

Існує два основні різновиди ліберального політичного режиму – класичний (прихильники – Є. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, А. Сміт) та новий (М. Фридмен, Ф. Хайєк).

Для *класичного лібералізму* характерними є такі ознаки:

- заміна свідомого керівництва економічними процесами, такими, що регулюються самі собою;

Рис. 9.18. Президент США Герберт Гувер

Рис. 9.19. Президент США Франклін Делано Рузвельт

- обґрунтування особистої та політичної свободи свободою економічною;
- використання (без примусу) стихійних (насамперед, ринкових) сил суспільства;
- ліберальна модель полягає в достатності існування раціональної та стабільної правової структури, у межах якої люди займаються будь-якою діяльністю згідно з особистими планами. Держава, у якої є спеціальний апарат примусу, повинна створювати умови, які б сприяли максимальному розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи і самостійності, прогнозування і планування діяльності громадян;
- закон повинен перешкоджати будь-яким спробам обмежити свободу вільного доступу в різні галузі на рівних засадах. Планування і конкуренція можуть поєднуватись лише за умови, що перше буде сприяти конкуренції, а не протидіяти їй;
- державі потрібно обмежитися лише встановленням загальних правил, які застосовувалися б до широкого кола ситуацій, надавши індивіду свободу в усьому, що залежить від локальних обставин.

Класичному лібералізму відповідає концепція «*держави – нічного сторожа*», суть якої полягала в тому, що держава повинна була бути наділена лише мінімальними, найнеобхіднішими функціями, що забезпечують охорону порядку та захист країни від зовнішньої небезпеки.

Провідником ідеалів «класичного лібералізму» та «держави – нічного сторожа» виступав 31-й президент США Г. Гувер.

Провідником ідеалів неолібералізму та позитивної держави, навпаки, виступав 32-й президент США Ф. Д. Рузвельт.

Новому лібералізму (так званому *неолібералізму*), який став результатом переосмислення економічної та соціальної ролі держави, притаманними є:

- збереження і захист природних прав людини;
- договірний характер відносин між окремою людиною і державою;
- пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами;
- адаптування до історичних, національних і культурних умов;
- державне регулювання економіки;
- втручання держави у суспільну сферу;
- прагматизм, меркантилізм, раціоналізм;
- пошук і досягнення консенсусу;
- поліпшення соціальних умов реформування;
- благодійність і доброчинність.

Неолібералізму відповідає концепція «*позитивної держави*», яка за допомогою спеціальної системи податків та державних соціальних програм перерозподіляє матеріальні блага на користь незаможних верств населення. Саме з концепції позитивної держави виросли теорії держави загального благоденства і соціальної держави.

9.4. Демократичний режим

Поняття і ознаки демократичного режиму

Демократія – це форма організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю.

Для демократії характерною є низка *ознак*.

Населення країни бере участь у формуванні і здійсненні державної влади шляхом безпосереднього (референдум й вибори) *та опосеред-*

нованого (через обрані органи типу парламентських) *народовладдя*. ***Безпосереднім*** визнається народовладдя, в умовах якого населення *безпосередньо* приймає рішення з того чи іншого приводу.

На Русі такою формою безпосереднього народовладдя було ***віче***. Зараз – ***референдум*** (люди безпосередньо затверджують той чи інший законопроект: Конституцію, зміни до неї тощо. Так, на референдумі, що відбувся 16 квітня 2000 р., в Україні було передбачено створення двопалатного парламенту та позбавлення депутатів їхньої недоторканності) чи вибори (люди безпосередньо обирають главу держави чи депутатів). Щодо ***опосередкованого*** народовладдя, то воно передбачає здійснення народом належної йому державної влади через обрані народом представницькі органи, тобто ті органи, які представляють інтереси та волю народу. Раніше такою формою були Земські собори в Московії, Генеральні Штати у Франції, парламент в Англії тощо. Нині в Україні таким органом є Верховна Рада України, яку формує населення нашої країни. До речі, можна сказати, що Московія XVII століття була більш демократичною, ніж Англія XVII століття, адже в Московії виборче право належало 5% населення країни, тоді як в Англії його мали лише 2%.

Рішення приймається більшістю з урахуванням інтересів меншості. Раніше вважалося, що демократія – це влада більшості. Однак потрібно мати на увазі, що більшість – це досить консервативне середовище. І хоча консерватизм повинен вітатися у сфері культури, у

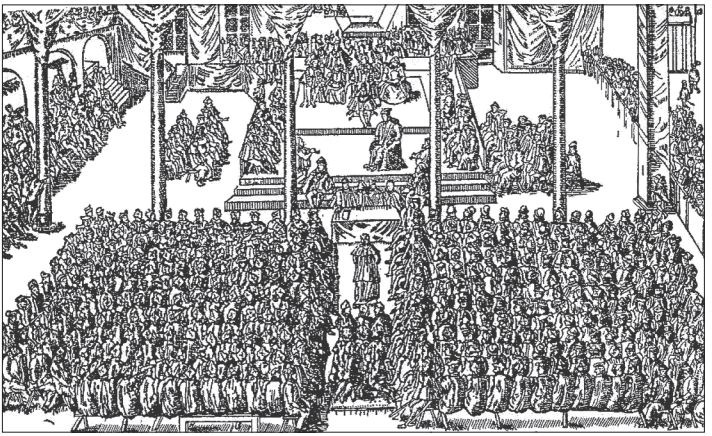

Рис. 9.20. Генеральні Штати

сфері економіки консерватизм тільки шкодить. Тому в умовах демократії хоча більшість і приймає рішення за своєю волею, проте вона враховує інтереси неконсервативної меншості.

Існування громадянського суспільства з його розвиненою структурою. В умовах демократії все більше з'являється сфер, в які держава не втручається. Це – економічні стосунки, які, будучи формально врегульованими державним законодавством, зберігають автономію від державного втручання безпосередньо у сферу підприємництва та бізнесу. Це відносини в родині, церкві тощо. Більше того, громадянське суспільство в умовах демократичного режиму впливає на політику держави за допомогою партійної системи.

Громадянське суспільство – це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання.

Наявність правової держави. Демократія можлива в умовах існування правової держави, тобто діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами.

Виборність та змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їхня підзвітність виборцям. У демократичній державі завжди центральні та місцеві органи обиралися народом. Щодо підзвітності їх виборцям, то така традиція передбачає депутатські накази та інші форми контролю виборців.

Рис. 9.21. Агора в Афінах

Виборність існувала ще в умовах Афінської демократії, коли всі посадові особи та органи державної влади й управління формувалися шляхом виборів громадян Аттики (так називалась Афінська республіка). Коли та чи інша особа переставала задовольняти афінських громадян, її переобирали або усували. Такий порядок почав складатися ще з легендарних часів царя Тесея, якого було повалено силою зброї. Остаточно ж він склався в період діяльності архонта Афін Солона (реформи Солона). Саме з цього моменту починається існування демократичного принципу обираності та змінності вищих та місцевих органів державної влади.

Рис. 9.22. Президент США Річард Ніксон

Гласність, свобода засобів масової інформації від цензури. В умовах демократії немає цензури, яка б контролювала засоби масової інформації. Це дозволяє стверджувати, що демократичний режим передбачає існування так званої «четвертої влади» – влади засобів масової інформації.

В умовах розвиненої демократії «четверта влада» (перше три – законодавча, виконавча і судова) здатна повалити будь-яку особу. Так, 9 серпня 1974 р. президент США Річард М. Ніксон був змушений піти у відставку, визнавши за собою провину в порушенні Конституції та введенні в оману американської громадськості. Це було результатом діяльності американських ЗМІ, які довели, що президент США займається організацією підслуховування своїх політичних опонентів (скандал Уотергейту).

Легітимність державної влади. Демократичний режим передбачає народну підтримку державної влади.

Діяльність «силових» структур (поліція, органи безпеки, армія тощо) *регламентується законом, знаходиться під демократичним контролем суспільства і використовується лише за прямим призначенням.* Поліція займається охороною правопорядку, органи безпеки охороняють безпеку держави, а армія захищає Батьківщину від

зовнішніх ворогів. Усі інші функції покладати на «силові» структури суворо заборонено.

Домінують методи компромісу, переконання, узгодження, а методи примусу і насильства вкрай звужені. Останні застосовуються лише в разі, якщо все інше вже використовувалось і результату не досягнуто.

У найважливіших сферах суспільного життя панує закон. Хоча громадянське суспільство і функціонує відповідно до норм права, проте останні безпосередньо не втручаються в діяльність його членів, хоча повністю контролюють державу. Відносини між людьми та державою контролюються законом.

Реальна дія принципу поділу влади. В умовах демократичного режиму державна влада здебільшого поділена на законодавчу (орган народного представництва), виконавчу (президент і уряд) та судову (здійснює функцію правосуддя, нагляду і контрою), які діють незалежно одна від одної.

Стосовно господарських суб'єктів і громадян діє принцип «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Господарські суб'єкти й громадяни можуть робити все, що прямо не заборонено чинним законодавством.

Політичний плюралізм. В умовах демократичного режиму існує багатопартійність, змагаються політичні партії, на законних підставах існує політична опозиція в парламенті і поза нього.

Проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини та громадянина. Права і свободи людини й громадянина реально забезпечуються шляхом створення економічних, політичних, ідеологічних та державно-правових передумов демократії.

Саме за наявності цих передумов в суспільстві та в державі може з'явитися демократія.

Покоління демократії

Історично першою демократією була *пряма демократія* в Стародавній Греції, яка власне і дала назву демос – народ (грец.) кратос – влада (грец.). ***Пряма демократія*** – це влада більшості, здійснювана на мажоритарних принципах голосування. В основі її лежать референдуми, опитування, одноетапні вибори. Пряма демократія була передовою для свого часу системою влади, але їй властиві деякі недолі-

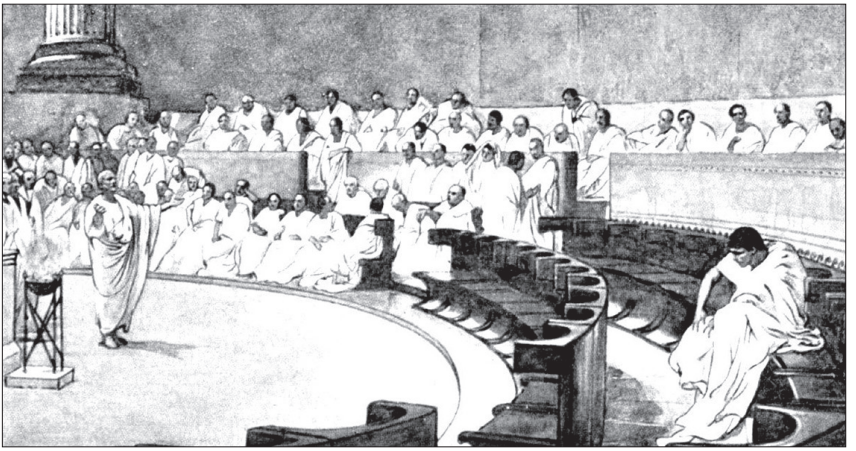

Рис. 9.23. Римський сенат – втілення елітарної демократії

ки. Перш за все, це те, що вона працювала тільки в локальних групах, обмежених територіально. А оскільки продуктивність сільського господарства й транспорту в той час була низька, то і густота населення була низкою, навіть у містах. Як наслідок цього пряма демократія могла охоплювати тільки малі групи людей.

Згодом у Стародавній Греції і Римі виникає друге покоління демократії. З історії ми знаємо, що, крім імператора в Римі, правив і сенат. Це була так звана ***елітарна демократія***. Для неї *характерне виникнення вузького прошарку професійних політиків, які власне і взаємодіють своїми поглядами і ідеями, формуючи при цьому загальний світогляд еліти*. В елітарній демократії пересічні громадяни усунені від політичного процесу, їхня думка практично не враховується і не береться до уваги в безпосередній державницькій діяльності. Глобальний контур зворотного зв'язку в такому соціумі реалізується шляхом зміни елітної групи. У такому суспільстві є соціум і є еліта. Якщо їхні ідеали збігаються, то ситуація стабільна, якщо ж вони істотно відрізняються, то розпочинаються заворушення, що, врешті-решт, завершуються переворотом і встановленням нової еліти, яка більше відповідає поточним інтересам соціуму. Крім того, для елітарної демократії був важливим майновий ценз. Прикладом

елітарної демократії був сенат Стародавнього Риму. Сенатором міг фактично стати лише здібний і освічений громадянин. Відмінність елітарної демократії Стародавнього Риму від грецької полягала в тому, що вибір представника здійснювався не на основі жеребу (випадкової вибірки), а на основі публічних виступів кандидата, що мало на увазі або ораторські якості претендента, або підкуп ним виборців. Але від цього демократія бути елітарною не переставала.

Третє покоління демократії – ***представницька демократія,*** що відрізняється від елітарної демократії тим, що *в ній немає як такого майнового цензу, а є інтереси груп, виражені через своїх представників*. Група, як правило, представляє територіальне утворення, але сучасні виборчі технології масового впливу часто за допомогою маніпулювання свідомістю виборців через ЗМІ зумовлюють те, що групи ці найчастіше є фінансовими або політичними. Фактично з розвитком ЗМІ стає можливим створення інформаційних потоків від одного до багатьох, і як наслідок виникає можливість нав'язування свого світогляду великій групі, яка потім і ухвалює відповідне рішення. При цьому, оскільки використовування ЗМІ і політтехнологій вимагає грошей, то система, врешті-решт, вироджується в елітарну, а точніше у змішану – елітарно-представницьку демократію. Фактично ж лише територіальне формування складу представників за умови невтручання зовнішніх фінансових і політичних груп це, по суті, і є представницькою демократією, але в міру збільшення впливу зовнішніх консолідованих груп вона, врешті-решт, вироджується в елітарну. Якщо ж представницька демократія сформована відповідно до якихось ідеальних вимог, а саме, рівномірне територіальне представництво і рівномірне представництво за родом діяльності, то в даному разі представництво буде найточніше відповідати соціуму.

Четверте покоління демократії ще знаходиться в стадії формування. Існує, принаймні, три основні назви демократії цього покоління: ***деліберативна*** (демократія діалогу), ***консенсусна*** (демократія злагоди) або ***партисипаторна*** (демократія участі). Суть демократії четвертого покоління полягає в тому, що вона організовується як динамічна піраміда з прямим народовладдям в основі та представницького народовладдя на кожному наступному рівні, починаючи з основи. При цьому якщо на рівні міста, комуни, това-

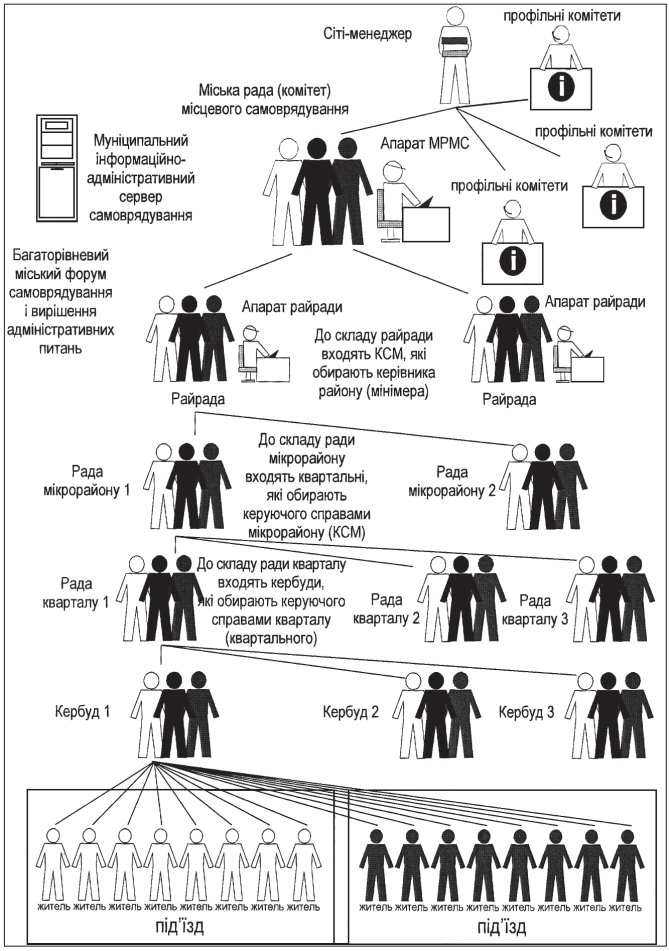

Рис. 9.24. Адміністративна ієрархія в умовах деліберативної демократії

риства виробляється загальна влада, то на більш високому рівні об'єднання представники виступають у ролі посередників при формуванні загальної волі. Лідер обслуговує інтереси членів організації, яка його висунула, і знаходиться під жорстким контролем з боку громадськості. Оцінка ж лідера залежить лише від досягнення спільнотою остаточного результату за його допомогою.

Приклад 9.8

Про деліберативну демократію в бразильському місті Порту-Алегрі

Там на принципах деліберативної демократії побудували систему місцевого самоврядування. І ця система стала прообразом майбутнього демократичного суспільства. Не випадково, що саме в Порто-Алегрі проходить альтернативний Давосу з'їзд демократичних активістів з різних країн. Збудована в місті система уповноважених ієрархічних форумів практично повністю змінила вигляд міста як зовні, так і політично.

Ключовим принципом діалогової (деліберативної) демократії є створення розподіленої сітьової об'єднаної когнітивної моделі (ОКМ).

Як виглядає загальна когнітивна модель «розумного міста»? Як фрактальна структура, сформована за територіальною ознакою. На низовому рівні існують молодші ОКМ – будинки, квартали і мікрорайони. Декілька молодших «колективних мозків» формують ОКМ середнього рівня. Скажімо, когнітивну модель міського району. А вже середні «розуми» формують ОКМ верхнього рівня – міста.

Що це нагадує? Абсолютно правильно – систему рад в СРСР. У будь-якому великому місті існували районні ради, а над ними – міськрада. Але це достатньо груба аналогія. Ради все ж таки не вбирали в себе усього активного населення. Та й влада їх де-факто була сильно урізана бюрократичною системою. Тут же ми отримуємо саме загальні когнітивні моделі різних рівнів ієрархії.

…Від класичних пірамідальних ієрархій вона буде докорінно відрізнятися. Вся суть – у принципі поточної легітимності. Під такою розуміється те, кому підкоряється і від кого залежить у своїй щоденній діяльності керівник.

У системах демократії другого і третього покоління (ПД-2 і ПД-3) він залежить від вищого. Тобто в період між виборами законність районних начальників визначається міськими керівниками, а правомочність міських керівників – губернськими «вождями» тощо. Так само контролюється і можливість політичної корупції. У будь-якому в попередніх системах начальство служить не виборцям, а вищим в еліті – щоб там не казали на офіційному рівні. А ось у ПД-4 керівник залежить від нижчих! Він просто вимушений їм служити. Вектор його служіння спрямовано не до еліти, а до соціуму, що робить його «слугою народу», а не прислужником начальства.

Базовий принцип діалогової демократії гранично простий: громадяни з обмеженої територіальної ділянки спілкуються між собою і визначають проблеми, підлягаючи вирішенню, а також визначають шляхи їх рішення. При цьому вони вибирають зі свого складу територіального модератора (координатора), який, на їхню думку, володіє всіма необхідними якостями. Його особиста когнітивна модель (КМл) найбільш відповідає ОКМ локальної гру-

пи, що обрала його. Тобто він – «свій», «один з нас». Йому є близькими думки і жадання людей округи. Потім вибрані на форумі координатори утворюють форум наступного рівня, на якому їх КМл взаємодіють і утворюють ОКМ середнього рівня. Із свого складу вони вибирають нового модератора (координатора), який володіє вже ОКМ середнього рівня.

При цьому потрібно звернути увагу на те, що спектр його компетенції буде найбільш широкий і оптимальний для ОКМ даного рівня. На відміну від начальників старих систем модератори-координатори в будь-який момент можуть позбавитися своїх постів. Адже діє постійна динамічна система виборів. Вона і забезпечує поточну легітимність у напрямі соціуму. Хочеш залишитися координатором – працюй на благо виборців.

Координатори середнього рівня вже формують ОКМ верхнього (міського) рівня. Мером стає координатор, КМл якого найбільш відповідає загальній ОКМ міста і найбільш інтегрально відображає КМл жителів міста.

Такий підхід дозволяє створити ОКМ кількох рівнів і багаторівневу еліту. Зазначимо, що саме за рахунок сегментації ОКМ, на подібну лусці структуру, вона може краще враховувати специфіку окремих груп і територіальних зон.

Такою є демократія четвертого покоління в першому наближенні. Так виглядає система «розумне місто». Тут усе динамічно, усе – у режимі реального часу. У процес може включитися кожен, хто готовий витрачати на справу управління рідним містом своє дозвілля, і кожен, кого підключено до Інтернету.

Джерело: Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – С. 207–209. – (Великие противостояния).

Види демократичних режимів

Будь-який демократичний режим визнається справедливим з погляду права. При цьому під справедливістю кожне суспільство розуміє своє. Якщо справедливість розуміти як свободу, то це – ліберально-демократичне трактування; якщо ж справедливість розуміти як рівність, то це – соціал-демократичне трактування. Суть першого підходу полягає в тому, що право є вираженням рівності людей або рівності свобод. Це – ліберально-демократична концепція. Соціал-демократична концепція виступає проти рівності як формальної рівності людей і прагне доповнити її рівністю економічною.

Залежно від того, який тип справедливості домінує в праві певної країни, вона може мати:

- ***ліберально-демократичний режим***, який на перше місце ставить свободу, у тому числі свободу підприємницької діяльності;
- ***соціал-демократичний режим***, який на перше місце ставить рівність, навіть якщо для цього потрібно обмежити свободу.

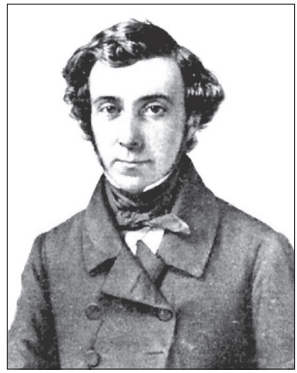

Рис. 9.25. Алексіс де Токвіль

Алексіс де Токвіль з цього приводу вважав, що всі країни, які повалили феодальний лад, є демократичними, адже в них рухнули станові перепони. Але при цьому одні з них пішли шляхом демократії свободи – ринкової та іншої змагальності людей, а інші – шляхом демократії рівності – обмеження вільної змагальності та приміщення нерівних за природою людей в абсолютно рівні умови[1]. Риси соціал-демократичної держави переважають у Федеративній Республіці Німеччині та Швеції. Україна також оголосила себе соціальною державою. Найближче до ліберально-демократичних політичних режимів наблизилися такі країни, як Сполучені Штати Америки та Великобританія.

Для *соціал-демократичного режиму* характерним є:

- не тільки політична рівноправність громадян, а й рівність їх соціально-економічних прав;
- соціальна рівність людей, що забезпечує їм приблизно однакові фактичні можливості участі у політиці, реальне використання своїх прав;
- забезпечення кожному матеріального достатку, який є необхідним для участі в управлінні, освіті та дозвіллі, доступу до інформації тощо.

Для *ліберально-демократичного режиму* характерним є:

- індивідуалізм, визнання особи первинним та головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави. З ме-

1 Див.: Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – С. 310.

тою захисту прав особи вони закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний суд;
- суто політичний, формальний характер демократії, що випливає з обмеженого та негативного розуміння свободи як незалежності та захищеності від втручання з боку держави та інших людей;
- парламентаризм, домінування представницьких форм політичного впливу;
- обмеження компетенції та сфери діяльності держави, як правило, охороною громадського порядку, безпеки та прав громадян, соціального миру тощо, її невтручання в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні та духовно-моральні процеси;
- поділ влади, створення механізму стримувань і противаг як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживанню владою;
- обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише в чітко встановлених питаннях, за межами яких вона є повністю вільною. Меншість має право мати власну думку і обстоювати її в межах закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення.

Питання для самоконтролю

1. З чим пов'язаний інформаційний тоталітаризм?
2. Що таке тоталітарний режим?
3. Назвіть види тоталітарних режимів, які виділяються за тоталітарною ідеєю.
4. Що таке соціально-класовий тоталітаризм?
5. Що таке національно-расовий тоталітаризм?
6. Що таке релігійний тоталітаризм?
7. Що таке моністична ідеологія?
8. Що таке авторитаризм?
9. Що таке автократизм?
10. Що таке хунта?
11. Що таке каудилізм?
12. Хто такі каудильйо?
13. Що є метою модернізаційного авторитаризму?
14. Що є метою стабілізаційного авторитаризму?

15. Що є метою тиранічного авторитаризму?
16. Що таке лібералізм?
17. Назвіть види ліберального політичного режиму.
18. У чому полягає специфіка концепції «держава – нічний сторож»?
19. У чому полягає специфіка позитивної держави?
20. Що таке демократія?
21. Що таке безпосереднє народовладдя?
22. Що таке опосередковане народовладдя?
23. Що таке громадянське суспільство?
24. Що таке пряма демократія?
25. Що таке елітарна демократія?
26. Що таке представницька демократія?
27. Назвіть назви четвертого покоління демократії.
28. Що таке деліберативна демократія?
29. Що таке консенсусна демократія?
30. Що таке партисипаторна демократія?
31. Що таке ліберально-демократичний режим?
32. Що таке соціал-демократичний режим?

Список рекомендованих джерел

1. 20 лет ВЧК–ОГПУ–НКВД / ред. Г. Акопян. – М. : ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1938. – 64 с.
2. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – 336 с.
3. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.
4. Алексеев А. С. Безответственность монарха и ответственность правительства / Алексеев А. С. – М. : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 71 с.
5. Алексеев А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / Алексеев А. С. – Ярославль : Типография губернского правления, 1910. – 121 с. – (Юридические записки; вып. III).
6. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт ; [пер. с нем. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева и др. ; под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова] – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.

7. Асанбаев М. Б. Аравийские монархии: общество, власть и государство : [науч. издание] / Мухит Болатбекулы Асанбаев ; [отв. ред. А. К. Муминов]. – Алматы : Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, 2009. – 208 с.
8. Бакаєв О. В. Протекторат / О. В. Бакаєв // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К., 1998–2004. – Т. 5: П–С. – 2003. – С. 171–172.
9. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2010. – 960 с. – (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»).
10. Барышев А. В. «Тройное убийство» / Александр Владимирович Барышев. – М. : Юридическая литература, 1989. – 220 с.
11. Батанов О. В. Територія як інститут конституційного права / Олександр Васильович Батанов // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 2. – С. 49–53.
12. Баунов А. Миф тесен / Александр Баунов. – М. : Время, 2015. – 448 с. – («Диалог»).
13. Бёммер Г. История ордена иезуитов / Генрих Бёммер ; [пер. с нем. Н. Попова]. – Смоленск : Русич, 2002. – 464 с. – (Популярная историческая библиотека).
14. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.
15. Богуш Е. Ю. Политическая история Чили XX века : [учеб. пособие] / Е. Ю. Богуш, А. А. Щелчков. – М. : Высшая школа, 2009. – 224 с. – (Серия «XX век. Политическая история мира»).
16. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).
17. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Х. : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).
18. Валанзуала С. Економічні реформи і демократизація у Чилі / С. Валанзуала // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 29–55.
19. Введение в политологию : словарь-справочник / [сост. Г. Л. Купряшин, Т. П. Лебедева, Г. И. Марченко и др.] ; под ред. В. П. Пугачева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 264 с.
20. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.

21. Викторов Б. Заговор в Красной Армии / Б. Викторов // Правда. – 1988. – 29 апреля. – С. 3. – (Правдинские пятницы).
22. Виттфогель К. А. Деспотизм Востока. Сравнительное исследование тотальной власти [Электронный ресурс] / Карл Август Виттфогель ; [пер. с англ. А. Страхов] // Журнал «Самиздат». – 2017. – 19 января. – Режим доступа : http://samlib.ru/s/strahow_a_a/wittfogel-oriental-despotism.shtml.
23. Возвращённые имена. Сборник публицистических статей : в 2 кн. / [сост. А. Проскурин]. – М. : Агентства печати Новости, 1989 – 1989. – Кн. 1.– 1989. – 336 с.
24. Возвращённые имена. Сборник публицистических статей : в 2 кн. / [сост. А. Проскурин]. – М. : Агентства печати Новости, 1989 – 1989. – Кн. 2.– 1989. – 320 с.
25. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку : учебник для высших учебных заведений / К. С. Гаджиев. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
26. Гаджиев К. С. Тоталитаризм, как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3–25.
27. Галкин А. А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития / А. А. Галкин, Ю. А. Красин. – М. : ИСПРАН, издательство «Весь мир», 1998. – 164 с.
28. Глазунов Б. Б. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Б. Б. Глазунов, А. М. Кальяк. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Новосибирск : Изд-во СибАГС, 2015. – 276 с.
29. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход / Валерий Владимирович Глущенко. – Железнодорожный : ООО НПЦ «Крылья», 2000. – 416 с.
30. Гончаров Д. В. Введение в политическую науку / Д. В. Гончаров, И. Б. Гоптарева. – М. : Юристъ, 1996. – 232 с.
31. Горовиц Д. Различия демократий / Д. Горовиц // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 25–34.
32. Григонис Э. П. Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций] / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 416 с.
33. Григонис Э. П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э. П. Григонис // Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций]. – СПб. : Питер, 2002. – С. 298–405.
34. Громыко А. Л. Политические режимы / А. Л. Громыко. – М. : ТОО «Интел Тех», 1994. – 64 с.
35. Грубарг М. Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М. Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 93–98.

36. Гурней Б. Введение в науку управления / Бернар Гурней ; вступ. ст. М. И. Пискотина ; [пер. с фр. Г. С. Яковлева ; ред. М. И. Пискотин]. – М. : Прогресс, 1969. – 430 с.
37. Дарол А. Тайные общества / Аркон Дарол ; [пер. с фр. А. Щедрова]. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – 304 с. – (Серия «Таинственный мир»).
38. Дьяконов И. М. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи. Проблемы типологии / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // Вестник древней истории. – 1982. – № 2 (160). – С. 3–16.
39. Зайонц А. А. Армия и диктатура: чилийские вооружённые силы при Пиночете [Электронный ресурс] / Андрей Альбертович Зайонц // Мир истории. Российский электронный журнал. – 2005. – № 2. – Режим доступа : http://archive.li/i7wt5.
40. Зайонц А. А. Переход Чили от диктатуры Пиночета к демократическому режиму: 1987–1992 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Андрей Альбертович Зайонц. – М., 2004. – 23 с.
41. Захаров А. Российский федерализм как «спящий» институт: перспективы пробуждения / Андрей Захаров // «К новой модели российского федерализма: взгляд их регионов» : Доклады проекта–2012 / [под ред. О. М. Здравомысловой и А. В. Рябова]. – М. : Горбачев – Фонд, 2012. – С. 4–25.
42. Збітнєв Ю. Німецький експеримент / Юрій Збітнєв // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 113–125.
43. Зданович А. А. Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК – ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934) : монография / А. А. Зданович. – М. : Продюсерский центр «Икс-Хистори»; Кучково поле, 2008. –800 с. – (Серия «Спецслужбы вчера и сегодня»).
44. Земсков В. Н. О масштабах политических репрессий в СССР / Виктор Николаевич Земсков // Политическое просвещение. – 2012. – № 1 (66). – С. 92–119.
45. Зимин В. Вооруженные силы Чили / В. Зимин // Зарубежное военное обозрение. – 1987. – № 11. – С. 13–16.
46. Злотников Р. В. Виват Император! / Р. В. Злотников // Злотников Р. В. Империя: Виват Император!; Армагеддон / Р. В. Злотников ; послесловие И. Черного. – М. : АРМАДА, Альфа-книга, 2005. – С. 5–406. – (Дилогия в одном томе).
47. Злотников Р. В. Элита элит : фантастический роман / Злотников Р. В. – М. : «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2009. – 376 с. – (Фантастический боевик; Вып. 578).
48. Ильин Н. Вооруженные силы Чили на службе реакции / Н. Ильин // Зарубежное военное обозрение. – 1975. – № 1. – С. 17–21.

49. Ирхин Ю. В. Политология : учеб. пособие / Ю. В. Ирхин. – [изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : РУДН, 1996. – 463 с.
50. История Китая с древнейших времен до начала XXI века : в 10 т. / [гл. ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Наука, 2013–. – Т. VIII: Китайская Народная Республика (1949–1976) / [отв. ред. В. Н. Усов]. – 2017. – 821 с.
51. История средних веков : хрестоматия : пособие для учителя : в 2 ч. / [сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко]. – М. : Просвещение, 1969–1974. – Ч. 1: V–XV века. – 1969. – 335 с.
52. Каганець І. В. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.
53. Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с. – (Великие противостояния).
54. Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с. – (Великие противостояния).
55. Калашников М. Крещение огнём. Вторжение из будущего / Максим Калашников. – М. : АСТ : Хранитель, 2007. – 447 с. – (Великие противостояния).
56. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / Каминский С. А. – М. : Главная ред. восточной лит. изд-ва «Наука», 1981. – 152 с.
57. Кант И. К вечному миру. Философский проект / Иммануил Кант ; [пер. с нем. А. В. Гулыги] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. – Т. 7. – 1994. – С. 5–56.
58. Карательные органы современного империалистического государства : [монография] / [Авдеев Ю. И., Струнников В. Н., Ерошин В. П. и др.] ; отв. ред. И. Д. Левин и В. А. Туманов. – М. : Наука, 1968. – 443 с. – (Современное империалистическое государство; кн. 4).
59. Китаєв В. О. Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен: системний аналіз радянської моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Володимир Олександрович Китаєв. – К., 1994. – 20 с.
60. Кілер Дж. Т. С. Моделі демократичного устрою у Франції часів П'ятої Республіки: еволюція інститутів, діячів та режимів / Джон Т. С. Кілер // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 96–119.
61. Кнопп Г. «Дети» Гитлера / Гвидо Кнопп ; [пер. с нем. А. Чикишев]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 285 с. – (Третий рейх).

62. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер ; [отв. ред. Б. Н. Топорнин]. – М. : Институт государства и права РАН, 1997. – 102 с. – (Серия «Новое в юридической науке и практике»).
63. Козырин А. Н. Лидер революции в государственно–политическом механизме Ливии (К исследованию авторитарных режимов) / А. Н. Козырин // Государство и право. – 1992. – № 9. – С. 91–99.
64. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. – Х. : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.
65. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : [навч. посібник] / Коломієць Ю. М. – Харків : Вид-во Ун-ту внутрішніх справ, 2001. – 112 с.
66. Колпакиди А. И. Двойной заговор. Сталин и Гитлер: Несостоявшиеся путчи / А. И. Колпакиди, Е. А. Прудникова. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 560 с. – (Досье).
67. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. – Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.
68. Конституционное право зарубежных стран : учебник / Н. В. Мишина, А. Р. Крусян, Д. Я. Гараджаев и др. – Х. : Право, 2015. – 848 с.
69. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Барбалат П. А., Ким Ю. А., Эриашвили М. И. и др.] ; под общ. ред. В. О. Лучина, Г. А. Василевича, А. С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 687 с.
70. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Даниленко В. Н., Кашкин С. Ю., Туманов В. А. и др.] ; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2004. – 832 с.
71. Конституция Объединенных Арабских Эмиратов от 2 декабря 1971 г.; [пер. на русск. К. М. Беликовой] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 1: Западная Азия. – 2010. – С. 422–456.
72. Конституция Федерации Малайзии от 27 августа 1957 г.; [пер. на русск. С. П. Кубанцев] // Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. – Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – С. 328–464.
73. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник: у 2 т. / [Крусян А. Р., Савчин М. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014 – 2014. – Т. 1: Загальна частина. – 2014. – 340 с.
74. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / [Крусян А. Р., Савчин М. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. – 644 с.

75. Конституційний процес в Україні та світовий досвід конституціоналізму : монографія / [Батанов О. В., Скрипнюк О. В., Сухонос В. В. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка та Н. М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2014. – 262 с.
76. Кошкин А. Корпус стражей Исламской революции вооруженных сил Ирана / А. Кошкин // Зарубежное военное обозрение. – 2013. – № 9 (798). – С. 8–14.
77. Красный террор в годы Гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / ред. Ю. Г. Фельштинский и Г. И. Чернявский. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – 512 с.
78. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1967. – 160 с.
79. Ленин В. И. О «демократии» и диктатуре / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. К населению. – О «демократии» и диктатуре». – Что такое Советская власть? / Владимир Ильич Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1977. – С. 6–11.
80. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991 : справочник / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров] ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 768 с. – (Россия. XX век. Документы).
81. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922–декабрь 1936 : сборник документов / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова] ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 912 с. – (Россия. XX век. Документы).
82. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 : сборник документов / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова] ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2004. – 736 с. – (Россия. XX век. Документы).
83. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39–52.
84. Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна : [монографія] / Анатолій Сергійович Матвієнко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 376 с.
85. Машкин В. Хищные когти «Кондора» / Валентин Машкин // Вокруг света. – 1980. – № 11 (2482). – С. 25–28. – (Рубрика «Досье преступлений империализма»).
86. Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вимір : монографія / В. В. Медведчук. – К. : Логос, 2012. – 568 с.

87. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – [5-е изд.].– М. : СП «PUICO», «PS», 1990. – 207 с.
88. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / Мишин А. А. – М. : Белые альвы, 2000. – 480 с.
89. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье ; [пер. с фр. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
90. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Рашид Тазитдинович Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
91. О губернских и уездных чрезвычайных комиссиях : Положение ВЧК от 14 сентября 1918 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. – 1918. – № 66. – Ст. 728.
92. О так называемом «Кремлевском деле» / [сост. В. Андреев, В. Виноградов, И. Донков и др.] // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 86–93. – (Рубрика «В Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов»).
93. Орлов А. Г. Президентские республики в Латинской Америке / Анатолий Георгиевич Орлов. – М. : Иберoамериканский центр МГИМО, 1995. – 84 с.
94. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму / М. Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С. 40–52.
95. Паламарчук Е. А. Социальная политика Третьего рейха : дис. д-ра ист. наук: 07.00.03 / Паламарчук Евгений Александрович. – М., 2006. – 672 с.
96. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 320 с.
97. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11–22.
98. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Генри Пикер ; [пер. с нем. И. В. Розанова]. – Смоленск. : Русич, 1998. – 496 с. – («Тирания»).
99. Підопригора О. А. Домінат / О. А. Підопригора // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 282.

100. Полити М. Папа Римский – славянин / М. Полити // Литературная газета. – 1989. – 29 ноября. – С. 14.
101. Политология : курс лекций / [Лютых А. А., Тонких В. А., Чвикалов И. М. и др.] ; под ред. А. А. Радугина. – М. : Центр, 1996. – 288 с.
102. Полькен К. Кто не молчит, тот должен умереть: факты против мафии / Клаус Полькен, Хорст Сцепоник ; [пер. с нем. А. М. Суслова]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Мысль, 1988. – 380 с.
103. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Раймунд Поппер ; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992–1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 1992. – 448 с.
104. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Раймунд Поппер ; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992–1992. – Т. 2 : Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – 1992. – 528 с.
105. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) : монографія / [Чехович В. А., Снісаренко Л. Ю., Музика І. В. та ін.] ; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 220 с.
106. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В. Н. – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
107. Процесс «Промпартии» (25 ноября – 7 декабря 1930 г.) : стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу / ред. Г. И. Иваненко. – М. : ОГИЗ; «Советское законодательство», 1931. – 544 с.
108. Процюк І. В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління : монографія / І. В. Процюк. – Х. : Право, 2012. – 584 с.
109. Пугачёв В. П. Введение в политологию : учебник для студентов высших учебных заведений / В. П. Пугачёв, А. И. Соловьёв. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 447 с.
110. Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году / И. С. Ратьковский. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 286 с.
111. Реабилитация : Политические процессы 30–50-х годов / [сост. И. В. Курилов, Н. Н. Михайлов, В. П. Наумов] ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с. – (Библиотека журнала «Известия ЦК КПСС»).
112. Реабилитирован посмертно. Вып. 1, 2. / [сост. Ф. А. Карманов, С. А. Кашпанов]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 576 с. – (серия «Возвращение к правде»).
113. Резников А. Б. Иран: падение шахского режима / А. Б. Резников, Р. А. Ульяновский. – М. : Политиздат, 1983. – 160 с.
114. Розіцька Т. Консенсусна теорія демократії – оптимальна модель для України / Т. Розіцька // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 48–56.

115. Рощупкин В. Чили: режим на штыках/ В. Рощупкин // Зарубежное военное обозрение. – 1988. – № 2. – С. 18–20.
116. Рыжов К. В. Все монархи мира. Древний Восток / К. Рыжов. – М. : Вече, 2001. – 608 с. – (Энциклопедия).
117. Рыжов К. В. Все монархи мира. Западная Европа / К. Рыжов. – М. : Вече, 2000. – 656 с. – (Энциклопедия).
118. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV–XX вв. / Рыжов К. В. – М. : Вече, 2004. – 544 с. – (Все монархи мира).
119. Рыжов К. В. Монархи мира / К. В. Рыжов. – М. : АСТ, Астрель, 2002. – 445 с. – (Великие и знаменитые).
120. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави : [навч. посібник] / Рябов Г. С. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
121. СС в действии : документы о преступлениях СС / [пер. с нем. А. Ларионов и Р. Володин ; под ред. М. Ю. Рагинского]. – М. : Прогресс, 1968. – 624 с.
122. Салыгин Е. Н. Теократическое государство [Электронный ресурс] / Е. Н. Салыгин. – М. : МОНФ, 1999. – Режим доступа : http://www.auditorium.ru/books/162/08.html.
123. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Сахаров Н. А. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.
124. Святловский В. В. Коммунистическое государство иезуитов в Парагвае в XVII и XVIII ст. / В. В. Святловский. – Петроград : Путь к знанию, 1924. – 55 с.
125. Север А. История КГБ / Александр Север. – М. : Алгоритм, 2008. – 336 с. – (Щит и меч. К 90-летию ВЧК).
126. Сегалл Я. С. Очерки экономической политики германского фашизма / Яков Евсеевич Сегал. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 105 с.
127. Семенов Ю. Ненаписанные романы / Юлиан Семенов // Семенов Ю. Ненаписанные романы; Отчаяние / Юлиан Семенов. – М. : ДЭМ, 1989. – С. 5–202.
128. Сенчук В. В. Поняття та ознаки демократичної держави: теоретико-правовий аспект / В. В. Сенчук // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 44. – К., 2009. – С. 110–117.
129. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : [практикум] / Сергійчук І. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 329 с.
130. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія / Світлана Григорівна Серьогіна ; [наук. конс. О. В. Петришин]. – Х. : Право, 2011. – 768 с.
131. Симонов К. Уроки истории и долг писателя / К. Симонов // Наука и жизнь. – 1987. – № 6. – С. 42–81.

132. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / Василий Федорович Сиренко. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.
133. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / Скакун О. Ф. – Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.
134. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / Олександр Васильович Скрипнюк ; [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
135. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання / Олександр Васильович Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
136. Скрипнюк О. В. Лібералізм / О. В. Скрипнюк // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 482–483.
137. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / О. В. Скрипнюк. – К. : Хрещатик, 1995. – 216 с.
138. Соловйов С. Г. Проблеми розвитку електронної демократії в умовах модернізації державного управління України : наукова розробка / С. Г. Соловйов, В. Г. Даниленко. – К. : НАДУ, 2012. – 68 с.
139. Солоневич И. Л. Народная монархия / И. Л. Солоневич. – М. : Издательская и рекламно-информационная фирма «Феникс» ГАСК СК СССР, 1991. – 512 с.
140. Спецслужбы и войска особого назначения / [сост. и общ. ред. Т. И. Линник, П. В. Кочетковой]. – Минск : Литература, 1996. – 608 с. – (Энциклопедия тайн и сенсаций; т. 1).
141. Сталинские депортации. 1928–1953 : сборник документов / [сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян] ; под ред. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, Материк, 2005. – 904 с. – (Россия. XX век. Документы).
142. Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? / Виктор Суворов. – М. : АСТ, 1998. – 480 с.
143. Сумбатян Ю. Г. Африка: вооруженные конфликты и роль армии в военно-политической жизни государств континента (К Дню освобождения Африки) / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 2004. – № 5 (686). – С. 17–21.
144. Сумбатян Ю. Г. Африка: диктаторские режимы и роль армии в политической жизни континента / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 6. – С. 11–13.
145. Сумбатян Ю. Г. Бразилия: армия и политика / Ю. Сумбатян, В. Рощупкин // Зарубежное военное обозрение. – 1997. – № 12 (609). – С. 4–5.

146. Сумбатян Ю. Г. Латинская Америка: армия и политика / Ю. Сумбатян, В. Рощупкин // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 6 (615). – С. 2–5.
147. Сумбатян Ю. Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ : учебно-методическое пособие для студентов фак. гуманит. и социал. наук / Ю. Г. Сумбатян. – М. : Рос. ун-т др. народов, 1999. – 118 с.
148. Сумбатян Ю. Г. Турция: армия и политика / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 1997. – № 3 (600). – С. 2–5.
149. Сумбатян Ю. Г. Федеративная Республика Нигерия: армия и политика / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 12 (633). – С. 4–7.
150. Сумбатян Ю. Г. Эволюция военно-диктаторских режимов в Латинской Америке / Ю. Сумбатян, В. Рощупкин // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 3. – С. 14–16.
151. Сумский В. В. Национализм и авторитаризм: политико-идеологические процессы в Индонезии, Пакистане и Бангладеш / В. В. Сумский. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1987. – 215 с.
152. Сухонос В. В. Аналіз державного режиму: термінологія, класифікація та характеристика в постіндустріальну епоху / Володимир Вікторович Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 10–13.
153. Сухонос В. В. Від конституційної монархії до змішаної республіки: еволюція французького конституціоналізму [Електронний ресурс] / Володимир Вікторович Сухонос // Форум права: електрон. наук. фахове вид. – 2013. – № 1. – С. 996–1002. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13cvvefk.pdf.
154. Сухонос В. В. Взаємовплив громадянського суспільства та інституту глави держави: досвід СРСР та України / Володимир Вікторович Сухонос // Право України. – 2014. – № 4. – С. 99–106.
155. Сухонос В. В. Влада глави держави в умовах республіки / Володимир Вікторович Сухонос // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2013. – № 2 (30). – С. 45–49.
156. Сухонос В. В. Вплив форми державного устрою на статус глави держави: конституційно-правовий аспект / Володимир Вікторович Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 31–38.
157. Сухонос В. В. Глава держави в умовах республіки як глава виконавчої влади / Володимир Вікторович Сухонос // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1077. – Серія «Право». – С. 11–15.

158. Сухонос В. В. Глава держави у державному механізмі: конституційно-правовий статус : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; передм. Ю. С. Шемшученка ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Еллада-S, 2015. – 304 с.
159. Сухонос В. В. Державне правління: еволюція сучасних форм : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2013. – 310 с.
160. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. В. Д. Бабкін]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
161. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
162. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2011. – 318 с.
163. Сухонос В. В. Консенсусна демократія як чинник формування постіндустріальної держави / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – С. 44–46.
164. Сухонос В. В. Конституційно-правовий статус глави держави: порівняльний аспект : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Володимир Вікторович Сухонос. – К., 2012. – 35 с.
165. Сухонос В. В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / Володимир Вікторович Сухонос // Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., 13–14 грудня 2002 р., Харків / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – Х. : Право, 2003. – С. 165–169.
166. Сухонос В. В. Монархічна форма правління і тоталітарний режим: дихотомія антиномії та симбіозу / Сухонос В. В., Волочай Ю. В., Соколенко О. П. // Правові горизонти / Legal horizons. – 2017. – № 4 (17). – С. 22–29.
167. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
168. Сухонос В. В. Монархія як форма правління: нові підходи до класифікації та структури / Володимир Вікторович Сухонос // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 8. – С. 119–123.

169. Сухонос В. В. Право в тоталітарній державі / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 5. – С. 9–18.

170. Сухонос В. В. Статус глави держави в умовах тоталітарного режиму / Володимир Вікторович Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 1 (4). – С. 3–9.

171. Сухонос В. В. Суверенітет як чинник диференціації форми державно-територіального устрою в контексті загальнотеоретичної юриспруденції [Електронний ресурс] / Володимир Вікторович Сухонос // Форум права: електрон. наук. фахове вид. – 2017. – № 2. – С. 117–123. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_20.pdf.

172. Сухонос В. В. Суверенітет як чинник диференціації форми правління і політичного режиму в контексті загальнотеоретичної юриспруденції / Володимир Вікторович Сухонос // Правові горизонти / Legal horizons. – 2017. – № 3 (16). – С. 15–20.

173. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Володимир Вікторович Сухонос. – К., 2000. – 21 с.

174. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Володимир Вікторович Сухонос. – К., 2000. – 185 с.

175. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [конспект лекцій] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : УАБС, 2003. – 90 с.

176. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.

177. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.

178. Сухонос В. В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 57–63.

179. Табачник Д. В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти : дис. … доктора іст. наук : 07.00. 05 / Дмитро Володимирович Табачник. – К., 1995. – 259 с.

180. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики : монографія / Сергій Олександрович Телешун. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 197 с.
181. Телешун С. О. Державний устрій України: Проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Сергій Олександрович Телешун. – К., 2000. – 34 с.
182. Теория государства и права : курс лекций / [Бережнов А. Г., Воротилин Е. Г., Лейст О. Э. и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1997. – 475 с.
183. Теория государства и права : учебник / [Панов В. С., Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.] ; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
184. Теория государства и права : Хрестоматия : в 2 т. / [авт.-сост. В. В. Лазарев и В. В. Липень]. – М. : Юристъ, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 620 с.
185. Теория права и государства : учебник / [Боботов С. В., Варламова Н. В., Лазарев В. В. и др.] ; под ред. Г. Н. Манова. – М. : БЕК, 1996. – 336 с.
186. Тибо П. Эпоха диктатур / Пьер Тибо ; [пер. с фр. Е. Клоковой]. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – 288 с. – (Серия «Таинственный мир»).
187. Тинченко Я. Ю. Голгофа русского офицерства в СССР, 1930–1931 годы / Я. Ю. Тинченко. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 496 с.
188. Титов А. С. Лю Шаоци / А. С. Титов // Китай: история в лицах и событиях / [ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 105–139.
189. Тихомиров Ю. А. Государство : монография / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
190. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Тихомиров Л. А. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
191. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; [пер. с фр. В. П. Олейника и др.]. – М. : Прогресс, 1992. – 556 с.
192. Трагедия Чили. Материалы и документы / [сост. Генрих Боровик]. – М. : Политиздат – Агентство печати Новости, 1974. – 296 с.
193. Трипольський В. О. Демократія і влада / В. О. Трипольський. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 176 с.
194. Уингейт Ф. Короли и королевы / Филиппа Уитгейт ; [пер. с англ. А. В. Филонова]. – М. : Махаон, 2000. – 32 с. – (Стоп-кадр).
195. Фадеев В. И. Муниципальное право России / Владимир Иванович Фадеев ; [отв. ред. О. Е. Кутафин]. – М. : Юрист, 1994. – 168 с.
196. Фалунин Г. Иран: 30 лет становления исламского государства / Г. Фалунин // Зарубежное военное обозрение. – 2009. – № 4 (745). – С. 30–41.

197. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
198. Хомейни Р. М. Исламское правление / Аятолла Хомейни ; [пер. с англ. под ред. Жекена Калиева]. – Алматы : Атамура – Казакстан, 1993. – 139 с.
199. Цвєтков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. В. Цвєтков, В. П. Горбатенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
200. Цисінь Л. Проблема трьох тіл / Лю Цисінь ; [пер. с англ. Є. Шириноса]. – К. : Вид-во «BookChef», 2017. – 432 с. – (Пам'ять про минуле Землі; кн. 1).
201. Цысинь Л. Задача трех тел / Лю Цысинь ; [пер. с англ. О. Глушковой]. – М. : Эксмо, 2016. – 464 с. – (Воспоминания о прошлом Земли; кн. 1).
202. Чернета О. Корпус стражей исламской революции Ирана / О. Чернета // Зарубежное военное обозрение. – 1984. – № 11. – С. 9–13.
203. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
204. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1999. – 568 с.
205. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / М. Ф. Чудаков. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.
206. Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 295–296.
207. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.
208. Шестопалова Л. М. Форма державного устрою як матриця соціального розвитку [Електронний ресурс] / Л. М. Шестопалова // Форум права: електрон. наук. фахове вид. – 2014. – № 1. – С. 526–531. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_92.pdf.
209. Эбенстайн В. Культ государства. Гегель и Муссолини / В. Эбенстайн // Знание – сила. – 1990. – № 4. – С. 11–14.
210. Эндрю К. КГБ: история внешнеполитических операций от Ленина до Горбачёва / Кристофер Эндрю, Олег Гордиевский. – М. : Nota Bene, 1992. – 767 с.
211. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.

ЧАСТИНА 4

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

РОЗДІЛ 10

Тип держави: поняття, структура і диференціація

- Тип держави
- Типологія держави: поняття та основні підходи
- Юридичний підхід до типології держави

10.1. Тип держави

Поняття і значення типу держави

Поняття типу держави є найважливішою категорією державознавства. Воно відображає соціальне призначення держави, її місце і роль у житті суспільства та індивіда на різних етапах людського життя.

Тип держави – це сукупність найбільш загальних і стійких рис та ознак держави, що притаманні певному етапу історичного розвитку і відображають його сутність, зміст і соціальне значення.

При цьому соціальне значення типу держави виявляється в:

- соціальному характері влади, її належності певним класам, групам чи суспільству в цілому;
- спрямованості діяльності органів вищої державної влади на реалізацію або вузькокласових або загальнозначущих потреб;
- співвідношенні держави та громадянського суспільства, тобто ступеня втручання державної влади у приватне життя громадян.

Поняття категорії «тип держави» має досить суттєве теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення цієї категорії полягає в можливості виявити за своєрідним калейдоскопом зміни одне одного форм правління

стійкі риси, загальні принципи, певну логіку та закономірності. Ця логіка може бути обумовлена змінами у співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного розвитку. Для виявлення цієї логіки потрібно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (належність державної влади певним класам, спільнотам чи індивіду) ознак.

Практичне значення поняття «тип держави» полягає в його здатності дослідити характер і роль держави, які постійно змінюються, а також виявити переваги і недоліки конкретно-історичних типів держав і на цій основі зрозуміти сутність і функції сучасної держави. Це є досить важливим, адже дозволяє людині усвідомити своє місце в системі сучасної держави.

Структура типу держави

Тип держави складається з такої *систематизованої структури*: характеристика державної влади; аналіз цілей, завдань, функцій та механізму держави; дослідження форми держави.

Так, зокрема, характеризуючи державну владу, особливу увагу необхідно приділити:

- державному режиму;
- соціальній та/або морально-ідеологічній основі державної влади;
- формі легітимності державної влади за різними класифікаціями.

Аналіз цілей, завдань, функцій і механізму держави передбачає висвітлення таких питань:

- цілі (декларовані і реальні), що ставить перед собою держава;
- завдання (конструктивні, стабілізаційні і деструктивні), які намагається вирішити держава;
- функції (зовнішні і внутрішні), якими наділяється держава;
- механізм: аналіз структури (статичної і динамічної), який використовується державою.

Дослідження форми держави передбачає характеристику форми правління, державного устрою та політичного режиму.

Тип держави пов'язаний з такою категорією, як державність.

Державність **–** це складний комплекс елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, що обумовлені специфікою економічних, політичних, духовно-моральних умов життєдіяльності народу чи-то об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства.

Як бачимо, категорія державності не обмежується виключно державними структурами, а тому вона є більш широкою категорією, ніж держава.

10.2. Типологія держави: поняття та основні підходи

Загальна характеристика типології держави

Типологія держав – це диференціація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

Вона є відображенням процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими. Типологія є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Існує дуже багато критеріїв типології. Так, *за теорією модернізації* держава може бути традиційною (раніше це була держава аграрного типу, тепер – індустріального), перехідною та модернізованою або сучасною (раніше це була держава індустріального типу, тепер – постіндустріального).

За соціальними критеріями розрізняють такі держави:

- соціальні та асоціальні (державна влада не здійснює заходів щодо надання соціальних послуг населенню);
- світські, теократичні і клерикальні;
- правові та поліцейські.

На Заході затвердилася думка про поділ типів держави на демократичні та автократичні. Таку позицію, зокрема, має видатний австрійський юрист Г. Кельзен, який в основу цієї типології покладає ідею політичної свободи. Його підтримують американський професор Р. Ма-

кайвер та німецький дослідник Р. Дарендорф[1]. Проте такий підхід, по суті, дозволяє ототожнити тип держави з політичним режимом.

Саме тому на сьогодні затвердилося лише три підходи до типології держави: цивілізаційний, формаційний і юридичний.

Таблиця 10.1. Типологія держави

Підхід	Критерій	Тип	Різновид
Юридичний	Соцієнтальний	Поліцейський	
		Правовий	
		Соціальний	
	Лібертарно-юридичний	Етнічний	
		Становий	
		Індивідуалістичний	
		Гуманітарно-політичний	
	Політико-правовий	Становий	
		Представницький	
		Цивілізований	
	Системно-управлінський	Система управління другого рівня	
		Система управління третього рівня	
		Система управління четвертого рівня	
Формаційний	Історичний тип держави	Рабовласницький	Східна деспотія
			Держава класичного рабовласництва
			Розвинена військова демократія
		Феодальний	
		Буржуазний	
		Соціалістичний	Держава демократичного соціалізму
			Держава ісламського соціалізму
			Держава національного соціалізму
			Радянська держава
			Держава народної демократії

1 Про погляди Г. Кельзена, Р. Макайвера та Р. Дарендорфа докладніше див.: Комаров С. А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие : [краткий учебник для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 211.

Продовження табл. 10.1

Підхід	Критерій	Тип	Різновид
Цивілізаційний	Соціокультурний	Західний	Держава океанічної субцивілізації
			Держава континентальної субцивілізації
		Православно-слов'янський	Держава православно-руської субцивілізації
			Держава західно-православної субцивілізації
		Конфуціано-китайський	
		Буддійсько-японський	
		Індуський	
		Ісламський	
		Латиноамериканський	
		Африканський	
	Прогресу	Аграрний	
		Індустріальний	
		Постіндустріальний	

Загальна характеристика цивілізаційного підходу до типології держави

Цивілізаційний підхід ґрунтується на віднесенні держави до певного типу цивілізації.

Приклад 10.1

Про структуру цивілізації

Будь-яка цивілізація існує у біосфері і впливає на неї, а також відображає і змінює взаємовідносини природних ресурсів і населення. Кожна цивілізація має характерну для неї техносферу – енергетичну базу, пов'язану з системою виробництва, яка, своєю чергою, пов'язана з системою розподілу. У будь-якої цивілізації є соціосфера, що складається із взаємопов'язаних соціальних інститутів; інфосфера – канали комунікації, з якими здійснюється обмін інформацією. І будь-яка цивілізація має владну сферу. До того ж кожна цивілізація в певний спосіб пов'язана із зовнішнім світом. Ці зв'язки мають характер експлуатації або симбіозу, агресії або пацифізму. І в кожної цивілізації є власна надідеологія – культурно обумовлена система поглядів, що визначає ставлення до реаль-

ності та робить законним певний спосіб існування цивілізації.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – С. 557. – (Классическая философская мысль).

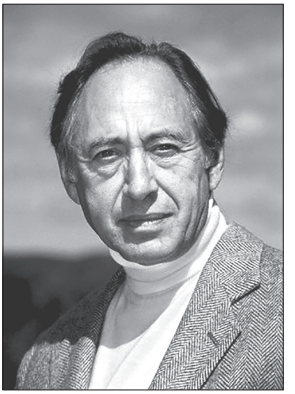

Рис. 10.1. Елвін Тоффлер

Більшість вчених вважають, що цивілізація є синонімом культури. Остання означає рівень і ступінь розвитку матеріальної і духовної культури, а також епоху деградації та занепаду культури на противагу її цілісності й обмеженості. Унаслідок того, що культура має безліч визначень, можна говорити про найрізноманітніші варіанти цивілізаційної типології. Зокрема:

- східний, західний і змішаний (проміжний) тип держави;
- європейський, азіатський і північноамериканський тип держави;
- стародавній, середньовічний і сучасний тип держави;
- аграрний, індустріальний і інформаційний тип держави;
- селянський, промисловий і науково-технічний тип держави:
- доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний тип держави;
- локальний, особливий і сучасний тип держави.

Проте всі вказані вище типології можна об'єднати в дві групи.

Перша група спирається на аналіз цивілізації як певної соціокультурної категорії.

Цивілізація як *соціокультурна система* охоплює соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, його етнічні і релігійні основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особи.

Прихильниками такого підходу до цивілізацій є А. Тойнбі, С. Хантінгтон та деякі інші вчені.

Поєднання їхніх поглядів дозволяють виявити такі типи держави за «цивілізаційним підходом: соціокультурний контекст»:

- держави західної цивілізації;
- держави православно-слов'янської цивілізації;

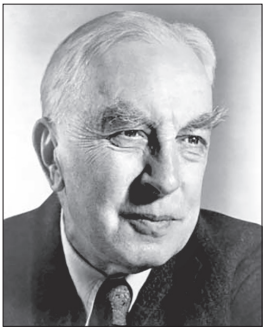

Рис. 10.2. Арнольд Тойнбі

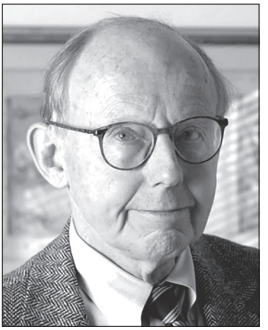

Рис. 10.3. Самюель Хантінгтон

Рис. 10.4. Деніел Белл

- держави конфуціано-китайської цивілізації;
- держави буддийсько-японської цивілізації;
- держави індуської цивілізації;
- держави ісламської цивілізації;
- держави латиноамериканської цивілізації;
- держави африканської цивілізації.

Рис. 10.5. Уолт Ростоу

Друга група оперує категорією цивілізації як категорією прогресу.

Цивілізація як *синонім прогресу* – це рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Прихильниками цієї теорії є У. Ростоу, Д. Белл та інші дослідники. Найпоширенішим варіантом цієї типології, яка розглядає цивілізаційний підхід у контексті прогресу, є поділ усіх держав на держави аграрного типу, держави індустріального типу та держави постіндустріального типу. При цьому держава аграрного типу відповідає аграрному суспільству, держава індустріального типу – індустріальному суспільству, а постіндустріального типу – постіндустріальному суспільству.

Саме з «цивілізаційним підходом: контекст прогресу» перекликається *формаційна теорія*, яка передбачає закономірності зміни фаз суспільного розвитку, що становить собою певний щабель сходження людства від нижчих ступенів до вищих.

Загальна характеристика формаційного підходу до типології держави

Сутність формаційного підходу до типології держави визначається суспільно-економічною формацією.

Суспільно-економічна формація становить собою історичний тип суспільства, що заснований на певному способі виробництва і є найважливішим щабелем поступального розвитку людства.

Відповідно до формаційного підходу розрізняються такі історичні типи держав:

- рабовласницький;
- феодальний;
- буржуазний;
- соціалістичний.

Намагаючись підтримати формаційний підхід до типології держави, деякі державознавці пропонують додати сучасний[1] або соціально-демократичний[2] тип держави.

Проте протиставлення держави соціалістичного і соціально-демократичного типу є передчасним, оскільки соціалістична ідея має велику кількість напрямів. Виокремлення ж «сучасного типу держави» є не зовсім коректним, адже категорія «сучасності» є занадто розширеною в часі.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, зазначимо два *моменти*.

По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу, – належність політичної влади.

По-друге, недостатня розробка даної типології, про що свідчить множинність основ для виділення самих цивілізацій і, відповідно, типів держави. Не випадково в роботах, які базуються на даному підході, розгляд конкретних типів держави, їх зміни йде відповідно до формаційного підходу, а про цивілізаційні типи говориться мимохідь.

---

1 Див.: Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.] ; за ред. В. В. Копєйчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 27–29.

2 Див.: Олійник А. Ю. Теорія держави і права України : навч. посібник / Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 35.

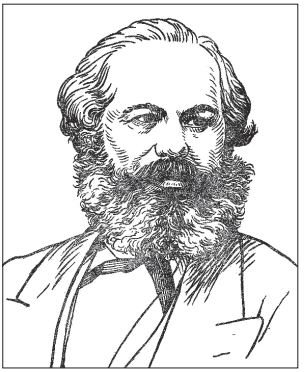

Рис. 10.6. Карл Маркс

Нині сучасна наука використовує типологію, засновану на формаційному підході. Цивілізаційний підхід служить лише своєрідним доповненням цієї типології.

В основі формаційного підходу лежить поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних, найважливіших рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражає їхню класову сутність (а також сукупність держав, що належать до однієї суспільно-економічної формації і мають єдину класову сутність).

Основоположник формаційного підходу К. Маркс розрізняв три формації – первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну)[1]. Архаїчній формації відповідає первісний лад. Економічна формація об'єднувала рабовласницьку, феодальну та буржуазну державу. Комуністична формація передбачає соціалізм як перехід до комунізму.

Первісна СЕФ характеризується відсутністю держави в цей період. Однак саме на цьому етапі відбувається формування первинного типу держави, коли починає зароджуватися розшарування первісного суспільства: виділяються вожді, старійшини, дружина, служителі культу. Однак це виділення має разовий, випадковий характер.

Рабовласницька СЕФ знає три типи держав: Східну деспотію, розвинену військову демократію і олігократію та, власне, рабовласницьку державу (державу класичного рабовласництва, або античну державу).

Спроба поєднати формаційний і цивілізаційний підходи була проведена доктором юридичних наук А. Венгеровим[2]. Так, залежно від історичного процесу він визначив такі типи держав: місто-дер-

1 Див.: Комаров С. А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие : [краткий учебник для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 408.

2 Див.: Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 84 і наст.

жава; азіатський, античний і феодальний тип держави; буржуазний тип держави; тоталітарний тип держави.

Місто-держава було історично першим типом держави. Саме з цього згодом утворилися азіатський тип держави (у країнах Азії, Африки і Латинської Америки), античний тип держави (у державах Середземномор'я) та феодальний тип держави в германських та слов'янських племен. Після буржуазних революцій феодальний тип держави було знищено, а натомість з'явився капіталістичний (буржуазний) тип держави. У XX столітті в СРСР, Німеччині та Італії з'явився тоталітарний тип держави.

10.3. Юридичний підхід до типології держави

Лібертарно-юридичний критерій типології держави

Згідно з лібертарно-юридичним (основоположник – В. Нерсесянц[1]) критерієм до типології держави її ***тип*** визначається як основні історичні форми визнання й організації свободи людей, що виражають етапи прогресу свободи.

При цьому принципового значення набувають типологія права і держави за тими критеріями, що визначають специфіку різних історичних форм визнання людей як суб'єктів права і державної влади.

Так, у стародавніх державах індивід (люди) вважався вільною особою і суб'єктом права та державної влади виключно за етнічним критерієм. Саме тому історично першим типом держави за лібертарно-юридичним підходом є ***етнічний*** тип держави. При цьому члени відповідного етносу (наприклад, римляни) були суб'єктами права і державної влади, а нечлени – рабами і об'єктами права і державної влади.

Подолання рабства призводить до того, що етнічна нерівність поступається місцем нерівності становій. Усі члени суспільства визнаються суб'єктами права і державної влади, але різною мірою. В умовах ***станового*** типу держави і права кожен був таким суб'єктом саме як члена відповідного стану. Внутрішньо-станова рівність при цьому поєднувалася з міжстановою нерівністю.

---

1 Нерсесянц В. С. Теория государства и права / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2013. – С. 53–57. – (Краткие учебные курсы юридических наук).

З початком буржуазних революцій розпочинається ***індивідуалістичний*** тип держави і права. В умовах цього типу держави і права людина стає суб'єктом права не як член якогось етносу чи стану, а як самостійний політичний індивід в результаті відокремлення сфер політичного і приватного життя та формування неполітичного громадянського суспільства на противагу політичній державі.

Сучасний тип держави і права можна назвати ***гуманітарно-політичним***, або ***природничо-позитивним***, оскільки він поєднує в собі як приватні, так і публічні принципи права та держави. Саме в межах цього типу відбувається закріплення в основних законодавчих актах природних прав і свобод людини. Таке закріплення зумовлює те, що держава тепер захищає ці права і свободи. Проте водночас в державі з'являються певні привілеї для людини-громадянина порівняно з людиною-негромадянином. Поділ прав і свобод на належних лише людям (приватний компонент) і на належних громадянам (публічний компонент) становить основу гуманітарно-політичного типу держави.

Зазначені типи держави – етнічний, становий, індивідуалістичний та гуманітарно-політичний – є формами, що історично змінюють одне одного, та ступенями зростання в розвитку людської свободи від стародавніх часів до сучасності.

Політико-правовий критерій типології держави

В основу цього критерію (основоположник – Г. Назаренко[1]) покладено особливості державно-правової системи, що характеризують правове становище різних верств населення і способи державного захисту соціального статусу громадян.

За цим критерієм можна визначити такі типи держав: становий, представницький і цивілізований.

Характеризуючи ***становий*** тип держави, потрібно мати на увазі, що він законодавчо закріплює і захищає нерівне становище різних класів та станів, а також привілеї різних соціальних груп всередині стану. Якщо порівняти цей критерій з формаційним підходом до типології держави, то ми побачимо, що становому типу держави відповідає рабовласницька і феодальна держава.

---

1 Назаренко Г. В. Теория государства и права : учебное пособие / Г. В. Назаренко. – М. : Познавательная книга плюс, 1999. – С. 35–36.

На відміну від станової сучасна ***представницька*** держава законодавчо закріплює формальну рівність громадян. Представницькому типу держави відповідає право формальних можливостей, яке фактично не гарантує і не забезпечує рівності тим, хто не може скористатися послугами адвоката чи не має зв'язків у суспільстві.

Цей недолік повинен бути подоланим в межах ***цивілізованого*** типу держави. Саме він повинен подолати формалізм права за допомогою системи соціальних гарантій, зокрема всебічну підтримку соціально не захищених верств населення: безробітних, пенсіонерів, інвалідів, студентів тощо. Цьому типу відповідає соціально-правова держава.

Соцієнтальний критерій типології держави

У Росії з'явилася типологія держави і суспільства, яка затверджувала *соцієнтальний* критерій юридичного підходу до неї. Суть цього критерію (його основоположником можна вважати Р. Мухаєва[1]) полягає в тому, що держава може служити суспільству або навпаки. За цим критерієм розрізняють такі типи держав, як поліцейська, правова і соціальна.

Поліцейська держава характеризується всебічною опікою над населенням та надзвичайним розвитком карної функції, яку здійснює розгалужена система державного насильства: армія, органи охорони правопорядку та безпеки, тюрми.

Правова держава – це спосіб зв'язку держави і особистості шляхом права, за якого владні жадання держави обмежуються в такий спосіб, що гарантуються гідність людини, свобода, справедливість та правовий захист його як у відносинах з державною владою, так і між індивідами.

Соціальна держава *прагне* створити кожному громадянину максимально сприятливі умови існування, реалізації своїх індивідуальних талантів та здібностей, забезпечити високий рівень соціального захисту.

За цим підходом процес розвитку держави йшов від поліцейської до соціальної через правову. Спочатку поліцейська держава втручалася в справи суспільства з метою змусити його діяти в інтересах

1 Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Рашид Тазитдинович Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 203–210.

панівного суб'єкта. Потім з утвердженням певних гуманістичних цінностей почалася історія правової держави, яка намагалася державну сваволю ввести в правові межі. Після появи розвиненого громадянського суспільства це їй вдалося. Однак правова держава не втручалася в справи суспільства. Таке становище призвело до того, що в результаті затвердження ринкових відносин відбулася соціально-економічна поляризація, коли з'явилися верстви надзвичайно багаті і надзвичайно бідні. Щоб усунути таку гостру нерівність, держава почала втручатися в справи суспільства в рамках соціальної держави і за допомогою відповідних соціальних програм значно зменшила економічну нерівність.

Системно-управлінський критерій типології держави

Згідно з системно-управлінським (основоположник – І. Бощенко[1]) критерієм типології держави її ***тип*** визначається як основні базові приципи, що визначають характер соціального організму, який складається з людей, які ними керуються.

На думку І. Бощенка, на сьогодні людство знає п'ять основних систем управління (СУ-0, СУ-1, СУ-2, Су-3, СУ-4) та три проміжні (СУ-1,5; СУ-2,5; СУ-3,5). З них лише СУ-2 і СУ-3 існує в межах відомих на сьогодні держав: СУ-2 – характерні для рабовласницьких та феодальних держав, а СУ-3 – для буржуазних та соціалістичних держав. Щодо СУ-4, то вона відповідає своєрідному ідеальному майбутньому – нейросоцу.

Для СУ-2 було характерним таке:

1. Соціум організовано за принципом військової ієрархії, на чолі якої стояв найбільш компетентний в найголовнішій професії (війні), а нижче рівень компетенції знижується.
2. Під верховним правителем було сформовано цілий клас управлінців, на яких була покладена функція з управління господарством. При цьому формування господарської вертикалі здійснювалось також за принципом: з підвищенням статусу професійність збільшується.
3. Детальне планування кожної операції на самому верху та беззаперечне виконання внизу. Наслідком цього є зниження рівня

1 Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с. – (Великие противостояния).

Таблиця 10.2. Системи управління

Управління	**СУ-2**	**СУ-3**	**СУ-4**
Формація	Рабовласництво / Феодалізм	Капіталізм / Соціалізм	Нейросоц
Демократія	ПД-2	ПД-3	ПД-4
Ресурс	Насильство	Гроші	Знання
Інструмент	Релігія	Політика	Наука
Панівний принцип	Вождізм	Колегіальність	Консенсус
Панівний інститут	Монарх	Парламент, уряд	Динамічна ієрархія
Панівний соціальний регулятор	Наказ вождя	Договір, закон, конституція	Корпоративні норми

творчого потенціалу чиновників, які завжди чекають відповідних директив зверху.
4. Головним інструментом впливу на розум людей є релігія.
5. Натуральне господарство.
6. Людина підкоряється людині.
7. Уявлення людей (еліти та соціуму) про світ та суспільство (когнітивна модель) є операбельним, тобто воно змінюється самим носієм (вождем або жерцями).

Для СУ-3 було характерним:
1. Взаємодія між людьми здійснювалась не на основі насильства чи погроз, а на основі договору, а згодом – на основі писаних законів і правил.
2. Людина зобов'язана виконувати лише ті домовленості, які взяла на себе добровільно. Система управління спирається не на силу, а на добровільну згоду громадян визнавати над собою цей Закон і цю Владу.
3. Істотне зниження управлінських помилок внаслідок того, що договір, який порушує права однієї зі сторін, не укладається.
4. Влада «ділових людей» має колегіальний характер, адже «ділових людей» багато, і свої «указівки» вони просто вимушені приймати колективно на основі прийнятих у бізнес-товаристві традицій.

5. Відчуження об'єднаної когнітивної моделі соціуму від біологічного носія. Загальна когнітивна модель віднині міститься в зводі законів, що записані на зовнішніх носіях (папері).
6. Людина підкоряється Закону.
7. Головним інструментом впливу на розум людини є політика.
8. Єдиним владним органом, адекватним для соціуму є колегіальна інституція.
9. Загальна когнітивна модель є неоперабельною тому, що вона записана на зовнішньому носії (папері, магнітній стрічці, глиняних табличках тощо), які самі себе змінити не можуть: їх змінюють спеціальні органи: парламенти, уряди тощо. При цьому, внаслідок того що до операції над загальною когнітивною моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною з усіх аспектів проблеми. І, як наслідок, управління буде більш адекватним, ніж у випадку, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції.

Приклад 10.2

Про переваги СУ-3 над СУ-2 на прикладі Другої світової війни

На самому її початку гітлерівська Німеччина, ставши СУ-2,5 з чітко вираженим принципом фюрерства (вождізму), здобула приголомшливі перемоги над парламентсько-демократичними країнами. Німці застосували стратегію блискавичних операцій, задуманих з небаченими до того зухвалістю, підступністю та винахідництвом. СУ Британії, Франції, Бельгії, Голландії та інших країн просто не встигали реагувати на удари, що сипалися на них немов блискавка. Можливо, якби не було Ла-Маншу та Радянського Союзу, Гітлер переміг би за рік війни. Але вони були – і соціуми з СУ-3 (Велика Британія, СРСР і США) зламали ситуацію. Ззовні вони скопіювали диктаторські інститути СУ-2 (так зване «імперське президентство» в США, прем'єр-диктатор в англійців, Верховний у Радянському Союзі), але за ними стояли колегіальні структури «спільного думання». Якщо Гітлер і далі приймав рішення одноосібно, за натхненням (а здібності у нього, варто визнати, були неабиякі), то його супротивники спиралися на колективні органи.

В американців та британців були парламенти, колегії експертів, неформальні «мозкові трести» та спецслужби з великим штатом аналітиків. Скажімо, тільки в Управлінні стратегічних служб США (попередника ЦРУ) працювало 15 тисяч аналітиків. А при Сталіні існував сильний Державний комітет оборони, при відомствах працювали дуже добре організовані групи спеціалістів.

Як наслідок, супротивникам Гітлера вдалося перевести війну в найбільш небезпечну для Німеччини форму – затяжну. А потім німці вчиняють низку рокових помилок. Виявляється, що «вождістський» Рейх гірше організовує свою економіку та мобілізує ресурси для збройної боротьби, ніж його супротивники. Результат – повний і страшний розгром Німеччини.

Джерело: Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – С. 117. – (Великие противостояния).

СУ-4 відповідає майбутньому типу суспільства – нейросоцу.

Основними принципами СУ-4 є:

1. ***Динамічна ієрархія*** – така ієрархія соціуму, де становище індивіда в ієрархії соціуму визначається його корисністю для соціуму в цілому.
2. Мережева динамічна структура та відсутність єдиного центру управління нею.
3. ***Корисний егоїзм*** – означає необхідність бути максимально корисним групі (кластеру). Передбачає альтруїзм стосовно нижчестоящих товаришів за кластером та егоїзм стосовно паралельних кластерів та вищих структур.
4. Динамічна селективність.
5. ***Динамічний розподіл ресурсів***, який передбачає, що корисні члени суспільства будуть додатково заохочуватись, другорядні члени суспільства такого заохочення не матимуть, а особи, які є шкідливими для суспільства, будуть пригнічуватись.

Приклад 10.3

Про динамічну селективність в умовах нейросоцу

Кластер нейросоцу живе в несталому світі. Зовнішні умови постійно змінюються. Але, змінюючись, вони змінюють і вагові коефіцієнти людей, які входять до нейросоцу. А поряд з координаторами змінюються й субкоординатори. Кластер починає поводити себе як єдина розумна істота.

Скажімо, живе собі кластер, що вирішує якесь виробниче питання. Є в ньому безперечний лідер-керівник. Але паралельно виникає питання організації відпочинку та дозвілля кластеру. Потрібно на природу виїхати, пікнік організувати. У такому разі кластер формує за відомою методикою нового координатора – «проекту пікнічок». Висувається «старший» з цієї справи. І тут вже він – координатор для основного керівника-виробника. Кластер має кілька піків спеціалізації. За головний пік відповідає поточний координатор, а за

вторинні та третинні – координатори цільових проектів, у межах яких вони є ієрархами групи. Кластер перетворюється на одну інтегральну особистість, яка складається з кількох людей!

Залежно від того, які пріоритети стоять перед кластером, він може динамічно трансформуватися в широких межах, швидко адаптуючись до середовища, адже сумарний досвід кластеру є більшим за досвід навіть найбільш розвиненого його члена.

Припустімо, такий кластер був виробничою ділянкою на виробництві. Але тут сталося лихо: землетрус, на підприємство впав метеорит чи інопланетний корабель. Цех зруйновано. Тут навички попереднього керівника групи, виробника, виявляються менш необхідними, ніж компетенція іншої людини з кластеру – каменяра чи будівельника-монтажника. І ось на час відновлювальних робіт група-«нейрон», діючи розумно, повинна вибрати у вожаки саме будівельника, тому що це є ***вигідним*** кластеру.

Нині в подібній ситуації начальник залишається начальником незалежно від того, готовий він до даної роботи чи ні. Тобто в поточній реальності поки не людина красить місце, а місце красить людину. Усе це призводить до зниження ефективності групи в умовах класичної схеми ієрархії. Але в нейросоці ефективність буде швидко відновлюватися.

Аналогічна ситуація засвідчується й на більш високих рівнях управління. Скажімо, у масштабах усієї країни нова еліта зможе так само швидко змінювати лідерів залежно від завдань та проблем, що постають перед усім суспільством. Потрібно боротися з інфляцією та стабілізувати економіку – верховодять одні фахівці. Вони сидять перед дисплеями в ситуативній кімнаті, напружуючи комп'ютерні системи, обкатуючи можливі рішення на віртуальних моделях.

Стабілізація настала, потрібно розвиватися й будувати – і ось вже інші стали до штурвалу.

Необхідно мобілізуватися й захищатися від ворогів – і до пультів управління в ситуативних центрах приходять треті.

Інакше кажучи, у нейросоці крісло начальника (точніше, координатора) – це не лише заохочення, а й максимальне забезпечення інтересів групи.

Дуже скоро ми будемо жити в небезпечному та плинному світі тотальної кризи. Будуть руйнуватися устої індустріальної цивілізації, вмирати інститути попередньої грошової економіки. Нам доведеться боротися з багатьма загрозами й небезпеками, ліквідувати наслідки найрізноманітніших катастроф. Раз за разом кидати сили на черговий прорив. Оперативно відповідати на виклики, що виникають. Шукати та винаходити щось нове, випереджаючи час. Створювати небачені технології, нечувані досі поселення людей та

безпрецедентні поки що форми організації життя. І тут спасують всі попередні бюрократії, диктатури і демократії.

Хто краще за все подолає все це? Структури нейросоцу, побудовані за новими принципами. Кластери, що діють як розумні істоти. І все суспільство, побудоване за принципами вищої нервової системи!

Джерело: Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – С. 246–249. – (Великие противостояния).

Питання для самоконтролю

1. Що таке тип держави?
2. У чому полягає теоретичне значення типу держави?
3. У чому полягає практичне значення типу держави?
4. Що входить до систематизованої структури типу держави?
5. На що потрібно звернути увагу при характеристиці державної влади?
6. Що таке державність?
7. Що таке типологія держав?
8. Якою може бути держава за теорією модернізації?
9. Які підходи до типології держави затвердилися на сьогодні?
10. Що таке цивілізація як соціокультурна система?
11. Що таке цивілізація як синонім прогресу?
12. Що передбачає формаційна теорія?
13. Що таке суспільно-економічна формація?
14. Назвіть історичні типи держав.
15. Що таке історичний тип держави?
16. Чим характеризується первісна суспільно-економічна формація?
17. Як визначається тип держави за лібертарно-юридичним критерієм?
18. Які типи держави розрізняють за лібертарно-юридичним критерієм?
19. Що таке етнічний тип держави?
20. Що таке становий тип держави за лібертарно-юридичним критерієм?
21. Що таке індивідуалістичний тип держави?
22. Що таке гуманітарно-політичний тип держави?
23. Назвіть іншу назву гуманітарно-політичного типу держави.
24. Що покладено в основу політико-правового критерію?
25. Які типи держави розрізняють за політико-правовим критерієм?

26. Що таке становий тип держави за політико-правовим критерієм?
27. Що таке представницька держава?
28. Що таке цивілізований тип державви?
29. У чому полягає суть соцієнтального критерію?
30. Які типи держави розрізняють за соцієнтальним критерієм?
31. Що таке поліцейська держава?
32. Що таке правова держава?
33. Що таке соціальна держава?
34. Як визначається тип держави за системно-управлінським критерієм?
35. Що таке динамічна ієрархія?
36. Що таке корисний егоїзм?
37. Що передбачає динамічний розподіл ресурсів?

РОЗДІЛ 11

Типологія держави: цивілізаційний підхід

- Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу
- Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки й Латинської Америки
- Держава західної цивілізації
- Держава православно-слов'янської цивілізації

11.1. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу

Держава аграрного типу

Державний режим в умовах аграрної цивілізації є консервативним або терористичним. Соціальну основу державної влади становлять землевласники.

Економічною ж основою державної влади була земля (у країнах Сходу – ще й вода). Морально-ідеологічна основа державної влади спиралася на ті уявлення в аграрному суспільстві, що витікали про положення про надприродний, сакральний характер держави. Ця

Рис. 11.1. Аграрне суспільство орієнтоване на землеробство

основа насамперед забезпечувалася за допомогою релігійної ідеології. Саме вона обґрунтовувала тезу про те, що держава є від Бога (або підтримується богами). Це дозволяє стверджувати, що держава аграрного типу в цілому була легітимною, хоча й знала узурпацію.

Приклад 11.1

Про владу в умовах аграрного типу держави

Знаходячись під владою королів та шаманів, вождів, богів сонця чи то святих, люди рідко сумнівалися стосовно того, хто має право та можливість розпоряджатися ними. Одягнений у ганчір'я селянин, відірвавшись від роботи, бачив над полями палац або монастир, що в усій своїй красі висівся на обрії. Йому не потрібен був ані політолог, ані газетний коментар, щоб розгадати загадку влади. Кожна людина знала, кому вона підкоряється.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – С. 117. – (Классическая философская мысль).

Метою аграрної держави є захист інтересів панівних верств. Для реалізації цієї мети аграрна держава виконує такі завдання:

1) захист інтересів панівних верств від пригноблених станів;

2) захист інтереси панівних верств від нападів ззовні.

Саме тому держава аграрного типу наділялася такими внутрішніми функціями: охоронною (охорона форм власності, правопорядку та державного ладу, боротьба з повстаннями), економічною (оподаткування), і частково екологічною, що більшою мірою була пов'язана з охоронною функцією, а також політичною. Щодо зовнішніх функцій, то вони зводилися виключно до військової (функція нападу та оборони) та дипломатичної.

Для реалізації цих функцій створювався відповідний механізм держави.

Структура державного механізму складалася з державних підприємств (іригаційні системи, що споруджувалися рабами, які належали фараонам, тобто державі), установ (існували державні школи (наприклад, Навігацька школа в Москві, що готувала гардемаринів), університети тощо) та органів, які утворювали державний апарат. Зазначений апарат складався з правителів (царі, королі, фараони тощо) та їхніх дорадчих органів, яких можна було б вважати урядом. Існували і представницькі органи (народні збори, парламент,

Рис. 11.2. Китайські чиновники

Рис. 11.3. Централізована держава у Франції наприкінці XV ст.

генеральні штати, земські собори, польські сейми тощо), але це були, зазвичай органи станового або народного представництва. Суд тієї пори ніколи не був незалежною гілкою влади.

Панівною державною технологією була соціальна ієрархія, хоча держава аграрного типу знала й інші технології: диктатуру (диктатура Сулли в Римі), бюрократію (китайське чиновництво) та адхократію (система приказів у Московському царстві). При цьому саме бюрократія була прогресивною державною технологією. Це відбувалося внаслідок того, що держава аграрного типу була занадто стабільною, а, отже, бюрократія, що намагається усе стабілізувати, була тією технологією, що якнайкраще могла забезпечити функціонування державного механізму.

Рис. 11.4. Карикатурне зображення аграрної держави в Росії (худ. А. Радаков). 1917 р.

Основною формою правління була монархія. Зазвичай вона була необмеженою (деспотичною або абсолютною). Проте траплялася й обмежена монархія (традиціоналістична чи договірна). Щодо республік, то вони також існували і були, насамперед, пов'язані з розвитком приватної власності (Римська республіка, Генуя, Новгород тощо).

Форма державного устрою в умовах держави аграрного типу може бути або простою (національні королівства), або складною (багатонаціональні імперії). Держава аграрного типу знає також державоподібні об'єднання: конфедерації (Шумер, Еллада) та унії (Річ Посполита).

Політичні режими в аграрній державі є або демократичними (Афіни, Річ Посполита), або авторитарними (Московське царство), або тоталітарними (держава асасинів).

Держава індустріального типу

Державний режим в умовах індустріальної цивілізації починає варіюватися від лібертарних (буржуазні держави періоду, який тривав з початку промислової революції в Англії і до світової економічної кризи 1929–1933 рр.) до біхевіористичних (буржуазні держави з 1933 року). Проте існували індустріальні держави як з консервативним, так і з терористичним режимом. В останньому випадку це були соціалістичні держав казарменого типу в певний період своєї історії (наприклад, Радянська держава часів червоного терору).

Соціальною основою державної влади є ті верстви суспільства, що розпоряджаються індустріальними підприємствами. Економічною – майно, що знаходиться в державній власності (промислові підприємства в соціалістичних державах, доходи від податків в буржуазних державах). Морально-ідеологічна основа спиралася більшою мірою на світську ідеологію (світле комуністичне майбутнє в СРСР; свобода, рівність, братерство у Франції; велика американська мрія в США тощо), хоча знала й релігійну (як приклади, можна навести іслам в Ірані часів Р.М. Хомейні або іудаїзм в Ізраїлі часів його становлення). Влада могла були як легітимною, так і узурпаторською.

Реальною метою індустріальної держави було забезпечення інтересів власників (або розпорядників) індустріальних підприємств. Декларовані ж цілі могли бути різними: формування великої арійської раси в рамках Третього Рейху; боротьба з тиранією тощо.

Для досягнення цієї мети держава індустріального типу повинна вирішити низку завдань здебільшого конструктивного напряму,

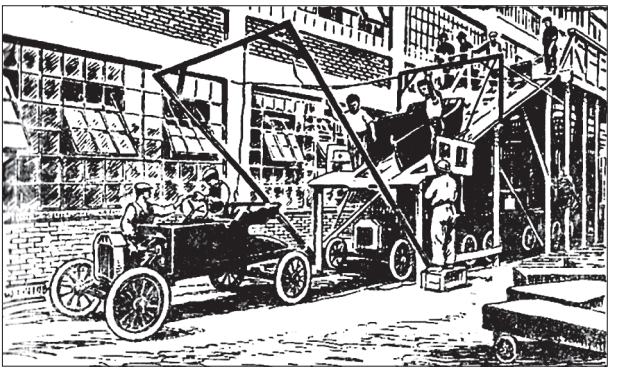

Рис. 11.5. Конвеєр як втілення індустріального суспільства

хоча можливі й деструктивні (обмежити права окремих верств суспільства: євреїв та слов'ян у нацистській Німеччині; так званих експлуататорських класів в СРСР тощо) та стабілізаційні (збити хвилі революційного терору за допомогою обмежень та контртерору). Для вирішення зазначених завдань держава індустріального типу наділяється відповідними функціями.

Ці функції випливають або з класових чи національних протиріч і відображають карну сутність держави, або з загальних потреб суспільства і відображають регулятивно-охоронну сутність держави індустріального типу. Реалізація зазначених функцій потребує певного механізму, структура якого складається з державних під-

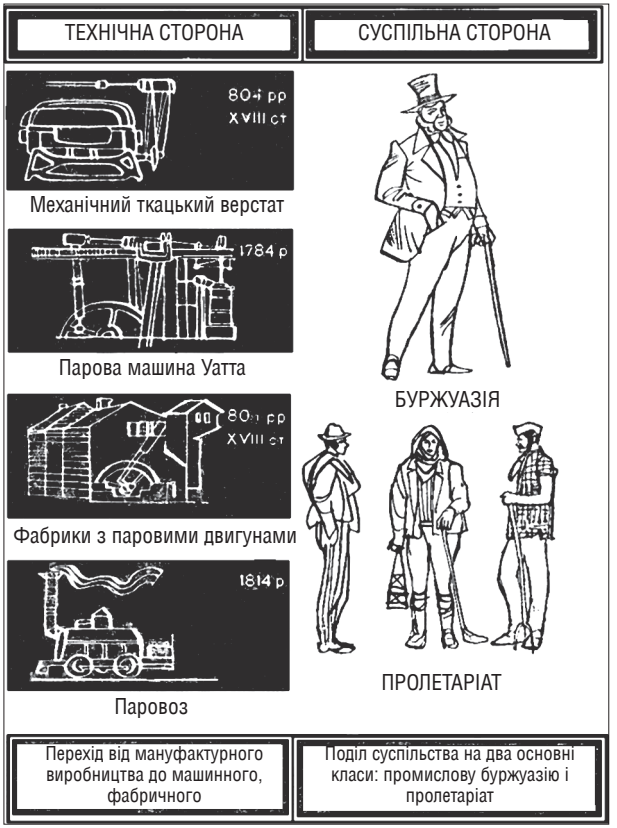

Рис. 11.6. Дві сторони промислового перевороту

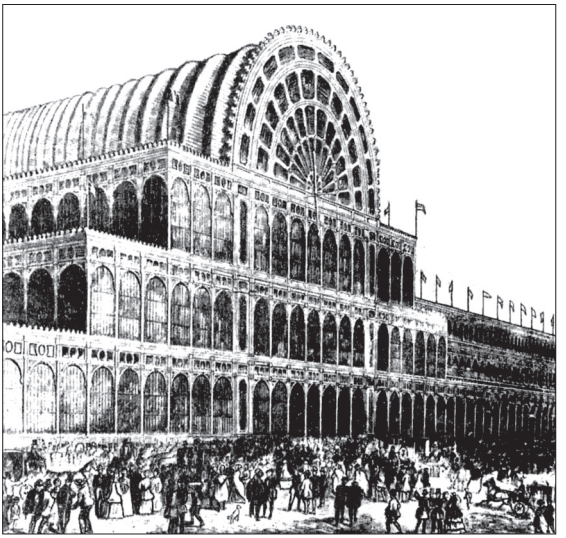

Рис. 11.7. Перша промислова виставка в Лондоні. 1851 р.

приємств, державних установ та державних органів. До державних підприємств можна віднести ті підприємства, що знаходяться в державній власності (наприклад, фабрики й заводи в СРСР). До державних установ – державні школи, університети, лікарні тощо. Серед державних органів починають домінувати органи представництва (парламенти або ради). Існують глави держави як одноосібного (монарх, президент), так і колективного (Президія Верховної Ради СРСР) характеру. З'являється суд як незалежна гілка єдиної державної влади. Серед державних технологій панівною є бюрократія. Соціальна ієрархія йде в минуле або ліквідовуючись взагалі, або поглинаючись бюрократичними державними технологіями. Саме в умовах індустріальної держави з'являється таке негативне явище, як бюрократизм, який вивертає саму сутність бюрократії і перетворює її на свою протилежність. Крім бюрократії, індустріальна держава досить широко використовує диктатуру, а іноді адхократію. Існують плани економічного і соціального розвитку. Адхократія та креативна корпорація стають прогресивними державними технологіями.

Панівною формою правління в умовах держави індустріального типу є республіка. Саме в цей період з'являються такі її різновиди,

як президентська, парламентська і змішана. Однак й інша класифікація не втрачає актуальності, адже існують теократичні (Іран, Пакистан) та партократичні (СРСР) республіки. Існування необмеженої монархії перестає бути панівним (Російська імперія до революції 1905–1907 рр.). Більшість монархій обмежена конституцією (Німеччина, Японія, Італія).

Серед форм державного устрою в індустріальній державі є деяка розбіжність. Так, існують як прості (унітарні) держави, так і складні: федерації (США) та імперії як єдиного (Російська), так і колоніального (Британська, Голландська, Бельгійська, Французька) типу.

Політичні режими існують як демократичні, так і авторитарні, як ліберальні, так і тоталітарні.

Держава постіндустріального типу

Державний режим в умовах постіндустріальної цивілізації є здебільшого біхевіористичним. Однак у зв'язку з процесами глобалізації поступово зростає й роль лібертарного режиму. В умовах авторитаризму може існувати консервативний режим. І лише за часів тоталітаризму є небезпека терористичного державного режиму.

Соціальною основою державної влади є люди знань, володарі інформації, творчі особистості. Умовно їх можна назвати меритократами (від *меритократії*) або *когнітаріатом* (пролетаріатом розумової праці). Економічна основа спирається на державне майно, що знаходиться в державній власності (різні державні монополії та прибутки з оподаткування підприємств). Морально-ідеологічна основа спирається на ідеологію постмодернізму, який надає творчій особистості можливість розвиватися та удосконалюватися. Влада в державі постіндустріального типу здебільшого є легітимною. Навіть випадки узурпації завдяки ЗМІ швидко легітимізуються.

Цілі постіндустріальної держави пов'язані з формуванням гуманістичної цивілізації творчих особистостей. Задля цього вона повинна виконати низку завдань конструктивного плану, хоча й деструктивні завдання не є винятком (наприклад, завдання, спрямовані на обмеження права на інформацію з метою захисту приватного життя). Для вирішення цих завдань держава постіндустріального типу наділяється відповідними функціями. До внутрішніх функцій постіндустріальної держави належать економічна (наприклад, опо-

даткування), екологічна (створення чистого навколишнього природного середовища), освітянська (піклування про розвиток освіти населення) тощо. Серед зовнішніх – дипломатична, військова, вирішення глобальних проблем людства тощо.

Для реалізації зазначених функцій держава постіндустріального типу створює певний механізм. Його структура буде передбачати існування державних підприємств, що зайняті на стратегічних напрямах інформаційно-комунікативної та енергетичної промисловості. До державного механізму будуть обов'язково включені державні установи, роль яких суттєво зростатиме, особливо університетів та інститутів як місць основної роботи більшості членів постіндустріального суспільства. В умовах постіндустріальної цивілізації будуть існувати й державні органи, структуру яких нині досить важко передбачити. Проте, на нашу думку, вони будуть більш дієвими, ніж сучасні бюрократичні контори.

Щодо державних технологій, то бюрократія в постіндустріальній державі суттєво звужується. На її місце приходить адхократія. Поширюються старі прогресивні та нові державні технології: креативна корпорація та електронне урядування. Саме останні та адхократія (*панівні державні технології*) стануть тими технологіями, що ліквідують бюрократизм. Державне планування поступово змінюється на прогнозування, програмування та моделювання розвитку регіонів. Як прогресивну державну технологію необхідно визнати розумну організацію, що створить передумови для руху постіндустріального типу держави до нового глобального етапу розвитку людства, який прийде на зміну макроформації виробництва.

Форма правління передбачає існування як монархії, так і республіки (наприклад, сучасні США). Форма державного устрою може бути як унітарною, так і федеративною. Проте процеси глобалізації зумовлять розвиток міждержавних об'єднань. Політичний режим може бути демократичним (США, Фінляндія) та авторитарним (Сінгапур). Існування інформаційного тоталітаризму також не потрібно виключати.

11.2. Тип держави в цивілізаціях Азії, Африки і Латинської Америки

Держава конфуціано-китайської цивілізації

Конфуціано-китайська цивілізація об'єднує такі країни, як КНР (Китайська Народна Республіка), Республіку Китай (Тайвань), КНДР (Корейська Народно-Демократична Республіка), Республіку Корея (Південна Корея), В'єтнам, Сінгапур тощо.

Державний режим у цих країнах є відверто біхевіористичним, а державна влада – легітимною. Соціальну основу державної влади становлять ті верстви суспільства, що підтримують державу. Держава ж захищає власного виробника, а тому утворює потужну економічну основу своєї влади.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ідеологію конфуціанства.

Основною метою сучасної Китаю та країн, що належать до конфуціано-китайської цивілізації, є модернізація країни та перетворення її на економічно-процвітаючу і водночас стабільну державу. Для цього, наприклад, китайці запозичують собі найкращі економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій, відкидаючи при цьому все зайве.

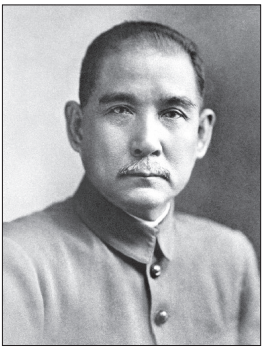

Сунь Ятсен

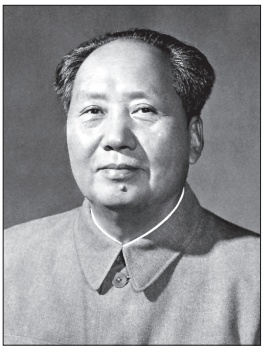

Мао Цзедун

Ден Сяопін

Рис. 11.8. Провідники китайської модернізації

Це запозичення, як відомо, пройшло три етапи. Перший з них пов'язаний з ім'ям доктора Сунь Ятсена, який запозичив ідею поділу влади Ш. Монтеск'є на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Другий етап пов'язаний з іменем Мао Цзедуна, який наголошував на тому, що потрібно використовувати стародавність на благо сучасності[1].

І, нарешті, третій етап пов'язаний з діяльністю «батька китайських реформ» Ден Сяопіна, що розробив такі принципи китайського шляху до соціалізму, що стали основними завданнями розвитку держави:

- орієнтація на національні традиції та особливості Китаю при будівництві соціалізму;
- боротьба з догматизмом: практика – критерій істини;
- першочергова увага розвитку науки і техніки;
- орієнтація на тривалий характер суспільних реформ (що пов'язано з економічною відсталістю країни);
- особливий акцент на розвитку економіки та виробничих сил;
- використання ринкової економіки в умовах існування загальних соціалістичних принципів управління;
- створення спеціальних економічних зон як засобу залучення іноземного капіталу та новітніх технологій;
- принцип політичної відкритості до зовнішнього світу[2].

Для реалізації зазначеної мети та завдань Китай наділяє свою державу відповідними функціями, а для реалізації останніх формує відповідний механізм. Так, для вирішення третього завдання в КНР створено Комісію КНР з науки, техніки та оборонної промисловості, яка займається пошуком та упровадженням новітніх технологій у китайську економіку.

Приклад 11.2

Про китайську цивілізацію

Китай – це дуже складна система, що є більш міцною та стійкою, ніж Радянський Союз. Ця імперія складається не лише з держави – у ній є й могутня діаспора, щупальці якої поширюються на більшу частину світу, і таємні

1 Див.: Василенко И. А. Политическая глобалистика : учебное пособие для вузов / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

2 Там же.

організації, що на відміну від держави думають насамперед про майбутнє, ніж про сьогодення. У Китаї існує і панівна партія, яка запозичила собі досвід не лише тоталітарних машин XX століття, а й тисячолітній досвід владарів Піднебесної. Китай не можна вважати державою в західному, надто примітивному значенні цього слова. У Китаї поєднуються речі та явища, поєднання яких здатне звести з розуму будь-кого з Заходу.

Джерело: Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – С. 97. – (Великие противостояния).

Сучасний державний механізм КНР складається з органів законодавчої (Всекитайське зібранняи народних представників), виконавчої (Державної ради) влади. Існує в Китаї і глава держави – Голова КНР. Проте Китай знає й такі гілки влади, як контрольну та екзаменаційну. Останні дві гілки влади вивів ще Сунь Ятсен, який, *запозичивши ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, зрозумів, що класичною тріадою, державна влада не обмежується. Саме тому він додав до них ще екзаменаційну та контрольну владу*[1].

Екзаменаційна влада існувала в Китаї ще з часів Конфуція. Вона традиційно відповідала за підготовку освічених, гідних та патріотичних чиновників для всіх щаблів державної влади.

Це було пов'язано з тим, що в традиційному Китаї соціальне самоствердження індивіда регламентувалося не стільки походженням та рівнем багатства, скільки оцінкою рівня освіченості та успіхами в кар'єрі. Це дозволяло Китаю полегшити соціальну мобільність за допомогою системи іспитів, яка дозволила кожному здібному та амбіційному кандидату просуватися наверх, приймаючи жорсткі правила гри, вивчаючи та активно розвиваючи нормативи офіційної доктрини, себто конфуціанства.

І хоча кар'єрне зростання ще відбувалося трьома способами: за прямою вказівкою імператора, за протекцією великих сановників, за правом «тіні» (заслуг або родовитості предків), основним для переважної більшості чиновників залишався шлях, що вів через державні екзаменаційні іспити.

Нині ж екзаменаційна влада існує у формі державної атестації службовців.

---

1 Див.: Василенко И. А. Политическая глобалистика : учебное пособие для вузов / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

Рис. 11.9. Конфуцій

Формою правління в державах конфуціано-китайської цивілізації загалом є республіка. Форма державного устрою – унітарна держава, що має як простий характер (В'єтнам, обидві Кореї тощо), так і складний (КНР).

Політичним режимом країн зазначеної цивілізації є авторитарний. Це виходить ще з раннього конфуціанства, адже сам Конфуцій сказав: «Хай державець буде державцем, слуга – слугою, батько – батьком і син – сином»[1]. Упорядковане в такий спосіб суспільство повинно складатися з двох основних категорій, верхів та низів, – тих, хто розмірковує та керує, і тих, хто працює і кориться. Апологети конфуціанства були глибоко переконані, що сам народ не розуміє власних інтересів і не здатен жити без батьківського піклування конфуціанців-управителів. Однією з найважливіших складових соціального порядку Конфуцій вважав сувору покору старшим. Будь-хто зі старших: батько, чиновник, цар – є беззаперечним авторитетом для молодшого, підлеглого, підданого. Сліпа покора його волі, слову чи бажанню стає елементарною нормою для молодших та підлеглих як у межах держави, так і в межах родини, клану, корпорації. Не випадково, що сам Конфуцій називав державу великою родиною, а родину – малою державою.

Приклад 11.3

Про подолання корупції в Сінгапурі

Західні ліберали доводили, що абсолютно вільна преса виставить корупцію на світло прожекторів і зробить уряд чистим та чесним. Проте й досі вільна та

1 Конфуций. Луньюй / Конфуций ; [пер. с древнекит. И. И. Семененко] // Уроки мудрости : Сочинения / [сост. М. А. Блюменкранц] – М. : ЭКСМО-Пресс, Х. : Фолио, 2002. – С. 77. – (Серия «Антология мысли»).

Рис. 11.10. Лі Куан Ю

незалежна преса в Індії, на Філіппінах, у Таїланді, на Тайвані, у Південній Кореї та Японії не змогла зупинити корупцію, що поширилася та глибоко вкоренилася в цих країнах. Найяскравішим прикладом того, як вільні засоби масової інформації стають частиною корумпованої системи, збудованої їхнім власником, є випадок з колишнім прем'єр-міністром Італії Сільвіо Берлусконі (Silvio Berlusconi). (Прим. пер.: У травні 2001 року Сільвіо Берлусконі було знову обрано прем'єр-міністром Італії). Він є власником великої мережі засобів масової інформації, але при цьому сам знаходився під слідством і був обвинувачений у корупції ще до того, як став прем'єр-міністром.

З іншого боку, Сінгапур продемонстрував, що система чистих, вільних від грошей виборів допомагає зберегти чесний уряд. Уряд Сінгапуру зможе залишатися чистим і чесним лише в тому разі, якщо чесні та здібні люди будуть прагнути боротися на виборах та обіймати офіційні посади. Для цього необхідно платити їм заробітну платню, практично аналогічну тій, яку людина, що є втіленням здібностей і чеснот, могла б заробити, обіймаючи посаду керівника великої корпорації, або займаючись приватною юридичної чи іншою професійною практикою. Ці люди так управляли економікою Сінгапуру, що вона в середньому зросла на 8–9% на рік протягом останніх двох десятиліть, унаслідок чого, за даними Світового банку, у 1995 році Сінгапур за рівнем ВНП на душу населення вийшов на дев'яте місце у світі.

У представників першого покоління лідерів Сінгапуру чесність була звичкою. Мої колеги відкинули б будь-яку спробу підкупити їх. Вони наражали своє життя на небезпеку, здобуваючи владу не для того, щоб збагатитись, а для того, щоб змінити суспільство. Але відтворити цих людей було неможливо, тому що не можна відновити ті умови, за яких вони стали такими. Наші послідовники ставали міністрами, обираючи таку кар'єру з-поміж багатьох інших, причому робота в уряді не була найкращим вибором. Якщо недоплачувати здібній людині, яка обіймає посаду міністра, то важко буде чекати від неї, щоб вона пропрацювала на такій посаді тривалий час, заробляючи лише частину того, що вона могла б заробити в приватному секторі. Низькооплачувані міністри та державні службовці зруйнували не один азіатський уряд. Адекватна винагорода є життєво необхідною для підтримки чесності та моралі в політичних лідерів та вищих посадових осіб.

Джерело: Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965–2000 гг.: из третьего мира – в первый / Ли Куан Ю ; [пер. с англ. А. В. Бонь]. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – С. 161–162. – (Приложение к «Вестнику МГИМО-Университета»).

Держава буддійсько-японської цивілізації

Буддійсько-японська цивілізація уособлюється лише в Японії. Характеризуючи державний режим цього типу, необхідно мати на увазі, що здебільшого він є біхевіористичним. Соціальною основою державної влади служать ті верства суспільства, що підтримують державу, насамперед, чиновництво. Унаслідок історичних передумов в державі буддійсько-японської цивілізації склалася система, у якій засвідчується кілька різновидів еліти. Це і промислові клани-квайбацу, і панівна Ліберально-демократична партія, яка, хоча й втратила абсолютну владу, проте ще залишається досить впливовою силою, і злочинні угруповання якудза тощо. Саме тому держава буддійсько-японської цивілізації є достатньо легітимною. Символом цієї держави є імператор. Морально-ідеологічну основу державної влади становлять синтоїзм (обожнення японського імператора) та буддійські традиції. Саме останні підтримують та зміцнюють в Японії етику мирського аскетизму, працелюбності, бережливості, накопичення, повагу до старших, патерналізму та відданості державі.

Для буддизму характерним було те, що він не проповідував рецептів перетворення рукотворного світу. Соціальний та політичний світ для буддизму є кращим з усіх відомих світів. Людина ж повинна або пристосуватися до них, або відійти в нірвану – вічний сон без сновидінь.

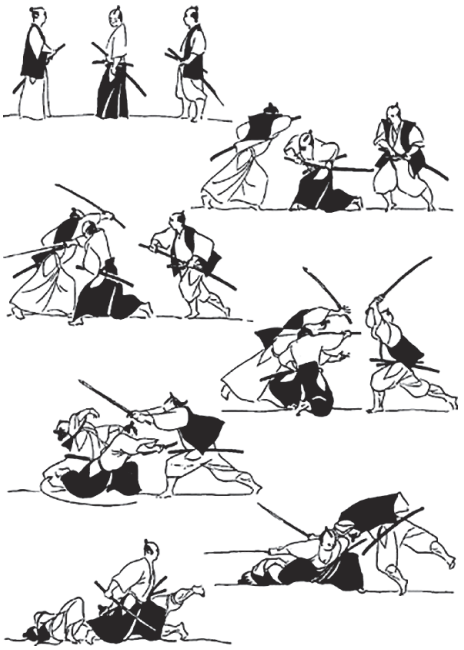

Рис. 11.11. Японські самураї

На відміну від конфуціано-китайського буддійсько-японський тип держави в часи свого формування орієнтувався не на освічене чиновництво, а на аристократію з її індивідуалізмом та вольовими якостями – мужністю, рішучістю та відданістю князю-дайміо. По суті, чиновництво Японії на відміну від китайського було не стільки професійно-бюрократичним, скільки аристократичним і кодекс честі японських самураїв Бусі-до був кодексом честі японських чиновників.

На сьогодні Японія переживає таку саму кризу, що й більшість індустріально-розвинених країн. Саме тому вона ставить собі за мету подальшу демократизацію політичної і правової системи.

Для досягнення цієї мети вона повинна виконати низку завдань:

- переглянути роль кожної із палат свого парламенту – як Палати представників, так і Палати радників;
- реформувати порядок формування інституту прем'єр-міністра. Для цього, зокрема, пропонуються як один з варіантів всенародні вибори прем'єр-міністра;
- регламентувати партійне життя на рівні Конституції внаслідок того, що парламентська демократія є неможливою без політичних партій[1].

Для виконання зазначених завдань держава наділяється відповідними функціями і утворює певний механізм.

Державний механізм Японії складається з державного апарату та відповідних державних установ. Державний апарат формується з органів законодавчої (парламент), виконавчої (кабінет міністрів) та судової (верховний суд) влади. Главою держави також є імператор.

У Японії є сильною насамперед виконавча гілка влади, адже саме чиновники винесли на собі хаос післявоєнного періоду. Зв'язок панівної Християнсько-демократичної партії з бюрократичної системою забезпечив згладження законодавчого процесу і ефективну реалізацію партійного політичного курсу, що стало передумовою швидкого економічного розвитку.

---

1 Див.: Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовтня 2000 р., Київ / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 47–48.

Формою правління в Японії є парламентарна монархія. За формою державного устрою вона є унітарною державою. У країні панує демократичний політичний режим.

Держава індуської цивілізації

Індуську цивілізацію складають такі країни, як Індія, Непал, Шрі-Ланка і за певних умов М'янма.

Державний режим цих країн є консервативним. Соціальна основа державної влади спирається на кастовий устрій.

Система каст передбачає спеціалізацію та взаємозалежність груп, які вона організовує, і становить собою ієрархію спадкових груп, що одночасно розрізняються та взаємодіють між собою на основі трьох чинників:

- градації статусів;
- детальних правил, що повинні забезпечити їх розділ;
- розподілу праці та взаємозв'язку.

Проте досить потужним є вплив національних буржуазій. Так, в Індії підприємці розглядали Індійський національний конгрес як основну силу, що здатна, з одного боку, забезпечити політичну стабільність, а з іншого – проводити в життя їхні основні економічні вимоги. Морально-ідеологічна основа державної влади базується на релігійній ідеології, основу якої становить індуїзм та буддизм. При цьому індуїзм є тією релігією, що спрямована на підтримку існуючих у суспільстві традицій. Саме внаслідок цього держава індуської цивілізації має традиційну легітимність, що базується на принципі: світ склався

Рис. 11.12. Варни в Індії

раз і назавжди, а тому потрібно виконувати приписи предків. Якщо ти воїн – вбивай, якщо пастух – паси овець. Саме так складається система каст, базовий принцип якої засновано на опозиції чисте/нечисте. Ця опозиція підспудно розуміє ієрархію, яка є перевагою чистого над нечистим і передбачає розподіл праці, оскільки чисті й нечисті професії повинні бути розділеними.

Приклад 11.4

Про теорію варн

Крім ієрархії чистого/нечистого, в Індії існує й інша ієрархія, а саме: традиційна градація чотирьох варн, «кольорів» або станів, у межах якої розрізняються чотири категорії: найвище знаходяться брахмани, або жерці, потім кшатрії, або воїни, потім вайш'ї, що в сучасному розумінні, найвірогідніше, є торговцями, і, нарешті, шудри, слуги або бідняки. Необхідно було б додати як п'яту категорію категорію недоторканних, що, однак, не внесені до класичної класифікації.

Ієрархія і влада. У реальній градації статусів влада посідає місце, яке теоретична ієрархія чистого/нечистого не передбачає. Так, у разі якщо цар, який вживає в їжу м'ясо, знаходиться набагато вище, ніж торговець чи землероб-вегетаріанець, ієрархія є не лише додатковою, а й оспорюється. Отже, потрібно або визнати, що ідеологія «не працює» в «серединній зоні» шаблю статусів, або ж припустити втручання зовнішнього чинника, що повинен урівноважити ієрархію після того, як визначені крайні точки.

Щоб розібратися в цьому, нам саме і необхідно звернутися до теорії варн. У межах цієї теорії дві перші варни з самого початку розглядалися як «дві сили», які, будучи пов'язаними в певний спосіб, повинні володіти світом; вона дозволяє цареві прилучитися якимось чином до вищого рангу, якому він служить. Отже, влада певною мірою врівноважує чистоту на другорядних рівнях, залишаючись водночас підлеглою їй на вищому рівні або на рівні цілого.

Джерело: Дюмон Л. Homo hierarchicus / Л. Дюмон // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 377.

Крім того, морально-ідеологічна основа державної влади полягає в припущенні, що для стабільності в державі насамперед потрібним є високий моральний рівень підданих та самого державця. При цьому найпершою чеснотою державця є здатність правителя жити інтересами своїх підданих. Якщо цар дійсно розуміє свої інтереси і хоче правити довго, йому варто діяти за принципами Артхашастри

(Науки про політику): «Щастя царя в щасті підданих, у користі підданих – його користь. Користь для царя – не те, що йому приємно, але що приємне підданим – у тому користь царя»[1]. При цьому шляхом для вдосконалення держави індуська цивілізація вбачала не вдосконалення зовнішніх форм, а вдосконалення самої людини.

За формою правління держави індуської цивілізації можуть бути як монархіями (Непал до 2008 року), так і республіками (Індія, М'янма, Шрі-Ланка). За формою державного устрою вони можуть бути як федераціями (Індія, М'янма), так і унітарними державами (Непал, Шрі-Ланка). Проте політичний режим, що існує в цих країнах, можна визначити як ліберальний, що тяжіє як до демократії (Індія, Непал, Шрі-Ланка), так і до авторитаризму (М'янма). Так, ліберальний режим в Індії ставить собі за мету пом'якшити національні, кастові, релігійні та інші протиріччя, нейтралізуючи при цьому різні прояви сепаратизму в суспільстві.

Держава ісламської цивілізації

Загалом ісламська цивілізація становить собою єдність трьох складових – арабо-мовної, ірано-мовної та тюркомовної частини населення світу, а також ще трьох порівняно самостійних регіонів, що розташовані в Південній та Південно-Східній Азії (Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Малайзія), Тропічній Африці (Еритрея і Сомалі, держави смуги Сахеля та Судану тощо) та на Балканах (у межах розселення албанців та мусульман-боснійців).

Подібна ситуація склалася в результаті двох етапів поширення ісламу – арабського (створення арабського халіфату) та турецького (створення Османської імперії).

Державний режим, що існує в умовах ісламської цивілізації, є консервативним. Це, крім усього іншого, забезпечується традиційним укладом мусульманського суспільства, а, отже, здебільшого воно є легітимним навіть у випадках узурпації. Як приклад можна навести Іран, де курс реформ шаха Мохамеда Рези не користувався широкою підтримкою суспільства. Саме це призвело до узурпації влади, яку

1 Артхашастра, или Наука политики / [пер. с санскрита С. Ф. Ольденбург и др. ; подгот. текст В. И. Кальянов]. – М., Л. : Издательство АН СССР, 1959. – С. 46. – (Литературные памятники; т. 57).

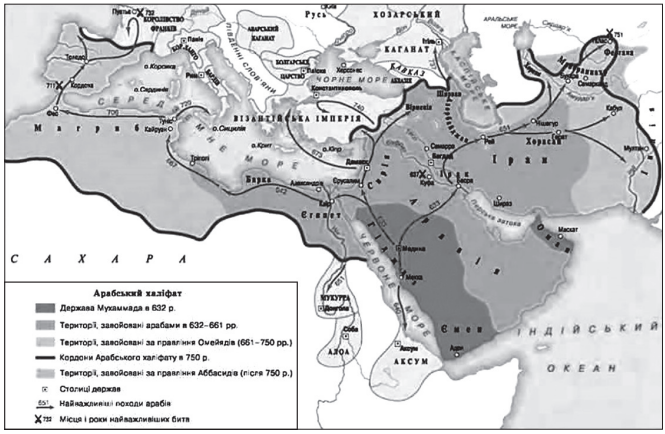

Рис. 11.13.
Арабський халіфат

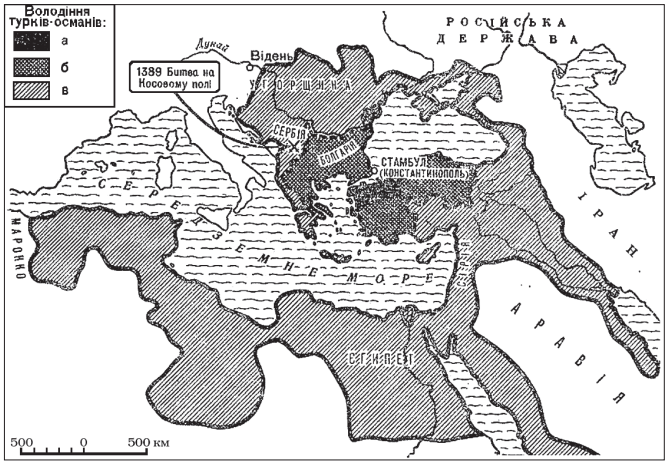

Рис. 11.14.
Османська імперія

здійснив аятола Хомейні. Проте зазначена узурпація була сприйнята народом цілком позитивно.

Соціальна основа державної влади враховує насамперед форму правління. Так, в умовах монархії соціальну основу державної влади становить родоплемінна аристократія та мусульманське духовенство. Щодо республік, то соціальну основу державної влади утворюють або духовенство (ісламські республіки), або дрібна буржуазія (соціалістичні республіки), або ж союз великої й середньої буржуазії

Рис. 11.15. Арабське військо в поході

з земельною (Ліван, Єгипет) чи родоплемінною (Туніс, Ємен) аристократією.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ісламську ідеологію, яка уособлюється в мусульманській концепції держави, для якої характерними є:

- відповідальність держави перед народом унаслідок того, що народ може вимагати від правителя діяти відповідно до ісламських канонів;

Рис. 11.16. Пророк Магомед зі своїми послідовниками

- єдність держави і релігії; визнання ісламу державною релігією;
- зв'язаність держави шаріатом – мусульманським правом, Коран має вищу юридичну силу і стоїть над Конституцією;
- сутністю ісламської концепції державності є ***халіфат*** – обов'язок, що покладений на главу мусульманської держави та представників ісламської общини, які обирали та контролювали халіфа й надавали йому поради.

З розколом ісламу на дві основні течії – шиїтів та сунітів, концепція мусульманської державності також розкололася.

Так, для *сунітів* характерними є такі погляди:

1. Необхідність халіфату аргументується тим, що навіть несправедлива влада є кращою за анархію і «імам-деспот є кращим за смуту».
2. Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха вище владу на землі здійснює община (держава). Ця влада є відображенням суверенності Аллаха. Община (держава) має право приймати закони, але лише в тому разі, якщо проблема вже не врегульована Кораном або сунною.
3. Халіфом стають унаслідок особливого договору між общиною та претендентом на халіфат. Общину представляють *муджтахіди,* які наділені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, що не врегульовані Кораном або сунною.
4. Влада глави держави обмежена, він не користується якимись привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження глави держави не мають божественного характеру.

Рис. 11.17. Дві течії ісламу: шиїти та суніти

Рис. 11.18. Розселення шиїтів та сунітів у світі

Шиїти ж вважають:

1. Імамат (держава) є продовженням і завершенням місії пророка, право Аллаха, а не обов'язок общини. Імамат є вищим проявом добра та мудрості Аллаха, тому така форма правління встановлена ним самим.
2. Верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха всіма справами мусульман одноосібно керує імам.
3. Імам є прямим представником Аллаха і пророка. Лише пророк призначає собі спадкоємця з числа його прямих нащадків.
4. Імам наділений божественною владою, стоїть вище від общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату до IX століття мали силу закону, проте пізніше його законодавчі повноваження були передані провідним правознавцям-муджтахідам.

Основною метою держави ісламського типу є захист мусульман від усього випадкового, руйнівного, зовнішнього. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення низки завдань як конструктивного (підтримка благодійництва), так і стабілізаційного характеру. Проте більшість завдань мають деструктивний характер. Так, навіть у такій прогресивній країні, як ОАЕ, власник нерухомості обмежений у правах, адже він може надавати в оренду належну йому нерухомість на строк не більше 25 років. Це дозволяє його нащадкам

не страждати через рішення батьків і по закінченні строку оренди приймати нові рішення.

Для вирішення поставлених завдань ісламська держава наділяється низкою функцій як зовнішнього, так і внутрішнього плану. Для реалізації цих функцій створюється відповідний механізм.

Для механізму держави в умовах ісламської цивілізації характерним є пріоритет верховного лідера країни над усіма іншими гілками влади. Парламенти в ісламських державах мають більшою мірою декларативний характер. Уряд і суди підконтрольні державному лідеру. Цей лідер може бути як главою держави (монархом або президентом республіки), так і лідером духовного плану (аятола, імам, або керівник Ісламської Республіки Іран). При ньому можуть існувати різні консультативні органи.

За формою правління держави ісламського типу можуть бути як монархіями, так і республіками. При цьому ісламські монархії є арабськими.

Сучасні арабські монархії можна поділити на дві групи. До першої з них належать Оман та Саудівська Аравія, де існує необмежена монархія. Другу групу утворюють обмежені монархії в ОАЕ, Катарі, Кувейті, Бахрейні, Марокко та Йорданії.

Щодо республік, то вони існують в таких арабських країнах, як Ліван, Сирія, Ірак, Лівія, Туніс та Алжир. Крім того, існують досить специфічні ісламські республіки в Афганістані, Ірані, Мавританії та Пакистані.

Державний устрій держав ісламської цивілізації може бути як простим (Оман, Кувейт, Іран), так і складним (ОАЕ).

Політичний режим може варіюватися від демократичного (Ліван) до тоталітарного (Іран часів Р.М. Хомейні). Проте переважно він є авторитарним.

Держава латиноамериканської цивілізації

Латинська Америка належить до так званих змішаних цивілізацій (так само, як і Росія, і країни Балканського півострова, і піренейські країни), що знаходяться між Сходом та Заходом. При цьому роль Сходу належить доколумбовим культурам, що за своїми основними характеристиками (підпорядкування людини природним ритмам, індивіда – соціуму, орієнтація на збереження традицій тощо) можуть

ототожнюватись з аналогічними явищами східних суспільств.

Рис. 11.19. Сімон Болівар

Приклад 11.5

Про самобутність Латинської Америки

Необхідно мати на увазі, що наш народ – не європейський і не північноамериканський; він є, скоріше за все, змішання Африки та Америки, ніж вияв європейського начала, оскільки навіть сама Іспанія перестає бути країною Європи внаслідок своєї африканської крові, своїх інститутів та свого характеру. Неможливо точно вказати, до якої людської сім'ї ми належимо. Більша частина індіанців знищена, європейці змішалися з американцями та африканцями, а африканці є індіанцями та європейцями.

Джерело: Боливар С. О самобытности Латинской Америки / Симон Боливар // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 437.

На території Латинської Америки знаходяться 46 держав, населення яких більшою мірою спілкується мовами романської групи (іспанська, португальська, французька), яка у своїй основі має латинську мову. Саме цим пояснюється назва регіону. Умовно регіон поділяється на чотири частини:

- Бразилія;
- Месоамерика – Мексика та країни Центральної Америки;
- Лаплатські країни – Аргентина, Парагвай та Уругвай;
- Андські країни – Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Чилі та Еквадор.

Проте, незважаючи на такий розподіл, можна все ж таки говорити про існування єдиної латиноамериканської цивілізації.

Тип держави для цієї цивілізації також має деякі спільні риси і свою специфіку, що відрізняють його він інших типів держав.

Зазначена специфіка обумовлена низкою чинників соціально-економічного та політичного плану, в основі яких лежать особливості становлення і розвитку незалежності країн цього типу держави.

Рис. 11.20. Латинська Америка у першій половині XIX ст.

Зазначені країни, що тривалий час знаходились у прямій колоніальній залежності від Іспанії та Португалії, офіційно стали незалежними ще на початку XIX століття.

Це досить суттєво вплинуло на становлення і розвиток їх державних інститутів. Навіть сам факт тривалості їхнього історичного розвитку як юридично незалежних держав відрізняє латиноамериканський тип держави від деяких афроазіатських країн, що отримали незалежність після Другої світової війни і були змушені вирішувати такі питання державного будівництва, що в умовах латиноамериканського типу держави були вирішені вже давно (зокрема побудова системи державних органів, утворення політичних парій тощо).

Рис. 11.21. Перехід армії С. Болівара через Анди – епізод визвольної війни андських країн від іспанської корони

Рис. 11.22. Латинська Америка після визволення

Істотним чинником, що впливає на існування латиноамериканського типу держави, є неоднорідність та неоформленість соціальної структури латиноамериканського суспільства. Соціальна основа державної влади являла собою палітру соціальних структур – від великої буржуазії Бразилії, Аргентини, Венесуели, Колумбії та Чилі до відверто феодальних елементів Гаїті, Парагваю та Гондурасу. Економічна основа державної влади також відрізнялася. Так, у Мексиці, Бразилії та Чилі бурхливими темпами розвивається індустріальний сектор економіки і державна власність утворюється за рахунок оподаткування потужних промислових підприємств. У слабко ж розвинених країнах оподатковується лише сільське господарство.

Також суттєво впливає на латиноамериканський тип держави пряма залежність латиноамериканської економіки від іноземного капіталу. Саме інтересами останнього значною мірою диктували і насадження, особливо в історичній ретроспективі, напівфеодальних диктатур, що сприяло створенню особливих політичних систем з ухилом в авторитаризм. Як приклад можна навести індустріально розвинутий Парагвай, який було знищено в результаті агресії Аргентини, Бразилії та Уругваю у війні 1866–1870 рр. При цьому цей потрійний союз підтримували Британська імперія, Франція та США, а фінансував знищення індустріального Парагваю банкірський дім Ротшильдів. У результаті з'явився всім відомий Парагвай з одним із найнижчих у світі рівнів життя, розгулом наркоманії, колосальним

Рис. 11.23. Структура латиноамериканського суспільства напередодні війн за визволення

зовнішнім боргом, поліцейським терором та корумпованим чиновництвом. У селян відібрали землю, віддавши її декільком поміщикам, які приїхали в обозі аргентино-бразильських та уругвайських окупантів.

Потім ці поміщики утворили партію «Колорадо», яка стала політичною опорою багаторічної диктатури А. Стресснера. Остання ж була повалена лише в 1989 році парагвайською армією.

Приклад 11.6

Про індустріальний Парагвай

...в середині XIX століття британці та американці співпрацювали.

До того часу латиноамериканські режими щосили крали, змінювалися у переворотах, брали хабарі та грабували власні народи. Однак одна країна сто-

Рис. 11.24. Хосе Гаспар Родрігес де Франсіа – диктатор Парагваю

яла наодинці: гордий Парагвай – там почала розвиватися індустріальна цивілізація, що ніяк не хотіла слугувати Заходу джерелом дешевої сировини та дешевої робочої сили. Але ж Парагвай завжди був найбільш глухою, найбільш нерозвиненою провінцією Іспанської імперії, в людях якої було більше індіанської крові, ніж іберійської!

Парагвайці силою зброї відбили спробу тоді ще молодої Аргентини ощасливити себе демократією. На чолі їх з 1810 року стояв Хосе Франсіа, освічений правознавець. Саме він став диктатором Парагваю, відбивши всі спроби аргентинців приєднати країну до себе. А далі, читачу, ми процитуємо статтю, що скачали з сайту газети „Спецназ Росії".

«...Природно, що західним приватизаторам це не сподобалось, і вже в травні 1820 року було розкрито інспіровану закордонними спецслужбами змову, на чолі якої стояли переважно поміщики та вищі офіцери. Франсіа зреагував блискавично. Керівників путчу розстріляли. Розпорядженням верховного диктатора було вислано із країни всіх громадян Іспанії, і на два роки повністю перервано зв'язок із зовнішнім світом. За це «світова спільнота» заклеймила Франсіа як кровожерливого тирана, хоча насправді за роки його правління влада переслідувала лише близько 1000 чоловік, з них 68 було розстріляно, щодо інших, то все обмежилося в'язницею або висилкою.

Надзвичайний стан, який було введено після розкриття заколоту, дозволив практично повністю покінчити з бандами, що тероризували населення. Різке скорочення імпорту компенсувалося розширенням вітчизняного виробництва... Зниження податків на виробництво стимулювало розвиток державної промисловості. Масово створювалися школи. Парагвай став єдиною країною Південної Америки, де існувала загальна безплатна початкова освіта.

Маючи необмежену владу, глава держави жодного разу не використав її з метою особистого збагачення. Жалування, що надав йому Конгрес, він спочатку знизив, а потім і взагалі від нього відмовився, намагаючись жити за рахунок коштів, що мав ще до отримання влади. Невипадково, що авторитет Франсіа, який отримав від народу наприкінці свого життя неофіційний титул Верховного (El Supremo), був абсолютним. Коли ж 13 жовтня 1840 року, застудившись під час верхової прогулянки, 74-річний диктатор помер, уся

Рис. 11.25. Хосе Сан-Мартін

країна плакала так само, як і 112 років потому плакала Росія, дізнавшись про смерть іншого Верховного, Йосипа Сталіна.

Після смерті Франсіа на чолі Парагвайської держави став інший відомий адвокат, син бідного чоботаря, Карлос Лопес. І оскільки зовнішня загроза до того часу ослабла, новий парагвайський уряд відкрив кордони, встановив дипломатичні відносини з більшістю країн світу і став бурхливо розвивати міжнародну торгівлю...

Швидко розвивалася країна і за часів померлого у 1862 році К. Лопеса Франсіско. Завдяки йому Парагвай перетворився на провідну країну Латинської Америки. В ній були багаті, проте не було жебраків і майже не існувало злочинності. Парагвай повністю забезпечував себе тканинами, папером, будівельними матеріалами, зброєю та боєприпасами. Діяла одна з перших у Південній Америці залізниця, працював телеграф, національна валюта була стійкою, як у жодній з латиноамериканських країн, а зовнішнього боргу не було взагалі.

Існування південноамериканської держави, що не дозволяла себе грабувати, підривало усі мислимі устої».

Джерело: Калашников М. Гнев орка / Максим Калашников, Юрий Крупнов. – М. : АСТ; Астрель, 2003. – С. 209–210. – (Великие противостояния: Америка против России).

Армія є серйозним чинником, що досить суттєво впливає на латиноамериканський тип держави. Вона має давні й стійкі традиції участі в політичному житті, адже саме військові (С. Болівар, Х. Сан-Мартін) звільнили більшість з латиноамериканських країн з-під залежності від іспанської корони. Військові активно і досить часто вирішально впливали на функціонування усього державного механізму. Втручання армії в політичне життя латиноамериканських країн сотні разів деформувало стабільний розвиток держав.

Проте в Латинській Америці традиційно існувала думка, що розглядала армію як єдиного гаранта стабільності державно-правових інститутів та ефективного засобу вирішення соціально-економічних конфліктів латиноамериканського суспільства, особливо в період гострих політичних криз, оскільки функціонуючі демократичні

інститути були начебто нездатними кардинально вирішити ці проблеми. Така концепція була заснована на тому, що органи державної влади були не здатні забезпечити порядок та стабільність, оскільки вони походять від партій і партійних фракцій і, відповідно, відображають групові, а не загальнонаціональні інтереси. Звідси випливав висновок про те, що лише армія, яка є вільною від фракційності, може бути тим загальнонаціональним інститутом (до того ж пов'язаним єдиною дисципліною), який має право і водночас зобов'язаний у критичні моменти виступити на політичній арені під гаслом захисту всієї нації. Концепція, що розглядає армію як носія та виразника загальнонаціональних інтересів, безпосередньо пов'язана з латиноамериканською традицією *мілітаризму* та *кауділізму*. І хоча система одноосібних правителів – ***каудильйо*** – відійшла в минуле разом з відверто мілітаристськими режимами, вона все одно впливає на латиноамериканський тип держави. Хоча формально армія не втручається в політичні процеси, в умовах латиноамериканського типу держави вона сприяє їх нормальному розвитку і дотриманню всіма їхніми учасниками відповідних правил гри.

Латиноамериканський тип держави традиційно випробує на собі вплив римсько-католицької церкви. При цьому важливу роль відіграє взаємодія церкви з державою. Варіантів такої взаємодії є три:

1. Держава і церква офіційно уклали між собою союз.
2. Держава обмежує церковну діяльність введенням спеціальних законів, або навіть контролює її за допомогою спеціального законодавства.
3. Держава і церква відокремлені одна від одної за принципом «вільна церква у вільній державі».

Проте навіть у випадках такого спеціального контролю та відокремлення церква в Латинській Америці є одним з головних носіїв суспільної ідеології, адже понад 90% усього населення регіону сповідує католицизм. При цьому діяльність церкви накладає істотний відбиток на функціонування усього державного механізму та суспільної свідомості як для панівної еліти, так і для широких верств населення.

Держава африканської цивілізації

Африканський тип держави є панівним на африканському континенті, що звільнився від колоніальної залежності. Проте й на сьогодні там не склалися режими біхевіористичного чи лібертарного типу. Панівним державним режимом в умовах держави африканської цивілізації є консервативно-терористичний.

Соціальна основа державної влади спирається на племінну структуру. Те, що зазначені конгломерати етносів-племен були довільно об'єднані колонізаторами в єдині держави, не дозволило сформувати на більшості території Африки національних держав. Це також стало неможливим внаслідок відсутності:

- загальної колоніальної історії;
- загальної системи символів;
- культурних досягнень інших цивілізацій.

Отримання від західних країн певних національно-державних форм закономірно адаптувалося до реального стану місцевого суспільства з його низьким рівнем та специфічним характером формаційно-цивілізаційного розвитку, авторитарно-тоталітарною політичною культурою та авторитарною політичною традицією.

Африканський тип держави, що склався під впливом зазначених чинників, становив собою різні модифікації персоніфікованої влади,

Рис. 11.26. Мапа Африки

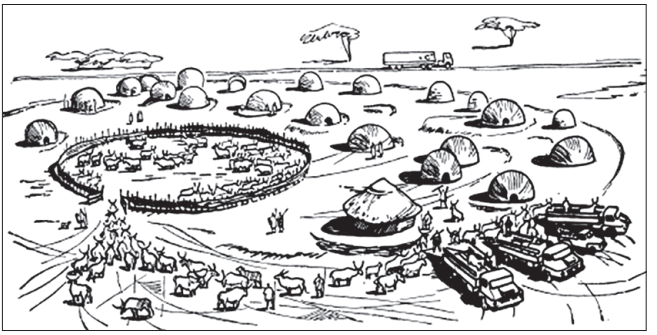

Рис. 11.27. Поселення зулусів

що уособлювала приховану, рідше – відкриту домінацію сил етнічного, етнічно-регіонального і/або конфесійного характеру.

Відповідно, у країнах африканської цивілізації існує таке явище, як ***трайбалізм*** (від англ. *tribe* – плем'я) – система, яка полягає в наданні привілеїв вихідцям із певної племінної групи.

Представник цієї групи, який став, наприклад, президентом, призначає на державні посади переважно своїх одноплемінників.

З цією системою неодноразово намагалися боротися. Зокрема, напівлегендарний король зулусів Чака (Шака) в межах так званого «перемолу», який африканці називали «діфаканє» або «мфеканє»[1], об'єднував представників різних племен у загони, полки та армії[2]. Цим самим поступово нівелювалася племенна обмеженість. Загибель Чаки не дозволила створити повноцінну зулуську державу. У результаті війни з англійцями зулуси зазнали поразки і ввійшли до складу Британської колоніальної імперії.

Економічною основою державної влади в умовах африканської цивілізації служить те майно, що знаходиться в державній власності. Проте формування цього майна відбувається за допомогою різних засобів. Ті варіанти, коли держава формує свою власність

1 Риттер Э. А. Зулус Чака. Возвышение зулусской империи / Эрнест А. Риттер ; [пер. с англ. В. Я. Голанта ; отв. ред. А. Б. Давидсон]. – [3-е изд.]. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 10.

2 Волк С. И. Южно-Африканская Республика / С. И. Волк // Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [редкол.: А. И. Маркушевич (гл. ред.), Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 9: Зарубежные страны / [ред. Б. П. Орлов, В. Г. Трухановский]. – 1962. – С. 431.

Рис. 11.28. Чака

шляхом оподаткування приватних власників в умовах африканського типу держави мають досить обмежений характер. Річ у тім, що влада і власність у державах цього типу не розділені, а отже, і якась прогресивна система оподаткування не буде працювати в цих умовах. Проте, як відомо, саме така система існує в ПАР. Інший же варіант розвитку державних підприємств існує далеко не в усіх африканських державах. Так, у Танзанії розвиток державних підприємств здійснюється в рамках ПЕВ – Планів економічного відновлення. Така економічна система існує в рамках держав, що в минулому обирали «соціалістичну орієнтацію» (наприклад, Ефіопія). Проте більшість держав цього не мають, і найпотужнішим варіантом формування державної власності є допомога інших держав, що формують державну власність у країнах африканської цивілізації за допомогою кредитів. Проте і цей варіант нині викликає сумнів. Річ у тім, що більшість міжнародних кредиторів африканських держав стали здійснювати політику структурного регулювання, яка дозволяє іноземцям втручатися у внутрішні справи останніх.

В умовах африканської держави також ускладнено існування морально-ідеологічної основи державної влади. Це можна пояснити існуючою племінною структурою та відсутністю єдиної ідеології національного або державного будівництва. Саме тому майже всі держави африканського типу є малолегітимними, нерідкими та численними також є спроби узурпації влади. Однак спроби подолати таке становище на сьогодні вже існують. Так, Президент Південно-Африканської Республіки у 1997 році запропонував нову стратегію розвитку –«Африканський ренесанс», який орієнтує африканців на створення стійкої та зростаючої економіки в регіоні і відродження африканської культури, зокрема, на базі віртуальної культурно-історичної спадковості.

Сучасна ж мета африканської держави – збереження територіальної цілісності шляхом досягнення тимчасового обмеженого консенсусу етнічних еліт та використання насильства. Для досягнення цієї мети потрібно вирішити численні завдання, здебільшого деструктивного характеру. Для виконання зазначених завдань держава африканського типу отримує відповідні функції і створює певний механізм.

На сьогодні одна з найважливіших складових державного механізму – апарат держави африканського типу змінюється. Особливо це помітно на прикладі апарату державного управління:

1. Збільшується кількість міністерств.
2. Зростає чисельність автономних господарських та соціальних організацій (корпорацій, спілок змішаної економіки, дирекцій тощо). Таке зростання, з одного боку, відображає динамізм державного апарату, його гнучкість (автономним організаціям легше отримати доступ до джерел фінансування), а з іншого – тягне за собою роздробленість державного апарату, ослаблення його координації.
3. Відбувається децентралізація низової ланки адміністративно-територіальних одиниць (селищ та їх об'єднань – комун), що виражається у створенні сільських виборних органів, яким надані повноваження з приводу вирішення місцевих справ. У деяких містах утворені муніципалітети (ради).
4. На регіональному рівні діють виключно представники уряду та міністерств, які керують окремими сферами суспільного життя.

За формою правління африканський тип держави може існувати як у вигляді необмежених монархій, так і вигляді президентських чи змішаних республік.

Приклад 11.7

Про Африку як цивілізацію

Як справедливо зауважив Д. А. Ольдерогге, Африку на південь від Сахари не можна вважати «усього лише околицею Старого Світу, народи якої лише користувалися досягненнями великих культур Стародавнього Сходу». Це автономний історичний світ з яскраво вираженими особливостями розвитку виробництва (наприклад, переважання мотижного землеробства протягом тисячоліть аж до цього часу), соціальної структури, форм політичної організації, духовної культури. Певна, хоч і обмежена єдність Тропічної Африки,

історична спільність долі її народів знайшли один із своїх виразів у певній антропологічній єдності цього історичного регіону. Інший вираз цієї єдності – певна, також обмежена подібність рівня соціально-економічного розвитку основних народів Тропічної Африки, близькість шляхів і темпів.

Відома, хоча і обмежена спільність африканських цивілізацій не може бути пояснена одним лише спонтанним і ізольованим розвитком в подібних екологічних умовах, особливо якщо взяти до уваги не тільки схожість, а й різноманітність цих умов. Ця спільність є результатом взаємодії трьох головних історичних моментів: 1) генетичної спільності основних народів Тропічної Африки, пов'язаної з їх розселенням по просторах материка із загальних центрів і підтримуваної постійними контактами з сусідніми більш-менш спорідненими народами;

2) контактами з євразійською системою цивілізацій, до того ж переважно з одними й тими самими найближчими до Тропічної Африки країнами, частково – з Індією і Європою, у Середні віки – з арабо-мусульманським світом тощо. І, крім того, контактів багатьох африканських народів з провідними цивілізаціями самої Тропічної Африки (мероїтською, християнсько-нубійською, аксумською, християнсько-ефіопською, західносуданською, йорубською, суахілійською, цивілізацією Зімбабве та ін.); 3) подальшим розвитком африканських спільнот і культур, що включають в себе подібні автохтонні та запозичені елементи в подібних екологічних та історичних умовах.

Джерело: Кобищанов Ю. М. Пространственно-временные структуры истории Африки / Ю. М. Кобищанов // Африка: возникновение отсталости и пути развития : сб. статей / [редкол.: Л. Е. Куббель (отв. ред.), Ю. М. Кобищанов и И. В. Следзевский]. – М. : Наука, Восточная литература, 1974. – С. 7–8.

При цьому, на відміну від країн Європи, в Африці форма правління не є чимось стійким. Там перехід республіки в монархію і монархії в республіку можна проаналізувати на прикладі Центральноафриканської Республіки, де 1 січня 1966 р. стався військовий переворот, який привів до влади Ж. Бокассу. 4 грудня 1976 р. ЦАР була проголошена імперією. Через рік відбулася коронація. Бокасса сам надів собі на голову корону і надав своїм підданим конституцію, де закріпив свої виключні повноваження:

1. Під керівництвом імператора розробляються закони.
2. Імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів.
3. Імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них.

4. Імператор є верховним головнокомандувачем та начальником органів державної безпеки.
5. Імператор має право оголошувати надзвичайний стан та інші повноваження.

Обіцянка ж провести вибори не була ним виконана.

У період правління Бокасси економічна ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контрольована панівна еліта грабувала країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Заробітна плата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, Бокасса у 1979 році наказав розстріляти кілька студентських демонстрацій. Однак це викликало обурення широких верств населення як в ЦАР, так і за межами країни. 20 вересня 1979 року Франція висадила повітряний десант і усунула Ж. Бокасса від влади, і центральноафриканська монархія знову перетворилася на республіку.

За формою державного устрою африканський тип держави тяжіє до унітаризму, хоча можуть існувати й федерації (Ефіопія, ПАР, Нігерія тощо). Проте процеси глобалізації викликають рух африканських держави як у напрямі створення різних міждержавних об'єднань, так і в напрямі розвитку федералізму. Так, на цей час уже існують пропозиції щодо створення конфедерації Кенії, Руанди, Бурунді та деяких інших країн. Існують і пропозиції створення нових федерацій у Судані, Камеруні та Сомалі. В умовах останньої пропонують утворити федеративну державу на клановій основі. У договорі про створення економічної спілки Кенії, Уганди та Танзанії (листопад 1999 року) зафіксована пропозиція щодо створення Федерації східно-африканських держав.

Панівним політичним режимом в умовах африканської держави є авторитарний, який здебільшого існує у формі тиранічного різновиду.

Африканський тип держави характеризується суттєвим впливом вождя або так званого *бігмена*.

11.3. Держава західної цивілізації

Держава океанічної субцивілізації

Західна цивілізація складається з двох *субцивілізацій* – океанічної та континентальної.

Приклад 11.8

Про відмінність океанічної субцивілізації від континентальної

Законодавча влада обирається народом і в такий спосіб реалізує його політичний суверенітет, його статус джерела влади. Виконавча влада підзвітна законодавчій, але водночас має свої автономні права. Прерогативи законодавчої влади засновані на принципі легітимності влади, відносна автономія виконавчої влади покликана забезпечити її ефективність – оперативність і дієвість її рішень. Між легітимністю і ефективністю можуть виникати суперечності, бо перший принцип передбачає численні процедури узгодження дій виконавчої влади в парламенті (конгресі), що може негативно позначатися на оперативності та дієвості її рішень.

У США між Конгресом і президентом періодично виникають суперечності, пов'язані з розбіжністю двох критеріїв – легітимності та ефективності. Виконавча влада, природно, прагне до того, щоб її руки були розв'язані і нарікає на численні регламентації й опіку з боку Конгресу. Зокрема, американські президенти в епоху «холодної війни» скаржилися на те, що у військово-політичному протиборстві з СРСР вони втрачають дорогоцінний час на нескінченних узгодженнях рішень з Конгресом, тоді як правителі СРСР вільні у своїх діях і можуть приймати рішення, наприклад про розміщення нових ракет середньої дальності в країнах Східної Європи, без будь-якого погодження з безправною і декоративною Верховною Радою СРСР. Батьки-засновники Америки передбачали подібні колізії, але при цьому вважали, що легітимність у довгостроковому плані важливіша за кон'юнктурну ефективність. Тому головні зусилля вони присвятили проблемі законодавчого контролю над діями виконавчої влади і заклали основи сильного Конгресу...

Зупинимося тепер на специфічних засадах і прерогативах третьої гілки влади – судової. Незалежність судової влади означає, що вона не підкоряється ані виконавчій, ані законодавчій владі, і взагалі не підпорядковується жодній громадській інстанції, крім Його Величності Закону. Звичайне, пов'язане з авторитарно-підданською традицією розуміння закону або права полягає в тому, що останнє потрібне як засіб у руках держави, знаряддя, призначене підпорядкувати громадян державі як втілення вищої колективної волі або вищого блага. Але суть правового принципу як джерела незалежної судової влади полягає саме в тому, що він вимагає підпорядкування закону не тільки

окремих громадян, але й самої держави. Йдеться, отже, про своєрідний дуалізм держави і права. Перед обличчям права держава немовби знижується у своєму статусі і замість уособлення загальної волі є однією з приватних інстанцій, здатна бути настільки ж небездоганною і небезкорисливою, як і будь-які інші приватні інстанції, а тому такою, що потребує юридичного нагляду.

Таке розуміння держави погано вписується не лише в не-західну політичну та культурну традицію. За свідченням фахівців у галузі конституційного права, воно погано приживається і континентальній Європі. Так, французький фахівець у цій галузі І. Коннак зазначає, що у Франції публічна влада не втомлюється нагадувати громадянам, що вона представляє волю більшості, а тому повинна мати необмежені права. «З того моменту, як влада стала втілювати демократичну волю народу, усе те, що обмежує цю владу, визнається антидемократичним».

Отже, між демократичним пафосом необмеженого народного суверенітету і пафосом конституційно-правового принципу існує певне протиріччя. Як зазначають теоретики конституційного права, французька правова система становить собою результат компромісу між правовим принципом незалежної судової влади і гегемоністським принципом необмеженого суверенітету більшості. Отже, конституційно-правовий принцип, який вимагає підпорядкування держави праву, ґрунтується на презумпції недовіри до держави – специфіка, погано сумісна з революційною ейфорією і якобінством у Франції, і більшовизму в Росії. Дійсно, засновники того, що називалося новим, справедливим ладом і новою, народною владою, природним чином схильні були беззастережно довіряти цьому ладу і цій владі, а будь-які заходи конституційно-правової обережності щодо нової влади розглядати як злостивість реакційних сил.

У Франції революційні влада позбавила суди права зупиняти державне рішення під приводом поділу політичної та судової влади. Наполеонівська правова реформа взагалі локалізувала сферу дії судової влади приватними відносинами громадян, тобто вивела державну владу з-під судового контролю. У США, навпаки, правова система не передбачає поділу на громадянське і державне право: держава трактується як «приватна особа» поряд з іншими приватними особами. Ось чому американський суддя, відкриваючи засідання, нерідко вимовляє святотатську за мірками іншої політично-правової культури фразу: «Джон Сміт проти Сполучених Штатів Америки». Система конституційного контролю, зокрема з боку Верховного суду, у США поставлена так, щоб забезпечити прямі стосунки кожного громадянина з Конституцією. Закон не лише зобов'язує публікувати всі адміністративні акти, а й дає право на публічну юридичну інтерпретацію їх правової обґрунтованості з боку будь-якої зацікавленої особи. Цим правом публічної правової апробації

адміністративно-державних рішень широко користуються екологісти, союзи споживачів, захисники місцевого самоврядування та їм подібні організації. Розгляд позовів, що подаються федеральним органам і уряду, є нормальною формою функціонування судової влади, що відстоює не інтереси держави, а норми закону.

Об'єднання правової ідеології з громадянським рухом дає вражаючі результати. Зацікавленість адвокатів, які захищають інтереси своїх підопічних, забезпечується їх часткою в разі виграного процесу (у противному разі їхні послуги не оплачуються). Така система дозволяє навіть найменш забезпеченим і впливовим групам населення атакувати могутні центри влади. Як зазначає французький політолог Л. Коген-Танюжі, якщо у Франції склалася унія бюрократії і технократії, яка посилює владу держави над суспільством, то в США складається унія юридичної істеблішменту і руху різноманітних громадських ініціатив. З одного боку, відбувається відокремлення специфічних інтересів (об'єднання людей, які опинилися в подібній ситуації: жертви забруднення середовища, батьки, стурбовані безладдям в системі освіти, жінки, які обстоюють свою гідність від зазіхань «патронів»), а з іншого – відокремлення адвокатського середовища, що спеціалізується на організації тих чи інших позовів. Навколо певного кола проблем формується ринок адвокатських послуг. Отже, юристи активно беруть участь в розробці нових соціальних технологій, що перетворюють суспільство частинами і безперервно.

Усе це – абсолютно чуже для якобінське-більшовицької ідеології держави, що ніколи не помиляється і відображає нібито одну лише вищу колективну волю або вищу справедливість.

Джерело: Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – С. 112–116.

До держав океанічної західної субцивілізації належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія та деякі інші країни.

Як відомо, усі ці країни утворилися на уламках Британської колоніальної імперії. При цьому як одні країни (США) повністю стали незалежними від британської корони, інші ж стали членами Британської співдружності націй, які спочатку визначалися як «британські домініони», а нині мають назву Королівства Співдружності, що визнають британського монарха своїм главою держави (Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.).

Аналізуючи державну владу в океанічній західній субцивілізації, потрібно виявити спільні риси державного режиму в країнах океа-

нічної субцивілізації. Здійснення політики рейганоміки в США та тетчеризму у Великобританії було спрямоване на денаціоналізацію (приватизацію) основних секторів економіки. Проте повернення до лібертарного режиму не відбулося: держава за допомогою насамперед матеріальних чинників зуміла протистояти свавіллю ринку і залишити у своїх руках важелі управління економікою. Тобто, на нашу думку, у країнах океанічної субцивілізації нині домінує лібертарно-біхевіористичний режим, який поєднує стимулювальні заходи держави з вільним приватним бізнесом, який самостійно розпоряджається напрямами свого розвитку. Соціальною основою державної влади служать ті верстви населення, які підтримують державну політику. На нашу думку, це є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічною основою державної влади служать уявлення суспільства про владу як високоморальну. Це забезпечується насамперед домінування в цих країнах християнства протестантського напрямку (англіканство у Великобританії або пресвітеріанство в США), який робить людину особисто вільною від держави і вимагає від держави займатися виключно охороною суспільних відносин. Значна роль демократичних традицій в державах океанічної субцивілізації запобігає узурпації влади, а тому це є суспільства з високим рівнем довіри до держави. Отже, на нашу думку, держава океанічного типу є легітимною.

Аналізуючи цілі та завдання держави, необхідно мати на увазі, що основною метою розвитку зазначених типів держав є ідея прогресу. Ця ідея може оперувати як категорією прогресу за будь-яку ціну (США), так і прогресу, який не знищує самих основ цивілізації (Великобританія). Для реалізації цієї ідеї держави наділяються відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями. Зазначені функції можуть працювати лише за умови наявності певного механізму. Аналізуючи останній, ми можемо дійти висновку про те, що в більшості із зазначених держав є низка спільних *ознак*:

- існування двопалатного парламенту (Парламент Великобританії складається з Палати лордів та Палати общин; Конгрес США – з Палати представників і Сенату; Парламент Австралії – з Палати представників і Сенату; Парламент Канади – з Палати громад і Сенату);

- потужна і впливова виконавча влада (Президент США та його адміністрація або ж Уряд Її Величності Королеви Великобританії на чолі з прем'єр-міністром);
- особлива роль судової влади. Суди мають право творити правові норми в межах прецедентного права.

Існує певна відмінність у формі правління (республіка в США, монархія у Великобританії, Австралії, Канаді) та у формі державного устрою (унія у Великобританії, федерація в США). Проте спільним залишається політичний режим у державах океанічної субцивілізації – ліберально-демократичний.

Держава континентальної субцивілізації

До цієї субцивілізації належать країни континентальної Західної Європи, крім Скандинавії: Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина.

На відміну від океанічної держави континентальної західної цивілізації характеризуються біхевіористично-консервативним режимом, який оперує категорією не свободи, а порядку. Особливо це видно на прикладі Німеччини, де досить потужною є консервативна складова державного режиму. Щодо романських країн (Франції, Італії, Іспанії та Португалії), то там більша увага зосереджена на біхевіористичній складовій. Соціальною основою державної влади в країнах континентальної субцивілізації також є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічна основа спирається на панівне в цих країнах християнство. Проте на відміну від океанічної субцивілізації в умовах континентального типу держави ця основа спирається як на католицьку релігію, так і на протестантство (кальвінізм і лютеранство). Це формує думку, що світська (державна) і духовна (релігійна) влада не збігаються, а церква повинна бути відокремлена від держави. Більше того, іноді світська влада повинна домінувати. Це виявляється, наприклад, у державній обороні якось проявляти зовні свою релігійну належність при відвіданні навчальних закладів. Крім того, на відміну від океанічного типу держави в умовах континентального типу влада викликає не повагу, а підозрілість. Це, своєю чергою, призводить до низького рівня довіри народу до держави, а отже, і до її низької легітимності. Саме таке ставлення, на нашу думку, спричиняє революції, бунти і узур-

Рис. 11.29. Глава держави і каудильйо Іспанії генералісимус Франциско Франко Баамонде

пації, а отже, і бурхливий, стрибкоподібний розвиток європейського суспільства.

На відміну від океанічного типу держави, що ставить собі за мету прогрес і розвиток у майбутнє, континентальний тип сповідає культ минулого і культ предків. Саме це свого часу зумовлювало численні реставрації (наприклад, реставрація Бурбонів у Франції XIX і Іспанії XX століття) та феномен вождів націй (Шарль де Голль у Франції, А. Гітлер в Німеччині, Ф. Франко в Іспанії, Б. Муссоліні в Італії та ін.), які уособлювали вождів минулого. На відміну від океанічної субцивілізації, де посади глави держави і глави уряду можуть об'єднуватись, сучасний механізм держави континентального типу завжди розділяє главу держави і главу уряду.

Залежно від форми правління може домінувати або глава держави, або глава уряду. Так, в умовах парламентських систем правління панівною посадою є голова уряду (Іспанія чи Німеччина). В умовах же дуалістичної монархії (Монако) або змішаної республіки (Франція) панівним є глава держави.

Приклад 11.9

Про поділ влади в умовах парламентської республіки континентальної субцивілізації

У парламентських країнах парламент не тільки здійснює законодавчу діяльність, а й формує уряд. Точніше, уряд формується партією або коаліцією партій, що має більшість місць у нижній палаті парламенту. Тому тут немає чіткого поділу влади на законодавчу і виконавчу гілки.

У контексті розрізнення законодавчої і виконавчої гілок влади в парламентарних країнах можна існувати лише інституційний поділ влади: є парламент – інститут законодавчої влади, і є уряд – інститут виконавчої влади. Однак тут немає функціонального і персонального поділу влади на законодавчу і виконавчу гілки. Прем'єр-міністр і, як правило, всі інші члени уряду одночасно є депутатами нижньої палати парламенту. Тому на парламентських

виборах виборці фактично голосують і за майбутній уряд: виборчі списки партій очолюють кандидати на посади прем'єр-міністра і членів уряду. Законодавчу і урядову політику тут визначає партія, яка перемагає на парламентських виборах, точніше, партійна політична еліта, яка контролює нижню палату парламенту і формує уряд. Настільки важлива роль політичних партій у сферах діяльності законодавчої і виконавчої влади дозволяє характеризувати парламентарні країни як «державу партій».

У «державі партій» уряд править, спираючись на законодавчу підтримку парламентської більшості. Одні й ті самі особи, які складають уряд і представляють більшість у нижній палаті парламенту, проводять закони через парламент і організовують виконання цих законів. Законопроекти готуються урядом, і зазвичай парламент не вносить змін до законопроектів. Якщо прем'єр-міністр та інші міністри не мають права вносити законопроекти як члени уряду, то фактично вони роблять це як депутати парламенту. Отже, права законодавчої ініціативи не мають тільки ті члени уряду, які не є депутатами парламенту. Однак для міністра втрата депутатського мандата зазвичай тягне за собою відхід з уряду. Крім того, у парламентарних країнах поширена практика делегованого законодавства, коли парламент доручає уряду видавати нормативні акти, що фактично мають силу закону.

Проте в «державі партій» у правовому полі діяльності інститутів законодавчої та виконавчої влади існує функціональний і персональний поділ влади. Щоправда, функціонально тут розрізняються не законодавча і виконавча, а так звана партійна й адміністративна гілки влади. Термін «партійна» зовсім не означає, що апарат якоїсь політичної партії підміняє собою державну владу. «Партійну» гілку влади складають парламентська більшість (можливо коаліційна) і утворений нею уряд. «Партійна» влада – це не «влада партії», а така сфера здійснення державної влади, в якій діє політична партія (коаліція партій), яка перемогла на виборах.

Адміністративну владу здійснює позапартійна професійна бюрократія, організована в систему органів (інститутів) виконавчої влади. Склад функціонерів адміністративної влади не змінюється залежно від того, яка партія приходить до влади і формує уряд. Адміністративна влада діє на підставі та на виконання законів (або актів, що мають силу закону), але не партійних рішень. Вона не підпорядковується політичним рішенням, що не одержали законодавчого оформлення.

Отже, у парламентських країнах вищі державні рішення, перш за все законодавчі, приймаються номінальним законодавцем, але фактично зумовлюються урядом. Виконуються ці рішення бюрократичним державним апаратом, що складає адміністративну владу, апаратом, яким уряд («партійна» влада, панівна партія) не може розпоряджатися на власний розсуд. Отже, у парламентських країнах функцію законодавчої влади виконує не тільки парламент,

а й уряд, який інституційно відокремлюється від парламенту, але функціонально є «продовженням» його нижньої палати, парламентської більшості. Разом з тим уряд виконує і функцію виконавчої влади. Однак виконавчу владу здійснює не тільки уряд, а й система органів адміністративної влади, і в правовій державі уряд не може втручатися в компетенцію цих органів.

Джерело: Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 600–602.

Незважаючи на відмінність у формі правління і формі державного устрою, сучасні держави континентального типу належать до соціал-демократичного політичного режиму.

11.4. Держава православно-слов'янської цивілізації

Держава православно-руської субцивілізації

Православно-руська субцивілізація формувалася на основі визнання того факту, що Росія виросла з православного ідеалу приймати світ як його створив Бог і розпізнавати в будь-якому іноплемінникові образ Божий. При цьому саме руський народ брав на себе основну ношу захисту держави та тягар витрат з приводу економічного та культурного розвитку окраїн.

Держава цієї субцивілізації є складовою православно-слов'янської цивілізації, але уособлюється безпосередньо в російській державності.

Російська цивілізація складалася за наявності таких умов:

- колосальний, малозаселений простір з нерозвиненими внаслідок цього транспортними та інформаційними комунікаціями;
- аграрно-ремісницьке виробництво, що було організоване так, щоб переваги забезпечувати реалізацію військової та державної могутності, необхідної для відсічі як кочівників Сходу, так і осілих германських племен Заходу;
- постійне розширення території як умова військового маневру та чинник екстенсивного сільського господарства;
- деспотична форма організації влади, що спиралася на могутню, але малокваліфіковану бюрократію;

- низький рівень та дуже повільний темп розвитку технологій, яка лише забезпечувала певний прожитковий мінімум та військову міць;
- свавілля влади як визнана форма управління особою, що забезпечує досягнення цілей деспотичної системи.

Російська держава історично виникла й розвивалася як *руська держава*, національним стрижнем якої був руський народ. Саме руський народ, який завжди об'єднував багатонаціональні народу країни, був носієм традицій міцної, активно функціонуючої держави. Саме руський народ традиційно відігравав в історії Російської держави значну роль чинника, що об'єднує всі народи, стабілізує та зміцнює державу.

Значну роль у формуванні російської державності відігравало запозичене в 988 році в Візантії християнство. Воно найбільш відповідало укладу селянської общини, де інтереси суспільства завжди ставилися над інтересами окремо взятої людини. З розколом християнства на католицьке в Римі і православне в Візантії Московія залишилася під впливом останньої. Після падіння ж Константинополя вона підхопила стяг православної віри, оголосивши себе Третім Римом і визнала себе очільником православної цивілізації.

Приклад 11.10

Про концепцію «Москва – Третій Рим»

У чому полягає ідея «Третього Риму»? У тому, що Москва є останнім оплотом щирої віри. Спочатку світоч її горів у стародавньому Римі, потім – у Римі Другому, Константинополі. Але ось Константинополь, пішовши на змову із Заходом, втратив світоч істинної віри і в покарання за це у 1453-му загинув під ударами турків-османів. Це означало, що росіяни – це єдині справжні християни, а всі інші – єретики, погані і вороги. Філофей і його послідовники оголосили нас богообраним народом, що загалом дуже скидалося на ортодоксальний юдаїзм з його ідеєю винятковості євреїв.

Отже, відтепер ми – не монастир, а Фортеця Божа. Русь же свята, але тепер головний авторитет – світська влада, а не духовна. Чернець Філофей, доводячи все це, зробив плекований елітою поворот. Вочевидь, що в фортеці головне – не настоятель, а начальник. У нашому випадку – цар. Носієм духу стає держава. Ні, Філофей не пропонує теократії, де церква зливається з державою, а первосвященик стає царем. Він не конструює лад, де духовна влада стоїть над світською, як у хомейністському Ірані, коли над урядом і

парламентом височить рада імамів. Політику «Третього Риму» повинен був проводити цар. Це докорінно міняло цінності.

Відтепер головним для росіян стало не налагодження богоугодного життя, а боротьба з мечем в руках за перемогу істиною віри. Ми – найкрутіші, ми всіх повинні перемогти. З цього зовсім чітко випливало, що в росіян не може бути союзників. Усі довкола – невірні, нехристі і єретики: німці, татарва та ін. І, відповідно, заради здійснення християнського ідеалу Росія повинна розпочати своє розширення – на Схід і Захід, на Північ і на Південь. А на чолі цієї експансії мав стати цар, який понесе Боже слово іншим народам на вістрях російських мечів.

Філофей та його поплічники зробили геніальну підміну. Сергій Радонезький вчив зовсім іншого! За Сергієм, найголовніше – це дух, любов і творіння. Діяльність людини священна. Сакральною є праця хлібороба, ремісника, ратна праця воїна. Усі вони через свою працю виконують божественне призначення, охороняють і зміцнюють віру.

А Філофей, по суті, проголосив приблизно таке: головнішою за монастир є фортеця, важливішим патріарха – цар, більш актуальні – не діяльність і віра, а збройна боротьба за неї. Нам головне «Третій Рим» зміцнити, посилити і піднести. А вже потім будемо і будувати, і орати.

Джерело: Калашников М. Третий проект. Погружение: книга-расследование / Максим Калашников, Сергей Кугушев – М. : АСТ: Астрель, 2005. – С. 81–82. – (Книга-расследование).

Сьогодні Росія належить до проміжних цивілізацій, тобто таких, де культурні традиції Заходу і Сходу поєднуються неорганічно і суперечливо. При цьому на різних етапах розвитку російської державності західні та східні цінності чергуються у своєму домінуванні, породжуючи розриви, революції та відсутність поступовості в еволюції держави.

Поняття «держава» для людини, яка народилася в Росії, означає не просто сукупність державних органів та установ, що мають у своєму розпорядженні низку повноважень, а дещо більше. Це той стрижень, що тривалий час об'єднував велику кількість мов, культур, релігій, звичаїв та народів на території Євразії. І якщо для західної цивілізації характерним було прагнення обмежити державний вплив через його насильницький, примусовий характер, то для православно-руської субцивілізації міцна держава була метою, сенсом, життям та об'єднувальним началом. Це було пов'язано насамперед з тим, що лише міцна держава була здатна забезпечити цілісність

та єдність суспільства, гарантувати необхідний порядок, захистити країну від зовнішніх посягань.

Така держава спиралася на культуру суспільства та панівну в ньому систему цінностей. Серед них потрібно зазначити такі *риси*:

- духовність (на противагу матеріальним цінностям) – прагнення до вищих духовних цінностей, до абсолюту;
- общинність – відсутність протиріч між суспільством і державою;
- соборність – повновладдя більшості;
- ратна служба державі, прагнення захистити її суверенітет;
- патріотизм;
- соціальна справедливість;
- патерналізм – виражається в ідеї про непогрішимість носія верховної влади, його обожнення й одночасно в необмеженому свавіллі, безправ'ї та рабській психології підданих, запереченні свободи і демократії.

Патерналізм було породжено віковою монархією та самодержавством і виражав прагнення людей до держави як доброго батька, який піклується про своїх дітей, тобто підданих.

Державний патерналізм пов'язаний з особливим сприйняттям російського лідера (царя, президента тощо). Такий лідер повинен бути сам собі опозиціонером, щоб відповідати народному духу. Каяття лідерів викликає розчулення народних мас. При цьому народ

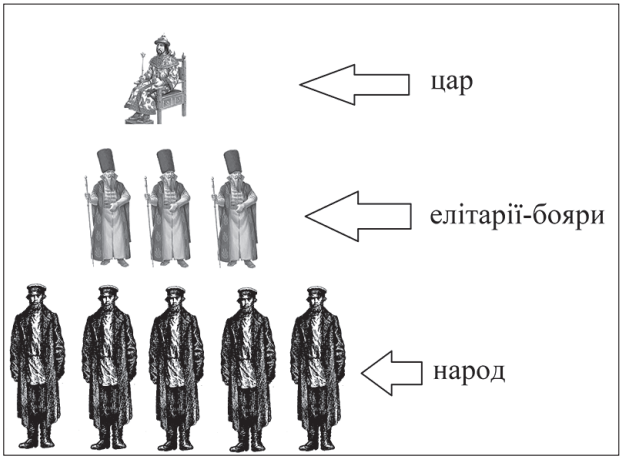

Рис. 11.30. Державний патерналізм православно-руської субцивілізації

то возвеличує «доброго царя», то критикує «царя поганого», охоче вірячи в «підміни царів» і допомагаючи різним самозванцям. До речі, останні прагнуть не лише отримати політичну владу, а й довести свою легітимність в очах народу.

Квінтесенцією держаного патерналізму служить поєднання трьох постулатів:

1. Цар – добрий (зажди добрий).
2. Народ страждає (завжди страждає).
3. Але цар цього не знає. Тому що погані елітарії (бояри, дворяни, партійці) йому про це не доповідають.

Держава західно-православної субцивілізації

До цієї субцивілізації належать такі країни, як Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Греція, Сербія, Польща, Словаччина та ін.

Приклад 11.11

Про демократичний устрій запорозького козацтва

На Дніпрі, за порогами, в першій половині XVI століття українське козацтво створило славнозвісну Запорізьку Січ, яка прославилась не лише своєю військовою силою і майстерністю, своїми перемогами, а й демократичним устроєм та освітою. Протягом тривалого часу Січ була центром військової сили українського народу. Тут порядкували громада, товариство. Усі справи: військові, господарські, покарання і помилування винних, вибори січової старшини, зовнішні зносини і т. д. – вирішувала Січова рада, на якій всі козаки користувались рівним правом. Що вирішувала більшість на раді, то мало бути обов'язковим для всіх, беззаперечно виконуватися всіма.

У Січі при оцінці людей брались до уваги хоробрість, розум, досвід, кмітливість і безмежна відданість батьківщині – Україні. Запорізька Січ відіграла велику прогресивну роль в історії українського народу. Демократичний устрій Січі дав підставу Карлу Марксу назвати її «християнською козацькою республікою». Дух козацтва розливався по всій Україні, наголошував Маркс.

Запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звитяги вражали весь тодішній світ.

Джерело: Шелест П. Ю. Україно наша Радянська / Павло Юхимович Шелест. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 19–20.

Більшість країн цієї субцивілізації відмовились від боротьби за власну незалежність і вибрали шлях адаптації до політичних умов,

що безперервно змінювались. Основною умовою при цьому залишалося невтручання влади у внутрішні взаємовідносини між різними групами населення та забезпечення автономії останніх. При цьому для них абсолютно не важливим є той факт, що статус еліти цих країн буде набагато нижчим, ніж статус еліти панівної країни. У результаті того, що найкращі представники зазначених еліт залишали свої країни, останні ставали соціально неповноцінними. Вони мали дефіцит як аристократичної (Греція), так і буржуазної (Польща) еліт. Іноді ж бувало так, що в країні не було ні аристократичної, ні буржуазної еліти. Саме такою була Україна. В усіх країнах західно-православної субцивілізації існували династичні кризи та розриви еліт. І, на відміну від Західної Європи та Росії, де такі кризи були подолані шляхом формування нових еліт, розриви еліт у зазначеній субцивілізації тривали досить довго, а місце національної еліти посідала еліта країни-завойовниці.

Однак казати про те, що зазначені країни були колоніями було б не зовсім правильно, адже дуже часто представники західно-православної субцивілізаційної еліти досягали високого становища в системі органів державної влади країни-патрона. Як приклад можна привести відомих українців Ф. Прокоповича (був особистим другом Петра І та оберпрокурором Священного Синоду в Російській імперії, фактично був головним ідеологом Російської імперії), О. Безбородька (був канцлером Російської імперії за часів Катерини ІІ. Під час виконання ним своїх обов'язків Росія перетворилася на провідну країну світу) та інших.

Унаслідок певного консерватизму еліти країн західно-православної субцивілізації панівним державним режимом є консервативний. Соціальною основою державної влади є верстви суспільства, зайняті у видобувних секторах економіки і, насамперед, у сільському господарстві. Саме тому в політичній сфері найбільшим впливом користується еліта, що представляє інтереси сільської буржуазії, селянства, провінційної інтелігенції, дрібного духовенства та маргінальних верств міського населення. Морально-ідеологічною основою державної влади служить певний релігійний світогляд, що зазвичай спирається на православне християнство. Навіть католицтво Польщі дозволило зберегти полякам свою самоідентичність у Німеччині та Росії, проте не змусило їх спрямовувати свої зусилля на вирішен-

ня життєвих проблем. Це католицтво, по суті, є більш близьким до православ'я з його жертовністю та спрямованістю не на земні справи, а на небесні.

Зазвичай держави західно-православної субцивілізації за мету свого функціонування ставлять вирішення конкретних справ, тактичних завдань, не замислюючись над стратегічним розвитком.

Рис. 11.31. Олександр Безбородько

Хоча в минулому в цих країнах існували монархії (Болгарія, Греція), проте нині панівною формою правління є республіка. За формою державного устрою майже всі ці держави є унітарними. Політичний режим, зазвичай, є соціал-демократичним.

Питання для самоконтролю

1. Що є панівною державною технологією в державі аграрного типу?
2. Яка з державних технологій є прогресивною в умовах держави аграрного типу?
3. Яка державна технологія домінує в умовах держави індустріального типу?
4. Які з державних технологій є прогресивними в умовах держави індустріального типу?
5. Що таке когнітаріат?
6. Які з державних технологій є панівними в умовах держави постіндустріального типу?
7. Яка з державних технологій є прогресивною в умовах держави постіндустріального типу?
8. На що спирається морально-ідеологічна основа державної влади в умовах конфуціано-китайської цивілізації?
9. Які гілки влади виділяв Сунь Ятсен?
10. Що є морально-ідеологічною основою державної влади в умовах буддійсько-японської цивілізації?
11. Що таке система каст?
12. Що становить собою ісламська цивілізація?
13. Що таке халіфат?
14. Які течії існують в ісламі?

15. Хто такий каудильйо?
16. На що спирається соціальна основа державної влади в умовах африканської цивілізації?
17. Що таке трайбалізм?
18. З яких субцивілізацій складається західна цивілізація?
19. Які країни належать до океанічної субцивілізації?
20. Хто є главою держави в Канаді?
21. Який політичний режим є характерним для держав океанічної субцивілізації?
22. Які країни належать до держав континентальної субцивілізації?
23. Який політичний режим є характерним для континентальної субцивілізації?
24. У якій країні уособлюється православно-руська субцивілізація?
25. Що таке духовність?
26. Що таке общинність?
27. Що таке соборність?
28. У якій ідеї виражався патерналізм?
29. Які прагнення виражав патерналізм?
30. Назвіть постулати державного патерналізму.
31. Які країни належать до західно-православної субцивілізації?
32. Який політичний режим притаманний державам західно-православної субцивілізації?

РОЗДІЛ 12

Типологія держави: формаційний підхід

- Рабовласницька держава
- Феодальна держава
- Буржуазна держава
- Соціалістична держава

12.1. Рабовласницька держава

Східна деспотія

Східна деспотія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (Аккад, Вавилон, Єгипет), у Стародавньому Китаї, Персії та деяких інших країнах.

> ***Деспотія*** – це безконтрольна влада, що не обмежена ніякими формальними правилами чи законами і спирається виключно на насильство.

У перекладі з *давньогрецької* «деспотес» означає «господар», «глава дому», тобто той, хто керує загальним сімейним господарством, розподіляє обов'язки та вказує рабам, кому, коли і чим слід займатися.

Необхідною умовою існування Східної деспотії є панування державної та суспільної власності, насамперед, на землю, і залежне становище індивіда, за якого відносини між людьми визначаються не ними самими, а владою, що стоїть над ними.

Класична марксистська теорія, яка найбільш повно розробила проблеми формаційного підходу до типології держав, об'єднувала держави Східної деспотії (для якої характерною була монархія), розвинену військову демократію і рабовласницькі держави Середземномор'я (Рим і Елладу) в одне загальне поняття рабовласницьких держав. Сучасне державознавство їх розділяє.

Існує низка *ознак* Східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави.

Першою ознакою необхідно вважати *абсолютне домінування держави над суспільством.* Держава становить собою панівну силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, смаки та відносини, вона є тотальною державою, що ставить собі за мету врегулювання всієї різноманітості відносин – як у родині, так і в державі чи суспільстві. В умовах Східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами і вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було і не могло бути незалежного суду.

Друга ознака Східної деспотії полягала у *великій регулятивній ролі релігії.* Не випадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика і мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відображаючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якому повинні слідувати всі люди без винятку. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії.

Проте *влада деспота завжди освячувалась не лише зверху, а й знизу*. Деспот втілював найбажаніші примхи підданих, їх жадобу до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не надавала народу обрати собі власний шлях до щастя.

Четверта ознака Східної деспотії полягала в тому, що *у своїй діяльності вона спиралася насамперед на примус та терор*. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства.

П'ята ознака полягала в тому, що в умовах деспотій *страх перед верховною владою поєднувався з безкрайньою вірою в її носіїв*. Піддані покладають на деспотів надію на відновлення потоптаної справедливості. У їхніх очах деспот є грізним захисником народу, який карає зло та свавілля, що панують на всіх щаблях продажної адміністрації. Унаслідок цього любов та страх переплітаються в нерозривну єдність.

Економічною основою державної влади була *суспільна власність на землю та інші природні ресурси*. Людина ж, згідно з релігійними

поглядами, що панували на Сході, не могла привласнювати собі частину землі, адже, як стверджувалося, земля, вода, повітря та інші ресурси були надані усьому людству. При цьому жодна з деспотичних держав ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. Будь за що вона зберігала її за собою, хоча б і у формі верховної власності. Правитель був «господарем» усього, що знаходилось у його владі – «деспотом» у прямому значенні цього слова. За приватними ж особами зберігалося виключно право землеволодіння та власність на дрібне майно, житло та рухоме майно. Але й при цьому піддані були позбавлені гарантій того, що деспот не забере зазначене майно.

Були й інші риси:

1. Приватні особи не мали господарської самостійності.
2. Відсутність станів та природної аристократії, що була б незалежною від волі деспотів.
3. Можливість удосконалюватися і робити кар'єру в рамках деспотичної системи.
4. На низовому рівні існували автономні та самоврядні колективи – сільські общини, цехові організації, касти, секти та інші корпорації релігійно-виробничого характеру.
5. Неформально існувало право народу на повстання проти тирана, який намагається знищити існуючу деспотичну систему.

Приклад 12.1

Про феномен Східної деспотії та її морально-ідеологічну основу

Деспотизм без будь-яких відмінностей підпорядковував свідомість та волю людей одній-єдиній ідеї – ідеї релігійно-державної «правди», тій, що відкривала шлях до всесвітнього щастя...

Лише заради такої ідеї десятки та сотні людей можуть бути готовими поступитися природним спонуканням своєї душі, жертвувати ними та йти за вождем – батьком та вчителем народу, його духовним керівником. У цьому полягає ще одна відмінність східного деспота від монарха. Влада азіатського тирана майже завжди освящалася не лише зверху, а й знизу. Деспот втілював їхні заповітні мрії, їхню жадобу до ситого та безтурботного життя. Ця вічна та непохитна утопія не лише рухала історію, а й підтримувала владу великих завойовників та тиранів...

В усіх деспотіях Сходу страх перед верховною владою, як це не виглядало чудернацьким, поєднувався з безмежною вірою в її носіїв. Ця парадоксальна начебто ситуація досить логічно пояснювалась феноменом «люблячого

страху», який загалом досліджувався відомим російським мислителем та публіцистом К. М. Леонтьєвим (1831–1891). Піддані, зазначав він, жахаються та вірують одночасно. Вони покладають на носія верховної влади, навіть якщо він є кривавим та безжалісним тираном, надію на відновлення знехтуваної справедливості. Тиран у їхній уяві стає грізним захисником народу, який карає зло й несправедливість, що правлять на всіх щаблях продажної адміністрації. Унаслідок цього любов та страх переплелися в певну нерозривну єдність. Вона була органічною та досить характерною для будь-якого деспотичного суспільства.

Джерело: Иванов Н. А. Введение / Н. А. Иванов, Л. С. Васильев // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 11–13

Своєрідність східної деспотії полягала також у тому, що вона «... створюється, насамперед, її соціальною базою – сільською общиною, міцно пов'язаною із своєю іригаційною системою та від неї залежною»[1]. Річ у тім, що на Сході перехід від первісного суспільства до цивілізації супроводжувався розвитком іригаційного землеробства. Створення іригаційних систем потребувало організації колективної праці великої кількості людей, зусиль усієї країни в цілому. Крім того, досить важко було підтримувати у порядку системи каналів. Уся ця робота була неможливою без жорсткої організації та без міцної централізованої влади. Крім того, цьому сприяла сільська община, яка завдяки своєму консерватизму та відчуженню від зовнішнього світу не бажала втручатися у справи вищої політики. Саме в результаті цього в усіх давньосхідних цивілізаціях і склався особливий різновид держави – Східна деспотія – «монархія особливого типу, система державного управління, за якої абсолютна влада правителя – це традиція, рамками якої деспотія, однак, не обмежена: індивідуальні особливості кожної держави окремо дозволяють контролювати владу чи то за рахунок іригаційного землеробства, чи то за рахунок зовнішніх війн, а тому сильної армії. Причина ж її сталості полягає у тому, що, за дотримання вікових традицій, вона не має жодної протидії з боку населення»[2].

---

1 Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран). / З. М. Черниловский. – [Изд. 2-е, перераб.и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – С. 30.

2 Смирнитский С. А. Древневосточная деспотия [Электронный ресурс] / Журнал «Самиздат»: С. – Режим доступа : http://zhurnal.lib.ru/s/smirnitskij_s_a/history3.shtml - 06.06.2001г. – Загл. с экрана.

Звісно, у межах різних цивілізацій вона могла дещо відрізнятися, але суть її була єдиною: на чолі держави стояв правитель, який володів усією повнотою влади і вважався власником усієї землі та води, який був тією ланкою, що пов'язувала між собою роботу трьох основних державних відомств – військового (армія), фінансового (податки) та публічної роботи (будівництво та підтримання в належному стані іригаційних систем, доріг тощо).

Зрозуміло, що в умовах деспотичної монархії царі посідали виключне становище. Зокрема, цар вважався (хоча б формально) не лише єдиним власником землі і води, але й під час війн саме він стояв на чолі армії, був найвищою судовою інстанцією, саме до нього йшли податки, він організовував іригаційні роботи та був верховним жерцем, який мав доступ до всіх тайн. Крім того, стабільність деспотій підтримувалася і за рахунок віри у божественність царя. Як цілком слушно зазначав з цього приводу В. Авдєєв, «ідейним підґрунтям давньосхідної деспотії була релігія, – згідно з догматами якої цар був земним божеством. Ця ідеологія обожнення царя та

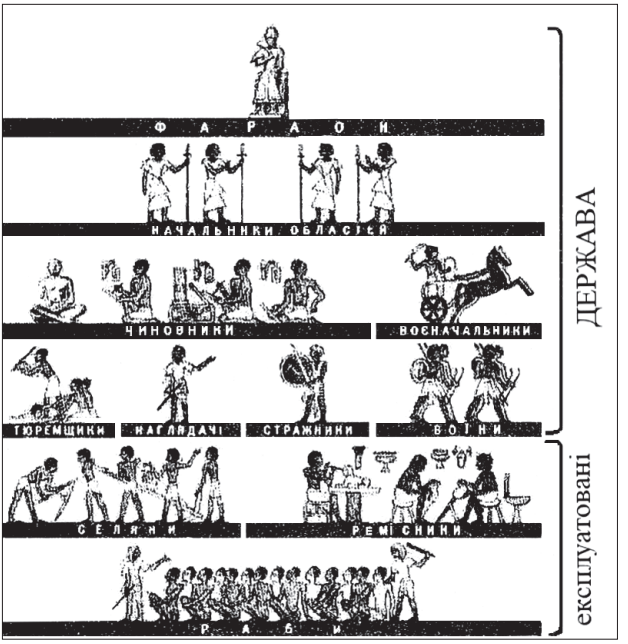

Рис. 12.1. Держава в Стародавньому Єгипті

царської влади мала на меті зміцнити авторитет деспота, деспотичної державності...»[1].

Наприклад, у Єгипті фараон називався не лише Владикою Обох Земель, тобто Північного та Південного Єгипту, але й живим втіленням бога Гора – повелителя небес. Згодом це змінилося: фараон став називатися сином бога Сонця – сином Ра. При цьому його палац вважався храмом, а його ім'я заборонялося називати, адже, як вважалося, воно мало особливу магічну силу, яку не можна було даремно витрачати.

Приклад 12.2

Про божественність єгипетського фараона

Між царем на богом була одна відмінність: Амон, Ра, Осіріс і Гор мали найменування «великі боги», тоді як цар, зазвичай, обмежувався назвою «благий бог». Кожен із царів мав божественне походження, тому що, поки його визнавали державцем, він вважався прямим нащадком бога Ра. На цю віру не впливало й те, що престол часто переходив від однієї родини до іншої: для фахівців з генеалогії, які жили в епоху Нового царства, звести родовід узурпатора Сетнехта чи лівійця Шешонка до стародавнього роду було не більш важким, ніж для мусульманських фахівців з генеалогії звести родовід царських сімей Північної Африки, незважаючи на їхнє берберське походження, до сподвижників пророка, які були арабами. У наш час історики XVII і XVIII століть робили те саме для інших царських родин. Отже, єгипетські царі без будь-якого сорому називали своїх попередників своїми предками, тому що завжди легко могли створити собі будь-які родинні зв'язки з ними. Народ же рано звик вбачати у своїх правителях богів, оскільки в чудесній пісні часів XI династії, де говориться про те, як усе відбувається на землі, сказано: «Боги, які були у нас у давнину, спочивають у своїх пірамідах»...

У ранній період ідея божественності царя не була доведена до самого кінця: на честь *благого бога*, поки він жив серед людей, ще не будували храмів і не приносили йому жертв.

Схоже, що такий звичай було введено в добу Нового царства, і потрібно зазначити, що храм, у якому Аменхотеп III вшановував самого себе (містичний офіційний вираз звучав так: він вшановує свій *живий земний образ*, тобто

1 Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта : в 2 т. / В. И. Авдиев. – М., 1948–1959. – Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI–XV вв. до н.э. – М. : Наука 1959. – С. 82.

Рис. 12.2. Імператор Китаю Цин Шихуанді

образ бога сонця), стояв не на єгипетській землі. Це ризиковане нововведення виникло, лише коли єгипетська релігія була перенесена до Нубії.

Джерело: Эрман А. Государство, армия и общество Древнего Египта / Адольф Эрман ; [пер. с англ. И. А. Петровской]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 94–95. – (Загадки Древнего Египта).

У Китаї імператора називали Сином Неба – верховного божества. При цьому, як свідчать джерела династії Цинь, влада правителя над простором розглядалася або у вселенському масштабі, або стосовно території своєї країни – природного середовища проживання його підданих: «Все, що знаходиться в шести напрямах – це землі імператора. На заході [ці землі] доходять до плинних пісків, на півдні охоплюють Бейху, на сході досягають Східного моря, а на півночі переходять через Дася... Нині імператор об'єднав усі землі в межах чотирьох морів, розділивши їх на області та повіти»[1].

Щодо категорії «шести напрямів», то під ними розумілися не лише чотири сторони світу (південь, північ, захід та схід), а й взагалі Небо (повітря) та Земля (надра).

Слід водночас мати на увазі, що в Китаї навіть набагато пізніше не існувало поняття земельної власності. Саме тому будь-які записи стосовно землі не мали стосунку до землі як до засобу виробництва. Влада правителя здебільшого була зорієнтована на людей: «Під усім великим Небом (імператор) оволодів серцями людей та об'єднав їх помисли... І всюди, куди дійшла людська нога, немає таких, хто не був би його підданим»[2].

---

1 Цит. за: Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 274.

2 Там же.

Рис. 12.3. Голова статуї царя Хаммурапі

У Вавилоні цар вважався «живим Богом» внаслідок волі богів (Шамаша, Мардука та ін.): «Я – цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би її. В Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо».

Свою специфіку мала й Східна деспотія в Персії, де цар одержує божественний статус в силу його особливої відповідальності, покладеної на нього головним релігійним першоджерелом – Авестою.

Щоб зрозуміти це, необхідно звернутися до однієї з частин Авести, що називається Відевдат, де згадується про першу людину – Йіму, який на прохання бога Ахурамазди (Ормузда) стати головним релігійним лідером, відповів, що не знає, як це робити. Однак на прохання приумножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світа захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті»[1].

Зрозуміло, що перські царі сприйняли цей обов'язок, про що свідчить слова першого Сасаніда Ардашир: «Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, який створив усе суще і доручив мені управління»[2]. Як бачимо, з погляду Сасанідів (іранська правляча династія, що використала зороастризм, першоджерелом якої була Авеста, як державну релігію) Ахурамазда створив світ і доручив справи управління перським царям. Можна припустити, що перські царі вбачали свій обов'язок у тому, щоб, подібно Йімі, примножувати

1 Авеста «Видевдат» 2.5 / [пер. И. М. Стеблин-Каменского] // Авеста в русских переводах (1861–1996) / [сост. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 77.

2 Цит. за: Саидов А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовый учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 97–98.

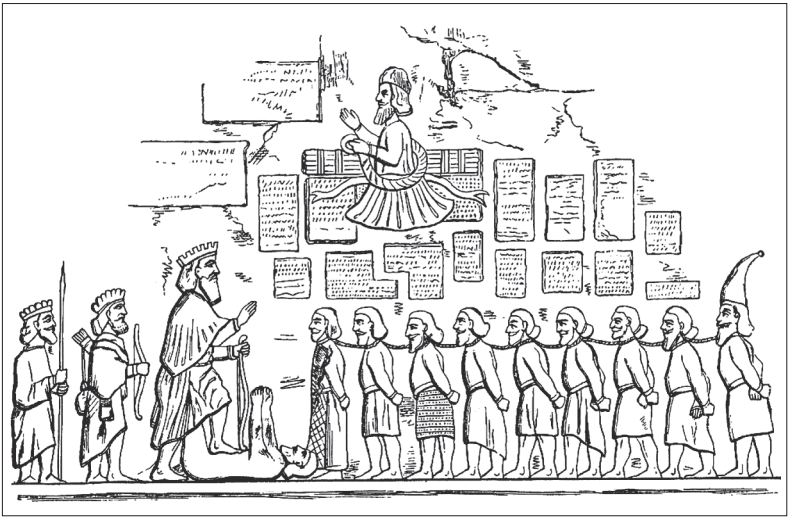

Рис. 12.4. Бехістунський напис (зверху: бог Ахурамазда, знизу зліва направо: списоносець Гобрія, лучник Аспатін, цар Дарій I Гісдасп поклав ногу на заколотника-жерця Гаумату (Лжебардія), далі – вісім зв'язаних заколотників, які підтримали Гаумату та непокірний вождь саків-тіграхауда)

і зрощувати світ, виступати його захисником, хранителем та наставником. Для цього їм потрібно було уподібнитися богам, стати ними. Саме тому, на нашу думку, Гобрія після вбивства Гаумати говорить про те, щоб цар був не лише сміливим (сміливий цар візьме на себе тягар Йіми), але й сильним (лише у сильного царя вистачить сил виконувати обов'язки Йіми).

Приклад 12.3

Про повалення Гаумати в Персії

Камбіз був жорстоким і мстивим царем, його боялися.

По дорозі з Єгипту Камбіз раптово помер, і владу в Персії захопила загадкова людина на ім'я Гаумата.

Гаумату називали і магом – тобто жерцем. І рабом-втікачем. Позашлюбним сином царя Камбіза. Ми до цих пір не знаємо, ким він був. Відомо, що Гаумата видавав себе за брата Камбіза, Бардію. Це не зовсім зрозуміло – адже, напевно, Бардію багато хто знав особисто. Утім, справжній Бардія загинув, а Гаумата з'являвся, лише закривши обличчя пов'язкою.

Можливо й таке: спочатку повстав проти Камбіза справжній Бардія, але він помер (або йому «допомогли»?), а Гаумата сховав труп і хитро зайняв його місце. У такому разі ще можна зрозуміти, як Гаумата примудрявся довго видавати себе за Бардію: розповів про свою хворобу і під цим приводом з'являвся тільки в пов'язці, що ховала обличчя.

Різні перекази розповідають по-різному про те, як скидали з престолу Гаумату. Одна з легенд говорить, що у свій гарем Гаумата приходив тільки під покровом повної темряви, там теж ніхто ніколи не бачив його обличчя. Але хитрий знатний перс Гобрія підмовив одну із дружин «царя»-самозванця: коли засне, обмацай його голову... Жінка послухалася, а доторкнувшись до голови Гаумати, здригнулася: у її «чоловіка» виявилися відрізані вуха. Вуха відрізали тільки рабам-втікачам...

Знатні перси переконалися, що престол захопив злочинець-втікач, і вночі напали на «Бардію»-Гаумату. Восени 522 року до Р.Х. вони вбили самозванця і стали вирішувати, хто тепер повинен стати царем. Адже сини Кіра померли бездітними. Кожен із змовників мав право на престол, як родич Кіра. Спершу корону запропонували Гобрія...

– Ні! – відмовився Гобрія. – Я занадто розумний. Цар не повинен бути розумним, він повинен бути сміливим і сильним!

Перси погодилися з цією логікою і кинули жереб. Жереб припав на далекого родича Кіра, теж нащадка Ахемена – Дарія Гістаспа.

Джерело: Буровский А. М. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / Андрей Буровский. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – С. 39–40. – (Когда врут учебники истории).

Держава класичного рабовласництва

Перші рабовласницькі держави виникли в Елладі. На їх формування суттєво вплинув той факт, що сусідська община змінилася на сімейну. Це призвело до того, що відбувся розпад суспільства на два антагоністичні класи – рабовласників і рабів.

Відмінність між ними полягала не стільки у різному становищі стосовно системи влади та системи розподілу, скільки стосовно засобів виробництва. При цьому клас рабовласників став не лише власником землі та знарядь праці, а й самих виробників, тобто рабів. Саме клас рабовласників узурпує публічну владу, перетворює її на знаряддя класового гноблення та придушення опору рабів.

Становище останніх у різних державах рабовласницького світу було різним. Так, в Елладі, зокрема демократичних Афінах, закон за-

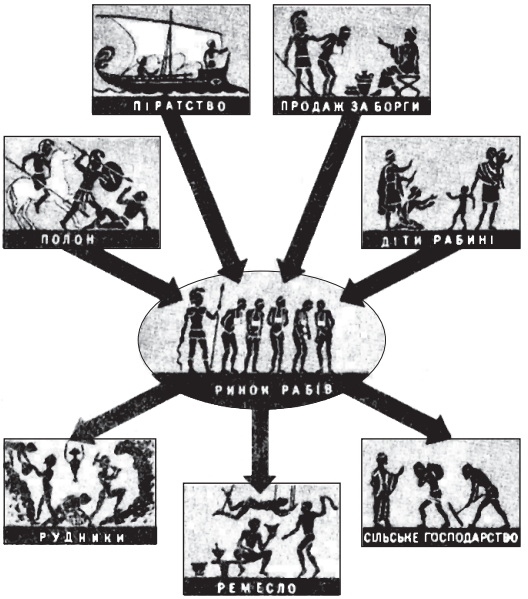

Рис. 12.5. Джерела рабства в Стародавній Греції

бороняв вбивати рабів або ж знущатися з них. У Римі ж такого обмеження влади рабовласників не було. Однак та обставина, що повсюди рабів було більше, ніж рабовласників, вказує на неприпустимість уявлень про те, що праця рабів була заснована виключно на насильстві. Діяли і методи переконання (зокрема ідеологічні), і методи стимулювання (зокрема матеріального). На певних етапах розвитку рабовласницької держави становище рабів покращувалось. Так, у Римській імперії раби виконували функції лікарів та вчителів. Багато з них, займаючись ремеслами та торгівлею (особливо в період домінату), багатіли. Будучи звільненими, колишні раби дуже часто обіймали високі посади в системі державної влади.

Однак це не означає, що в рабовласницьких державах, де влада монопольно належить рабовласникам, раби могли обіймати такі посади. Саме тому класовий характер держави не має сумнівів. Функції держави здійснюються практично в інтересах рабовласників, а загальносоціальні – лише в тій мірі, наскільки це не суперечить інтересам панівного класу.

Рис. 12.6. Маєток римського рабовласника

Не випадково в рабовласницьких державах мав місце опір рабів, що зазвичай виливався в повстання проти рабовласників, найвідомішими з яких були повстання Арістоніка, Спартака та ін.

Основними формами правління в умовах рабовласницької держави були монархія, демократична республіка та аристократична республіка. Щодо державного устрою, то найвідомішими різновидами тоді були або імперія (Римська або Македонська держава), або конфедерація (Еллада).

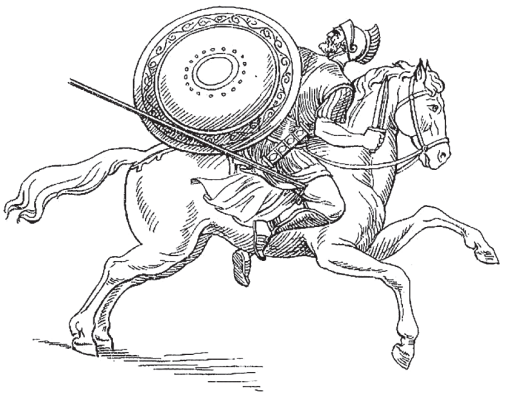

Рис. 12.7. Поранений Спартак

Рис. 12.8. Олександр Македонський

Рис. 12.9. Перікл – втілення античної демократії

Найзавершеніший вигляд рабовласницька *монархія* отримала в рамках римської державності, тоді як Македонія (мається на увазі правління Олександра Македонського) мала дещо спільні риси зі Східною деспотією.

Щодо римської монархії, то вона була заснована на більш розвинених економічних відносинах. Характерно, що перехід до монархічної форми правління в Римі був пов'язаний із загостренням класової боротьби всередині країни. Гострі суперечки в суспільстві довели непридатність республіканського ладу вирішити завдання, що стояли перед римською державою в нових умовах. Проте спочатку римляни пройшли етапи диктатур, найвідомішими з яких були диктатури Л.К. Сулли та Г.Ю. Цезаря. Наприкінці I ст. до н.е. Рим перейшов від республіки до монархії. Спочатку це була дещо обмежена монархія (принципат), коли влада монарха (*принцепса*) формально обмежувалась республіканськими традиціями. Проте в III ст. н.е. Рим перейшов до домінату – необмеженої монархії. Деякі риси цієї форми правління (обожнення імператорів і вимога молитися їм немов богам) дозволяє стверджувати, що в Римі того часу закріпилася своєрідна Західна деспотія.

Рабовласницька демократична республіка існувала в Аттиці. Як відомо, цей поліс (місто-держава) очолювався Афінами. У створенні вищих органів влади цієї держави мали право брати участь всі вільні громадяни. Проте фактично існувала велика кількість обмежень виборчого права. Так, жінки не мали права голосу, ремісники та селяни не брали участі у виборах, адже для цього потрібно було відриватися від роботи. У діяльності народних зборів не могли брати участі колишні раби.

Важливим органом державної влади в Афінах протягом тривалого часу була Рада п'ятисот, що вирішувала поточні державні справи. Вона також впливала на діяльність Народних зборів унаслідок того, що готувала для них справи, виносила попередні рішення тощо. Законопроект, що приймався Народними зборами, набував чинності лише після затвердження ***галіеєю*** – судом присяжних, члени якого обиралися за жеребом. Армія рекрутувалася як народне ополчення з вільних громадян.

Для *рабовласницької аристократичної республіки* характерним є те, що у виборах вищих органів державної влади брали участь не всі вільні громадяни, а лише їх привілейована частина – рабовласники.

Аристократичні республіки існували в Лаконіці на чолі із Спартою (Еллада), у Римі у VI–I ст. до н.е. Тут вищим органом вважалися народні збори. Проте їм належала влада лише формально, адже права законодавчої ініціативи вони не мали, хоча приймати та відхиля-

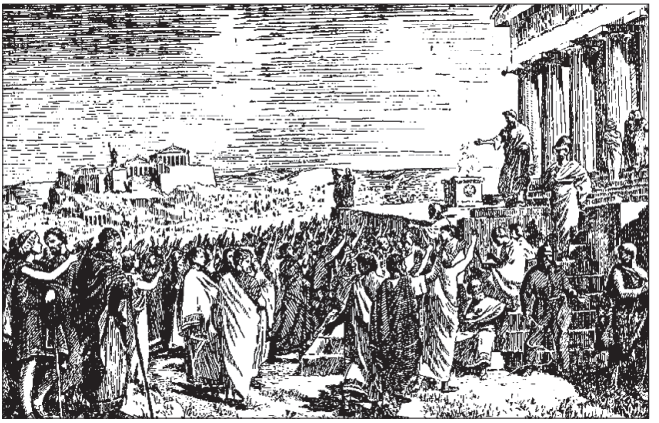

Рис. 12.10. Народні збори в Афінах

Рис. 12.11. Вбивство Цезаря

ти законопроекти вони могли. Право ж затвердження законопроектів належало сенату – найважливішому органу римської республіки, куди входили представники великої військово-землевласницької аристократії. Саме сенату належала вся повнота державної влади в країні. Зокрема, саме сенатори, більшістю голосів прийняли рішення про вбивство Гая Юлія Цезаря.

Таблиця 12.1. Рабовласницькі держави

Різновид держави рабовласницького типу	**Рабовласник**	**Раб**	**Монархія**
Східна деспотія	Держава в особі деспота	Об'єкт права	Деспотична
Держава класичного рабовласництва	Клас рабовласників	Об'єкт права	Традиціоналістична (римський принципат) та деспотична (римський домінат)
Розвинена військова демократія	Суспільство в особі членів народних зборів	Суб'єкт права	Традиціоналістична

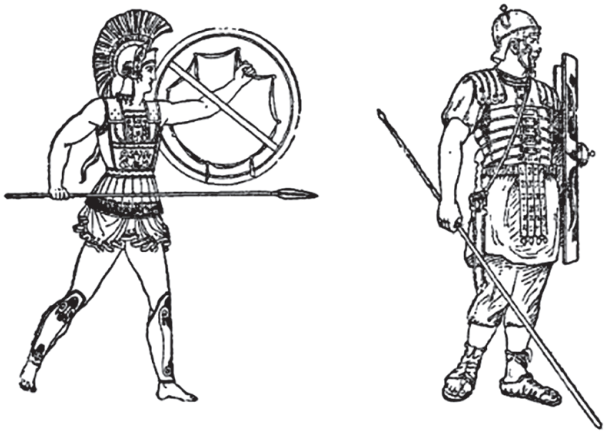

Рис. 12.12. Давньогрецький гопліт і давньоримський легіонер

Щодо римської армії, то на відміну від афінської, вона спочатку складалася з вільних громадян Риму, які до того ж володіли певним майном, а потім перетворилася повністю на наймане військо.

Рабовласницький етап розвитку держави повалився разом із падінням Римської імперії під ударами варварських союзів племен в епоху Великого переселення народів.

Розвинена військова демократія і олігократія

Розвинена військові демократія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (хети, фінікійці), у Північному Причорномор'ї (скіфи-сколоти, сармати-савромати), Середній Азії (саки, масагети) та деяких інших країнах.

Фактично можна вважати розвинену військову демократію формою існування первинної держави.

Військова демократія – це організація державної влади, за якої повноправними членами суспільства вважалися дорослі та здорові члени суспільства (зазвичай чоловіки, у сарматів – жінки).

Необхідною умовою існування розвиненої військової демократії є панування суспільної власності, насамперед, на землю і рабів, при цьому останні були суб'єктами, а не лише об'єктами суб'єктивних прав (власності тощо).

Розвинена військова демократія складалася з трьох основних елементів: *військового вождя* (наділявся ще судовими функціями,

Рис. 12.13. Військовий вождь із своїми дружинниками

але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), *ради вождів* та *народних зборів*, на які повноправні члени суспільства могли з'являтися із зброєю в руках.

Наявність «озброєного народу» змушувала царів не лише йти йому на поступки, а й жорстко дотримуватись існуючих традицій. Як приклад можна знову згадати долю скіфського царя Скіла.

Проте владу царя могло обмежувати й сильне жрецтво, яке, в очах простих людей, стоїть вище за державну владу. Саме таке становище склалося в Індії, де арії, які захопили нові території, привнесли їхнім жителям шанобливе ставлення до жерців-брахманів. У єврейських царствах – Юдеї та Ізраїлі влада царя обмежувалася волею «священників-левітів», які трактували іудейський закон – Тору.

Таку систему можна умовно визначити як ***олігократію*** – владу небагатьох. У стародавньому світі олігократія мала з релігійних причин клерикальний характер.

12.2. Феодальна держава

Загальна характеристика феодального суспільства

На основі феодальних виробничих відносин виникло багато держав, що були не відомі як в деспотичну, так і в античну епоху. Це були держави в Англії та Франції, Німеччині та Росії, Чехії та Польщі, Швеції та Японії тощо. І сьогодні в окремих країнах зберігаються певні феодальні пережитки.

Приклад 12.4

Про відмінності феодальної державності Заходу і Сходу

Якщо всередині західного світу існували лише розвинені феодальні суспільства, тобто станово-класові, то східний світ виявився обмеженим суспільствами більш низького рівня, ранніх, тобто попередніх стадій еволюції. Тут, поряд із розвиненими станово-класовими державами, зберігалися і суспільства із станово-статусною структурою, які відстали у своєму розвитку, і просто патріархальні соціуми з кастовою структурою. Для суспільств традиційного Сходу характерною була різноманітність історичних та стадіальних типів. Останнє створювало своєрідну ієрархію вищих, проміжних та нижчих форм. Її верхні щаблі займали розвинені (з погляду Середньовіччя) станово-класові суспільства. Нижче були розташовані станово-статусні, тобто стадіально більш архаїчні суспільства із збереженням патріархальних норм. Далі йшли ще більш відсталі – статусні (кастові та напівкастові) суспільства. Тут соціальна ієрархія за станом і класом ще не визначилась. І, нарешті, найнижче перебували потестарні, або «ранні» суспільства (вождівство, чіфдом) з патріархальними та племінними структурами у своїй основі. За усіх дефектів та відхилень,

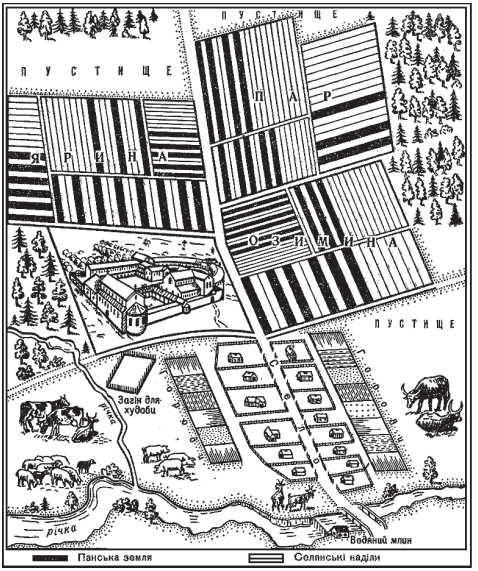

Рис. 12.14. План феодального помістя

Панщина

Оброк

Рис. 12.15. Феодальні повинності селян

еволюція західного феодалізму демонструвала єдиний поступальний рух від нижчих форм до зрілих. В умовах середньовічного Сходу такої чіткої та однозначної тенденції не спостерігалося.

Джерело: Непомнин О. Е. Типология азиатских обществ / О. Е. Непомнин, Н. А. Иванов. – М. : Восточная литература, 2010. – С. 19.

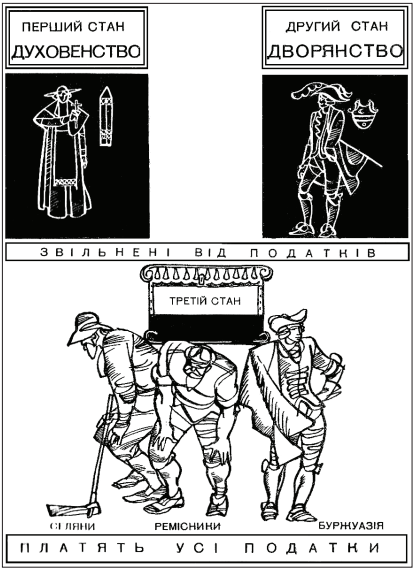

Рис. 12.16. Три стани у Франції

Рис. 12.17. Покарання селянина в Росії

Томас Мюнцер

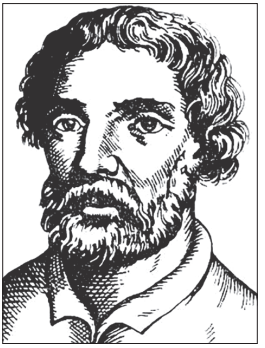

Степан Разін

Омелян Пугачов

Рис. 12.18. Очільники селянських війн доби феодалізму

Економічною основою феодальної держави виступала власність феодалів на землю та неповна власність на кріпаків. Феодальна власність на землю була основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали та кріпаки. Разом з тим існували й інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо.

Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалась з поділом на ***стани***, тобто такі групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків. Так, у Франції привілейованими станами були: *перший* – духовенство та *другий* – аристократія-дворянство.

Щодо усіх інших, які займалися землеробством, ремеслами та торгівлею, то вони усі утворювали так званий *третій стан*. На Русі такого варіанту чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, що були в розпорядженні вищих станів. Найбільш безправними були кріпаки, які примусово були закріплені за землею.

Право ж відкрито закріплювало станову нерівність та привілеї. Через всю історію феодалізму проходили селянські повстання та війни. Найвідомішими з них були селянські війни в Німеччині (під керівництвом Т. Мюнцера) та в Росії (під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна чи О. Пугачова).

Європейська періодизація феодалізму

Феодальна держава була знаряддям диктатури феодалів та привілейованих станів. У своєму розвитку вона пройшла низку етапів, які, проте, дещо є відмінними в різних країнах. Так, у Західній Європі феодалізм можна поділити на такі епохи:

- Середньовіччя (V–XV ст.);
- Відродження і Реформації (XVI–XVII ст.);
- Просвітництва (XVIII ст.).

Для епохи Середньовіччя було характерно створення централізованої феодальної держави в рамках існування так званої ранньофеодальної монархії та її подальше роздроблення в період сеньйоральної монархії.

Формування ранньофеодальної монархії відбувалося одночасно з процесом феодалізації, коли монарх роздавав землю феодальній знаті за службу (сюзерен роздавав своїм васалам земельні наділи (феоди) на кормління).

Рис. 12.19. Середньовічний замок – втілення незалежності феодала

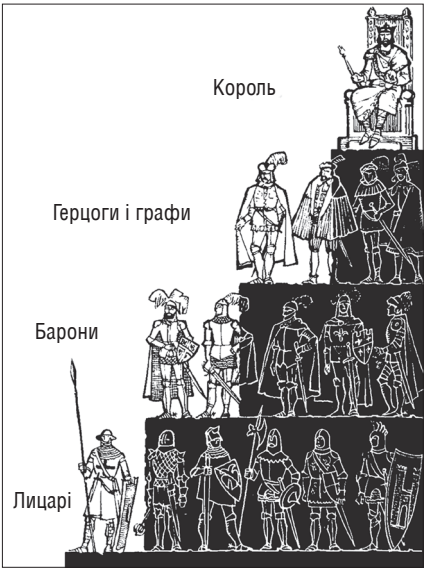

Рис. 12.20. Феодальні сходи

Рис. 12.21. Дені Дідро

Одним із найважливіших принципів феодального типу держави і права в цю епоху був принцип васального підпорядкування, принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі. Васальне підпорядкування здійснювалося відповідно до принципу «Васал мого васала – не мій васал!».

Система «сюзерен – васал» діяла так: васал служить сюзерену (більш титулованому, знатному феодалу) за те, що останній дарує йому землю. Наприклад, лицар (васал) служить барону (сюзерену) за землю, що барон подарував даному лицарю. У той же час барон (васал) служить графу (своєму сюзерену) за землю, що той подарував даному барону. Граф (васал) служить герцогу (своєму сюзерену) на аналогічних умовах. Герцог (васал) служить королю (своєму сюзерену) на тих самих умовах. Отже, лицар нічим не зобов'язаний королю. Це соціальне явище дістало назву ***феодальних сходів***. Якщо ж при цьому герцог зраджує короля і розриває з ним васальні відносини, то васали герцога повинні служити своєму сюзерену, а отже, від королівської влади відколються великі феоди герцогів. Це і послужило основною причиною феодальної роздробленості. Боротьба проти феодального сепаратизму тривала протягом усього періоду Середньовіччя.

В епоху *Відродження* і наступної *Реформації* відбувається об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. В епоху Відродження (Ренесанс) феодальні сходи руйнуються і принцип «Васал мого васала – не мій васал» іде в минуле. Саме поняття Ренесансу пов'язане з теорією, що на цей період припадає відродження (Ренесанс) античного мистецтва. На наступний період Реформації (епоху релігійних війн між католиками і протестантами) припадає зародження абсолютної монархії. Остаточне ж її оформлення настає в епоху *Просвітництва*.

Доба Просвітництва завершувала існування феодальної держави. Початок цієї епохи, скоріше за все, припадає на винайдення друкарського вертату Й. Гуттенбергом. Проте політичне Просвітництво

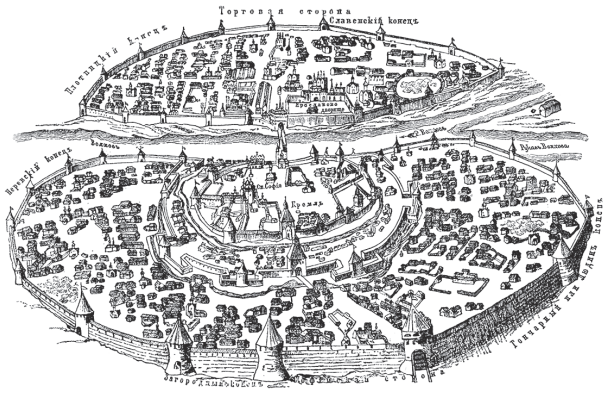

Рис. 12.22. План Новгорода (старовинний малюнок)

досягло свого піку у XVIII ст., коли Д. Дідро видав свою «Енциклопедію», якою намагався «просвітити» третій стан у напрямі формування більш кращого суспільного ладу.

Більшість функцій феодальної держави були обумовлені класовими протиріччями. Це – охорона феодальної власності, придушення опору кріпаків та інших непривілейованих верств населення. Проте одночасно держава виконувала також функції, що витікали з загальних потреб суспільства. Зовнішня ж діяльність переважно зводилась до завойовництва та оборони від нападів ззовні.

До державного апарату феодальної держави входили військо, загони поліції та жандармерії, розвідувальні органи, податкові органи, суди тощо.

Панівною формою феодальної держави була монархія. Проте в незалежних (вільних) містах, де панувало купецтво і власність була приватною, існувала республіканська форма правління (міста-республіки Новгород, Псков, Венеція, Генуя тощо).

На останньому етапі в надрах феодального суспільства стали народжуватись буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвитку нових відносин заважали феодали та їхня держава. Саме тому між молодою буржуазією та феодалами виникли гострі протиріччя, що були вирішені в період буржуазних революцій, у результаті яких виник новий тип держави.

12.3. Буржуазна держава

Загальна характеристика буржуазної держави

Перші буржуазні (капіталістичні) держави виникли в Європі в епоху Революцій аграрного суспільства, а після Великої французької революції буржуазний лад швидко завоював світ.

На відміну від попередніх СЕФ, що були засновані на офіційному визнанні класової нерівності та станових привілеїв, капіталістичний спосіб виробництва потребував працівника, який вільно міг продавати свою працю. Саме тому для буржуазного типу держави був характерним принцип формально-юридичної рівності громадян перед законом, а сама буржуазія йшла до влади під гаслом «Свобода! Рівність! Братерство!». У Декларації незалежності США, у французькій Декларації прав людини і громадянина та в інших їм подібних документах наголошувалося, що всі люди народжуються рівними і наділені рівними правами. Станова нерівність, що існувала до цього, повсюди замінялася нерівністю соціальною, оскільки одні володіли засобами виробництва, а інші, які були позбавлені цього, були змушені продавати свою робочу силу. Саме так виникли два *основні класи* – буржуазія (капіталісти) і пролетаріат (робочий клас).

Буржуазна держава закріплює та захищає буржуазний економічний лад. Вона охороняє умови буржуазної експлуатації і, на-

Рис. 12.23. Страйк

самперед, її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає в тому, що вона становить владу буржуазії, соєрідний «комітет», що управляє її загальними справами.

Разом з тим виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовується позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Наймані робітники також здебільшого починають вдаватися до економічних методів боротьби, зокрема, до страйків.

Етапи розвитку буржуазного типу держави

У своєму розвитку буржуазна держава пройшла (на даний момент) такі етапи: первинне накопичення капіталу; монополістичного капіталізму або імперіалізму; державного капіталізму та глобального капіталізму.

Первинне накопичення капіталу. Первинне накопичення капіталу зазвичай відбувалося в результаті піратства, бандитизму, лихварства і пограбувань.

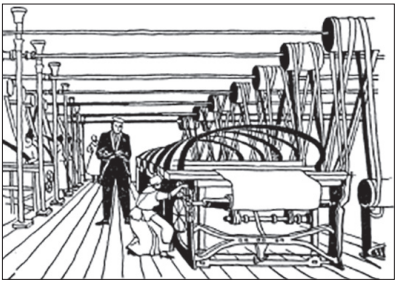

Рис. 12.24. Ткацька фабрика в Англії

Рис. 12.25. Піратство було одним із найпоширеніших способів «первинного накопиченя капіталу»

Рис. 12.26. Виселення селянина на вимогу лорда

Крім того, досить поширеним способом «первинного накопичення» стала практика обгороджувань, коли селяни-общинники зганялися з земельних наділів, що формально належали лордам.

Умовно доба первинного накопичення капіталу пройшла у своєму розвитку два етапи: період вільної конкуренції та період індустріалізації.

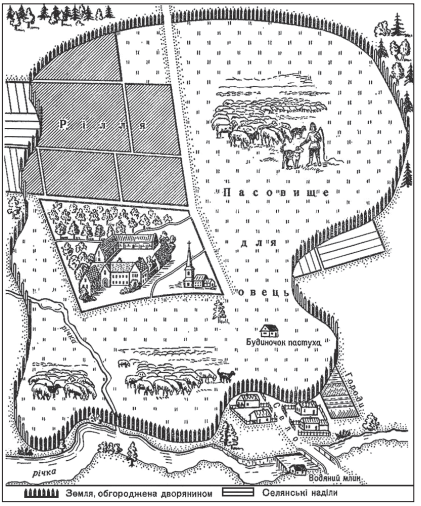

Рис. 12.27. План помістя після обгороджування

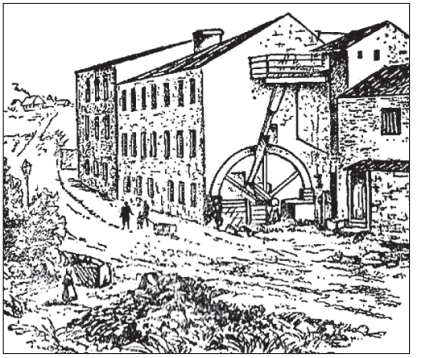

Рис. 12.28. Одна з перших англійських фабрик

У період необмеженого капіталізму піратство, лихварство, обгороджування, бандитизм стали основними способами накопичення капіталу.

На фабриках активно використовувалась праця не лише дорослих чоловіків, а й жінок та дітей. При цьому жодних гарантій праці вони не мали.

Приклад 12.5

Про наслідки первинного накопичення капіталу

Отже, процес первинного накопичення шляхом пограбування колоній, грабіжницької торгівлі, кредитів тощо, призвів до зосередження значної частки капіталів в руках купки ділків; ці капітали шукали для себе пропозицій. Надлишок вільних капіталів в Англії був такий великий, що капітали вкладалися навіть у найненадійніші заходи, часто спритні ділки оманювали довірливих простаків; створені ними акціонерні товариства і компанії лопалися, а капітали переходили до рук спритників. Так було із «спілкою Південних морів», з «Компанією купців-авантюристів» тощо. Наявність вільних капіталів – одна з передумов промислового перевороту.

Далі процес первинного накопичення шляхом експропріації селян та дрібних виробників призводив до пролетаризації селян, кустарів, ремісників, до створення значної кількості пролетарів, готових йти на будь-яку роботу та на будь-які умови, щоб просто не померти з голоду.

Потім у процесі первинного накопичення істотно розширювався внутрішній ринок, що було необхідною передумовою для масового виробництва, яким було машинне виробництво.

Наявність цих вирішальних передумов для розвитку капіталізму, та його мануфактурна стадія підготували перехід до потужного машинного виробництва.

Як уже зазначалося, мануфактура, розділивши та спростивши роботу, створила можливим устрій механічних інструментів для цієї праці, тобто устрій машини. Більше того, мануфактура створила і того робітника, який був здатен створити тонкі і складні машини, які винаходяться й донині.

«Винаходи Вокансона, Аркрайта, Уатта та ін., могли бути реалізованими лише за умови, що ці винахідники знайшли значну кількість високоефективних механічних робітників, що вже були підготовлені мануфактурним періодом… Отже, ми відкриваємо тут у мануфактурі безпосередню технічну основу великої промисловості».

Далі, завдяки розподілу праці та спрощенню окремих виробничих функцій, було прокладено шлях до посиленої експлуатації жінок і дітей.

Джерело: Моносов С. Очерки истории революционного движения: учебное пособие для совпартшкол, рабфаков и техникумов / С. Моносов ; [под ред. Л. Рыклина]. – М. : Партиздат, 1933. – С. 17–18.

Дитяча праця на фабриці

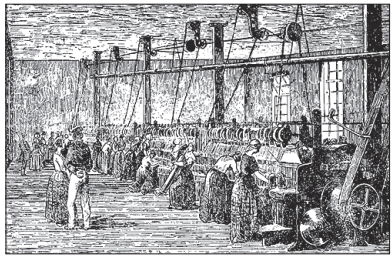

Жіноча праця на фабриці

Рис. 12.29. Експлуатація жінок і дітей

По суті, можна сказати, що доба ***«вільної конкуренції»*** означає період, який вів до створення класу буржуазії, що складається із сотень тисяч та мільйонів власників, які володіють більш-менш рівним обсягом власності. Це визначає необхідність механізму виявлення їхніх загальнокласових інтересів та волі. Саме таким механізмом стає буржуазна держава, заснована на буржуазній демократії, законності та парламентаризмі. Демократія цього періоду має яскраво виражений класовий характер: забороняються об'єднання робітників (у тому числі – профспілки) і вводяться виборчі цензи: осілості, освіти, майновий тощо. Хоча, заради справедливості, необхідно зазначити, що такі цензи перешкоджали підкупу виборців, адже освічені або заможні громадяни дійсно виражали свою думку, а не думку тих, хто міг би їх підкупити. Отже, хоча більшість буржуазних революцій і відбувалися під гаслом: «Свобода, рівність, братерств», проте після перемоги законодавчо затверджувалася політична нерівність. Буржуазна держава і право цього періоду виконували насамперед класові функції. Щодо загальносоціальних функцій, то в цей період вони не відігравали якоїсь значної ролі.

Період монополістичного капіталізму розпочався наприкінці XIX століття. Він характеризується тим, що поряд зі значною кількістю малих підприємців на основі об'єднання торгового, промислового та фінансового капіталу з широким використанням акціонування монополізуються різні види виробництва і розподілу, виникають могутні об'єднання: картелі, синдикати, трести, концерни, корпорації тощо, тобто фактично розпочався процес формуван-

Рис. 12.30. Володимир Ленін

ня промислово-фінансових імперій. Недаремно більшовицький лідер В. Ленін назвав монополітисчну стадію капіталізму імперіалізмом[1].

Приклад 12.6

Про перші монополії

Останніми десятиліттями капіталісти однієї й тієї самої галузі або кількох галузей виробництва об'єднуються в спілки, щоб зменшити між собою конкуренцію. Такі союзи називаються картелями, синдикатами і трестами.

Картелями називаються об'єднання капіталістичних підприємств на певний термін з метою зменшення конкуренції. У картелі кожне підприємство зберігає свою самостійність. Капіталісти, що ввійшли до картелю, домовляються про спільні дії, з метою збільшення прибутку: наприклад, про підвищення ціни на товар, про обмеження його виробництва та ін.

Синдикати становлять собою більш тісне об'єднання капіталістичних підприємств, які втрачають, увійшовши до синдикату, свою комерційну самостійність і торгують через одну спільну контору.

Нарешті, трести є найвищою формою об'єднання. Тут підприємства зливаються в одне господарське ціле, яке управляється одним правлінням. Трест розпоряджається всім (або майже всім) виробництвом в даній галузі промисловості. Наприклад, у Німеччині у 1913 р. майже весь видобуток вугілля був зосереджений в руках вугільного тресту. В Америці майже все виробництво сталі зосереджено в руках сталевого тресту, на чолі якого стоїть американський багатій Морган.

Джерело: Станчинский А. П. Политграмота / А. П. Станчинский. – [изд. 5-е]. – М.-Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 55. – (Учебные пособия для школ I и II ступени).

В руках вже нечисленної монополістичної буржуазії зосереджується основна частина національного багатства і, зрозуміло, політичної влади.

1 Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк) / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М. : Издательство политической литературы, 1960–1981. – Т. 38: август 1915 – июль 1916. – 1969. – С. 386. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

Рис. 12.31. Вплив монополій на малий бізнес

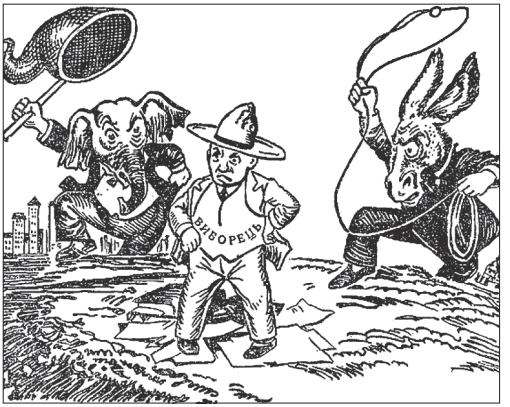

Рис. 12.32. «Боротьба за виборця» в США доби імперіалізму. Слон був емблемою демократичної партії, а віслюк – республіканської

Зокрема, в Англії загальне виборче право для чоловіків введене в результаті діяльності чартистів, одним із лідерів яких був Ф. О'Коннор.

Поступово замість політичних чи силових механізмів починають працювати економічні, адже виборча кампанія коштує так дорого,

Фергюс О'Коннор

Чартисти несуть петицію до парламенту

Рис. 12.33. Чартизм в Англії

що це стає під силу лише тим кандидатам, кого підтримують представники монополістичної буржуазії. Отже, влада, як і раніше, належить буржуазії. У той самий час хоча функції держави здійснюються в інтересах насамперед монополістів, але розвиток демократичних форм змушує більшу увагу приділяти загальносоціальним завданням. Якщо ж цього не робити, то можна позбавитись голосів виборців.

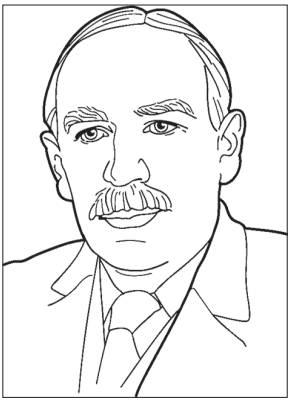

Рис. 12.34. Джон Мейнард Кейнс

Період державного капіталізму розпочинається в 1930-х роках. Його засади сформулював англійський економіст Дж. М. Кейнс.

У цей період відбулися значні зміни, що, з одного боку, були пов'язані зі зростанням революційного робітничого руху в 1920-ті роки, а з іншого – з початком науково-технічної революції. Саме остання зумовила необхідність підвищення кваліфікації більшості працівників, що стало передумовою підвищення оплати праці та життєвого рівня більшості населення. Своєю чергою, це спричинило значне зростання продуктивності праці та суспільного продукту. Виявилося, що добре оплачена праця забезпечує більший прибуток підприємців. У західному суспільстві завдяки акціонуванню поступово була скорочена частка приватної власності. Тим самим була змінена економічна основа суспільства. Пролетаріат змінюється акціонерами, які утворюють основу середнього класу. І хоча державна влада знаходиться в руках буржуазії, поступово підвищується вплив інших верств суспільства, оскільки загальне виборче право дає можливість надати перевагу тій чи іншій політичній партії, тому чи іншому політичному діячу. Це посилює боротьбу за голоси виборців, що зумовлює подальші поступки народу як у політичному, так і в економічному плані. Дедалі більшого значення набувають право і законність, адже відбувається формування соціально-правової держави. Істотно змінюються функції держави: тепер вона більш активно втручається в економіку шляхом планування, кредитування чи державних замовлень. Була здійснена націоналізація деяких галузей господарства.

Водночас значно зріс відсоток загальносоціальних функцій держави: були реалізовані багатомільярдні соціальні програми і суттєво підвищено життєвий рівень населення.

Період глобального капіталізму розпочався з 1980-х років і належить вже постіндустріальній цивілізації. Глобальна капіталістична система створює сприятливий клімат для фінансового капіталу, оскільки може вільно рухатися в пошуках максимальної норми винагороди. Це, своєю чергою, обумовлює швидке зростання глобальних фінансових потоків. У результаті складається колосальна система циркуляції капіталу, що «перекачує» його у фінансові інститути і на фінансові ринки країн центру і вже звідти спрямовує його в країни периферії або прямо – у формі кредитів та портфельних інвестицій, або ж непрямо – через транснаціональні корпорації. Ця система захоплює у свою орбіту всі «локальні» джерела капіталу. При цьому фактично «локальний» капітал значною мірою стає глобальним.

Приклад 12.7

Про роль держави в умовах глобалізації

З моменту свого виникнення, світова капіталістична система розвивалася через національну обмеженість. Закладений у цьому протиріччі потенціал прогресу вичерпує себе. Зростають тенденції, що формують якісно новий стан ринкового господарства. Сьогодні на Заході не залишилося жодної значної компанії, яка не мала б фінансових або коопераційних зв'язків, що виходять за межі національних кордонів. Виникає складний наднаціональний тип економіки, рушійною силою її розвитку стає протиріччя між глобалізацією промислово-фінансової діяльності та відокремленням окремого виробника. Головною ж особою ненаціональної економіки стає підприємство-космополіт, виживання якого залежить від здатності реагувати на кон'юнктуру світового ринку. Ринок і стабільність стають непоєднуваними поняттями. Взаємозв'язок і суперництво визначають образ та спосіб існування товаровиробника.

Трансформація ринкового господарства супроводжується зростанням масштабів тимчасової та неповної зайнятості. Зарплата перестає бути єдиним або навіть основним джерелом доходів для зростаючої кількості трудящих. Її на зміну йдуть різноманітні централізовані грошові допомоги та дотації, заробітки від індивідуальної трудової діяльності. Зростає безробіття, яке разом із старінням населення тягарем лягає на держбюджет. Можливості його поповнення зменшуються через скорочення значної кількості працюючих платників податків. Збільшення оподаткування або обмеження прав підприємця в якійсь одній країні ставить його в невигідне становище на світовому ринку. Він відповідає вивозом капіталу та виробництва.

Держава не спроможна виконувати роль стабілізатора ринкового господарства як раніше. Навіть військові витрати є не настільки обтяжливими, як витрати та втрати лише від безробіття: у 1980 р. вони відповідно становили в США 5,6 та 10,39 відсотків, ФРН – 3,26 і 6,54 відсотки, Франції – 4,0 та 11,04 відсотки, Великій Британії – 5,1 та 11,27 відсотків, Італії – 2,4 та 12,0 відсотків валового внутрішнього продукту (ВВП). З того часу ситуація ще більше загострилася. Законодавча система норм, що регулює суспільні відносини і перерозподіл прибутків, орієнтована на національні масштаби і в мінливих умовах стає неефективною. Створюються нові підходи до трудового законодавства, до проблем зайнятості та безробіття, до фіскальної політики, до організації урядових служб, до розподілу держбюджету, до державного сектора економіки. Останній відігравав роль резервуару, що поглинав значну частину надлишковою робочої сили. Це робило його нерентабельним, і становище погіршувалося невідповідністю держпідприємств, що управлялися централізовано, умовам світогосподарських зв'язків, що змінилися. Розпочався процес їх приватизації (передачі приватному капіталу) та одночасно транснаціоналізації, що сумарно можна назвати денаціоналізацією або приведенням національних економічних структур у відповідність до основних макроекономічних тенденцій.

З усієї різноманітності вживаних заходів можна виділити конструювання двох нетрадиційних важелів соціальної амортизації – це цілеспрямоване стимулювання малого та середнього підприємництва, в яке втягуються сотні тисяч, мільйони людей, а також безпрецедентне за своїми масштабами розширення інституту індивідуального акціонера. Метою цієї політики є створення механізму саморегуляції капіталістичного відтворення. Інакше кажучи, держава прагне звільнитися від обов'язку централізованого розподілу прибутків в інтересах товарного виробництва і перетворити їх на функцію самого товарного виробництва. На це спрямоване відповідне законодавство, зниження податків на індивідуальну та сімейну трудову діяльність, на мале та середнє підприємництво, розподіл на їхню користь бюджетного фінансування, створення мережі державних консультаційних служб. Скарбниця бере на себе значну частину витрат, пов'язаних зі створенням акціонерних компаній з держпідприємств, акціонерами яких стають трудящі.

Держава стала виявляти зацікавленість у тому, щоб в країні було якомога більше малих підприємців, які мають незалежний дохід, щоб у країні було якомога більше акціонерів, адже отримання дивідендів не пов'язане із тим, працює людина чи ні, молода вона чи стара, чоловік чи жінка. В ідеальному варіанті в нації власників та володарів цінних паперів вбачається вирішення проблем бідності, пенсійного забезпечення, страхування з безробіття.

Джерело: Шахназаров О. Новые социально-экономические тенденции в буржуазном обществе / О. Шахназаров // Политическое образование. – 1988. – № 17. –С. 86–87.

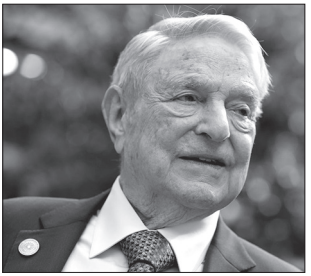

Рис. 12.35. Один з ідеологів глобального капіталізму Джордж Сорос

Проте процеси глобалізації суттєво впливають на суверенітет держави, який унаслідок низки причин знижується. Унаслідок процесів глобалізації за державою залишаються вирішення таких завдань, як:

- делегування повноважень на місцевий, регіональний та наднаціональний рівень;
- створення сприятливого середовища існування та ведення бізнесу на суверенній території;
- розроблення, зміна і забезпечення виконання нормативних актів, підтримання правопорядку;
- забезпечення соціальних гарантій;
- моніторинг екології та інших процесів для попередження кризових ситуацій;
- ліквідація стихійних лих;
- стимулювання стратегічних досліджень у сфері науки та прогнозування соціального розвитку;
- захист громадян закордоном тощо.

12.4. Соціалістична держава

Загальна характеристика соціалізму

Соціалістична держава тривалий час вважалася характерною для першого етапу комуністичної СЕФ – соціалізму, у якому немає антагоністичних класів, а офіційно визнавалися лише робітники, селяни, інтелігенція. Утім, останню іноді називали прошарком, а не класом.

Однак унаслідок того що соціалізм має кілька напрямів політико-правової думки необхідно мати на увазі, що за типом ідеології він може бути релігійним та світським. Релігійний соціалізм може бути християнським та ісламським. Державою з ісламським типом

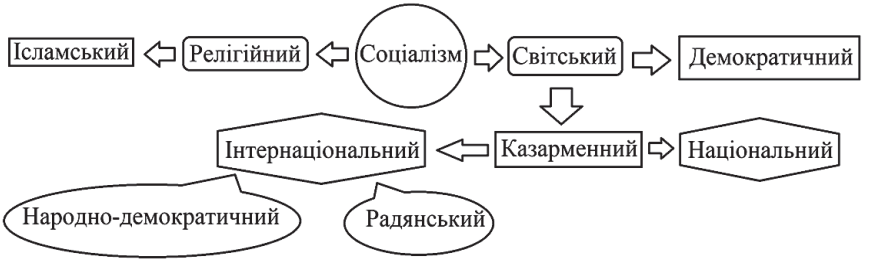

Рис. 12.36. Основні моделі соціалізму, що мали державне втілення

соціалізму є Лівійська Джамахерія. Держави з християнським соціалізмом поки що немає. Світський соціалізм є казарменим та демократичним. Демократичний соціалізм є аналогом соціал-демократії, а тому Швеція, де існує своєрідний демократичний соціалізм (так звана шведська модель соціалізму), є державою з соціально-демократичним типом.

Поділяючи погляди П. Рабиновича, українські правознавці А. Олійник, С. Гусарєв та О. Слісаренко визначили п'ять основних ознак держави цього типу:

1. Організація політичної влади більшості населення.
2. Забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина.
3. Задоволення загальнолюдських потреб у засадах свободи, гуманізму, справедливості.
4. Комбінація приватної (колективної та індивідуальної), державної і комунальної форм власності.
5. Наявність різних соціальних груп, прошарків населення та створення умова для їх солідарності та консолідації[1].

На відміну від демократичного казарменний соціалізм може бути національним або інтернаціональним. Державою з національним типом соціалізму була Німеччина 1933–1945 рр. Держава інтернаціонального соціалізму могла бути радянською (СРСР) або народно-демократичною (країни Східної Європи, КНР, КНДР, Куба тощо).

1 Олійник А. Ю. Теорія держави і права України : навч. посібник / Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 35.

У своєму розвитку соціалістична інтернаціональна держава пройшла низку етапів. Зокрема, *з погляду розширення соціалізму* розрізняють:

- період існування соціалізму в одній країні;
- період існування соціалізму в трьох країнах: СРСР, Туві та Монголії;
- період існування соціалізму на євразійському континенті;
- період існування світової системи соціалізму (після приєднання до радянського блоку Куби).

На сьогодні збереглося чотири соціалістичні держави інтернаціонального спрямування: КНР, КНДР, СРВ, Республіка Куба. Для казарменого соціалізму характерна державна власність на засоби виробництва і заперечення головної ролі приватної власності, планова система господарства.

Держава ісламського соціалізму

Починаючи з 1953 року ісламський світ (Індонезія, Єгипет, Лівія, Туніс, Алжир, Сирія, Ірак) зіткнувся з одним із напрямів модернізованого ісламу – ісламським соціалізмом.

Суть ісламського соціалізму полягає в тому, що іслам завжди виступає за ліквідацію злиднів та бідності, а соціалізм знищує злидні й бідність. Саме тому з погляду ісламського соціалізму мета ісламу і соціалізму збігаються. «Соціалізм є вченням, що притаманне ісламу від перших днів його існування» – зазначав один з основоположників ісламського соціалізму Джемаль ед-Дін аль-Афгані.

Найбільш відомими спробами реалізувати ідеї ісламського соціалізму є діяльність М. Каддафі в Лівії та С. Хусейна в Іраку.

Так, М. Каддафі у 1969 році очолив групу військових, які повалили владу короля Ідріса I, і захопив владу в країні. Але вже у 1977 році він офіційно передав владу народу, заснувавши джамахірію – «державу мас». По суті, назвавши своє вчення (втілене у «Зеленій книзі») «третім шляхом після капіталізму і соціалізму», Каддафі створив ісламський соціалізм. Він націоналізував багатства країни і щорічно задешево роздавав із нафтових прибутків своїм громадянам квартири та автомобілі.

Приклад 12.8

Муаммар Аль-Каддафі з вітальною промовою до радянського народу

Вітаю великі народи величезного Радянського Союзу. Вітаю ваше керівництво, що досягло істотних результатів у сфері думок та на ниві практичних справ з часів Маркса та Леніна. Вітаю Горбачова.

Звичайна людина, яка їздила на віслюку, тримаючи в руках священне писання, стала всесвітньо відомою завдяки книгам, власноруч написаним нею очеретяною паличкою на старовинному пергаменті задовго до появи і типографії, і глянцевого паперу. Інший, сидячи на верблюді, повторював у короткій проповіді все, що було накопичено людьми. Нині зрозуміло: слова його були остаточною істиною, на яку спираються всі існуючі з того часу філософські теорії. Босонога, прикрита лахміттям людина, яка пасла кіз, стала всесвітнім пророком.

Так само й Горбачов: спокійно і просто закликає до перебудови, до переосмислення всього, що було накопичено, рішуче і з невідомою досі затятістю простягає руку до міцної стіни, яка стоїть перед ним, щоб сколихнути, а якщо знадобиться, то й зруйнувати її.

Я, простий бедуїн, який їздив на віслюку та босоніж пас кіз, прожив життя серед таких самих простих людей, вручаю вам свою маленьку Зелену книгу, що складається з трьох частин та є схожою на стяг Ісуса, скрижалі Мойсея та коротку проповідь того, хто їхав на верблюді.

Ту, яку я написав, сидячи в наметі, який став відомим на весь світ після того як його атакували 170 літаків, що піддали його бомбардуванню з метою спалити рукописну чернетку моєї Зеленої книги. Я прожив роки в пустелі серед її безлюдних та безкрайніх просторів під відкритим небом, на землі, укритій небесною синню. Сьогодні я бачу, як світ переживає велику політичну, економічну і соціальну кризу. Я зібрав повчальні історії, приказки, я вивчив історію. Я збагнув, що Зелена книга, символ остаточного звільнення від насильства та експлуатації, досягнення свободи й щастя, вже створена людством. Мені відкрилося, що метою людей є щастя. Що щастя – це обіцяний чи втрачений рай. Шлях до нього – свобода. Той, хто чогось потребує, не є вільним, він – раб своїх потреб. Той, хто чогось потребує, не може бути щасливим, адже він не є вільним. За свободу потрібно постійно боротися, щоб зберегти її; у цьому й полягає радість праці.

Демократія мітить два слова – народ та крісла. Вона означає владу народу. Влада, крім народу, є представництво або опікунство. Представництво – це омана, до якої вдаються правителі. Народу і лише народу повинні належати їхні крісла. Ми живемо в епоху мас, які прагнуть затвердитися при владі. Кожна людина прагне до влади. Час, відмірений Аллахом для влади одного правителя, минув. Завершився й період, коли народ обирав того, хто ним править. Настав етап народного самоврядування. Але як здійснити його? У

цьому й полягає історичне питання, відповідь на яке міститься ув Зеленій книзі – створенням народних конгресів та комітетів. Немає демократії без народних конгресів, конгреси та комітети повинні існувати всюди. Так, після епохи республік, настав час джамахірії, епоха, коли кожен і управляє, і править. Настала епоха перебудови, епоха всесвітньої теорії, епоха зеленої книги.

Революціонери, які сприйняли теорію Карла Маркса, бідного мислителя з чужої країни, з іншою релігією, того, хто розмовляв іншою мовою, – приєдналися до неї з почуттів фанатизму, але вірячи в те, що вона є науковою. Сьогодні вони сприймають ідеї перебудови та Зеленої книги тому, що ці ідеї пропонують науково обґрунтований вихід з полеміки між попередніми вченнями та тієї кризи, що вони переживають сьогодні.

Перебудова, заснована на перебудові думки, є єдиним шляхом до Третьої Всесвітньої теорії, викладеній у Зеленій книзі, до створення джамахірії – суспільства, яке втілює мрію про комунізм, безвладдя, Місто Сонця. Люди створили Зелену книгу своїми мріями, почуттями, справами, своєю жертовністю. Вони шукали шлях до щастя у свободі, до звільнення своїх потреб, від диктату інших. Остаточне рішення полягає в тому, що наймані працівники стають партнерами, які самі виробляють та споживають плоди своєї праці. У тому, щоб житло належало тому, хто в ньому мешкає.

Зелена книга, створена людьми, жила в розсипу почуттів, мрій, так само як Коран був таким же розсипом ідей, накреслених на листі дерева, кістках, шкірі та зібраних халіфом Омаром. Вона є подібною Торі, записаній на дошках.

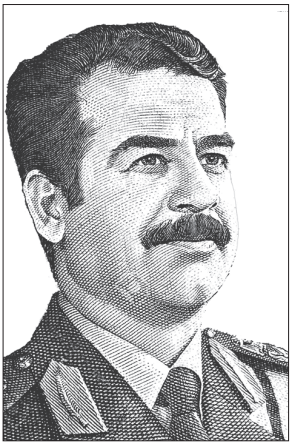

Рис. 12.37. Саддам Хусейн

Я лише зібрав цей безсмертний розсип, об'єднавши їх у трьох главах Книги, зелений колір якої є кольором весни, кольором народу, кольором розвитку, кольором раю.

Джерело: Каддафи М. Зеленая Книга / Муаммар аль-Каддафи // Каддафи М. Завещание / М. Каддафи. – М. : Алгоритм, 2012. – С. 5–8.

Щодо Іраку, то там у 1968 році до влади прийшов С. Хусейн, який згодом став Генеральним секретарем партії ісламського соціалістичного відродження (BAAS). Його режим значною мірою нагадував сталінську модель соціалізму: керівна роль однієї партії, одноосібне лідерство диктатора та культ його особи, терор лідера про-

ти найближчих сподвижників та всіх верств населення, прагнення підмінити традиційну релігію (іслам) ідеологією (ісламським соціалізмом).

Держава демократичного соціалізму

Демократичному соціалізму притаманною є низка *ознак*:

1. В його рамках забезпечується всебічний розвиток особистості кожного члена суспільства з тим обмеженням, що матеріальні та духовні блага між працівниками, трудовими колективами та територіальними громадами розподіляються з урахуванням реальних, суспільно визнаних результатів їх праці.
2. Виробництво, що засноване на приватній, колективній та загальнодержавній власності. Останнє передається у безстрокове повне господарське ведення трудовим колективам державних підприємств.
3. За планомірного регулюючого, головним чином законодавчого та економічного, впливу держави, яка гарантує реалізацію загальних та перспективних інтересів суспільства, здійснюється конкурентне товарне виробництво, реальна ефективність якого (так само як і розмір винагороди за працю) визначається ринком.
4. Загальне життя організується соціально-правовою державою на засадах розгорнутої політичної демократії, зокрема:
   прийняття рішення більшістю з повагою до інтересів меншості;
   - відповідальність держави перед громадянином та громадянина перед державою;
   - поділу влади;
   - багатопартійній системі.

У 1989 році на XVIII конгресі Соціалістичного інтернаціоналу принципи демократичного соціалізму значно розширились за рахунок визнання необхідності вирішення глобальних проблем сучасності: забезпечення миру та міжнародної безпеки; покращення відносин між Сходом та Заходом; ліквідація колоніалізму та расизму; створення нового міжнародного економічного порядку; збереження навколишнього природного середовища тощо. Особлива увага на конгресі приділялася здійсненню врегульованого розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки тієї чи іншої країни. Крім того, наголошувалася значна роль «демократичного та соціального

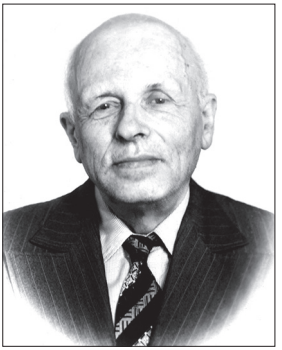

Рис. 12.38. Андрій Сахаров

контролю» над розвитком економіки, роль якої зростає в умовах глобалізації. При цьому такий контроль можуть здійснювати не тільки держава, а й громадсько-політичні об'єднання.

На державу та громадські організації покладалася відповідальність за забезпечення захисту соціальних та суспільних інтересів трудящих. Політична ж демократія передбачала реалізацію політичних прав і свобод (свободи слова, думки, освіти, організацій та релігії), а також свободу вибору між різними політичними альтернативами тощо. Розвиток демократичного соціалізму передбачав забезпечення соціальними правами трудового народу, підвищення його матеріального та культурного рівня.

Приклад 12.9

Про теоретичні витоки демократичного соціалізму

Шрьодер О. зупиняється на етапах формування концепції «демократичного соціалізму». Він зазначає, що початок створенню цієї концепції поклав ревізіонізм Бернштейна. Едуард Бернштейн вихолостив революційний зміст марксизму і наблизив його до соціал-лібералізму, разом зі своїми по-

Едуард Бернштейн

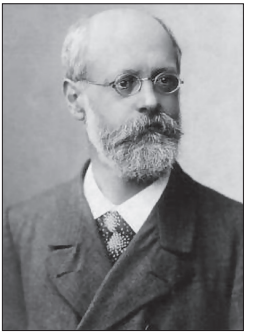

Карл Каутський

Рудольф Гільфердінг

Рис. 12.39. Ідеологи «демократичного соціалізму»

слідовниками протиставив марксистськый ідеї пролетарської революції та диктатури пролетаріату опортуністичну тезу про надкласову демократію. Бернштейніанці заперечували класовий характер буржуазної демократії і поширювали версію про мирне і поступове вростання в соціалізм шляхом реформ і виборчого права. Бернштейн оголосив соціалізм «загальнолюдським», «етичним» ідеалом, який однаково підходить робітникам і буржуазії.

Ідеї Карла Каутського також були використані при спробі теоретичної розробки контрмоделі марксистсько-ленінської теорії. Вченню про диктатуру пролетаріату і практиці радянської влади Каутський протиставив опортуністичну тезу про «чисту демократію». Диктатура і демократія розглядалися ним як абсолютні протилежності. Каутський відмовився від марксистської тези про те, що держава є інструментом панування панівних класів, заперечував класовий характер влади і демократії.

Як зазначає автор, «чиста демократія» К. Каутського з її загальним виборчим правом і парламентаризмом є всього лише орієнтиром на формальні буржуазно-демократичні права. Теза про «чисту демократію» була використана опортуністами всіх напрямів для псевдонаукового обґрунтування політичної доктрини «третього шляху», відмінного від капіталізму і від соціалізму.

Сформульоване Каутским протиріччя між демократією і диктатурою стало підноситися як основне суспільне протиріччя, що призводило фактично до заперечення антагонізму між робочим класом і буржуазією. Сучасні соціал-реформісти йдуть услід за Каутским, коли замінюють класове протиріччя «імперіалізм – соціалізм», «робітничий клас – буржуазія» протиріччям між «вільною демократією» і «комуністичною партійною диктатурою».

Міжнародна соціал-демократія, спираючись на ідеї Бернштейна і Каутського, продовжила їхні спроби теоретичного обґрунтування антикомуністичної концепції. Ця тенденція найбільш активно виявилася після створення в травні 1923 р. Соціалістичного інтернаціоналу, який об'єднав сили центристського опортунізму, розбитого меншовизму і правих соціал-революціонерів.

При подальший розробці концепції «демократичного соціалізму» велику роль відіграла реформістська теорія «господарської демократії», засновниками якої були Тарнов, Нафталі і Гільфердінг. Центральна ідея цієї реформістської концепції полягала в «рівноправному співробітництві» праці і капіталу, профспілок і підприємницьких спілок. Вона повинна була реалізуватися за допомогою побудованих на паритетних засадах господарських палат. Відповідно до цієї теорі, робітники, організовані в профспілки, повинні «разом керувати господарством і брати участь в ухваленні рішень».

Основні поняття концепції «господарської демократії» зобов'язані своїм існуванням теорії «організованого капіталізму» Гільфердінга. В умовах капіталізму «господарська демократія» нібито має доповнюватися «політичною

демократією». За Гільфердінгом, монополії можуть нібито регулювати, пом'якшувати капіталістичну анархію, протиріччя і економічні кризи. Державно-монополістичний капіталізм, регулювання економіки через монополії і державні кошти зображувалися як «соціалістичний принцип планомірного виробництва». При цьому ігнорувався той факт, що економічне регулювання не спроможне змінити сутності речей. На капіталістичну державу покладалося завдання подальшого розвитку принципу соціалістичного планування з метою реалізації «господарської демократії». Усе це мало здійснюватися за допомогою «контролю» за діяльністю трестів і картелів з боку державних органів.

Джерело: Шрёдер О. «Демократический социализм» – не альтернатива реально существующему социализму / Отто Шрёдер ; сост. реф. Г. П. Сафронова // Теория и практика современной буржуазной и ревизионистской пропаганды : Реферативный сборник для служебного пользования / [редкол.: И. А. Федякин (гл. ред.), Е. К. Горская, П. С. Гуревич и И. В. Маринко]. – М. : ИНИОН, 1975. – С. 70–72. – (Серия «Идеологическая борьба. Теория и практика пропаганды за рубежом»).

Ідеї демократичного соціалізму досить ефективно були реалізовані в Швеції в межах так званого «шведського соціалізму». Першочерговим завданням даної моделі було обмеження приватного прибутку за допомогою розробленої системи оподаткування. Це дозволяло владі:

- значно покращити становище в соціальній сфері і, насамперед, у сфері освіти та охорони здоров'я;
- забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження та умов життя.

Успіху «шведської моделі» сприяли:

- політика нейтралітету;
- відсутність в недалекій історії Швеції руйнівних війн;
- стабільність політичної ситуації;
- тривале правління соціал-демократії.

Держава національного соціалізму

Національний соціалізм дещо відрізнявся від інтернаціонального.

Як відомо, національний варіант соціалізму був реалізований у Німеччині в 1933–1945 роках.

Існує, принаймні, три варіанти національного соціалізму. *Перший* з них озвучив один із перших лідерів НСДАП Г. Штрассер. Зокрема,

він вважав, що соціалістичні гасла є закликом не до класу пролетарів (робочого класу), а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. *Другий* варіант національного соціалізму перекликається з першим. Його озвучив майбутній спадкоємець А. Гітлера – доктор Й. Геббельс. Він вважав, що соціалістичні гасла необхідно застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини (у тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер) не є пролетарським, адже там має місце суттєвий вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не варто будувати соціалізм. І, нарешті, *третій* варіант був озвучений самим А. Гітлером. Він вважав, що соціалізм означає відповідальність усієї структури (партії, суспільства, держави) в цілому за індивіда, а націоналізм – відданість індивіда цьому цілому. У націонал-соціалізмі ж поєднуються обидва елементи[1]. Саме гітлерівський варіант було реалізовано в Німеччині.

Ставши рейхсканцлером, А. Гітлер поставив гарантом стабільності державу. Дуже швидко після його приходу до влади від економічного безладу та злидарства в Німеччині залишилися лише спогади. У перші ж роки перебування А. Гітлера при владі безробіття різко пішло на спад, стабілізувалася грошова система.

Цілеспрямована політика сприяння материнству і дитинству виражалася в таких заходах, як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм кращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Націонал-соціалізм в Німеччині вперше в історії людства розпочав масову боротьбу з курінням, адже німецькі лікарі довели шкідливі властивості нікотину.

Однак за цю ідилію доводилось платити всім, і насамперед – німецькому капіталові, національним королям індустрії, національним олігархам. У Німеччині з'явився аналог радянського Держплану чи Вищої ради народного господарства, який називався Генеральною радою німецької економіки і складався з 17 найвідоміших представників провідних економічних галузей.

---

1 Про погляди Г. Штрасера, Й. Геббельса та А. Гітлера на проблеми національного соціалізму більш докладно див.: Збітнєв Ю. Німецький експеримент / Юрій Збітнєв // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 117–119.

Гітлер силоміць запровадив класовий мир між працею і капіталом, між роботодавцем і робітником. В ім'я всієї нації націонал-соціалісти різко обмежили капітал в його економічному егоїзмі та правах і, не вагаючись, підпорядкували його можливості загальним інтересам суспільства. Натомість вони гарантували капіталістам класовий мир і спокій, а робітникам (за їх сумирність, сумління і працю) – високу заробітну плату і високі стандарти споживання, медичне обслуговування, соціальний захист та право на безперешкодне здобуття протягом усього життя такої освіти і в такому обсязі (і все це за рахунок держави), якого той чи інший індивід бажав.

В умовах націонал-соціалістичної Німеччини було реалізовано ідеї як соціалізму (без руйнування основ господарського і культурного життя нації були досягнуті справедливе виробництво і перерозподіл матеріальних благ за допомогою того, що націонал-соціалісти відібрали частину багатств капіталістів на оплату праці робітників і службовців) та націоналізму (партнерство всередині нації шляхом співпраці всіх верств на загальнонародний інтерес).

Проте агресивна зовнішня політика Німеччини призвела до Другої світової війни, яка закінчилася поразкою національного соціалізму.

Радянська держава

Ради, що з'явилися у 1905 році, стали тією основою, яка згодом дозволила створити радянську державу.

Республіка Рад становила собою різновид республіки соціалістичного типу, форму багатонаціональної держави, що була організована на основі принципів соціалістичної федерації.

Найважливішим принципом організації та діяльності Рад була неодмінна постійна і вирішальна участь мас в управлінні справами держави. При цьому ради надавали можливість поєднати елементи парламентаризму (зокрема, його такої характерної риси, як представництво) та прямої демократії, об'єднати законодавчу діяльність із виконанням законів в особі виборних представників народу. Ради не лише приймали закони, а й безпосередньо проводили їх у життя і контролювали їх виконання. У Радах поєднувалися риси державної та громадської організації, автономія у вирішенні місцевих питань.

Найважливіша риса радянської форми соціалістичної держави полягала в тому, що всі ланки Рад народних депутатів (від Верховної Ради СРСР до сільських Рад народних депутатів) становили собою єдину систему органів державної влади. Виконавчі ж органи (від Рад міністрів до виконкомів) вважалися не органами державної влади, а органами державного управління. Вони формально формувалися саме Радами народних депутатів.

Радянська державна влада будувалася на засадах *демократичного централізму*.

При вирішенні національного питання радянська держава спиралася на ідеї радянського федералізму, який проповідував право націй на самовизначення. Це зумовило появу в рамках СРСР п'ятнадцяти союзних республік. Інші ж нації реалізували зазначене право у формі національно-територіальних автономій: республік (Чечено-Інгушська Автономна Радянська соціалістична республіка), областей (Єврейська автономна область) та округів (Комі-Перм'яцький автономний округ).

Проте потрібно мати на увазі, що керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства визнавалася Комуністична партія Радянського Союзу. Це було закріплено в ст. 6 Конституції СРСР.

Наявність такої панівної партії зумовлювала існування в СРСР однопартійної системи. При цьому партійний апарат керував системою Рад, а відсутність альтернативи при виборах не дозволяла радянським громадянам повною мірою реалізувати демократичний потенціал Рад народних депутатів.

Існує, принаймні, кілька підходів до її періодизації. Так, *з погляду розвитку соціалізму безпосередньо в СРСР* визначають такі етапи, як:

- перехідний період від капіталізму до соціалізму;
- період перемоги соціалізму;
- період розвиненого соціалізму.

У перехідний період виборча система спиралася на цензове (виборчих прав були позбавлені багато представників дворянства, інтелігенції, священнослужителів тощо), ступінчате (існуючі вищі (наприклад, всесоюзні) з'їзди рад, що формувалися з представників нижчих (наприклад, республіканських) з'їздів рад) та відкрите виборче право. Усе це було закріплено в Конституціях 1918 та 1924 років.

Приклад 12.10

Про роль системи Рад

Радянська система є саме тією системою влади, яка може здійснити та здійснює пролетарську диктатуру. По-перше, тому, що Ради як система державної організації забезпечують пролетарське керівництво в справі проведення всієї державної політики, по-друге, тому, що вони допомагають та сприяють можливості залучення найширших мас трудящих в управління. І, по-третє, тому, що вони дають можливість всіляко просувати справу соціалістичного будівництва з допомогою самих трудящих. Найважливішою особливістю Рад є й те, що вони дуже тісно пов'язані та об'єднані з усією системою професійних і громадських організацій, що здійснюють кожна у своїй галузі окремі завдання, пов'язані з соціалістичним будівництвом.

Разом із тим усі переваги радянської системи як системи пролетарської диктатури, усі її можливості сприяти і відігравати роль одного з основних знарядь в справі продовження класової боротьби з класово-ворожими елементами – усі ці її переваги можуть виявитися лише в тому разі, якщо разом з цим будуть збережені та зміцнені роль, значення і вплив основної сили та основної класової організації робітничого класу, а саме його партії. Тільки в умовах збереження постійного, неодмінного партійного керівництва може бути забезпечена дійсно правильна лінія пролетарської політики – політика побудови соціалістичного суспільства.

Джерело: Берман Я. Учение о советском государстве / Я. Берман. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. – С. 71–72.

Період перемоги соціалізму в Конституції СРСР 1936 року закріпив загальне, пряме і таємне виборче право.

Перші два етапи були періодами так званої диктатури пролетаріату.

Період же розвиненого соціалізму закріпив в Конституції СРСР 1977 року так звану загальнонародну державу.

Приклад 12.11

Про підвищення соціалістичної колгоспної власності до рівня соціалістичної загальнонародної власності

Як основний захід для такого підвищення колгоспної власності товариші Саніна і Венжер пропонують: продати у власність колгоспам основні знаряддя виробництва, зосереджені в машинно-тракторних станціях, розвантажити в такий спосіб державу від капітальних вкладень у сільське господарство і до-

могтися того, щоб самі колгоспи несли на собі відповідальність за підтримку і розвиток машинно-тракторних станцій. Вони говорять:

«Було б неправильно вважати, що колгоспні вкладення повинні будуть здебільшого спрямовувати на потреби культури колгоспного села, а на потреби сільськогосподарського виробництва, як і раніше, основну масу вкладень повинна буде проводити держава. А не чи краще буде звільнити державу від цього тягаря, зважаючи на повну здатність колгоспів прийняти цей тягар цілком на себе. У держави знайдеться чимало справ для вкладення своїх засобів з метою створення в країні достатку предметів споживання».

Для обґрунтування цієї пропозиції її автори висувають кілька аргументів.

По-перше. Посилаючись на слова Сталіна про те, що засоби виробництва не продаються навіть колгоспам, автори пропозиції ставлять під сумнів це положення Сталіна, наголошуючи, що держава все ж продає засоби виробництва колгоспам, такі засоби виробництва, як дрібний інвентар, на зразок кіс і серпів, дрібні двигуни і так далі. Вони вважають, що якщо держава продає колгоспам ці засоби виробництва, то вона могла б продати їм і всі інші засоби виробництва, наприклад, машини МТС.

Це не аргумент. Звичайно, держава продає колгоспам дрібний інвентар, як це вважається за Статутом сільськогосподарської артілі і за Конституцією. Але чи можна ставити на одну дошку дрібний інвентар і такі основні засоби виробництва в сільському господарстві, як машини МТС, або, скажімо, земля, яка адже теж є одним з основних засобів виробництва в сільському господарстві. Зрозуміло, що не можна. Не можна, оскільки дрібний інвентар ні в якому ступені не вирішує долю колгоспного виробництва, тоді як такі засоби виробництва, як машини МТС і земля, цілком вирішують долю сільського господарства в наших сучасних умовах.

Неважко зрозуміти, що коли Сталін говорив про те, що засоби виробництва не продаються колгоспам, він мав на увазі не дрібний інвентар, а основні засоби сільськогосподарського виробництва: машини МТС, земля. Автори грають словами «засоби виробництва» і змішують різні речі, не помічаючи, що вони сплохували.

По-друге. Товариші Саніна і Венжер посилаються далі на те, що в період початку масового колгоспного руху – наприкінці 1929 і на початку 1930 років – ЦК ВКП(б) сам стояв за те, щоб передати у власність колгоспам машинно-тракторні станції, вимагаючи від колгоспів погасити вартість машинно-тракторних станцій протягом трьох років. Вони вважають, що хоча тоді це справа і провалилася, «зважаючи на бідність» колгоспів, але тепер, коли колгоспи стали багатими, можна було б повернутися до цієї політики – продажу колгоспам МТС.

Це також не аргумент. У ЦК ВКП(б) дійсно було прийнято рішення про продаж МТС колгоспам на початку 1930 року. Рішення це було прийняте за

пропозицією групи ударників-колгоспників у вигляді досвіду, у вигляді проби, з тим щоб найближчим часом повернутися до цього питання і знову його розглянути. Проте перша ж перевірка показала недоцільність цього рішення, і через кілька місяців, а саме наприкінці 1930 року рішення було скасоване.

Подальше зростання колгоспного руху і розвиток колгоспного будівництва остаточно переконали як колгоспників, так і керівних працівників, що зосередження основних знарядь сільськогосподарського виробництва в руках держави, у руках машинно-тракторних станцій, є єдиним засобом забезпечення високих темпів зростання колгоспного виробництва.

Ми всі радіємо колосальному зростанню сільськогосподарського виробництва нашої країни, зростанню зернового виробництва, виробництва бавовни, льону, буряка і так далі. Де джерело цього зростання? Джерело цього зростання – у сучасній техніці, у численних сучасних машинах, обслуговуючих всі ці галузі виробництва. Справа тут не лише в техніці взагалі, а в тому, що техніка не може стояти на одному місці, вона повинна весь час удосконалюватися, що стара техніка повинна виводитися із вжитку і замінюватися новою, а нова – новітньою. Без цього неможливий поступальний хід нашого соціалістичного землеробства, неможливі ні великі урожаї, ні достаток сільськогосподарських продуктів. Але що означає вивести із ужитку сотні тисяч колісних тракторів і замінити їх на гусеничні, замінити десятки тисяч застарілих комбайнів новими, створити нові машини, скажімо, для технічних культур? Це означає нести мільярдні витрати, які можуть окупитися лише через 6–8 років. Чи можуть підняти ці витрати наші колгоспи, якщо навіть вони є мільйонерами? Ні, не можуть, оскільки вони не спроможні перейняти на себе мільярдні витрати, які можуть окупитися лише через 6–8 років. Ці витрати може взяти на себе лише держава, бо вона і лише вона здатна перейняти на себе збитки від виводу з ужитку старих машин і заміни їх новими, бо вона і лише вона спроможна терпіти ці збитки протягом 6–8 років з тим, щоб після закінчення цього терміну відшкодувати витрати.

Що означає після всього цього вимагати продажу МТС у власність колгоспам? Це означає вгнати у великі збитки і розорити колгоспи, підірвати механізацію сільського господарства, знизити темпи колгоспного виробництва.

Джерело: Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 207–213.

Проте існує ще кілька класифікацій періодизації радянської держави. Так, *залежно від політичного режиму,* що існував в ній, радянська держава пройшла такі етапи, як:

- перехід від лібералізму до ідеократичного авторитаризму (1917 рік);
- період ідеократичного авторитаризму (1918–1929);

Микита Хрущов

Леонід Брежнєв

Юрій Андропов

Рис. 12.40. Уособлення партійно-вождистського авторитаризму в СРСР

Костянтин Черненко

- перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929–1934);
- період тоталітаризму (1934–1953);
- перехід від тоталітаризму до партійно-вождістського авторитаризму (1953–1957);
- період партійно-вождістського авторитаризму (1957–1985);
- перехід від партійно-вождістського авторитаризму до лібералізму (1985–1987);
- період лібералізму (1987–1990);
- період боротьби авторитарних та ліберальних тенденцій розвитку радянської держави (1990–1991).

Приклад 12.12

Про причини невдачі радянської моделі соціалізму

Підготовка СРСР до війни вимагала залізної дисципліни. Тут не було часу для дискусії та опозиції. Потрібно було встигнути збудувати й промисловість, і збройні сили, які ще у 1929 році були небоєздатними і могли витримати зіткнення із супротивником максимум масштабу Польщі. Тому Сталін жорстоко придушував незгідних, вимагав порядку та виконання наказів. Інакше було просто не вижити.

Однак це ж породжувало смертельне протиріччя: саме будівництво нового суспільства – першими у світі! – вимагало свободи дискусії, вільного інтелектуального пошуку. Але жорстка армійська дисципліна усе ж таки пригноблювала. І в цьому полягала трагедія країни: або допустити свободу дискусій та опозиції, але впасти під ударами сильного супротивника через кілька років, або встояти у війні, але втратити свободу пошуку.

СРСР не зумів вирішити цієї проблеми. Хоча Сталін і намагався зробити це, наприкінці свого життя розпочавши дискусію про майбутнє Союзу, написавши чудову роботу «Економічні проблеми соціалізму», де, власне кажучи, і висунув ідею країни-високотехнологічної корпорації. Проте було уже пізно: прийшов страх. Страх перед доносами та таборами за неблагонадійність. Залізна дисципліна забезпечила перемогу в 1945-му, але придушила інтелект нації. Як я не поважаю Йосипа Віссаріоновича, але повинен визнати цей гіркий факт. Ані за Хрущова, ані за Брежнєва таких дискусій-пошуків не велося – усе замінив імпорт західних теорій, ворожих СРСР. Фрондери ставали «антисовєтчиками». А в ідеології та філософії панувала мертва, казенно-нудотна, застигла сусловщина…

Марксистсько-ленінська ідеологія перетворилася на догму. Вона вже не відповідала ані духу часу, ані його викликам. В омертвілу догму перестали вірити, у тому числі й самі комуністи. А руйнування віри в ідею та спільну справу на її основі зруйнувало й країну: адже СРСР – ідеократія. На місце світлої ідеї та спільної справи прийшли ненажерливість, жувальні рефлекси нижчої раси, дикі забобони та печерний націоналізм…

З цією причиною тісно пов'язана друга – загнивання партії. В СРСР існувало два управлінські апарати – державний та партійний. Партія дублювала державу: у ЦК були навіть галузеві відділи – наприклад, важкої промисловості, легкої, машинобудування тощо. Те саме дублювання було й на місцях: міськрада та міськвиконком – і міський комітет партії, як на місто. Чи обласна рада, облвиконком (адміністрація) – і обком КПРС.

Начебто за управління країною відповідали державні органи, але насправді їх часто підміняли парійні структури, які мали владу, але при цьому були практично позбавлені будь-якої відповідальності. Урешті-решт, парія стала розкладатися, до неї потягнулися істоти нижчої раси: щоб ситно їсти, брати хабарі, перетворювати владу на матеріальні блага, але не працювати.

Сталін, розуміючи цю небезпеку, з середини 1930-х здійснив спробу втілити в життя свій план: усунути партію від керма безпосереднього управління, залишивши в її руках визначення цілей, ідеологію та підготовку кадрів вищого ґатунку. Саме це й коштувало Йосипу Віссаріоновичу життя. Після нього все понеслося дорогою розкладання – і так аж до 1991 року. Загнивання партії разом із догматизацією її вчення стали небезпечною хворобою країни.

Саме тому вже в 1950-ті роки СРСР втрачає культурно-стильове лідерство. Якщо нас у тридцяті наслідували, то потім Захід розпочинає вдалу експансію культурних кодів. Поява стиляг було першою поразкою, завданою нам на цьому фронті. Потім були битники, рок-н-рольщики, бітломани, хіпі – і далі за списком. Створити свої молодіжні стилі, моди та музику СРСР не зміг. Не з'явилося якихось «танкістів» чи «гагарінців». Або «андромедян». В архітектурі, зачісках, дизайні СРСР став просто слідувати за США та Європою. Те саме – і в філософії. Ну а від усього цього до розчарування в усьому нашому був лише один крок. Мертва ідеологія та панівна партія, що вже виродилася, просто не могли виробити свого способу життя. Тупо слідуючи філософії «добробуту», правлячі верхи СРСР упустили розвиток самих людей.

Додамо до цього відсутність системи спартанської підготовки еліти..., і ось вам ще одна причина виродження влади заможних у Союзі.

Усі причини, як бачите, складаються та синергетично посилюють одна одну. І їх список можна продовжити...

Забудьте, коли вам говорять про те, що СРСР рухнув через нестачу ресурсів, технології або важкість гонки озброєнь. І грошей, і мізків із золотими руками, і можливостей виробляти невідворотну зброю у нас вистачало. Іноді навіть занадто. Ще одна наша колосальна слабкість таїлася у сфері метаісторії.

Річ у тім, що Радянський Союз був у XX столітті «гостем з майбутнього», спробою створити соціум третього тисячоліття в минулому столітті. Іншого виходу в росіян просто не було: без радянського проекту стара капіталістична Росія просто б розпадалася і зникала. Суперечності та диспропорції в суспільстві, що на той час накопилися, перетворювали Російську імперію 1910-х років на готовий вибухнути паровий котел.

Росіяни обманули долю, коли неймовірним стрибком утекли від неї в майбутнє. СРСР багато в чому вгадав наперед реалії XXI століття. Ми багато речей зробили першими в історії. Американці та японці вчилися в нас індикативному плануванню. США «нового курсу» вчилися в нас втіленню грандіозних міжгалузевих проектів – їхня Адміністрація долини річки Теннессі надихалася Дніпрогесом та першою п'ятирічкою. СРСР зміг створити найкращу у світі середню школу. Ми додумалися (і ця ідея обговорюється на Заході сьогодні) до розділу грошей на інвестиційно-промислові та споживчі. Ми першими у світі будували наукогради. Навіть якщо взяти нинішню анімацію в п'ятизіркових курортних готелях за кордоном – це ж модернізовані масовики-витівники з радянських санаторіїв.

Але ось лихо: для будівництва такої країни – суспільства майбутнього з усебічним розвитком особистості та творчих сил людини – вимагалися й необхідні технології. Не трактори-керосинки, не токарні станки та печі-домни, не Дніпрогес та Магнітка, а щось набагато більш досконале. Для повноцінного життя (і повного розкриття можливостей Червоного проекту) СРСР були

потрібними, наприклад, повністю роботизована промисловість, коли стають непотрібними багатомільйонні армії робітників та менеджерів. Промисловість гнучка, така, що легко перебудовується, вимагає лише творців-винахідників та інженерів. Потрібні були генна інженерія та Інтернет, комп'ютери та нанотехнології, оптоелектроніка та організаційні комп'ютерні технології, здатні породжувати державу й корпорації з мінімальним та «плоским» (а не пірамідальним) бюрократичним апаратом. Одним словом, СРСР потребував того, що долало б економіку з її дефіцитом ресурсів, знищувало б чиновництво та знижувало б товарно-грошові відносини. Безлюдне виробництво не давало розплодитися нерозумним, нерозвиненим «частковим людям» – придаткам до машин та конвеєрів. Навпаки, величезні ресурси йшли б у колосальну сферу виховання та підготовки людей найвищого ґатунку, сильних, творчих та розумних. Технології майбутнього забезпечували б при цьому головні життєві блага для всіх і з мізерними витратами ресурсів: житло, енергію, харчування, одяг. Причому найвищої якості. Будинки – індивідуальні, їжу – чисту й здорову. Медицину – футуристичну, «здоров'ярозвивальну». А розвинена комп'ютерна техніка, інформаційні й організаційні технології копали б могилу численній бюрократії.

Проте таких технологій не було ані у 1917-му, ані в часи сталінського ривку. Ані набагато пізніше. СРСР був змушений жити на технологічній базі минулої епохи. Саме це його й згубило. Спочатку довелося вдаватися до найжорсткіших методів задля побудови індустрії рівня хоча б XX століття, що обернулося масовим жертвами та появою мільйонів невдоволених. А потім, щоб підтримувати функціонування й розвиток створеної індустрії Фабричних Труб, довелося утримувати величезну бюрократію та армії «часткових людей», негармонійно розвинених та примітивних. І ще – допускати товарно-грошові відносини.

Розрив між проектом та наявними технологіями став для нас фатальним. Бюрократія, що розплодилася, нікуди в майбутнє йти не бажала. По-перше, їй в голову лізли думки: «А чому це ми, радянські начальники, змушені жити так скромно порівняно із західними топ-менеджерами та власниками компаній? Чому змушені задовольнятися «Волгами» та одноповерховими державними дачами? Ми хочемо їздити на «Мерседесах» і жити в шикарних особняках, мати рахунки в швейцарських банках та загоряти під пальмами!». По-друге, бюрократія при усьому цьому залишалася бюрократією, вправно гасячи небезпечні для неї напрями розвитку радянських технологій. Усе, що могло дати СРСР дійсно дешеві й якісні життєві блага, усе, що могло замінити старі й витратні галузі на невелике надефективне виробництво, придушувалось. Нарешті, технології майбутнього загрожували зробити бюрократію непотрібною, вели справу до її радикального скорочення. А цього держчиновники ой як не хотіли! ...Чиновники на початку 1970-х придушили розвиток в СРСР організаційних технологій, антибюрократичних за своєю суттю...

Гірка іронія історії полягає в тому, що СРСР виявився поваленим практично напередодні появи всіх необхідних для його повної перемоги технологій майбутнього!

Джерело: Кучеренко В. А. Низшая раса / Владимир Кучеренко. – М. : Яуза : Эксмо, 2009. – С. 402–408. – (Исторические расследования).

Держава народної демократії

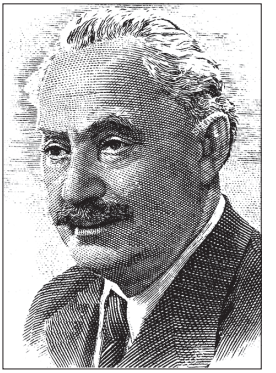

Рис. 12.41. Георгій Димитров

На відміну від радянської держави, народно-демократична республіка, як правило, існувала у формі багатопартійної політичної системи. Так, у Народній Республіці Болгарія уряд, що був сформований Г. Димитровим у 1946 році, включав, крім комуністів, ще й представників Болгарського землеробського народного союзу, союзу «Ланка», соціал-демократичної та радикальної партій.

Проте водночас багатопартійність не припускає можливості вільних виборів. Більше того, селянські партії, що існували в Німецькій Демократичній Республіці (сучасна східна Німеччина), Польській Народній Республіці та Чехословацькій Соціалістичній Республіці (нині це – окремі держави Чехія та Словаччина), обов'язково знаходилися під контролем пролетарських партій: Соціалістичної Єдиної партії Німеччини, Польської Об'єднаної робочої партії або Комуністичної партії Чехословаччини.

Приклад 12.13

Про повоєнний режим народної демократії

Режим народної демократії може виконувати функції диктатури пролетаріату і за наявності кількох партій або суспільно-політичних організацій, але за однієї неодмінної умови, коли єдиною керівною і спрямовуючою силою держави є комуністична партія. Комуністичні партії не ділять і не можуть ділити ні з ким керівництва. Інші демократичні партії або суспільно-політичні організації в результаті тривалого досвіду боротьби переконалися, що лише комуністичні партії здатні послідовно здійснити принципи демократизму, і пішли за ними, визнали їх керівну і спрямовуючу роль. Тому комуністичні і

робітничі партії в країнах народної демократії здійснюють своє неподільне керівництво і за наявності інших партій.

Уряд в країнах народної демократії мав або має і зараз форму коаліційності. Він формується з представників кількох партій або суспільно-політичних організацій.

Однак коаліційний характер уряду не означає, що робітничий клас поділяє з кимось свою владу. Робочий клас не поділяє і не може ділити ні з ким своєї влади, він встановлює і здійснює своє неподільне панування в політичному житті.

Однак, будучи виразником і захисником загальнонародних інтересів, робочий клас залучає інші трудящі класи в особі їхніх політичних і громадських представників до участі в управлінні країною, у вирішенні державних питань.

Джерело: Соболев А. И. Народная демократия – новая форма политической организации общества : Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Центральном лектории Общества в Москве / А. И. Соболев. – М. : Знание, 1963. – С. 53.

Існували й інші риси, що відрізняли країни народної демократії від радянської держави. Так, народно-демократична республіка використовувала деякі старі парламентарно-демократичні форми (наприклад, президентську владу), змінюючи, по суті, їхній зміст відповідно до комуністичної ідеології. Крім того, у країнах народної демократії існували ***народні фронти*** – масові суспільно-політичні організації, що об'єднували під керівництвом комуністів різноманітні громадські організації (політичні партії, профспілки, кооперативи тощо).

Приклад 12.14

Польща як соціалістична держава народної демократії

У політичних документах народна Польща визначена як держава народної демократії вже на початку 1945 р. Прийнята сім років потому Конституція Польської Народної Республіки (ПНР) лише юридично затвердила цю політичну тезу, зводячи її в ранг правового принципу нового ладу. Необхідно визнати, що поряд із потужним розробленням у 1945–1946 рр. проблем народної демократії було висунуто помилкову тезу, яка згодом була піддана справедливій критиці з боку міжнародного робітничого руху. Вона, зокрема, наголошувала, що народна демократія означає новий тип держави, який є перехідним від капіталізму до соціалізму.

У 1948 р. народна демократія стала трактуватися вже не як тип, а як форма держави диктатури пролетаріату, тобто держава соціалістичного типу. Дик-

татура пролетаріату, власне кажучи, становить собою перший етап розвитку соціалістичної держави, етап від перемоги пролетарської революції до повної побудови соціалізму, як це відбулося в СРСР. Відповідно, немає жодних підстав не визнавати державу диктатури пролетаріату (у формі народної демократії, рад чи якоїсь ще, що виникає в конкретних умовах конкретної країни) соціалістичною…

У 1948 р. народна демократія як форма держави соціалістичного типу, держава диктатури пролетаріату була визнана нижчою порівняно із радянською формою диктатури пролетаріату. Усередині 1950-х років, не без впливу рішень XX з'їзду КПРС, ця теза справедливо була відкинута як така, що явно суперечить ленінському вченню про різноманітність шляхів до соціалізму, яке заперечує єдиний універсальний шлях… Інакше кажучи, форма народної демократії визнавалася рівнозначною радянській, югославській, китайській та іншим формам соціалістичних держав (без будь-якого головування чи підлеглості). Головне, щоб їхні інститути та механізми слугували успішній реалізації завдань, що випливають з марксистсько-ленінської теорії будівництва соціалізму в конкретній країні. До речі, народна демократія в Польщі, особливо в 1944–1948 рр., успішно слугувала меті соціалістичного будівництва в перехідний період, хоча соціалістичний характер цієї мети і не висувався на перший план.

…теоретичні уявлення про соціалізм до останнього часу значною мірою залишалися на рівні 1930–1940 років, коли радянське суспільство вирішувало зовсім інші завдання. Саме в цей час визнавалося, що про прогрес соціалістичного будівництва (і навіть як єдиного критерію) свідчить переважно ступінь націоналізації основних засобів та знарядь виробництва, що ця націоналізація автоматично, немов чарівною паличкою, вирішить усі існуючі проблеми та конфлікти в суспільстві, ліквідує соціальні протиріччя. Життя довело, що подібні погляди породжувалися добрими побажаннями, а не реальною оцінкою ситуації.

Марксизм-ленінізм вчить, що перевага соціалізму над попереднім ладом, виражається, перш за все, у вищій порівняно з капіталістичною суспільній продуктивності праці…

Інструментом реалізації цього завдання, дуже важливим, але не єдиним, є усуспільнення (і не лише у формі націоналізації, як ви вважаєте) основних засобів виробництва. Схоже, товаришу Якимов, Ви змішуєте засоби та цілі, оскільки перші у Вашому листі закривають останні. Тому-то вказані Вами критерії оцінок соціалістичного будівництва в Польщі не можуть не викликати заперечень.

Візьмемо, наприклад, Ваше твердження, що Польща ще не досягла соціалістичного етапу у своєму розвитку, оскільки в нашому сільському господарстві переважає приватний сектор. Чи про те, що в усьому товарообігу

основні позиції належать не державі. Щодо останнього коротко зазначу: у товарообігу перевагу має обіг кооперативний, тобто усуспільнений, хоча й не державний...

Польська Народна Республіка є соціалістичною державою. Про це свідчить таке:

- здобуття революційним шляхом влади трудящими на чолі з робітничим класом та проголошення держави диктатури пролетаріату, що виражає інтереси трудового народу та надає йому широкі права та свободи;
- реалізація марксистсько-ленінською партією провідної ролі у суспільстві та керівної – у державі;
- націоналізація основних засобів та знарядь виробництва і створення планової економіки;
- здійснення аграрної реформи і соціалістичних за своєю сутністю змін у сільському господарстві;
- революція в галузі культури та освіти;
- здійснення зовнішньої політики, що спирається на принципи пролетарського інтернаціоналізму.

Джерело: Кучиньский Е. О социалистическом характере польского государства / Ежи Кучиньский // Политическое образование. – 1988. – № 5. – С. 100–102.

Історично народно-демократичні республіки також відрізнялися від радянської держави. Ця відмінність полягала, насамперед, у методах здійснення державної влади та у формі організації виборчої системи. Так, у країнах народної демократії від початку існувало загальне, пряме, рівне виборче право з використанням таємного голосування. Проте це стосувалося, як правило, країн європейсько-

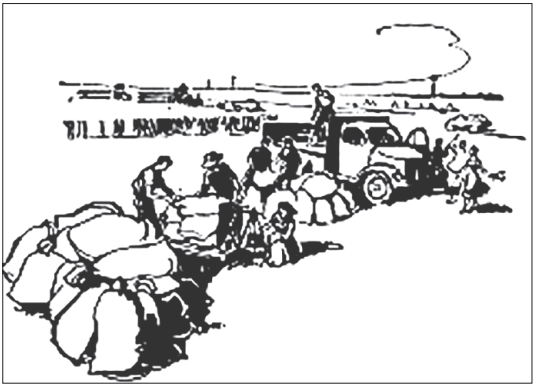

Рис. 12.42. Колгосп у Соціалістичній Республіці Румунія

го континенту. Крім того, насильницькі методи в народно-демократичних республіках зазвичай визначалися ступенем спротиву буржуазних верств населення соціалістичним перетворенням.

І, нарешті, необхідно зазначити, що більшість країн народної демократії були унітарними державами. Федерації ж існували лише в ЧССР та Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії. Саме тому в народно-демократичних республіках національне питання зазвичай вирішували в рамках національно-територіальної автономії. Так, у КНР існує автономний район Тибету.

Проте відмінності, що існували в країнах народної демократії в жодному разі не дозволяють стверджувати, що в них існувала якийсь інший різновид соціалізму, крім казарменого та інтернаціонального, адже всі вони пройшли через диктатуру пролетаріату і всі використовували репресії проти супротивників режиму. Щодо інтернаціоналізму, то він широко використовувався як обґрунтування придушення опору соціалістичним перетворенням. Так сталося в Угорщині в 1956 році та в ЧССР у 1968 р.

Приклад 12.15

Про соціалістичні держави народної демократії в країнах Азії на початку 1990-х років

В інших соціалістичних країнах Азії – Китаї (КНР), Корейській Народно-Демократичній Республіці (КНДР), В'єтнамі (СРВ), Лаосі (ЛНДР) – становище складалося по-різному, але загалом тенденція визначалася непохитним прагненням керівництва зберегти наявні політичні структури, не допустити суспільних потрясінь, подібних тим, що відбулися у Східній Європі.

В цих умовах вдаються до багатопланових зусиль у політико-ідеологічній та економічній сферах…

Суспільна стабільність розглядається як засаднича умова нормального розвитку країни. Щодо політичної реформи, то під нею здебільшого розуміється зміцнення керівної ролі очищених від корупції партійних органів і вдосконалення державних інститутів. Мова йде про налагодження системи суспільних консультацій та діалогу як каналу зворотного зв'язку партії та суспільства, що дозволяє вчасно реагувати на вимоги мас. Така концепція демократизації висувається як противага потенційно хаотичній «широкій демократії».

Такий самий підхід до політичних перетворень демонструє й керівництво Комуністичної партії В'єтнаму (КПВ) та Народно-революційної партії Лаосу (НРПЛ). У В'єтнамі вважають, що на даному етапі розвитку країни політична реформа – на відміну від економічної – може й зачекати: «не можна

крокувати двома ногами одночасно». Очікується, що нова Програма КПВ, яка може бути прийнята на черговому VII з'їзді партії, закладе основу для певної модифікації політичної системи країни. У Лаосі завершується розроблення першої в його історії конституції, яка повинна затвердити засади народно-демократичного ладу, які там склалися.

Паралельно з лінією на дозування політичних перетворень керівництво компартії Китаю, В'єтнаму, Лаосу здійснює курс на здійснення в цих країнах потужних економічних реформ. Відомо, що господарські реформи попередніх років, орієнтовані на виявлення потенціалу різних форм власності, активізацію ролі ринкового регулювання, більш тісної взаємодії зі світовим господарством, сприяли відчутному та швидкому зростанню економіки, відвищеню добробуту значної частини населення. Це дозволило в достатньо короткий термін підвищити кредит довіри населення до керівництва, стабілізувати наявні політичні структури, лад у цілому. У Китаї політичні події 1989 р., безперечно, вплинули на темпи реформ, але аж ніяк не призвели до їхнього згортання. Нині, після певної стабілізації становища в «перегрітій» економіці, знову постало питання про поглиблення процесу перетворень в 1990-ті роки.

В умовах слабко політизованого суспільства цих країн, де переважна більшість населення цінує досягнутий – хай і невеличкий – добробут вище за громадянські права і свободи, цей шлях може зберегти свою життєздатність.

Більш складним є становище в КНДР. Тут відсутній соціальний амортизатор у вигляді успішних економічних перетворень, дедалі більш гостро відчувається чинник Південної Кореї, усе важче підтримувати ситуацію в країні в попередньому стані. Поки ж керівництво КНДР прагне посилити свої позиції традиційними методами: антиімперіалістичною пропагандою, наголошенням особливої ролі вождя, корейської самобутності, постійними заявами про готовність до міжкорейського діалогу. Наскільки цими кроками вдасться стримати рух суспільства до змін, сьогодні сказати важко.

Необхідно зазначити, що внаслідок конкретно-історичних обставин становлення соціалізму в країнах Азії авторитет компартій і соціалістичної ідеї тут є більш міцним, ніж у Східній Європі, адже сама ця ідея у свідомості мас пов'язана з реалізацією національних прагнень. Скоріше за все, і модель соціалізму, що тут склалася, ще не вичерпала своїх можливостей. В усякому разі завдяки низці реформ, перш за все, у сфері економіки, вона може зберегти достатню стійкість у ближчому майбутньому.

Джерело: Портяков В. Я. Социализм в Азии: ситуация и перспективы / В. Я. Портяков, А. И. Денисов // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 70–72. – (Рубрика «КПСС и зарубежный мир»).

На сьогодні держави народної демократії існують в КНР, Кубі, СРВ та деяких інших.

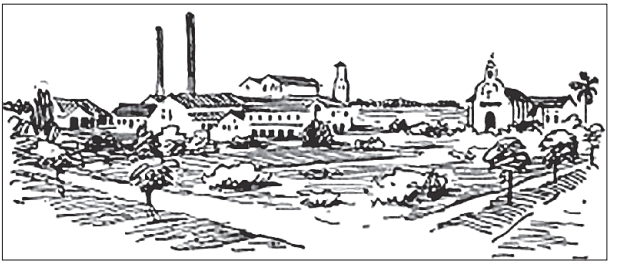

Рис. 12.43. Цукровий завод у Республіці Куба

Приклад 12.16

Про будівництво соціалізму з китайською специфікою

Що таке соціалізм? Що таке марксизм? Щодо цього в нас раніше було не зовсім чітке уявлення. Марксизм надає найбільшого значення розвитку продуктивних сил. Що означає комунізм, про який ми говоримо? Він означає здійснення принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами». А для цього потрібно, щоб суспільні продуктивні сили розвивалися високими темпами, щоб був достаток суспільних благ. Тому кардинальне завдання в період соціалізму – розвиток продуктивних сил. Переваги соціалістичного ладу виражаються саме в тому, що продуктивні сили при ньому розвиваються більш швидкими, ніж при капіталізмі, темпами. Якщо говорити про наші недоліки в роки після створення КНР, то вони зводяться до деякої недооцінки важливості розвитку продуктивних сил. Соціалізм покликаний покінчити з бідністю. Бідність не соціалізм і тим більше не комунізм. Переваги соціалізму саме в тому і полягають, що він поступово розвиває продуктивні сили, поступово покращує матеріальне і культурне життя народу. Перед нами постає питання: як забезпечити розвиток продуктивних сил і поліпшення життя народу за нинішньої відсталості Китаю? А це знову повертає до питання про те, якого шляху дотримуватись – соціалістичного чи капіталістичного. Капіталістичний шлях дозволить розбагатіти жменці людей, що складають кілька відсотків населення Китаю, але в жодному разі не решті 90 з лишком відсотків людей. Тому ми повинні неухитно йти шляхом соціалізму. Здійснення соціалістичного розподілу по праці не призведе до появи, з одного боку, занадто багатих, а з іншого – занадто бідних людей. Отже, поляризація не відбудеться в нас і через 20–30 років при розвинутих продуктивних силах.

Джерело: Дэн Сяопин. О строительстве социализма с китайской спецификой. Из беседы с японской делегацией, посланной на 2-ю сессию Совета деятелей неофициальных кругов Китая и Японии (30 июня 1984 года) // Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая / Дэн Сяопин ; [Пер. с кит.]. – М. : Политиздат, 1988. – С. 69–70.

Питання для самоконтролю

1. Що таке деспотія?
2. Що таке «деспотес»?
3. Завдяки чому перський цар одержує свій божественний статус?
4. Які форми правління є характерними для держави класичного рабовласництва?
5. Що таке принципат у Римі?
6. Хто вирішує поточні державні справи в умовах рабовласницької демократії Афін?
7. Що таке галіея?
8. Що таке військова демократія?
9. З яких елементів складається розвинена військова демократія?
10. Що таке олігократія?
11. Які класи є основними в умовах феодальної держави?
12. Що таке стани?
13. Скільки станів існувало у Франції?
14. Які класи є основними в умовах буржуазної держави?
15. Які етапи у своєму розвитку пройшла буржуазна держава?
16. Які етапи у своєму розвитку пройшла доба первинного накопичення капіталу?
17. Що означає доба «вільної конкуренції»?
18. Як В. Ленін назвав період монополістичного капіталізму?
19. Який характер має виборче право в умовах держави монополістичного капіталізму?
20. Хто сформулював засади державного капіталізму?
21. Які класи офіційно визнаються в умовах соціалізму?
22. Які етапи розвитку інтернаціонального соціалізму виділяють з погляду його розширення?
23. У чому полягає суть ісламського соціалізму?
24. Що таке джамахірія?
25. Де були реалізовані ідеї демократичного соціалізму?
26. До кого закликав застосовувати соціалістичні гасла Грегор Штрассер?
27. До кого закликав застосовувати соціалістичні гасла Йозеф Геббельс?
28. Що таке соціалізм з погляду А. Гітлера?
29. Що таке націоналізм з погляду А. Гітлера?
30. Що таке Республіка Рад?

31. Яке виборче право передбачалося радянськими конституціями 1918 та 1924 років?
32. Яке виборче право передбачалося Конституцією СРСР 1936 року?
33. Що таке народні фронти?

Список рекомендованих джерел

1. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007–. – Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.
2. Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Алебастрова И. А. – М. : Юрайт-М, 2001. – 640 с.
3. Артхашастра, или Наука политики / [пер. с санскрита С. Ф. Ольденбург и др. ; подгот. текст В. И. Кальянов]. – М., Л. : Издательство АН СССР, 1959. – 794 с. – (Литературные памятники; т. 57).
4. Бабкин В. Д. Від правової до соціально-правової держави / В. Д. Бабкин // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 270–281.
5. Бабкин В. Д. Соціальна держава та захист прав людини / В. Д. Бабкин // Правова держава : Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 9. – К., 1998. – С. 3–11.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
7. Берман Я. Учение о советском государстве / Я. Берман. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. – 128 с.
8. Бехруз Х. Н. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Хашматулла Набиевич Бехруз. – Одесса, 1994. – 21 с.
9. Бехруз Х. Н. Классическая концепция исламского государства и ее современная интерпретация / Хашматулла Набиевич Бехруз // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 64. – С. 54–62.
10. Бехруз Х. Н. Мусульманская концепция государства / Хашматулла Набиевич Бехруз // Держава і право : зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 46–51.
11. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.

12. Боливар С. О самобытности Латинской Америки / Симон Боливар // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 437–438.
13. Буровский А. М. Арийская Русь. Ложь и правда о «высшей расе» / Андрей Буровский. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 288 с. – (Когда врут учебники истории).
14. Василенко И. А. Политическая глобалистика : учебное пособие для вузов / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – 360 с. – (Учебник для XXI века).
15. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
16. Виттфогель К. А. Деспотизм Востока. Сравнительное исследование тотальной власти [Электронный ресурс] / Карл Август Виттфогель ; [пер. с англ. А. Страхов] // Журнал «Самиздат». – 2017. – 19 января. – Режим доступа : http://samlib.ru/s/strahow_a_a/wittfogel-oriental-despotism.shtml.
17. Волк С. И. Южно-Африканская Республика / С. И. Волк // Детская энциклопедия для среднего и старшего возраста : в 10 т. / [редкол.: А. И. Маркушевич (гл. ред.), Л. А. Кассиль, С. Я. Маршак и др.]. – М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958–1962. – Т. 9: Зарубежные страны / [ред. Б. П. Орлов, В. Г. Трухановский]. – 1962. – С. 424–432.
18. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход / Валерий Владимирович Глущенко. – Железнодорожный : ООО НПЦ «Крылья», 2000. – 416 с.
19. Государственное право СССР : учебник / [Барабашев Г. В., Василенков П. Т., Златопольский Д. Л. и др.] ; под ред. С. С. Кравчука. – М. : Юридическая литература, 1967. – 552 с.
20. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 1: Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Изд-во ЛКИ, 2011. – 368 с.
21. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 2: Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому. – М. : ЛИБРОКОМ, 2016. – 368 с.
22. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 3: Политический срез исторического процесса. – М. : ЛИБРОКОМ, 2016. – 264 с.
23. Гринин Л. Е. Формации и цивилизации / Леонид Ефимович Гринин // Философия и общество. – 1997–2001.
24. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Роман Федорович Гринюк. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.

25. Дюмон Л. Homo hierarchicus / Л. Дюмон // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 372–380.
26. Журавель А. В. Марксова теория формаций и современность / А. В. Журавель // Преподавание истории в школе. – 2017. – № 9. – С. 31–39.
27. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.] ; за ред. В. В. Копєйчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
28. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Парламентське видавництво, 1999. – 240 с.
29. Зайчук О. В. Деякі аспекти напрямків наукових досліджень та перспективи розвитку загальної теорії держави і права на сучасному етапі / Олег Володимирович Зайчук // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., 13–14 грудня 2002 р., Харків / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – Харків : Право, 2003. – С. 174–178.
30. Збітнєв Ю. Німецький експеримент / Юрій Збітнєв // Перехід IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 113–125.
31. Исламоведение : Пособие для преподавателя / [Э. Р. Кулиев, М. Ф. Муртазин, Р. М. Мухаметшин и Л. А. Харисова] ; под ред. М. Ф. Муртазина. – [2-е изд., испр.]. – М. : Изд-во Моск. исламского ун-та, 2008. – 416 с.
32. Каганець І. В. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.
33. Каддафи М. Зеленая Книга / Муаммар аль-Каддафи // Каддафи М. Завещание / М. Каддафи. – М. : Алгоритм, 2012. – С. 5–97.
34. Калашников М. Будущее человечество / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с. – (Великие противостояния).
35. Калашников М. Вперед в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – 416 с. – (Великие противостояния).
36. Калашников М. Гнев орка / Максим Калашников, Юрий Крупнов. – М. : АСТ; Астрель, 2003. – 598 с. – (Великие противостояния: Америка против России).
37. Калашников М. Крещение огнём. Вторжение из будущего / Максим Калашников. – М. : АСТ : Хранитель, 2007. – 447 с. – (Великие противостояния).
38. Калашников М. Третий проект. Погружение: книга-расследование / Максим Калашников, Сергей Кугушев. – М. : АСТ: Астрель, 2005. – 766 с. – (Книга-расследование).
39. Киселев Г. С. Доколониальная Африка. Формирование классового общества (состояние проблемы и перспективы ее разработки) / Григорий Сергеевич Киселев. – М. : Наука, Восточная литература, 1985. – 150 с.

40. Кобищанов Ю. М. Пространственно-временные структуры истории Африки / Ю. М. Кобищанов // Африка: возникновение отсталости и пути развития : сб. статей / [редкол.: Л. Е. Куббель (отв. ред.), Ю. М. Кобищанов и И. В. Следзевский]. – М. : Наука, Восточная литература, 1974. – С. 5–45.
41. Колесницкий Н. Ф. Феодальное государство : [пособие для учителей] / Николай Филиппович Колесницкий. – М. : Просвещение, 1967. – 272 с.
42. Комаров С. А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие : [краткий учебник для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.
43. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник: у 2 т. / [Гараджаєв Д. Я., Єзеров А. А., Москальчук К. М. та ін.] ; за ред. Н. В. Мішиної і В. О. Міхальова. – Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014 – 2014. – Т. 2: Особлива частина. – 2014. – 336 с.
44. Копейчиков В. В. Механизм советского государства / Владимир Владимирович Копейчиков. – М. : Юридическая литература, 1968. – 215 с.
45. Кочакова Н. Б. Рождение африканской цивилизации (Ифе, Ойо, Бенин, Дагомея) / Наталья Борисовна Кочакова ; [отв. ред. В. И. Гуляев]. – М. : Наука : Главная редакция восточной литературы, 1986. – 301 с.
46. Кочеткова Л. Н. Теория и практика социального государства: сравнительно-философский анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Людмила Николаевна Кочеткова. – М., 2010. – 50 с.
47. Крадин Н. Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики) : [монография] / Николай Николаевич Крадин. – Владивосток : Дальнаука, 1992. – 240 с.
48. Кучеренко В. А. Низшая раса / Владимир Кучеренко. – М. : Яуза : Эксмо, 2009. – 512 с. – (Исторические расследования).
49. Кучиньский Е. О социалистическом характере польского государства / Ежи Кучиньский // Политическое образование. – 1988. – № 5. – С. 100–102.
50. Лебедева Э. Е. Тропическая Африка и глобализация / Э. Е. Лебедева // Постиндустриальный мир и Россия / [отв. ред. В. Г. Хорос и В. А. Красильщиков]. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 418–433.
51. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк) / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – М. : Издательство политической литературы, 1960–1981. – Т. 38: август 1915 – июль 1916. – 1969. – С. 299–426. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
52. Мерзляков Н. С. Проблемы государственного строительства в странах Общей афро-малагасийской организации / Николай Семенович Мерзляков. – М. : Наука, 1970. – 288 с.

53. Моисеева Л. А. История цивилизаций : [курс лекций] / Моисеева Л. А. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 416 с. – (Серия «Учебники, учебные пособия»).
54. Моносов С. Очерки истории революционного движения: учебное пособие для совпартшкол, рабфаков и техникумов / С. Моносов ; [под ред. Л. Рыклина]. – М. : Партиздат, 1933. – 362 с.
55. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Рашид Тазитдинович Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
56. Назаренко Г. В. Теория государства и права : учебное пособие / Г. В. Назаренко. – М. : Познавательная книга плюс, 1999. – 176 с.
57. Непомнин О. Е. Типология азиатских обществ/ О. Е. Непомнин, Н. А. Иванов. – М. : Восточная литература, 2010. – 440 с.
58. Нерсесянц В. С. Теория государства и права / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2013. – 272 с. – (Краткие учебные курсы юридических наук).
59. Новиков М. В. Клерикальное государство и церковь. Взаимоотношения церкви и государства в Израиле и в сопредельных странах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; Конституционный судебный процесс; Муниципальное право» / Марк Владимирович Новиков. – М., 2013. – 37 с.
60. Олійник А. Ю. Теорія держави і права України : навч. посібник / Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
61. Орлов А. Г. Политические системы стран Латинской Америки / Анатолий Георгиевич Орлов. – М. : Международные отношения, 1982. – 192 с.
62. Павлішина Л. Ф. Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації / Л. Ф. Павлішина // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали Міжнар. наук. конф. (17–20 жовтня 2000 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 48–51.
63. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 320 с.
64. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
65. Пищуліна О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» / Ольга Миколаївна Пищуліна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 136–142.
66. Политология на российском фоне : учеб. пособие / [Рябов В. В., Алексеева Т. А., Кравченко И. И. и др.] ; отв. ред. П. И. Симуш. – М. : Луч, 1993. – 425 с.

67. Портяков В. Я. Социализм в Азии: ситуация и перспективы / В. Я. Портяков, А. И. Денисов // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 70–72. – (Рубрика «КПСС и зарубежный мир»).
68. Почему Украина не Россия / [авт.-сост. А. А. Кокотюха]. – Х. : Фолио, 2005. – 397 с.
69. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
70. Риер Я. Г. Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа : монография / Яков Григорьевич Риер. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2003. – 154 с.
71. Риттер Э. А. Зулус Чака. Возвышение зулусской империи / Эрнест А. Риттер ; [пер. с англ. В. Я. Голанта ; отв. ред. А. Б. Давидсон]. – [3-е изд.]. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 374 с.
72. Ромашов Р. А. Типология государства в контексте сравнительного государствоведения : открытая лекция / Роман Анатольевич Ромашов. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Издательство «Логос», 2009. – 28 с. – (Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения; Вып. 15: Открытые лекции Четвертого международного научного семинара «Сравнительное правоведение: современное состояние и перспективы развития»).
73. Российская историческая политология. Курс лекций : учеб. пособие / [Волков Ю. Г., Осколкова Э. Д., Понеделков А. В. и др.] ; отв. ред. С. А. Кислицын. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 608 с.
74. Рымко Е. Шведская модель / Е. Рымко // Аргументы и факты. – 1989. – № 28. – С. 4–5. – (Рубрика «Тему подсказал читатель»).
75. Сапронова М. А. Ислам и государственные структуры арабских стран : учебное пособие / Марина Анатольевна Сапронова. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – 164 с.
76. Сегалл Я. С. Очерки экономической политики германского фашизма / Яков Евсеевич Сегал. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 105 с.
77. Селезнев Л. И. Политическая система США / Л. И. Селезнев. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1995. – 183 с.
78. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с фр. Л. С. Цетлина]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1948. – Т. 2. – 1948. – С. 5–101. – (Серия «Предшественники научного социализма»).
79. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : [практикум] / Сергійчук І. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 329 с.

80. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / Василий Федорович Сиренко. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. – 340 с.
81. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання / Олександр Васильович Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 468 с.
82. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Олександр Васильович Скрипнюк ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
83. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / Олександр Васильович Скрипнюк. – К. : Хрещатик, 1995. – 216 с.
84. Соболев А. И. Народная демократия – новая форма политической организации общества : Стенограмма публичной лекции, прочитанной в Центральном лектории Общества в Москве / А. И. Соболев. – М. : Знание, 1963. – 55 с.
85. Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.
86. Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – 92 с.
87. Станчинский А. П. Политграмота / А. П. Станчинский. – [изд. 5-е]. – М.-Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – 400 с. – (Учебные пособия для школ I и II ступени).
88. Сумбатян Ю. Г. Африка: вооруженные конфликты и роль армии в военно-политической жизни государств континента (К Дню освобождения Африки) / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 2004. – № 5 (686). – С. 17–21.
89. Сумбатян Ю. Г. Африка: диктаторские режимы и роль армии в политической жизни континента / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 1994. – № 6. – С. 11–13.
90. Сумбатян Ю. Г. Латинская Америка: армия и политика / Ю. Сумбатян, В. Рощупкин // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 6 (615). – С. 2–5.
91. Сумбатян Ю. Г. Федеративная Республика Нигерия: армия и политика / Ю. Сумбатян // Зарубежное военное обозрение. – 1999. – № 12 (633). – С. 4–7.
92. Сухонос В. В. Президент України і формування постіндустріального суспільства шляхом трансформації українського історичного типу держави / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць.

Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 177–184.

93. Сухонос В. В. Прогресивний ідеал як домінуючий критерій типології держави / Володимир Вікторович Сухонос // The genesis of genius : сборник научных статей и тезисов по итогам Международного научно-практического конгресса экономистов и правоведов (31 января 2014 г.) : в 3 т. / Международное научное объединение «Консилиум». – Женева : Научно-периодическое профессиональное издание «The genesis of genius», 2014–2014. – Т. 3: Секции сферы правоведения. – 2014. – С. 18–21.
94. Сухонос В. В. Трансформація цивілізаційного типу держави в Україні її Президентом з метою формування постіндустріального суспільства / Володимир Вікторович Сухонос // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 7. – С. 109–116.
95. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [конспект лекцій] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : УАБС, 2003. – 90 с.
96. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
97. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.
98. Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали міжнар. наук. конф., 17–20 жовтня 2000 р., Київ / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46–48.
99. Теория государства и права : курс лекций / [Бережнов А. Г., Воротилин Е. Г., Лейст О. Э. и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1997. – 475 с.
100. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.
101. Теория государства и права : учебник / [Панов В. С., Розин Э. Л., Семенов П. Г. и др.] ; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
102. Теория государства и права : хрестоматия : в 2 т. / [авт.-сост. В. В. Лазарев и В. В. Липень]. – М. : Юристъ, 2001–2001. – Т. 1. – 2001. – 620 с.
103. Тимошенко В. І. Правова держава: теоретико-історичне дослідження / В. І. Тимошенко. – К. : Наукова думка, 1994. – 132 с.
104. Тихомиров Ю. А. Государство : монография / Ю. А. Тихомиров. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
105. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ. Е. Д. Жарков ; ред.-сост. Н. И. Колышкина, вступ. ст. В. И. Уколовой]. – М. : Айрис-пресс, 2010. – 640 с. – (Библиотека истории и культуры).

106. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. С. Барабанова и др. ; под ред. П. С. Гуревича]. – М. : АСТ, 1999. – 784 с. – (Классическая философская мысль).
107. Трофимова З. В. Теорія держави і права : навчальний посібник для студентів та учнів / Зоя Василівна Трофимова. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 176 с.
108. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / Удовик С. Л. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2002. – 480 с. – (Образовательная библиотека).
109. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
110. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – 392 с.
111. Хомейни Р. М. Исламское правление / Аятолла Хомейни ; [пер. с англ. под ред. Жекена Калиева]. – Алматы : Атамура – Казакстан, 1993. – 139 с.
112. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. и др.] ; под ред. Ю. Н Пахомова. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с. – (Проект «Наукова книга»).
113. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / Зиновий Михайлович Черниловский. – М. : Юристъ, 1996. – 576 с.
114. Чесноков Д. И. Советское социалистическое государство / Д. И. Чесноков. – М. : Госполитиздат, 1952. – 631 с.
115. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / Чиркин В. Е. – М. : Юристъ, 2000. – 384 с.
116. Чугуенко М. Шокирующая Украина. Лабиринты истории / Михаил Чугуенко. – Х. : Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2003. – 320 с.
117. Шарков Ф. И. Основы социального государства : [учебник] / Ф. И. Шарков. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2012. – 314 с. – (Серия «Учебные издания для бакалавров»).
118. Шахназаров О. Новые социально-экономические тенденции в буржуазном обществе / О. Шахназаров // Политическое образование. – 1988. – № 17. –С. 86–93.
119. Шелест П. Ю. Україно наша Радянська / Павло Юхимович Шелест. – К. : Політвидав України, 1970. – 279 с.
120. Шемшученко Ю. С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.
121. Шрёдер О. «Демократический социализм» – не альтернатива реально существующему социализму / Отто Шрёдер ; сост. реф. Г. П. Сафронова // Теория и практика современной буржуазной и ревизионистской пропаганды : Реферативный сборник для служебного пользования / [редкол.: И. А. Федякин (гл. ред.), Е. К. Горская, П. С. Гуревич и

И. В. Маринко]. – М. : ИНИОН, 1975. – С. 66–79. – (Серия «Идеологическая борьба. Теория и практика пропаганды за рубежом»).

122. Шумпетер Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер ; ред. В. С. Автономов ; [пер. с англ.]. – М. : Экономика, 1995. – 540 с. – (Экон. наследие).
123. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучений цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; [пер. с англ. А. В. Гордона ; под ред. Б. С. Ерасова]. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
124. Энтин Л. М. Национальная государственность народов Западной и Центральной Африки / Лев Матвеевич Энтин. – М. : Наука, 1966. – 249 с.
125. Эрман А. Государство, армия и общество Древнего Египта / Адольф Эрман ; [пер. с англ. И. А. Петровской]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 394 с. – (Загадки Древнего Египта).
126. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.

Навчальне видання

Сухонос Володимир Вікторович
Сухонос Віктор Володимирович
Куліш Анатолій Миколайович
Білокінь Руслан Михайлович

Державознавство

Підручник

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор А.М. Литвиненко
Дизайн В.Б. Гайдабрус

Підписано до друку 18.12.2020
Формат 60х84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 28,6. Обл.-вид. арк. 27,3
Тираж 300 прим. Замовлення № Д20-12/12

ПФ «Видавництво "Університетська книга"»
40000, м. Суми, Покровська площа, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. Тел.: (067) 542-08-01
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua
newlearning.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5966 від 24.01.2018

Віддруковано ТОВ «ДІСА ПЛЮС»
61029, м. Харків, шосе Салтівське, 154
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4047 від 15.04.2011